Deha Denen Mit

Çeviren: Ali Karatay

İsyancıların, Canavarların ve Kural Tanımazların Tehlikeli Cazibesi

Helen Lewis

XXI. YÜZYIL KİTAPLARI

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

DEHA DENEN MİT
İsyancıların, Canavarların ve Kural Tanımazların
Tehlikeli Cazibesi

Helen Lewis İngiliz yazar ve gazeteci. *The Atlantic* dergisinde düzenli olarak yazılar yazmaktadır. İlk kitabı *Difficult Women: A History of Feminism in 11 Fights* (Vintage, 2021) yayımlandığı yıl çoksatanlar listesine girdi ve *Guardian*, *Telegraph* ve *Financial Times* tarafından yılın kitabı seçildi. Lewis uzunca bir süre BBC'de podcast serileri hazırladı. 2024 yılında kurmaca dışı kitaplara verilen Kukula Award ödülüne layık görüldü. 2025 yılında yayımlanan *The Genius Myth* anaakım medyada şok etkisi yarattı. Helen Lewis Londra'da yaşıyor ve çeşitli mecralarda yazılar yayımlamayı sürdürüyor.

Ali **Kara**tay 1971 yılında Filyos'ta (Zonguldak) doğdu. Kamu yönetimi ve iktisat alanlarında lisans, siyaset bilimi alanında yüksek lisans yaptı. Bir süre Maliye Bakanlığı'nda çalıştıktan sonra çevirmenliğe başladı. Otuzu aşkın kitap çevirilerinin yanında *Demir Çelik Karabük - Bir İşçi Kentinin Hikâyesi* (İletişim, 2018) adlı kitabın da yazarıdır.

Helen Lewis

Deha Denen Mit

İsyancıların, Canavarların ve Kural Tanımazların Tehlikeli Cazibesi

Çeviren
Ali Karatay

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 6767
21. Yüzyıl Kitapları - 28

Deha Denen Mit
İsyancıların, Canavarların ve
Kural Tanımazların Tehlikeli Cazibesi
Helen Lewis
Özgün adı: **The Genius Myth - The Dangerous Allure of Rebels, Monsters and Rule-Breakers**
Çeviren: **Ali Karatay**

Kitap editörü: **Korkut Erdur**
Düzelti: **Filiz Özkan**

Kapak tasarımı: **Davut Yücel**
Sayfa tasarımı: **Mehmet Ulusel**
Grafik uygulama: **Merve Çekiç**

Baskı: Sena Ofset Ambalaj, Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Yakuplu Mah. 194. Sok. Blok No: 1 İç Kapı No: 465 Beylikdüzü / İstanbul
Telefon: (0 212) 613 38 46
Sertifika No: 45030

Çeviriye temel alınan baskı: Jonathan Cape, Londra, 2025
1. baskı: İstanbul, Şubat 2026
ISBN 978-975-08-6761-3

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2025
Sertifika No: 44719
Copyright © 2025, Helen Lewis

Bütün yayın hakları saklıdır. Bu kitabın hiçbir bölümü,
yayıncının yazılı izni olmadan, fotokopi,
kayıt veya herhangi bir bilgi depolama ve alma sistemi
dahil olmak üzere elektronik veya mekanik hiçbir biçimde
veya hiçbir yöntemle çoğaltılamaz veya aktarılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
https://www.yapikrediyayinlari.com.tr
e-posta: **ykykultur@ykykultur.com.tr**
facebook.com/yapikrediyayinlari
instagram.com/yapikrediyayinlari
x.com/YKYHaber

İçindekiler

Giriş • 7

BİRİNCİ KISIM
MİT ÜRETİMİ • 15
Avon'lu Willy • 17
Seküler Azizler • 26
Galton'ın Soy Islahı • 43
Terman'ın Termitleri • 57
Cyril ve Hans: Ruh İkizleri • 69
William Shockley ve Dâhi Spermi Bankası • 89
Marilyn ve Ben • 110

İKİNCİ KISIM
DEHA MİTLERİ • 123
Dâhi mi Olmak İstiyorsun Yani? • 125
İsyancı • 140
Canavarlar ve Acıların Sanatçıları • 153
Muhteşem Eşler • 172
Ateş Muhafızları • 189
Bir *Cover* Versiyon • 203
Simya • 215
Eksiklik Modeli • 230

ÜÇÜNCÜ KISIM
MODERN DÂHİNİN DOĞUŞU • 243
Bozucular • 245
Thomas Edison:
Ampulün Yandığı An • 251
Elon Musk: Aşırı *Hardcore* • 263

Sonuç: Asla Ölü Kalmayacak Bir Fikir • 283
Kaynakça ve İleri Okuma Önerileri • 289
Teşekkür • 295
Dizin • 298

Giriş

Tıpkı aşkınlık gibi "azamet"in de modası geçmiş olabilir ama müstesnalıkla karşılaşmaktan tümüyle umudu keserek yaşamaya devam etmek de insana zor gelir.
Harold Bloom, *Genius*

Deha (*genius*) kelimesi beni rahatsız eder. İçinde bir sır saklıdır. Çok sık ve gelişigüzel bir şekilde kullanılmasına rağmen kesin bir tanımını yapmak kolay değildir. "Dâhiler fırtınalara benzer" diye yazıyordu Danimarkalı on dokuzuncu yüzyıl filozofu Søren Kierkegaard, "Rüzgârla cebelleşerek ilerler, insanları dehşete düşürür, havayı temizlerler".

Güzel laf ama bir *tanım* olduğu pek söylenemez. Büyük filozofların eserlerinde bir tarama yaparsanız buna benzer pek çok tespitle karşılaşırsınız: Çok parlak ama nihayetinde faydasız. "Yetenekli insan başkalarının vuramadığı hedefleri vuran bir nişancıya benzer" diye yazmıştı Arthur Schopenhauer 1818 yılında. "Dâhi ise başkalarının görmeyi bile başaramadığı bir hedefi vuran nişancıya benzer." (Bu laf, üzerine ilham verici sözlerin yazıldığı posterlerde genellikle "yetenekli hedefi vurur, dâhi ise başkalarının göremediği bir hedefi" şeklinde kısaltılır.) Immanuel Kant'ın bu konudaki lafı daha da vecizdir: "[Dâhi] sanatın kurallarını koyan yetenektir." Dâhi nedir? Dâhi orijinaldir. Dâhi yaratıcıdır. Dâhi özeldir. Dâhi doğuştan özel yetenek bahşedilmiş bir kişidir. Dâhi, öyle ya da böyle, farklıdır.

Bu tanımsal muğlaklığa karşın, bahse girerim ki herhangi bir Batı ülkesinin sokaklarında bin kişiden bildikleri dâhilerin isimlerini söylemelerini istesem, aynı birkaç ismi zikredip duracaklardır:[1]

---

1 Bu kitabın kapsama alanını geniş ve esnek bir şekilde tanımlanmış Batı'yla sınırlandırdım. Bunun bir sebebi diğer kültürlerin ürettiği metinleri okumakta belli sınırlarımın olmasıyken, bir sebebi de "deha"nın tarihsel olarak hassaten Avrupalılara (ve daha sonra Amerikalılara) özgü bir konsept olmasıdır.

Da Vinci. Einstein. Tolstoy. Shakespeare. Bach. Picasso. (Bu aralar belki Taylor Swift ve Elon Musk.) Kabul görmüş bir tanımı olmamasına rağmen, deha diye bir şey vardır. Ve bu da gerçekte ne olup bittiğine dair bize çok şey söyler. Bu hikâyede asıl önemli olanlar idoller ya da kahramanlar değil, kalabalıklardır. *Bizleriz*. Elinizdeki kitap, dâhi olmayan insanlar olarak neden dâhilere ihtiyaç duyduğumuzu ve bu payeyi neye göre birilerine bahşettiğimizi anlama çabamın ürünüdür. Takipçileriniz, gaz verenleriniz, hayranlarınız, ezcümle ateş muhafızlarınız yoksa dâhi olamazsınız.

Bütün bunlar önemlidir, çünkü *dehanın* sırrı, kavramın içine sokuşturulmuş siyasi mesajdadır. Belirli bir kişinin dâhiliğe terfi ettirilmesinin altında o kişinin temsil ettiği şeyin gizlice savunulması amacı yatıyor olabilir: Belki bir ulusun üstünlüğünün, belki bir düşüncenin öneminin, belki de zekâ bakımından erkeklerin kadınlardan ya da Avrupalıların Afrikalılardan üstün olduğu –nahoş– fikrinin. Deha sağcı bir konseptir, zira kolektifi değil bireyi öne çıkarıp parlatır. Destekleyici eşler çaktırmadan tablodan çıkarılır, asistanların izleri silinir, devlet desteği ağza bile alınmaz, ekip arkadaşları tenzili rütbeye uğratılır, üniversitenin rolü olduğundan küçük gösterilir. Dâhi bir birey olduğundan, *scenius*'a* pek dikkat etmeyiz; müzisyen Brian Eno'nun yenilikleri destekleyip geliştiren "yetenek ekolojisini" tarif etmek için yarattığı bir kavramdır *scenius*. 1500'lü yılların Floransası'nı ya da İkinci Dünya Savaşı sonrasının Silikon Vadisi'ni düşünün: Buralar yetenekli bireylerin bütün potansiyellerini hayata geçirmelerine imkân veren *scenius* alanlarıydı.

Bazen bir dâhi bireyi, diğer bütün larvaların arasından seçilip arı sütüyle beslenen kraliçe arıya benzetirim. Fakat arılarda kraliçe ile işçi arılar arasında genetik farklılık yoktur, Bunlar birbirinin kız kardeşleridir. Her bir dişi bir kraliçe olma potansiyeline sahiptir. Kimin potansiyelinin desteklenmeye, kimin eksikliklerinin giderilmeye değer olduğuna ve kimin bencilliğinin hoş görüleceğine karar vererek insanlar da benzer bir şey yapmış olmuyorlar mı? Peki şu kenarda kalmış biçimsiz figürler yığını nedir? İşte deha konseptinin cevaz verdiği dehşet verici kötülükler: İhmal edilmiş

* İngilizcede sahne anlamına gelen *scene* ile deha anlamına gelen *genius*'ın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Dâhinin ortaya çıktığı, onu var eden ortam/sahne anlamına gelir. (ç. n.)

çocuklar, intihale maruz kalmış asistanlar, istismar edilmiş eşler, ihanete uğramış ekip arkadaşları, öfke nöbetleri ve kendi içine gömülme. Azametin bir *bedeli* olması gerektiği şeklinde içgüdüsel bir hissiyatımız var. (Belki de neden dâhi olmadığımızı açıklamak için bu fikre ihtiyaç duyuyoruzdur). Bazen bu bedeli azametli kişinin kendisi öder. Ama daha sık olan, o azametin cefasını dâhinin çevresindeki insanların çekmesidir.

Bu söylediklerim, deha konseptini kökünden doğramak üzere baltamı bilediğim anlamına mı geliyor? Hayır, tabii ki değil. Çünkü hepimiz aşkın, müstesna ve muammalı bir şeyler deneyimlemeye hasretiz. Dâhilerin bize sunduğu şey de budur. "Siz Anka kuşlarını gördüğünüz anda" der Ralph Waldo Emerson, 1841'de yazdığı *Temsilci Adamlar: Yedi Öğreti*'de, "[g]özden kaybolurlar; dünya bu sayede büyüsünü kaybetmez."[2] Karşı karşıya olduğumuz şey alev alev yanıp kül olan hayvanlar değil, etraflarındaki insanlardan birazcık daha parlak bir alevle yanan insanlardır.

Antik Yunanların hem şahane hem de korkunç anlamına gelen, özgün anlamı huşu uyandıran olan bir kelimeleri vardı: *Deinos*. Eserlerini Fransız Devrimi zamanlarında veren muhafazakâr filozof Edmund Burke "yüce olan" ile "güzel olan" arasında bir ayrım yapıyordu. Bir çağlayanın ya da suluboya resmin kolayca anlaşılan güzelliğini herkes takdir edebilirdi ama Burke, "zihnin hissetme kapasitesine sahip olduğu en güçlü duyguyu üreten" nesneler ya da olaylar için başka bir kategoriye ihtiyacımız olduğunu düşünüyordu. Dehayla karşılaşmak sanırım şöyle bir his: Bir sanat eseri ya da bir denklem veya yeni bir kavram üzerinde kafa yorarken yaşanan baş döndürücü bir düşüş hissi... ve onu bir insan beyninin yaratmasını havsalanın almaması. Van Gogh'un çiçek açan badem ağacı resmine bakarken ya da Shakespeare'in bize hediye ettiği kelimeleri sayıp dökerken veya Mozart dinlerken ya da bir uçağın penceresinden yeryüzüne bakıp, tonlarca ağırlıktaki metali ve bedeni havada tutan şeyin havanın kendisinden başka hiçbir şey olmadığını idrak ederken siz de böyle hissetmediniz mi? Wright Kardeşler bunu nasıl başardı? Bunu yapmayı nereden *biliyor*lardı?

2 Wallace E. Williams ve Douglas Emory Wilson (haz.), *Collected Works of Ralph Waldo Emerson*, c. IV, Belknap Press, Cambridge, Mass., 1987 [Türkçesi: *Temsilci Adamlar: Yedi Öğreti*, çev. Ömer Kerim, Ankara: Dorlion Yayınevi, 2021].

Bilimkurgu yazarı Arthur C. Clarke bir zamanlar, "gelişip belli bir eşiği aşmış teknolojiyi büyüden ayırmak zordur" diye yazmıştı. İşte dâhi de bize böyle görünür. Bir gün kimsenin yerçekimini bilmediği bir dünyada yaşıyorduk. Ertesi gün yerçekiminin ne olduğunu biliyorduk. Bulutlar dağıldı. Deha diye bir şey yoktur. Ama *işte oradadır*.

Şimdi, yeteneğin bir önemi olmadığını iddia edecek kadar put kırıcı biri değilim: Bana dünyanın en iyi öğretmenlerini verip binlerce yıl da zaman tanısaydınız bile Monet gibi resim yapamaz ya da kuantum fiziğinde çığır açıcı bir keşfe imza atamazdım. Fakat bir birey *dâhi* olarak kutsandığında başka bir şey olur. Öncelikle o kişi özel bir yerde, seküler azizlik ile süper kahramanlık arasında bir yerde konumlandırılmış olur ve o konumdan yansıyan ışık o kişinin diğer başarılarını ve görüşlerini de parlatır. (Bu durum, pek çok dâhi aynı zamanda ahmakça, zarar verici ve ayrımcı şeyler yaptığı ve söylediği için, bazı örneklerde özellikle rahatsız edici bir hal alır.) Gelişmeleri dışarıdan takip eden birisi başka birisi hakkında bu nitelemeyi kullandığında, öznel bir değerlendirmeyi –"Bunu beğendim"–, nesnel bir gerçeklik, doğal bir olgu, hükümsüz kılınamaz ve değiştirilemez bir hakikate dönüştürür.

Ah, bir de şu var tabii: Pek çok yetenekli insan aynı zamanda tuhaf da olduklarından, deha bu insanların eksantrik hal ve tavırları için bir tür ruhsata dönüşür. Deha *tuhafı özele* dönüştürür.

"*Genius*"ın ("deha") özel türde bir insan anlamında kullanımı, kelimenin özgün anlamının geçirdiği evrimin bir sonucudur. Yunan ve Roma dönemlerinde bu kelime bir ziyaretçi tin anlamına geliyordu; yani *siz* bir *genius* olmazdınız ama biri sizin aracılığınızla konuşabilirdi. Sokrates kendisine rehberlik eden bir *daimonion*dan bahseder (bu kelime dilimizdeki "*demon*"ın [iblis, şeytan] atasıdır ama açık bir kötücül çağrışıma sahip değildir). Bir şair, Platon'un sözleriyle söylersek, "nurani, kanatlı, kutsal bir şey"di. Romalılara göre ilham, *furor divinus*'tan da (ilahi gazap) *furor poeticus*'tan da (bir şiir ilham perisi tarafından ele geçirilmek) kaynaklanıyor olabilirdi. Bize "yaratıcı", "koruyucu tin" ve "ruh" arası bir anlamı olan *genius* kelimesini kazandırdılar. *Genital* (üremeyle ilgili) ve *ingenious* (dâhiyane, mahir, usta işi) kelimeleri de aynı Latince kökenden gelir.

Bazı yazarlar belirli insan tiplerinin (doğal olarak bunlar kadınlardan ziyade erkekler, kölelerden ziyade Roma vatandaşlarıydı) *genius*'a sahip olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu iddia ediyordu ama kelime henüz modern bireyci tınısını kazanmamıştı. Önce Yahudi, sonra Hıristiyan geleneğinde ise yaratım Tanrı'ya has bir edimdi ve Tanrı'nın bu kudretini gasp etmek akıl kârı bir iş değildi.

Fakat daha sonra Rönesans'ta, ressamlar ve heykeltıraşlara istinaden "büyük adamlar" fikri hâkim oldu. On sekizinci yüzyılda, yani Romantiklerin döneminde ise bunun yerini yeni bir anlayış aldı: Bir *genius* artık bir kişinin *sahip olduğu* bir şey değil, bir kişinin *olduğu* bir şeydi. Bu *genius* adam (ki genellikle o bir adamdır)[3] fizik kanunlarına meydan okuyup yoktan bir şey var ediyor gibidir. Bu şey ışık ya da genel izafiyet olabileceği gibi, penisilin veya *Guernica* da olabilir. *Genius* bir büyücüdür. *Genius* acı çeker. *Genius*'a kimse inanmaz. *Genius* aynı anda *hem* lanetli *hem de* talihlidir. En önemlisi, *genius* esas kahramandır. *Genius* bir şeyleri olduran kişidir.

Oxford English Dictionary bu dönüşümü kayıt altına almıştır: 1729 yılında Benjamin Franklin "Farklı farklı insanların çok çeşitli sanatlara uygun *genius*'ları vardır" diye yazabiliyordu ama 1806 yılında romancı Henry Siddons yarattığı roman karakterlerinden birini, "iyi mizaçlı, çalışkan bir oğlan ama *genius* değil" şeklinde tarif ediyordu. Bu değişim önemlidir çünkü deha mitinin karanlık tarafını güçlendirir: Diğer herkesin üstünde bir sınıf olarak özel insanlar fikri. Ve bu dönüşüm hayal kırıklıklarımızın zeminini hazırlar: Nasıl oldu da çok sevdiğim *bu şey* hiç hazzetmediğim *şu kişiden* geldi?

Elinizdeki kitap konuyu irdelemeye, ilk büyük adam biyografilerinden 1700'lü yıllardaki "acıların dâhisi" konseptinin doğumuna ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarındaki IQ (zekâ katsayısı) takıntısına varıncaya dek, bu değişimin izini sürmekle başlıyor. Şayet bu kitaba başka bir isim verseydim, *Özel İnsanlar* ismini seçerdim. Deha fikrinde zehirli bulduğum şey de budur: Bir alanda muazzam bir başarı elde eden insanlar kendilerini yeteneğin, şansın ve sıkı çalışmanın bir bileşimi olarak görmeyi bırakıp üstün insan olduklarını düşün-

3 Schopenhauer *Aşka ve Kadınlara Dair*'de şöyle yazar: "Cinsel dürtülerin bulanıklaştırdığı erkek aklından başka hiçbir akıl bu ufak tefek, dar omuzlu ama geniş kalçalı, bastı bacak cinsi cins-i latif diye adlandıramazdı."

meye başlarlar. Eğer "halka mal olmuş bir aydın" olarak görülen birinin, tüylerinizi ürpertecek kadar harcıâlem ve cahilce bir siyasi kanaatini –muhtemelen farkında bile olmadan kendi sınırlı şahsi deneyim potasında kalıba döktüğü bir kanaatini– dillendirmesine bir kez bile şahit olmuşsanız, ne demek istediğimi anlamışsınızdır.

Bu noktada ben de o pek sık sergilemediğim ve pek uzun da sürmeyen tevazumu göstermeliyim. Kendi ilgi alanlarımın ve bilgi birikimimin (ya da bilgi eksikliğimin) bir sonucu olarak bu kitapta odaklanacağım temalar hiç kuşkusuz eklektik bir nitelik taşıyor. Bu konuda zihnimde bazı boşluklar var ve bunun sonucu olarak elinizdeki kitap hiç kuşkusuz beni yansıtan, şahsi bir kitaptır. Bu bağlamda ressamlar ve bilim insanları hakkında, müzisyenler ve atletlerde olduğundan daha rahat yazıyorum; bu yüzden verdiğim örnekler ağırlıklı olarak ressamlar ve bilim insanları olacak.

IQ testlerinin gelişimi, etkileri ve mirası üzerinde uzun uzadıya duracağız, çünkü bu testler "özel insanlar" tezinin ana fikrini mükemmel bir şekilde özetliyor. IQ'su 140 olan birisinin X ya da Y meselesi hakkındaki kanaatleri illa ki IQ'su 139 olan birinin aynı meseleler hakkındaki kanaatlerinden daha iyi, daha bilgiye dayalı olur diye bir şey mi vardır? Kesinlikle hayır. Bu hassas ölçüm düzmece ve yanıltıcıdır. İnsanların toplum içindeki değerleri, şekilleri döndürmekteki ya da benzerlikler bulmaktaki yeteneklerine göre pürüzsüzce derecelendirilebilir mi? Hayır. Fakat IQ testlerinde bu yanlış düşünme tarzını teşvik eden bir şeyler var. İnternette IQ testlerinin en ateşli destekçiliğini yapan siyasi eğilimlerin ağırlıklı olarak tam da bu testlerde aranan türden yeteneklere sahip insanların siyasi eğilimleri olması bir tesadüf olamaz.

İkinci kısımda tek tek bazı deha mitleri irdelenip, bu mitlerin gerek büyük ressamların miraslarını yöneten vakıflar gerekse de biyografi filmi endüstrisi aracılığıyla nasıl beslenip büyütüldüğü irdeleniyor. Keza dehanın portresinden bir adım uzaklaşıp çerçevenin hemen dışında duran şeye de bakacağım: Tabiri caizse, destek grubu. Bu bağlamda ortaya konulacak şoke edici gerçeklerden biri de deha mitinden nemalanmak için öyle aman aman bir başarı elde etmenizin gerekmemesi olacaktır; avangart tiyatro yönetmeni Chris Goode örneğinde olduğu gibi, hazır deha kalıplarından birine uyuyor olmanız yeterlidir.

Son olarak günümüzdeki baskın deha modelini irdelemek istiyorum: Teknoloji dâhisi, Prometheus, yenilikçi, hoşbeş etmeyi beceremeyen ama rüyasında algoritmalar görebilen bilgin. Elon Musk'ın Thomas Edison'ın reenkarnasyonu olduğuna inanıyorum; bununla kastettiğim şey tekinsiz bir ruhsal süreç değil, sahip oldukları şöhretin bu şöhreti yaratan kültür hakkında bize aynı şeyi söylemesidir. Edison'a Menlo Park Büyücüsü deniliyor, gazeteciler Tanrı ve insanlığın geleceği hakkındaki fikirlerini öğrenmek için peşinden koşuyordu. Musk ise (kendi sosyal medya mecrasından yaptığı sonu gelmez paylaşımları arasında) Mars'ta ölmek hakkında büyük laflar ediyor ve bir hükümeti herhangi bir bürokrattan daha iyi idare edebileceğine inanıyor. Her ikisi de "özel insan" kategorisine sokuldular (ya da kendi kendilerini soktular).

Fakat her şeyden önce dâhilerin kendiliğinden ortaya çıkmadığını anlamamız gerekiyor. Kişi ne kadar yetenekli olursa olsun, bir dâhi olarak kabul görmesi için, merkezinde onun olduğu bir hikâyenin kurgulanması gerekir. Bir deha mitinin kurgulanması gerekir. Mesela gelmiş geçmiş en büyük İngiliz yazara bakalım: William Shakespeare.

Birinci Kısım

Mit Üretimi

Avon'lu Willy*

Çok düşünüyor. Böyle adamlar tehlikelidir.
Julius Caesar, I. Perde, 2. Sahne

Shakespeare nasıl Shakespeare oldu? Tuzaklı bir soru değildir bu. William Shakespeare 1616 yılında elli iki yaşındayken öldüğünde popüler (ve popülist) bir oyun yazarıydı. Fakat bugün bildiğimiz anlamda bir ikon değildi; yani herkesin tanıdığı, bilim insanlarının kafa yorduğu, alanında ondan sonra gelen kimsenin dilinden düşürmediği bir şahsiyet değildi. Bugün dünyanın her tarafında yalnızca Shakespeare oynayan tiyatro toplulukları var ki bunlardan biri de Londra'nın Güney Yakası'ndaki Globe Tiyatrosu'nda faaliyetlerini yürütüp, oyunları mümkün olduğunca otantik bir şekilde, yani ilk oynandıklarında nasıl oynanmışlarsa öyle sergilemeye çalışan bir tiyatro topluluğudur. Avon Nehri kıyısındaki İngiliz kasabası Stratford, Shakespeare'in anısının yaşatıldığı bir tapınağa dönüşmüş durumdadır: Yazar bütün çalışma hayatını Londra'da geçirmiş olmasına rağmen, bu kasabaya gittiğinizde, yaşamış olduğu iki evi, keza karısının kır evini ziyaret edebilirsiniz.

Bütün bu övgülerin hak edilmiş olduğu kanaatindeyim. Şayet *dâhi* olarak anılmayı hak etmiş biri varsa o da William Shakespeare'dir. O ışık saçan bir yenilikçi, gürül gürül bir yaratıcılık kaynağı, yeni kelimeler ve ifadeler yaratmada sıra dışı yetenek bahşedilmiş bir yazardı. Geçtiğimiz hafta Shakespeare'in bize hediye ettiği bir ifadeyi duyduğunuza ya da kullandığınıza bahse girerim. Belki *you were "eaten out of house and home"* (*IV. Henry*, II. Perde) ("birisi evinizde yiyecek namına ne varsa hepsini silip süpürmüştür") ya da "*green-eyed monster*"a ("yeşil gözlü canavar"a,

* Shakespeare için kullanılan lakaplardan biri. William Shakespeare'in Avon Nehri kıyısındaki Stratford kasabasında doğduğu iddiasına gönderme yapar. (ç. n.)

yani hasede) (*Othello*) kurban gitmişsinizdir. Shakespeare'in yarattığı karakterler, çile oyunlarıyla* ve diğer dinsel piyes ve geçit törenleriyle büyümüş izleyicilerde muhtemelen huşu uyandıran iç dünyalara sahiptiler. Belki de en muhteşem oyunu olan *Hamlet*'te, bugün bile yönetmenler ile aktörler arasında tartışmalar yaratan muammalı bir başkahraman ve çoklu yorumlamalara açık bir metin sunmuştur.

Demek ki Shakespeare tarihteki yerini hak etmiştir. Fakat o yeri nasıl edinmiştir? Pek çok yetenekli yazar ve sanatçı kısa bir süreliğine popüler olurlar ama Shakespeare'e yüzyıllardır gösterilen büyük saygıya mazhar olamazlar. Shakespeare'i bu diğer yazar ve sanatçılardan ayıran şey, onun hatırasını yaşatmak ve başarılarını yüceltmek için *çalışan* bir grup insanın olmasıdır. Ölümünden yedi yıl sonra, onunla çalışmış aktörler John Heminges ve Henry Condell Shakespeare'in oyunlarını bir araya getirip "Birinci Folyo"yu yayımladılar. Her ikisinin de Shakespeare'le şahsi dostlukları vardı ve Shakespeare her ikisine de vasiyetinde yer vermişti. Aktörler bu folyoda "böylesi kıymetli dost ve çalışma arkadaşlarının, yani Shakespeare'lerinin hatırasını canlı tutmak" istediklerini yazdılar.

Gösterdikleri bu sadakat bizim için çok büyük bir şans olmuştur: Bu "Birinci Folyo" olmasaydı, Shakespeare'in –*Fırtına* ve *Macbeth*'in de içinde olduğu– on sekiz oyunu kaybolurdu. Shakespeare'in mirasının neredeyse kayboluyor olması bize çok şey söylüyor. Günümüzde *Kral John* ve *Double Falsehood* (Çifte Yalan) gibi tiyatro oyunları, bu büyük insanın dahline dair bir iz bulabilmek amacıyla didik didik ediliyor. O tarihlerde ise onun eserlerini koruma altına almak için Shakespeare'in iki şahsi dostu yetmişti. On yedinci yüzyılın ilk yarısı itibarıyla Shakespeare hayranlık duyulan bir yazar olmasına karşın, İngiliz dilinin en büyük yazarı olarak görülmek bir yana, henüz bütün çağdaşları onun bir yıldız olduğunda mutabık kalmış bile değildi.

Peki sonra ne değişti? Püritenliğin yükselişi ve düşüşü bu sürece katkıda bulundu. İç Savaş'ın ve baba (Oliver) - oğul (Richard) Cromwell'ler döneminin ardından İngiltere'de tiyatrolar

---

* Hz. İsa'nın çektiği çilelerin canlandırıldığı tiyatro piyesleri. (ç. n.)

yeniden açıldığında, bunları yöneten girişimciler bir sorunla karşı karşıya kaldılar. Yeni sipariş verdikleri oyunlar halktan gelen talebi karşılamaya yetmiyordu. Onlar da yüzlerini, yeni dönemin haletiruhiyesine uygun olarak yeniden yazılıp sahnelenen –Shakespeare gibi– eski favorilere döndüler. Bu tiyatro organizatörlerinden biri de Shakespeare'in gayrimeşru oğlu olduğu spekülasyonunu bizzat yaygınlaştıran William Davenant'tı. Davenant temaşayı sever, oyun metinlerine hiç sadık kalmazdı: *Macbeth*'teki cadıları "havada vızıldayarak uçurmaya"[1] karar veriyor, oyunların olay örgülerini yeniden kurguluyor, komik olmayan "komik" bölümleri oyunlardan çıkarıyordu. Oyunda romantizm olduğuna herkesin emin olması için *Kısasa Kısas*'ın adını değiştirip The *Law Against Lovers* (Âşıklara Karşı Yasa) yaptı ve hatta biraz heyecan katmak gerektiğini düşündüğü satırları yeniden yazdı. (Macbeth'teki "*screw your courage to the sticking place*" ["bütün cesaretini topla ve hiç gevşeme"] dizesini "*bring but your courage to the fatal place*" ["o ölümcül ana kadar cesaretini koru"] şeklinde değiştirdi.) Davenant ayrıca bir modern zaman eleştirmeninin ifadesiyle, "*Fırtına*'nın unutulmayacak kadar berbat bir Restorasyon dönemi versiyonu"nu da yazdı.[2] Bu versiyonda Caliban'ın bir kız kardeşi vardı. Ariel bir telin üzerinde sürekli hareket halindeydi ve bütün bunları bir orkestra ve bale topluluğu tamamlıyordu.

Bugün böyle bir şey yapılsa, gazetelere ulusal bir ikona yapılan saygısızlıkla ilgili sert mektuplar yağar. Fakat Restorasyon döneminde Shakespeare'e karşı sergilenen bu fütursuz tavır onun eserlerini canlı tuttu; keza sonraki dönemlerde yapılan değişiklikler, mesela on yedinci yüzyılda *Kral Lear*'a mutlu bir son yazma şeklindeki o kötü ünlü karar da aynı etkiyi yarattı. Shakespeare'in oyunları tam da özel günlerde ve bayramlarda hayran hayran bakmak için eldivenle tutularak muhafazalarından çıkarılan çok kıymetli çini muamelesi görmedikleri için bugünlere gelebildiler. İzleyicilerin görmek istediği şekle sokulan ham killerdi bu oyunlar.

---

1 Ian Hamilton, *Keepers of The Flame*, Londra: Hutchinson, 1992, s. 20.

2 *Age*, s. 21.

Fakat şöyle bir sorun vardı: Bütün bu şahane oyunları kim yazmıştı? İzleyiciler bunu bilmek istiyordu. Eseri takdir etmekle yetinmiyor, eseri yazanı da putlaştırmak istiyorlardı.

1709 yılında, yani Shakespeare'i şahsen tanıyan herkesin ölümünden epey sonra Nicholas Rowe onun kırk sayfalık bir biyografisini yazdı. Bir yüzyıl boyunca genel bir kabul gören bu metin aslında kabataslak yazılmıştı ve çok az ayrıntı içeriyordu. Sonraki yüzyıllar içinde Shakespeare'in hayatı hakkında yeni bilgilere ulaşıldı ama ortaya konulan çalışmalar bu konudaki bilgi talebini karşılamaktan çok uzak kaldı. Biyografik verilerin azlığının çılgına çevirdiği kimi ateşli Shakespeare hayranları, oyunların Oxford Kontu gibi ünlü bir aristokrat ya da bir kadın tarafından yazılmış olmasını istiyorlar. Shakespeare'in oyunlarını Shakespeare'in yazmadığı inancı, Sigmund Freud ve Malcolm X gibi geçmiş figürlerden, aktör Derek Jacobi ve Amerikan Yüksek Mahkemesi yargıcı Sandra Day O'Connor gibi günümüz figürlerine kadar çok farklı dönemlerden çok farklı insanları buluşturan, şaşırtıcı ölçülerde yaygın bir inançtır. Kör ve sağır yazar Helen Keller bu oyunları Francis Bacon'ın yazdığına inanıyordu.

Diğer bir uçta ise Shakespeare'le ilişkili her nesneye ve yere, bir Ortaçağ Katoliğinin bir Gerçek Haç* parçasına gösterdiği hürmetin aynısının gösterildiği "bardolatry"** tuzağına düşen bazı Shakespeare hayranları vardır. Shakespeare'e deha sıfatının dayatıldığı tarihsel uğrağa mim koymak istiyorsanız, tam olarak 23 Nisan 1769'a bakacaksınız. David Garrick bu tarihte ozanın (varsayılan) doğum gününü kutlamak için Stratford'da bir büyük festival düzenledi. Üç gün süren abartılı şenlikler tümüyle absürttü. "Avon'lu Willy"ye ithaf edilen şiirler okundu. Stratford sakinleri etkinlikler için kasabaya gelen ziyaretçilerden tuvaletlerini kullanmaları karşılığında para aldı. Mendillerden kurdelelere, çok çeşitli mallar satışa sunuldu.[3] Shakespeare'in bahçesindeki dut ağacının kalın-

3 Andrew McConnell Stott, *What Blest Genius? The Jubilee That Made Shakespeare*, Londra: WW Norton, 2019, s. 130.

* İsa'nın gerçekten çarmıha gerildiği haç. Katolikler Azize Helen'in o haçı bulduğuna inanır. (ç. n.)

** George Bernard Shaw tarafından uydurulan ve pejoratif bir tınısı olan "bardolatry" sözcüğü, on sekizinci yüzyıldan beri Shakespeare için kullanılan "the bard" (Ozan) sözcüğü ile Yunancada tapınma anlamına gelen "latria" kelimelerinin bileşiminden oluşur ve Shakespeare tapınısı anlamına gelir. (ç. n.)

tıları özellikle revaçtaydı; bu kalıntılardan kürdandan mürekkep hokkasına kadar pek çok şey yapılmıştı.

Tüm bu hengâme içinde eksik olan tek şey... Shakespeare'di. Festivallerde hiçbir oyunu oynanmadı. Şenlik katılımcılarına Shakespeare'in oyunları yerine, ona ithaf olunmuş, bize *Rule Britannia* şarkısını hediye eden besteci tarafından bestelenmiş ve Garrick tarafından okunmuş bir methiye sunuldu. Garrick'in çağdaşı oyun yazarı ve aktör Charles Macklin şöyle yazıyordu: "Bir Shakespeare tanrısı yaratmaya çalışmasında şaşılacak bir şey yok, zira bu tanrının baş rahipliği koltuğunu o işgal ediyor ve bu işten bir altın buzağı* yapacak kadar para kazanmış durumda."[4] Bir dâhiyi kutsamak için iyi bir sebepti bu: Paranın ve övgülerin bir kısmını hortumlayabilirsiniz. Keza İngiltere de ulusal bir ozan kazanmıştı – Shakespeare bütün zamanların en büyük yazarıydı ve tabii ki dünyanın en muhteşem dili olan İngilizce yazıyordu.

Bardolatry İngiltere'de kök salar salmaz, başka yerlere ihraç edilmesi de mümkün oldu. Shakespeare'in eserleri Amerika'ya ve Britanya İmparatorluğu'nun ileri karakollarına taşındı. Britanya'nın imparatorluk dönemindeki Shakespeare tapınısı, içine sokuşturulmuş bir argümanın da taşıyıcılığını yapıyordu: Kuzey Denizi'ndeki küçücük nemli bir ülke nasıl olup da bu kadar iddialı olabiliyordu? Çünkü orası Shakespeare'in ülkesiydi. Ve Shakespeare'in kendisi de İngiltere'nin kıymetini biliyordu: "Gümüşi bir denizdeki mücevher." Shakespeare yerel halk için yazmaya başlamış olabilir ama günün sonunda doğduğu Warwickshire kontluğunun Turizm Kurulu için çalışmaya başladı.

Shakespeare'in *Bardolatry*'si varsa, Einstein'ın da mirasını koruyan "rahipleri" vardır ve bunlar Einstein'ın ilk çocuğunun ifşasını 1986 yılına, yani Einstein'ın ölümünden neredeyse 30 yıl sonrasına kadar engellemiştir. Pablo Picasso'nun vârisleri onun mirası üzerinde tutuştukları ganimet kavgasına hâlâ devam ediyorlar. "Picasso uzmanlarının kullanmayı sevdiği 'dâhi' sözcüğü beni rahatsız ediyor,

* Eski Ahit'e ve Kuran'a göre, Musa On Emir'i almak üzere Sina Dağı'na çıktığında, Musa'nın bir daha dönmeyeceği korkusuyla isyan başlatan Yahudileri yatıştırmak için yapılan altın puttur. Hem heretikliğin hem de servet tutkusunun simgesidir. (ç. n.)

4 Akt. McConnell Stott, s. 181.

öfkelendiriyor" diye yazmıştı Picasso'nun torunu Marina[5] bir keresinde. "Benim de soyadım olan Picasso ismi bir ticari markaya dönüşmüş durumda. Parfümerilerin ve kuyumcuların vitrinlerinde, küllüklerde, kravatlarda ve tişörtlerde yazıyor. Televizyonu her açtığınızda bir robotun boya tabancasıyla bir arabanın yan tarafına Picasso imzası atmasını görmekten kaçınamıyorsunuz." (Bu sözlerde bir abartı yok: Picasso Vakfı 1990'lı yıllarda Fransız otomobil üreticisi Citroën'e Picasso ismini kullanım hakkını verdi.) Picasso dokunduğu her şeyin bir değer kazandığına yaşarken şahit olmuştu. Marina, dedesinin kendisine kâğıttan hayvan figürleri yaptığını ama onları kendi evine götürmesine izin vermediğini hatırlıyor: "Onlar Picasso'nun eseri."

Bir dâhi, kitapları, arabaları ya da oyuncakları veya envai çeşit düpedüz ıvır zıvırı sattırmak için kullanılabilir. Einstein 1955 yılında öldüğünde telif haklarını Kudüs İbrani Üniversitesi'ne miras bırakmıştı; bu üniversite 1980'li yıllarda Einstein'ın görüntü haklarını da satmaya başladı: Üniversitenin bugüne kadar bu işten 250 milyon dolar kazandığı tahmin ediliyor. Einstein bir dâhiydi ama artık aynı zamanda büyük bir ticari varlıktır da. Disney 2000'li yıllarda, çocuklarınızı daha akıllı yapmak için tasarlanmış "Bebek Einstein" oyuncakları üretmek amacıyla, 2,66 milyon dolar para ödeyip Einstein Vakfı'ndan Einstein ismini kullanma hakkını satın aldı. Afrikalı entelektüelleri teşvik etmek amacıyla oluşturulmuş, "Sonraki Einstein Forumu" adında bir program mevcut. Kısa süre önce Einstein'a benzetilmiş bir aktör, telefon şirketi Verizon'ın tanıtıldığı bir Super Bowl* reklamında boy gösterdi. Britanya'da "akıllı" elektrik sayaçlarını sattırmak için Einstein'ın görüntüsü kullanıldı. Akla anında "zeki insan"ı getiren bir figür, müşterilerini pohpohlamak ya da kendi ürünlerini allayıp pullamak isteyen şirketlerin çok işine yarıyor.

Dâhi sözcüğü, bir markalaştırma aracı olarak kullanılması nedeniyle günümüzde değerinden çok şey kaybetmiştir. Satın aldığım son Apple aletim, hep olageldiği gibi, aldıktan üç yıl sonra bilinmeyen bir sebeple çalışmaz olduğunda onu, balıkçı yaka bir kazak

5 Marina Picasso, *Picasso: My Grandfather*, Londra: Chatto & Windus, 2001, s. 121

* İng. Motamot karşılığı "Süper Kupa" olan ifade, ABD'deki Amerikan futbolu ulusal ligi (NFL - National Football League) şampiyonluk maçı için kullanılıyor. (ç. n.)..

giymiş ağırbaşlı bir *hipster* cihazın sorununu tespit etsin diye bir Genius Bar'a* götürüyorum. Genius.com internet adresi beni Taylor Swift'in seksi bebek olmakla ilgili bir şarkısının olup olmadığını öğrenebileceğim bir şarkı sözü sitesine yönlendiriyor (evet, öyle bir şarkısı varmış). The Genius Brand isimli takviye gıda/ilaç şirketi, "Her birimizin içinde saklı Dehanın kilidini açmanın güvenli ve doğal bir yolunu sunan nootropik takviyeler*" satıyor. (* işareti sizi, şirketin ürünlerinin "herhangi bir hastalığı teşhis, tedavi, iyileştirme amacına matuf olmadıkları" şeklindeki bir sorumluluk reddi beyanına yönlendiriyor.)

Dolayısıyla *deha* fikri her yerde karşınıza çıkan bir şeydir. Peki ama bireysel planda durum nedir? İngiltere'nin iç kesimlerinden bir oyun yazarını İngiltere'nin ulusal yazarı haline getiren süreç nedir – ya da vatansız bir fizikçiyi "zeki insan" simgesi haline getiren? Benim bu konudaki fikrim şudur: Dehanın nesnel bir tanımı olmadığına –ve hiçbir zaman olamayacağına– göre, toplumlar, *kendileri* için neyin değerli olduğunu göstermek için müstesna insanları dâhi olarak kutsarlar. *Bize göre* neyin özel olduğunu göstermek için bazı insanları "özel" olarak nitelendiririz. Ve özel olmalarının karşılığı olarak bu insanlara, sıradan ölümlülere teşmil etmediğimiz bir müsamaha gösteririz. Dâhilerin nasıl insanlar oldukları, nasıl çalıştıkları ve ne kadar benzersiz işler başardıkları hakkında bir sürü hikâye anlatırız ama bu hikâyelerin çoğunun aslı astarı yoktur.

Bu kitaba *Deha Denen Mit* isminin verilmesinin sebebi, kitapta deha diye bir şeyin olmadığının ima edilmesi değil, bu hikâyelerin birer mit üretimi biçimi olarak ele alınmasıdır. Daha sonra tekrar döneceğimiz sıkıntılı karakter Hans Eysenck şöyle yazmıştı: "Bir kişinin sonraki nesiller tarafından 'dâhi' olarak kabul edilme hakkı hiç alakasız faktörlerden etkilenir. Kişi tuhaf davranışlar sergiliyorsa, öldüğünde gençse ya da çok yaşlıysa, çılgınca davrandığı anlar varsa, diğer insanlarla ilişkilerinde psikopatça tavırlar sergiliyorsa, standart sınırlamalara uymuyorsa ve insanların kafalarındaki dâhi kalıbına uygun bir hayat yaşıyorsa, 'dâhi' olarak nitelendirilme ihtimali daha yüksektir."

---

* İng. "Deha Birimi" ya da "Deha Reyonu" gibi bir anlamı var. Apple mağazalarının içinde açılan teknik destek birimi. (ç. n.)

Başka bir şekilde ifade edersek: *Neden Tim Berners-Lee'den daha fazla tanınıyor Elon Musk?* Ben bu satırları yazarken, Elon Musk uzak durulması imkânsız bir insana dönüşmüş durumdaydı: Bir düzine şirketin başında olan Musk, bunlardan biri olan X'i fikirlerini saat başı dünyaya püskürtmek için kullanıyor. Daha önce Leonardo da Vinci, Benjamin Franklin, Albert Einstein ve Steve Jobs hakkında kitaplar yazmış Walter Isaacson tarafından biyografisi yazıldı. (Isaacson biyografisini yazdığı, yani onun da dahil olacağı insan grubunu işaret ederek Jobs'u ikna etmiş. Aynı numaranın Musk'ta da işe yaradığını varsayabilirsiniz.) Hiçbir kendini mitleştirme fırsatını kaçırmayan Musk, artık modern dâhi anlayışımıza en uygun düşen dâhi adaylarından biridir. Gelgelelim Tim Berners-Lee, Musk'tan daha özgün bir düşünürdür ve World Wide Web'i, yani interneti yaratarak ön ayak olduğu çığır açıcı atılım Musk'ın imza attıklarından daha önemlidir. Akıllı telefonlardan ChatGPT'ye, internet çağındaki her ilerleme her şeyden önce internetin varlığına dayanır. (Berners-Lee'yi, "ağ geliştiricisi" olarak tanıtıldığı bir haber programında konuşma yaparken gösteren bir resim internette sık sık dolaşıma girer. Komik olan şudur ki programda o sanki hobi olsun diye WordPress* kalıplarında ufak değişiklikler yapmış biri gibi gösterilmiştir ama o aslında World Wide Web konseptini düpedüz yaratmış adamdır.) Tim Berners-Lee olmasaydı Elon Musk'ın berbat edebileceği bir Twitter da olmayacaktı.

Bugün Berners-Lee'nin bir itibar sorunu yok: Şövalye unvanı var; pek çok danışma kurulunda görev yapıyor ve Oxford Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak ders veriyor; kendi çalışma alanında geniş kesimler onu el üstünde tutuyor. Fakat o sessiz sakin bir hayat yaşıyor; kendisini sinir bozucu derecede zenginleştirme gayretine hiç girişmediği gibi, Elon Musk'ın yaptığı şekilde, zorla halkın bilincine sirayet etmeye de asla çalışmadı.

Bu iki adam arasındaki farkı anlamanın bir yolu da işte buradan geçer ve bu kitabın temel argümanlarından birini oluşturur. Berners-Lee yürüttüğü çalışmaları şöyle anlatır:

---

* Bir internet içerik üretim ve yönetim sistemi. (ç. n.)

> World Wide Web'de kullanılan teknolojilerin çoğu, mesela hipermetin, mesela internet, çok fontlu metin nesneleri çoktan tasarlanmıştı. Ben sadece bunları bir araya getirdim. Daha yüksek bir soyutlama seviyesine doğru atılmış, zaten var olan bütün belgeleme sistemlerinin daha büyük bir sanal belgeleme sisteminin olası bir parçası olarak ele alındığı bir genelleştirme adımıydı bu.[6]

Bu pasajı okurken gözleriniz metni hızlı tarama moduna geçti değil mi? Hadi kabul edin, öyle oldu. Fazla alçakgönüllü Berners-Lee teknik bir dil kullanırken, Elon Musk Twitter basın irtibat merkezinin otomatik yanıtını bir kaka emojisine dönüştürmek ya da ısrarla Mars'ta öleceğini söyleyip durmak gibi şeyler yapıyor. Elon Musk uzaya roketler fırlatıyor, hızlı arabalar üretiyor ve çalışanlara "aşırı *hardcore*"* değilseler şirketinden ayrılmalarını söylüyor. (Bu konuya daha sonra yine döneceğiz.) Bariz bir hevesle bir kültürel rol olarak dâhiyi oynuyor: Tuhaf ve kışkırtıcı laflar ediyor, uç çalışma alışkanlıklarını destekliyor, sıra dışı bir özel hayatı var, tahrik edici tweetlerle dikkatleri kendisine çekiyor. Sevelim ya da sevmeyelim, onun hakkında konuşmaktan kendimizi alamıyoruz.

Aynı şeyi bir de şöyle söyleyeyim: Elon Musk'ın bir düzineden fazla çocuğu var ve bunlara X AE A-Xii ve Exa Dark Sideræl gibi isimler koymuş. Tim Berners-Lee'nin çocuklarının isimleri Alice ve Ben.

Büyük başarılara sıra dışı insanların imza atmasını *istiyoruz* – bu bize bir tür kozmik adalet hissi veriyor. Bu insanların hayatlarındaki ayrıntılara dair hep bir bilgi açlığı içindeyiz: Uyku düzenleri, aşk hayatları, ne zaman ilham geldiği. Azamet karşısında hayrete düşmek istiyoruz ama aynı zamanda dedikodunun dibine vurmak da istiyoruz. Ve adamın biri bu gerçeği herkesten önce anladı. Hadi şimdi onunla tanışalım.

---

6 Tim Berners-Lee, 2007 yılında onunla gerçekleştirilen bir röportaj. Kaynak: https://achievement.org/achiever/sir-timothy-berners-lee/#interview

* İng. Sert, zorlu, sıkı, ekstrem, adanmış, sabit fikirli. (ç. n.)

Seküler Azizler

Haset vasatlığın dehaya saygısını sunmasıdır.
Fulton J. Sheen

Giorgio Vasari iyi bir sanatçıydı. Medici'ler onu bir heykeltıraş ve mimar olarak istihdam ediyorlardı. Floransa'yı bir sanat merkezi haline getirme amacı taşıyan büyük bir tasarının parçası olarak, bu şehirdeki Uffizi binasının galerilerini tasarladı.[1] Kupolalar planladı, Meryem Ana resimleri çizdi, geçitler inşa etti, aziz heykelleri yaptı. Başka bir çağda yaşasaydı, muhtemelen çağının en başarılı sanatçılarından biri olarak anılırdı. Fakat Vasari, kültür ve sanat alanında dünyanın görüp göreceği en muazzam gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, Rönesans döneminde yaşadı ama bundan dolayı onun için biraz üzülseniz yeridir.

Aslına bakılırsa rönesans kelimesi için bile Vasari'ye teşekkür etmemiz gerekiyor. Vasari, yüzyıllar süren bir durağanlıktan sonra Antik Yunan ve Roma geleneğinin *rinascita*'sı (yeniden doğumu) olarak nitelediği bu sıra dışı Avrupa tarihi kesitinin tarihçiliğini üstlendi. Michelangelo, Leonardo da Vinci, Raphael ve Donatello'nun çağıydı bu.[2] Bu sanatçılar resim, heykel ve mimari sanat ve zanaatlarını yeniden canlandırırken, Vasari Antik Yunanların *hagiografi*, yani "kutsal şahsiyetler hakkında yazma" geleneğini yeniden canlandırdı. Bu çalışmaları bugünlere kalan bir eserle sonuçlandı: Vasari hayattayken, birbiri arasında bazı farklar bulunan iki baskısı yapılan *Sanatçıların Hayat Hikâyeleri*. Rönesans dönemi sanatçılarının artık herkesin bildiği hikâyelerinin kökeni Vasari'ye dayandırılabilir: Brunelleschi ve yumurta, Michelangelo'nun iğrenç ayakkabıları ya da ergen

1 Belki benim gibi siz de bilmiyorsunuzdur, "Uffizi" "ofisler" anlamına geliyormuş.

2 Ninja Kaplumbağalar'a ismini vermemiş başka sanatçılar da bu listeye eklenebilir ama her seferinde aklıma yalnızca bunlar geliyor.

çömezi Leonardo da Vinci bu sanatta kendisini geride bırakınca resim yapmayı bırakan Verrocchio'nun hikâyesi.

Vasari 1511 yılında Floransa yakınlarındaki Arezzo şehrinde doğdu; bu yüzden kitabında sık sık bu şehirlerin içinde olduğu Toskana bölgesinin propagandasını yapmaktan kendini alamaz. *Sanatçıların Hayat Hikâyeleri* kitabında Leonardo'yla Michelangelo'yu ve Toskana bölgesinde verdikleri eserleri yüceltirken, Alpler'in eteklerinde doğmuş, Venedik'te eser veren Titian'ı hakir görür. (Vasari bunu Titian'la arkadaş olmalarına rağmen yapar.) Vasari'nin anlatıları ve ateşli bir şekilde savunduğu üstünlük sıralaması bugün de geçerliliğini sürdürüyor. Vasari'nin biyografisini yazan yazarlara göre, "Farkında olsanız da olmasanız da, Vasari'nin kitabını okumuşsanız da okumamışsanız da, sanat anlayışınız büyük ölçüde Vasari'den köklenir".[3] Vasari sahneye çıkana kadar, çoğu biyografi yazarı aristokratların hayatlarını kayıtlara geçiriyordu. Sanatçılara odaklanarak gelenekte bir kırılma yarattı. Bu sanatçılar, "düzgün bir formel eğitimden geçmemiş ama yoğun bir teknik pratik eğitimden geçmiş beden işçileriydi. Geleneksel standartlara göre, çok çalışıp kıt kanaat geçinerek geçirdikleri değersiz hayatları asil yazarların ve okurların ilgisini çekemezdi".[4] Vasari kitabının halka mal olmasını istiyordu: Bu yüzden eserini daha elit Latince yerine, dönemin gündelik konuşma dili olan Toskana lehçesiyle yazdı. Kapsamlı bir kitap olmasını arzuluyordu. Kitabın ilk sözcüğü "Âdem", son sözcüğü ise "ölüm"dü. Yenilikler onu her zaman büyülüyordu: Kitabını okurken, Michelangelo'nun Sistina Şapeli'ni resimlerle bezerken kullandığı iskeleyi bizzat tasarladığını, heykeltıraşlara porfir denilen yoğun bir taş üstünde çalışma imkânı veren çığır açıcı bir buluşu öğreniriz.

Vasari kitabında Anguissola kız kardeşler ve Properzia de Rossi de dahil birkaç kadın sanatçıya da yer vermiştir ki sonraki yüzyıllarda bile kadın sanatçıların kural olarak sanatçıdan sayılmadığı düşünüldüğünde, şaşırtıcı bir duruştur bu. Kraliçe Valois'lı Isabel'e

3 Ingrid Rowland ve Noah Charney, *Collector of Lives*, New York: W.W. Norton, 2017.

4 Çoğu sanatçı okuma yazma bilmiyordu. Bütün zamanların en büyük bilginlerinden biri olan Leonardo da Vinci'nin kendi el yazmalarına göre yalnızca on altı kitabı vardı.

İspanyolca öğretmeni, II. Felipe'ye ise saray ressamı olarak hizmet edip doksan üç yaşında hayatını kaybeden Sofonisba Anguissola çağının en başarılı sanatçılarından biriydi. Ne var ki bugün çok az hatırlanıyor.

Bugün hep hatırlanan ama çok sonra doğduğu için Vasari'nin kitabına dahil etmesi mümkün olmayan bir kadın Rönesans sanatçısı daha vardır: Son yıllarda sergilere, tiyatro oyunlarına ve sinemalara konu olmuş Artemisia Gentileschi. Gentileschi'nin ünü yirmi birinci yüzyılda iyice büyüdü çünkü bu isme gerçekten yaşanmış bir feminist destan eşlik ediyordu: Babasının çırağının tecavüzüne uğramış, doğru söylediğini kanıtlayabilmek için başparmağı sıkıştıran bir işkence aletine elini sokarak sanat yaptığı ellerini kaybetmeyi göze almıştı. (Sonraki süreçte yaptığı bir resimde, Eski Ahit'teki kadın kahramanlardan Yudit'in kafasını kestiği Holofernes'i çizerken tecavüzcüsünün yüzünü model aldığı söylenir.) Gentileschi'nin resimlerine bayılırım; kıvrımlı bir yumuşaklıkları vardır ve hepsinde ışık enfes bir şekilde kullanılmıştır. Söz konusu resminde Yudit'i Holofernes'i bilfiil boğazlarken resmetmiştir; Yudit burada ellerini kana bulamaktan korkan narin bir bakire değil, eli bile titremeden gereğini yapan bir kasaptır. Fakat uğradığı tecavüzün, şahsiyeti etrafında örülen mitolojide merkezi bir yer tuttuğu inkâr edilemez: Artık her aşağılanmış kadının kahramanıdır o. Hem keder hem de mutluluk içeren deha hikâyelerine bayılırız ve Gentileschi'nin hikâyesi, bir cinsel saldırıyı muhteşem bir sanata dönüştürmenin hikâyesidir. Sofonisba Anguissola'nın hayatı ve eserleri ise böyle bir mesele indirgenemez ve bu yüzden de Anguissola, Gentileschi'ye yapıldığı gibi yeniden keşfedilip yüceltilmemiştir.

Vasari bu mitleşme sürecinin farkına ve bilincine varmış olsa gerek ki usta bir mit üreticisi haline geldi. Aslına bakılırsa Vasari'nin dâhileri yüceltme projesi bir bütün olarak, bir portre resmi çizmeye çok benzer: Kişinin bütün hayatı ve şahsiyeti bazı çok önemli ayrıntılara indirgenir. Siyasi söylemlerine bakılarak sanatçılar hakkında bir hüküm verilmesi gerektiği fikri adaletsiz görünebilir ama deha hikâyelerinin inkâr edilemez bir parçası da budur. Biyografiler ahlak dersi verilen hikâyelere dönüşür. Ve *bu* eğilimin ortaya çıkışında Vasari'nin payı büyüktür. Vasari, Antik Yunan tarihçi Aisopos ve Romalı şair Ovidius'un yarattığı, bir hikâyedeki detayları bir temayı

örneklemek için kullanma geleneğini izleyerek, yaşam öykülerini bir menkıbe şeklinde yazma fikrinin öncüsüdür.

Vasari'nin kitabında anlattığı, Floransalı mimar Filippo Brunelleschi'nin meşhur hikâyesini ele alalım. Avrupa'nın her tarafından sanatçılar Floransa'nın tam ortasında inşa edilecek katedralin kubbesinin, yani kupolanın nasıl olacağını tartışmak üzere şehre gelmişlerdir. Çözülmesi gereken birçok sorun vardır: Kupolanın ağırlığı, yanlardaki sütunların yeterince destek verememesi, yapı iskeletini inşa etmenin zorluğu. Gelgelelim Brunelleschi, şehir meclisi üyelerine bütün bu sorunlar için bir çözümü olduğunu söyler. Meclis üyeleri ona güler.

Brunelleschi öfkelenir ve görevliler kendisini zorla dışarı çıkarmadan önce, şehri yönetenlerin aklına bile gelmemiş bir sürü başka sorunu sayıp döker. Onlara kendi planlarını bile göstermez. Sonrasında, kimin o kupolayı inşa etme kapasitesine sahip olduğunun tespit edilebileceği bir test yapılmasını önerir: Kim mermer bir yüzeyde bir yumurtayı desteksiz olarak dik tutabilirse işi o alacaktır. Bütün diğer sanatçılar yumurtayı dik tutmaya çalışırlar ama başaramazlar.

> Sonra yumurtayı Filippo'ya uzattılar ve o da kaygısızca aldığı yumurtanın bir ucunu mermere vurup kırarak onu dik olarak sabitledi. Bütün sanatçılar bağırıp çağırarak bunu kendilerinin de pekâlâ yapabileceğini söylediler ama Flippo'nun bu itirazlara gülerek, o kupolayı nasıl yapacaklarını da kendi model ve tasarımına bakıp öğrenecekleri yanıtını verdi.[5]

Güven hakkında bir meseldir bu ve bir de elitizm hakkında. Brunelleschi kibirli biriydi ve tasarımlarını onların kıymetini bilemeyecek domuzlara göstermek hiç içinden gelmiyordu. Gelgelelim Vasari'nin kibri meşru görülüyordu çünkü o diğerlerinin görmeyi bile başaramadığı bir hedefi vurabiliyordu. Bu hikâyeden çıkarılacak mitolojik ders, bürokratların ve kalitesiz insanların bir dâhiyi sorgulayamayacağıdır. Bu insanlara düşen, dâhinin bilgi üstünlüğünü kabul edip boyun eğmektir.

---

5 Giorgio Vasari, *The Lives of the Painters, Sculptors and Architects*, c. 1, New York: Everyman's Library, Dutton, 1983, s. 280. Vasari yaşarken yapılan ikinci baskının esas alındığı bu çeviride günümüz İngilizcesi kullanılmıştır. [Türkçesi: *Sanatçıların Hayat Hikâyeleri*, çev. Elif Gökteke, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2024.]

Vasari'nin *Hayat Hikâyeleri*'nde ciddi sanatsal eleştiriler ve bilgiye dayalı bir muhteşem eserler listesi de vardı ama kitabın ilk baskısından itibaren okurların en sevdiği bölümler, dedikodu ve şahsi hususiyetler içeren bölümler oldu. Kim tutkulu rekabetler ve Papa'yla tartışmaya giren cesur adamlar hakkında bir şeyler duymak istemezdi ki?

Vasari'nin en büyük kahramanı, orta boylu, sıska, siyah saçlarına ara ara aklar düşmüş, kendini tamamen sanata adamış bir adam olarak tasvir ettiği Michelangelo'ydu. Yemek ya da şarap Vasari'nin anlattığı Michelangelo'nun pek de umurunda değildir. Bazen üzerindeki elbiselerle uyur. Köpek derisinden ayakkabılarını öyle uzun süre hiç çıkarmaz ki en sonunda bunu ancak kendi derisinden parçalar koparark başarabilir. Ve o bir harika çocuktur: Bir keresinde özel hocası Domenico'nun bir kadın taslağını yeniden çizdiğinde, "Bu iki üslup arasındaki fark, sağduyusunun ustasını düzeltmeye sevk ettiği gencin cüretkârlığı kadar fevkaladedir."[6] (Kaba ve kibirli bir insan olsa bile bir dâhiye özel müsamaha gösterilmesi gerektiğini unutmayın.)

Vasari, Michelangelo'nun hayat hikâyesini bir ahlak dersine dönüştürür. Michelangelo'nun Sistina Şapeli'nin tavanına resim yapma işini alabilmesinin yegâne sebebi, rakibi Bramante'nin Papa'nın resimden çok heykel sevdiğini bilmesidir. Bu yüzden Bramante, yetenekli bir heykeltıraş olan Michelangelo'yu, yıllarca fırçaya mahkûm olmasını gerektirecek bir işe önerir. (Buradan çıkarılacak ahlak dersi, kötü niyetin dönüp sizi vuracağıdır.) Deha mitlerinde hep karşılaştığımız o hem keder hem mutluluk verme durumunun kaynağı, Michelangelo'nun kafasının üstündeki bir zemine resim yaparken çektiği ıstıraplar, kaslarının yorulması ve görüş yeteneğinin zarar görmesidir. Vasari bunları söyledikten sonra, "Duke Cosimo Sarayı'nda dört büyük odanın kemerlerini yaparken ben de aynı ıstırapları çektim" deyip araya kendisini de katarak, Michelangelo'nun ıstırapları hakkında söylediklerinin etkisini ve ciddiyetini bir miktar azaltır.[7] Fakat yine de Michelangelo hakkında

6 Vasari, c. IV, s. 110. Bu baskıda Michelangelo'nun ismi aslında "Michelagnolo" şeklinde yazılır ama ben burada metinde tutarlılık sağlamak amacıyla Michelangelo şeklinde yazdım.

7 *Age*, s. 126.

yazdığı şeyler olağanüstü bir sonuç verir ve Michelangelo *il divino*, yani "ilahi şahsiyet" olarak selamlanır. Dışarıdan bakan biri için, dâhinin Tanrı'ya yakınlığı aşikârdır.

Vasari devamla Michelangelo'yu tek bir amaca odaklanmış bir sanat keşişi olarak tasvir eder. Peki Vasari çağdaşı Leonardo da Vinci'yi nasıl tasvir eder? *Hayat Hikâyeleri*'nde o da bir diğer dâhi arketipi olarak sunulur: Kafası dağınık bilgin.

Vasari'ye göre genç Leonardo çok yakışıklı, "fevkalade ve ilahi" idi ama "bu kadar kaprisli ve sebatsız olmasaydı öğrenmekten çok büyük faydalar görebilirdi, zira Leonardo birçok şey öğrenmeye başlamış ama sonra hepsini" bırakmıştı.[8] Michelangelo gibi Leonardo da hocasını, yani Andrea del Verrocchio'yu hızla geride bırakan bir harika çocuktur. Ustasından ders almaya başladıktan kısa süre sonra, babası Piero Leonardo'dan kiracı çiftçilerinden birine vermek üzere bir resim yapmasını isteyince, genç Leonardo ahşap bir panel üzerine, "kertenkeleleri, semenderleri, kurtçukları, yılanları, kelebekleri, çekirgeleri, yarasaları ve bunlara benzer başka hayvanları [inceleyip], korku ve dehşet verici bir canavar resmeder". Neyin resmedildiğinden habersiz babası resmi görmek istediğinde, Leonardo onu bir şövaleye yerleştirip babasını odaya çağırır. "Hazırlıksız yakalanan *Ser* Piero gördüğü şeyin yuvarlak bir ahşap parçasına resmedilmiş bir yüz resmi olduğunu falan düşünmeden, irkilip geri çekildi."[9] (Ustasını geçen çırak ve yeteneği sayesinde anormal derecede gerçekçi figürler çizen ressam, Vasari'nin çok sevdiği temalardan ikisidir.)

Biyografi yazarı Vasari, Leonardo'nun ölümünü anlatırken heba olmuş potansiyel temasına geri döner. Fransa Kralı ziyaretine geldiğinde, "saygıyla yatağında doğrulan [Leonardo] hastalığının seyri hakkında bilgi verdikten sonra, sanatına gerektiği kadar emek vermediği için Tanrı'yı ve insanları gücendirmiş olmaktan çok pişman olduğunu ifade etti".[10] Akabinde "şiddetli bir nöbet" geçirir ve yetmiş beş yaşında kralın kollarında ölür. Bu söylenenlerden herhangi birinin doğru olma ihtimali yok gibi bir şeydir –dönemin

8 Vasari, c. II, s. 156.

9 *Age*, s. 159.

10 *Age*, s. 167.

kayıtlarında bunlara dair bir bilgi yoktur– ama bütün bu sözlerle amaçlanan şey, Leonardo'nun ele avuca sığmaz cıva misali beyni hakkında hem keder hem de mutluluk veren bir efsane yaratmaktır. "Dolayısıyla, eser üretmekten ziyade eserleri hakkında konuşmuş olsa da üstün yetenekleri sayesinde namı ve ünü hep yaşayacaktır."

Leonardo neden bu şekilde tasvir edilir peki? Michelangelo da resim, heykel, anatomi, şiir, arkeoloji ve müze idaresi alanlarında çalışmıştır ama o kafası dağınık biri olarak tasvir edilmemiştir. Çünkü *hikâye, böyle anlatıldığında daha bir güzeldir*. Bu hikâye Leonardo'nun arkasında pek bir eser bırakmadığı şeklindeki hissiyatımızla uyumludur. *Son Akşam Yemeği*'nin, Leonardo'nun deneme amaçlı olarak resmi doğrudan sıva üzerine boyama kararının neden olduğu perişan hali de bu iddiayı destekler. Resmi gördüğünüzde, size sanki o an bile duvardan parça parça dökülmekteymiş *gibi gelir*."

Dehanın en insani boyutlarından biri de bir sınırının olmasıdır; ona hiç doyamaz, hep daha fazlasını isteriz. Ama şöyle bir düşününce, bir tane *Mona Lisa* çizmiş adam niye *iki* tane *Mona Lisa* çizmedi diye yakınmak tuhaf geliyor.

Vasari'nin Leonardo'su, *eksik dâhi modeli* adını verdiğim, istisnai yeteneğin bir bedelinin olduğu fikrine dayalı modelin bir örneğidir. (Bu konuya daha sonra yine döneceğiz.) Leonardo örneğinde, onun yeteneğinin bedeli vahim bir disiplin eksikliğidir. Hiçbir zaman Leonardo'ya doyamayacağız. Yaptıklarına bakın ve *daha neler yapabilirdi, bir düşünün*.[11] Bu mitolojinin yarattığı duygusal etkiyi, tek bir disiplinde gerçekleştirilen 30 yıllık sıkı bir kariyer hiçbir zaman yaratamazdı. Bu eksiklik modeli, Vasari'nin *Hayat Hikâyeleri*'nin modern mirasçıları olan Hollywood biyografi filmleri için bir temel işlevi görmüştür: Günümüzde çok sevdiğimiz şeylerden biri de acıların dâhilerinin, engellenmiş dâhilerin, potansiyellerini hayata geçirememiş dâhilerin, velhasıl eserlerini düşünmekten çoraplarını değiştirmeye vakit bulamayan dâhilerin hikâyelerini yalayıp yutmaktır.

---

11 Terry Pratchet'in *Diskdünya* romanlarında bir taşlama niteliğindeki "Leonardo da Quirm" [Vinci gibi Quirm de –romanda geçen– bir yer ismidir (ç. n.)] karakteri bu mitolojiyi gözler önüne serer. Pratchett'in Leonardo'su kendi inanılmaz üretken zihninin işkencesine uğrayıp karalamalarla dolu çarşaflarda uyanır. Fakat ne yazık ki icatlarının çoğu hiçbir işe yaramaz.

Vasari'nin *Hayat Hikâyeleri*'nden bize miras kalan en kalıcı fikirlerden biri de dehanın erken yaşlarda ve kesin bir şekilde kendisini gösterdiğidir. Bunda bir gerçeklik payı da vardır: Araştırmalar matematikçilerin genellikle en başarılı çalışmalarını otuz yaşından önce gerçekleştirdiklerini ama harika çocukların ileriki yıllardaki kariyerlerinin trajik bir şekilde ve genellikle vasatı aşamadığını gösteriyor. Bilim insanları genellikle kariyerlerinin ortalarında, yani çalıştıkları bilimsel disiplini üstünde ustalaşacak kadar iyi öğrendiklerinde ama o disiplinin yerleşik kalıplarına henüz saplanıp kalmadıklarında daha iyi bir iş çıkarır, başarılarını "seriye bağlarlar". Romancılar onlarca yıl boyunca yazmaya devam edebilirler. İlk romanını 1960 yılında, son romanını ise 2019 yılında yayımlayan Edna O'Brien bunun kanıtıdır. En yaratıcı ve yenilikçi insanların bir kısmı kariyerlerinin ilk başlarında bir alandan diğerine dolanıp durur, ilgilerini çeken farklı alanları "ucundan köşesinden tecrübe eder". En nihayetinde bir uzmanlık alanında karar kılıp o alanda derinleştiklerinde sonradan açılan Arap atları gibi başarılar kazanırlar.

Bununla birlikte Vasari'nin –yalnızca ilham verici işlerin içerdiği değil, bazı özel insanların sahip olduğu bir şey olarak– deha mitolojisi o kadar ikna edicidir ki onun harika insanlar geçidi hâlâ kullanılan bir azamet şablonudur. Dâhilerin kendilerini daha çocuklukta belli ettiği, bazılarının en başından itibaren göze batan insanlar olduğu yönünde sezgisel bir hissiyatımız vardır. Hatta buna olan inancımız o kadar güçlüdür ki bazen anlatıya uyması için hakikati hafifçe eğip bükeriz. Friedrich Gauss ve okulda sorulan bir çarpma problemiyle ilgili tuhaf hikâyeyi alalım.

Gauss 1777 yılında bugünkü Almanya'nın kuzeybatısında, işçi sınıfından ve her bakımdan tamamen normal bir ailede doğdu. Babası Gebhard çeşitli işlerde çalışan bir beden işçisiyken, annesi Dorothea zar zor okuyup yazabilen bir kadındı. Büyüdüklerinde kardeşi George bir emekçi, Friedrich ise çağının en parlak matematikçilerinden biri oldu. Helyotropu* icat etti, Ceres cüce gezegeninin yörüngesini hesapladı ve Paskalya tarihinin belirlenmesinde kullanılan bir algoritma geliştirdi.

---

* Güneş ışıklarının yansıtılmasına dayalı, eskiden arazi ölçümlerinde ve haritacılıkta kullanılan bir alet. (ç. n.)

Gauss matematik alanında nam salmış biridir ama Newton ya da Einstein gibi ismi A listesinde yer almadığı gibi, akla hemen parlak zekâyı getiren bir figür de değildir. Bunun muhtemel sebeplerinden biri de ortalama insanlara hitap etmeyen birkaç alanda çalışmış olmasıdır; nitekim onun diğer çığır açıcı buluşlarının açıklanması matematiksel gösterimler ve cebir bilgisi gerektirir ki açıkçası bunlar beni aşar. Belki de sorun, hiç kuşkusuz yoksulluk içinde geçen ama dâhi avcılarını damardan yakalayan abartılı detaylardan yoksun çocukluğudur. Şayet Gauss'u duymuşsanız, muhtemelen bu, onun daha erken yaşlardaki ışıltısıyla ilgili çok bilinen bir hikâye sayesindedir. Hikâye kabaca şöyledir: Okulda öğretmen oğlanlara birden yüze kadar bütün sayıları toplamalarını, cevabı bir yazı tahtasına yazmalarını ve sınıfın ortasında göstermelerini ister. Diğer çocuklar cevabı bulmakta zorlanırken, genç Friedrich hemen oracıkta hesabı kolaylaştıran bir formül geliştirir: Sayı dizisindeki en küçük ve en büyük sayıları eşleştirerek her bir ikiliyi, yani 1'le 100'ü, 2'yle 99'u, 3'le 98'i vs. toplar. Her bir ikilinin toplamı 101 eder; dolayısıyla sorunun yanıtı basitçe 50x101, yani 5050'dir. (Formül n (n+1)/2'dir ve burada n en büyük sayı, yani 100'dür). Friedrich diğer bütün çocuklardan çok önce yanıtını tahtaya yazıp sınıfın ortasına götürür ve öğretmenini şaşkına uğratır. İşte size bir mucize çocuk: Yetenek hedefi vurur, deha ise kimsenin görmeyi bile başaramadığı bir hedefi vurur.

Deha literatüründe bu tür hikâyelerle sık karşılaşılır. Bu hikâyeler aklımızda yer eder çünkü doğru olduğuna inandığımız bir şeyi anlatırlar. Azamet kendisini erken yaşlarda belli eder ve azametli insanlar geri kalanlarımızın göremediği şeyleri görürler. Şu kaçınılmaz soruyu sormak vesvese yapmak gibi hissettirir: Bu gerçekten oldu mu? Oysa sorunun yanıtı neredeyse kesin olarak hayırdır.

"Bir okul çocuğu olduğumdan beri Gauss'un okul çocuğuyken kazandığı büyük başarıyı duyarım" diyen bilim muhabiri Brian Hayes, 2006 yılında Gauss'un hikâyesinin kaynağını araştırdı.[12] Hikâyedeki bir şeyler kafasına oturmuyordu. Öğretmen formülü

12 Brian Haynes, *American Scientist*, Mayıs-Haziran 2006, https://www.americanscientist.org/article/gausss-day-of-recko

daha önceden biliyor muydu? Eğer biliyorduysa, hikâye çarpıcılığını kaybeder. Yoksa kendisi de bu hesabı bütün sayıları tek tek toplayarak mı yapıyordu? Eğer böyleyse pek de iyi bir matematik öğretmeni değilmiş demektir. Hayes, Gauss'un okul hikâyesinin sekiz farklı dilde anlatılan yüz versiyonunu tespit etti. Muhtemelen hepsi aynı kaynaktan geldiği içindir ki bu anlatılar arasında benzerlikler vardı ama her bir anlatının yazarı hikâyenin kahramanlarının hangi saiklerle hareket ettiklerine kendisine göre açıklamalar getirip, kendisine göre bir ahlak dersi verdiğinden, hikâyeler arasında küçük farklılıklar ortaya çıkmış, farklı şekillerde detaylandırılmışlardı. Hikâye doğal seçilim yoluyla evrim gibi bir şey geçirmişti: Hayatta kalacak en iyi forma ulaşmak için uyarlanıp dönüşmüştü.

Hayes hikâyenin ilk zuhurunun izlerini 1856 yılına, yani Gauss'un ölümünden bir yıl sonrasına kadar takip eder. Bu ilk kaynak, Göttingen Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi Profesör Wolfgang Sartorius'un Gauss anısına yazdığı bir kitaptır. Hikâyenin bu versiyonunda aritmetik dizi fikrinden hiç bahsedilmeyip yalnızca Gauss'un bir problemi öğretmen onu sorar sormaz çözdüğü ve yazı tahtasını sınıfın ortasına fırlattığı anlatılır. 1 ile 100 arası sayı dizisi fikri ilk kez Ludwig Bieberbach'ın 1938 tarihli biyografisinde dillendirilir. Sonraki versiyonlarda, muhtemelen 1-100 arası sayılar yedi yaşındaki çocuklar için fazla büyük kaçar diye düşünülüp sayılar küçültülür. Hikâye, Vasari'nin *Hayat Hikâyeleri* sanat mitolojisinde ne kadar önemli bir yer tutuyorsa, matematik mitolojisinde neredeyse o kadar önemli bir yer tutan Eric Temple Bell'in *Büyük Matematikçiler*'inde kendine yer bulunca bir anda yayılır. "Bell, Braunschweig ilkokulunu bir gotik korku sahnesine dönüştürür" diye yazıyor Hayes. Bell öğretmeni şöyle tasvir eder: "Büttner adında, eğitim anlayışı, sorumluluğu altındaki yüz civarında oğlan çocuğunu döve döve korkudan adlarını bile unutacak aptallara dönüştürmek olan güçlü kuvvetli, gaddar biri."[13] Bu hikâyenin modern versiyonlarında genellikle bu son hali verilmiş versiyon esas alınıp, hikâyeye kibirli öğretmenin, tıpkı Brunelleschi

13 Eric Bell, *Men of Mathematics: The Lives and Achievements of the Great Mathematicians from Zeno to Poincaré*, Simon & Schuster, New York, 1937 [Eric Temple Bell, *Büyük Matematikçiler*, iki cilt, çev. Ömer İnönü, Cüneyt Akova, İsmail İşmen, Zübeyir Demirgüç, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947].

ve yumurta hikâyesinde Brunelleschi'ye inanmayı reddeden seyirciler gibi, hak ettiği cevabı alması eklenir. *Bir harika çocuk. Hiç zorlanmadan herkese üstün gelmesi. Çırağının geride bıraktığı usta. Bir zorbanın kendi dengiyle karşılaşmasının getirdiği o tatlı tatmin.*

Bu hikâyenin yıllar içinde ne şekilde uyarlanıp dönüştüğünün bir önemi var mıdır? Hayes ilk versiyonlarda öğretmenin bir kamçısının olduğunu kaydeder. Fakat yirminci yüzyıl ilerledikçe okurlar giderek daha hassaslaştığından bu kamçı detayı giderek kaybolur. Sonraki versiyonlarda öğretmenin sorduğu problem, öğrencileri meşgul etmek amacıyla "iş olsun diye sorulmuş" bir soru olarak tasvir edilir. Her bir nesil hikâyeden kendisine göre dersler çıkarır ve hikâyeyi kendi çağını ruhuna uydurmak için detaylarda küçük değişiklikler yapar. Fakat bir şey bütün hikâyelerde aynıdır: Gauss her zaman bir harika çocuktur; daha çocukken bile ona öğretmeninin sahip olmadığı bir feraset bahşedilmiştir. Büyüden farksız bir beceri sergileyerek denklemi çözer.

Gelgelelim bu bir sorundur, zira deha mitolojisinin parlak bir zekâ olarak kutsan*ma*mış herkes için cesaret kırıcı olabileceğini gösterir. Yetenek beslenip büyütülen bir şey değil de doğuştan gelen bir şeyse, normal bir insan bir dâhiyle nasıl boy ölçüşebilir? "Çoğu öğrenci bu menkıbeyi ilk duyduğunda hiç kuşkusuz kendisini Gauss'un yerine koymak ister" diye yazar Hayes. "Ne var ki çoğumuz er ya da geç anlarız ki onun, onun kadar seçkin olmayan sınıf arkadaşlarından biriyizdir."

Vasari'yi okurken orada *olmayan* bir şeyi fark etmeniz uzun sürmez. Onun dâhileri tuhaftır ve takıntılıdır ama *hastalıklı* değildir. Keza tam bir delilik haline de sürüklenmezler. Bu fikirler daha sonraki bir hareket, yani Romantikler tarafından ciddi ölçüde teşvik edilmiştir. Dehaya dair anlayışımızda daha sonra yaşanan değişimlerden bu on sekizinci yüzyıl yazarları ve düşünürleri sorumludur. Romantikler gerçek ilhamın yalnızca doğada bulunabileceği ve dolayısıyla bir dâhinin mümkün olduğunca doğaya yakın biri; kendisini destekleyen insanların, koşulların ya da kültürün olmadığı, salt kendinden ibaret bir figür olduğu fikrini açımlamaya girişmişlerdir. Bu dönemde zuhur eden bir başka bağlantılı fikir de sefih hayat tarzlarının, abartılı ihtirasların ve

büyük sanat eserleri yaratmanın birbirleriyle bağlantılı olduğuydu. "Biz sanat insanlarının istisnasız tamamı kaçıktır" diye yazıyordu Lord Byron.

Romalılar büyük devlet adamlarının melankoliye eğilimli olduğunu fark etmişlerdi; daha sonraki dönemlerin yazarları bu fikre yeniden ilgi göstermeye başladılar. John Dryden 1681 yılında şöyle diyebilmiştir: "Büyük zekâlar kesinlikle delilikle yakın komşudur/ Aralarında çok ince bir sınır vardır." Bir sonraki yüzyılda gazetelerin ve dergilerin zuhuru, ünlü sanatçıların gerçek zamanlı mitleştirilmesini mümkün kıldı. Okurlar artık bir şairin biyografisini daha o yaşarken keyifle okuyabiliyor, böylece bu insanların burjuva ahlakına ve alelade sorumluluklara katlanması beklenemeyecek özel insanlar olduğu argümanını güçlendiriyorlardı. Özgür ruhlar, doğanın çocukları ve belki de cinsel kimlikleri müphem insanlardı onlar.

Kültürel alanda ise, dehanın mahiyeti bakımından bireyselleştirilmesine katkıda bulunan daha genel değişimler yaşanıyordu. Rönesans'ın *mimesis* sanatı –antiklerin taklit edilmesi– doğayla doğrudan iletişim kurma fikrine yol verdi. Bu da özgünlüğün değerini artırdı. Sanayi Devrimi kapitalizme yol açarken, daha önce birilerinin himayesine bel bağlayan sanatçılar bir piyasada rekabet etmeye başladılar. Bugün itibarıyla "markalaşma" olarak adlandırabileceğimiz şey bu insanların öne çıkmasına yardımcı oldu. Aklı ve kanıtı öne çıkaran bir düşünsel hareket olarak Aydınlanma, geleneksel dinsel inançların gerileyerek, yeni seküler azizlere yer açtığına tanıklık etti. Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluş yıllarında, Kurucu Babalar "bütün insanlar eşit yaratılmıştır" fikrini öne sürdüler. Fakat bu da şöyle bir itirazı beraberinde getirdi. Bazı insanlar diğer insanlardan kesin olarak daha yetenekli, daha erdemli, daha akıllı değil miydi? "Dâhiler evrenin gizemlerini açıklıyor, deşifre ediyor, çözüyordu; [...] kendileri bir harika olan insanlar dünyayı yeniden harika kıldılar" diye yazar Amerikalı tarihçi Darrin McMahon. "Dâhiler evrenin hâlâ büyülü bir yer olduğunu tescil ettiler."[14]

Vasari'nin doğuştan gelen yetenek fikri, en büyük dâhilerin insan toplumu tarafından en az bozulmuş insanlar olduğu fikrini

14 Darrin McMahon, *Divine Fury*, New York: Basic Books, 2013, s. 77. [Türkçesi: *İlahi Gazap*, çev. Ariet İncidüzen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.]

destekleyecek şekilde değiştirildi. Bu insanlar çocuk gibi bir şeydiler. Fransız yazar Jean-Jacques Rousseau'nun 1762 tarihli kitabı *Émile ya da Eğitim Üzerine* bu bağlamda büyük etki yaratmıştır. Ona göre okul eğitimi çocukların doğal keşfetme arzusunu yok ediyor, onları öğretmenlerinin ve ana babalarının laflarını yansıtan birer aynaya çeviriyordu. "Çocukluğa hürmet gösterin ve onun hakkında peşinen iyi ya da kötü gibi yargılarda bulunmayın" diye yazar Rousseau. "Özel yöntemlere başvurmadan önce bırakın müstesna örnekler kendilerini göstersinler, bırakın sahip oldukları nitelikler test ve tasdik edilsin. Doğanın işini üstlenmeye kalkışmadan önce ona kendi işini yapması için zaman tanıyın ki onun işine burnunuzu sokmuş olamayasınız."

Rousseau'dan otuz yıl sonra, onun bu duruşu Immanuel Kant'ın 1790 tarihli kitabı *Muhakeme Kabiliyetinin Eleştirisi*'ne sirayet etti. Kant dehayı "doğanın bahşettiği özel bir yetenek" olarak tanımladıktan sonra şunu ekler: "Sanatçının doğuştan gelen üretkenlik becerisi olarak yetenek, doğanın bahşettiği bir şey olduğuna göre meseleyi şöyle koyabiliriz: Deha, doğanın sanatın kurallarını koymasına vesile olan fıtri bir zihinsel eğilimdir." Vasari'nin muhtemelen *Tanrı* diyeceği şeye Kant *doğa* der ama bunlar aslında aynı fikrin, yani dâhilerin insanlığın geri kalanından farklı bir yerde konumlandığı fikrinin iki farklı ifadesidir. Kant onları, "doğa tarafından seçilmişler" olarak nitelendiriyordu.

Avrupa kökenli bu argümanlar yeni dünyada da derin etkiler yarattı. Amerikalı yazar Henry Thoreau 1854 yılında, Massachusetts ormanlarında kendi eliyle inşa ettiği bir kulübede geçirdiği iki yılı anlattığı *Walden Gölü* kitabını yayımladı. Walden efsanesi üç farklı aşamadan geçti. Birinci aşamada, kitabın ilk okurları doğaya dönüp yalın bir hayat sürdüğü için yazarı göklere çıkardılar. Yazarların ve düşünürlerin derinlik kazanmalarının bir yoluydu bu. Sonra, yirminci yüzyılın sonlarında, feminist eleştirmenler doğaya dönmenin Thoreau'yu arkadaşlarıyla birlikte akşam yemeği yemekten (yaşadığı arazi yazar arkadaşı Ralph Waldo Emerson'a aitti) ya da çamaşırlarını başkasına yıkatmaktan alıkoymadığına dikkat çekmeye başladılar. "Pek çok insan Thoreau'nun Walden Gölü'ndeki kulübesinde bir münzevi hayatı yaşıyormuş rolü yaptığına inanıyor" diye yazdı Rebecca Solnit. "İnternette hızlı bir

tarama yaptım ve Thoreau'yu önemsememenin bir yolu olarak Thoreau'nun çamaşırlarını yıkayan kişiyi önemsiyormuş gibi yapan bir sürü insanla karşılaştım. Thoreau'nun bir balon olduğuna ve çamaşırlarını başkasına yıkatmasının o balonu patlatmakta kullandıkları bir iğne olduğuna inanıyorlardı."[15] Günümüzde ise, Thoreau'yu sahtekârlık suçlamasına karşı savunmak zorunluluğunu hisseden insanların tepkiye tepkisi olarak tanımlanabilecek üçüncü bir aşamadayız. "Sırf sevdikleriyle yemek keyfi yaptı ya da kendi çamaşırlarını kendisi yıkamadı diye bu kadar itibarsızlaştırılmış başka bir erkek Amerikalı yazar olmamıştır" diye yazıyordu, Thoreau'nun biyografisini yazan Laura Dassaw Walls.[16] Bu üç farklı dönemde de ortak olan şey, Thoreau'nun inzivasındaki sahiciliğin önemli olduğu inancıdır: Dâhi doğaya dönmelidir.

Romantikler ayrıca *mazeret olarak deha* fikrini de geliştirmişlerdir. 1816 yılında, Lord Byron'ın şoke edici bir davranışı –baba tarafından kız kardeşiyle gizli bir gönül ilişkisi vardı– öylesine büyük bir skandal yarattı ki İngiliz toplumunu terk etmek zorunda kaldı. Fakat onun bu kabahatleri, metresi Caroline Lamb'ın Byron'a dair "çılgın, kötü ve tanıması tehlikeli" şeklindeki özlü değerlendirmesiyle birlikte, çok geçmeden onun bir dâhi olarak portresine dahil edildi. (Yaratıcı faaliyetlerle geçirebileceği onca yılın kaybıyla sonuçlanacak şekilde, 36 gibi genç bir yaşta ölerek kendisi de bu sürece katkıda bulundu.) Byron her neyse neydi ama *normal* değildi. "Bazı yaşam tarzları sapkın ve tuhaf davranışların kılıfı olur" diye yazar psikolog Kay Redfield Jamison.[17] "Sanatlar uzun süredir davranışsal ve ruhsal aşırılıklara bir alan açıyor." Romantik şairler çılgın dâhi fikrini kendi yeteneklerini ve statülerini güçlendirip gündelik hayatta uyulması gereken ahlak kurallarından muafiyet talep etmekte kullandılar.

---

15 Rebecca Solnit, "Mysteries of Thoreau, Unsolved", Orion, Haziran 2013. Şu mecrada yeniden yayımlandı: https://www.dreamythology.com/uploads/1/7/2/1/17214690/mysteries-thoreau-unsolved.pdf

16 Laura Dassow Walls, *Henry David Thoreau: A Life*, Chicago University Press, Chicago, 2017, s. 195.

17 Kay Redfield Jamison, *Touched By Fire: Manic Depressive Illness and the Artistic Temperament*, Free Press, 1996.

Keza dâhinin doğa üstü, uhrevi bir yaratık olduğu fikri için de Romantiklere teşekkür etmemiz lazım: Gerçek olamayacak kadar zayıf, ateşli, narin dâhiler. Peki Romantikler bu fikre nereden kapılmış olabilir? Çünkü bunların hepsi, on sekizinci yüzyılın yeni kurulan, nispeten yoğun nüfuslu kasaba ve şehirlerinde hızla yayılan bir akciğer hastalığı olan tüberkülozun semptomlarıdır. Tüberküloz milyonlarca insanın ölümüne neden oldu (hâlâ da oluyor).[18] İnce hastalık (*consumption*) olarak da bilinen bu illete zaman içinde "romantik hastalık" denir olmuştur. Susan Sontag'a göre kanser dejenerasyonun bir metaforu haline gelirken, tüberküloz "dağılma, ateşlenme ve maddesizleşme" demekti.[19] Hiç tüberküloz geçirmemiş Lord Byron bu hastalığa yakalanmak istiyordu: "Ne kadar da solgun görünürdüm! Sanırım ince hastalıktan ölmek isterdim." Tüberküloza yakalanmış olan dostu Tom Moore ona bunun sebebini sordu. "Çünkü o zaman bütün kadınlar derdi ki, 'şu zavallı Byron'a bakın, ölürken ne kadar da ilginç görünüyor!'" (Tüberküloza yakalanan şair John Keats mendilindeki kanın ne anlama geldiğinin tam olarak farkındaydı: "O renk hakkında yanılıyor olamam; o kan damlası benim ölüm fermanımdır; ölüyorum.")

Tüberküloz artık neyse ki nadir görülen bir illet. Fakat bir zamanlar tahammül edilemez derecede yaygındı ve 1944 yılında streptomisinin keşfine kadar da bir tedavisi yoktu. İç içe geçmiş bir halde yaşayan şehir sakinlerinin soludukları hava yoluyla birbirlerine bulaştırdıkları, kirli havanın ve sanayi kaynaklı dumanların daha da azdırdığı, ezcümle modernitenin bir sonucu olarak yayılan *biricik* Romantik illetti o. Tüberkülozun on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllara nasıl musallat olduğunu anlarsanız, Romantik deha fikrini nasıl etkilediğini de anlayabilirsiniz. Ünlü tüberküloz mağdurlarının listesi görülmemiş bir listedir: Brontë kardeşler o zamanki ismiyle "ince hastalık"tan mustariptiler. Keza besteci Frédéric Chopin, on sekizinci yüzyıl yazarları Laurence Sterne ve Tobias Smollett, çizer Aubrey Beardsley, şair ve ressam Elizabeth Siddal, mucit Alexander Graham Bell, bilim insanı Anders Celsius,

18 Antibiyotiklerin keşfine rağmen, Dünya Sağlık Örgütü'ne göre tüberküloz 2022 yılında bütün dünyada 1,3 milyon civarında insanın ölümüne neden oldu.

19 Susan Sontag, Illness As A Metaphor, Allen Lane, 1979 [Türkçesi: Metafor Olarak Hastalık, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Can Yayınları, 2015].

yine Louis Braille, Schrödinger ve Spinoza da bu illete yakalandılar. Hatta Immanuel Kant dehanın gizemlerini çözmeye çalışırken bu hastalıkla boğuşuyordu. Verem George Orwell'i kırk altı, Anton Çehov'u kırk dört, Franz Kafka'yı kırk, Kathrine Mansfield'ı otuz dört, Elizabeth Barrett Browning'i ise elli beş yaşında öldürdü. Ve üstelik bunlar yalnızca nispeten emin olabildiklerimizdir, zira tüberküloza neden olan basilin tespit edilip tanımlanabildiği 1882 yılına kadar, bu illet "akciğer zafiyeti" ya da "güçten kuvvetten düşme" teşhisleriyle geçiştiriliyordu.

Tüberkülozu bu kadar güçlü bir Romantik deha metafor yapan şey, onun bu her zaman her yerde olma haliydi. Kötüleşme ve geçici iyileşme dönemlerinin damgasını vurduğu bir hastalıktı bu; belirli bir örüntüyü takip etmeksizin bir geliyor, bir gidiyordu. Tedavisi temiz hava, yani doğaya dönmekti. Aynı zamanda, Sontag'ın ifadesiyle, "pervasız ve şehvetli insanları etkileyen", kızarmış yanakların kar beyazı tenle bir tezat oluşturduğu bir tutku hastalığıydı bu. Cinsiyetle ilgili bir boyutu da vardı: İllet erkek hastaları güçlü, dinç ve heteroseksüel erkeklik idealinden uzaklaştırıyor, erkek bir tüberküloz hastası bir kadın gibi narinleşiyordu. Bu bakış dönemin dâhi idealiyle de örtüşüyordu: Kadınlara has düzeyde bir duyarlılıkla harmanlanmış bir erkek bedeni ve beyni. Bir dâhi, "kendi biyolojisini aşan bir 'eril' enerjiyle dolu bir erkek"ti.[20] (Tam da bekleneceği gibi, erkeksi kadınlar bu şekilde yüceltilmiyordu.)

Tuhaf, tutkulu, çocuksu ve kadınsı (ama kadın olmayan) bir figür olarak dâhi konsepti hiçbir zaman ortadan kalkmadı. Yirmi üç yaşındaki Avusturyalı felsefeci Otto Weininger 1903 Haziranı'nda, yalnızca erkeklerin dâhi olabileceğini savunduğu *Sex and Character* kitabını yayımladı. "Başka her şey gibi deha sahibi erkek de kendi içinde tam bir dişiyi içerir; gelgelelim kadınlar evrenin yalnızca bir parçasıdır ve bu parça hiçbir zaman bütünü teşkil edemez, dişilik hiçbir zaman dehayı içeremez."

Hiç kimse Romantik değerlerini Otto Weininger kadar eksiksiz yaşamamıştır. Kitabının yayımlanmasından dört ay sonra, Viyana'da Beethoven'ın öldüğü pansiyonda bir oda kiraladı, pansiyon sahi-

20 Christine Battersby, *Gender and Genius: Towards a Feminist Aesthetics*, Londra: The Women's Press, 1989, s. 3.

besinden sabaha kadar rahatsız edilmemesini rica etti ve kendisini göğsünden vurdu. Ölümü anlatılmaz ölçüde Romantikti. İlk yayımlandığında orta şeker eleştiriler alan kitabı daha sonra çok satan kitaplar arasına girdi; Avusturyalı felsefeci ve matematikçi Ludwig Wittgenstein ile İsveçli oyun yazarı, romancı, şair ve ressam Johan August Strindberg ondan çok etkilendiklerini açıkladılar; birkaç genç adam onu taklit ederek intihar etti. Çılgınlık, cinsel müphemlik ve bu yozlaşmış dünyada yaşayamama: Otto Weininger Romantik deha konseptini dibine kadar içselleştirmişti.

Fakat Weininger öldüğünde, yani yirminci yüzyılın ilk yıllarında başka fikirler güç kazanıyor, şairler ve felsefeciler artık bu tartışmanın başını çekmiyorlardı. Deha konsepti nevzuhur veri takıntısıyla yüzleşmek üzereydi.

Galton'ın Soy Islahı

Dünyada iz bırakan insanların büyük çoğunluğu özel bir yetenek bahşedilmiş, ruhsal ve zihinsel enerjiyle dolu, baskın bir fikrin musallat olup yönlendirdiği ve dolayısıyla deliliğin çok da uzağında olmayan insanlardır.
Francis Galton, *Hereditary Genius*

On sekizinci yüzyıl yerini on dokuzuncu yüzyıla bırakırken, Avrupa ve Amerika, adeta bütün dünyanın nadir bir böcek gibi sınıflandırılıp, özellikleri ayrıntılarıyla listelendikten sonra bir panoya tutturulabilecekmiş gibi göründüğü bir çağa, büyük sınıflandırma çağına girdi. Deha da bundan nasibini aldı.

Bu yeni yaklaşımın öncüsü Francis Galton adında parlak ve tuhaf bir adamdı. O çağda zevkine bilimle ilgilenen erkeklerin çoğu gibi o da kafayı taksonomiye takmıştı. Dünyanın, anlamakta zorlandığı insanlar gibi karmakarışık değil, muntazam işleyen ve kolayca anlaşılabilir bir yer olmasını istiyordu.

Galton üst orta sınıfa mensup, entelektüel bir aileden geliyor, Charles Darwin yarı kuzeni oluyordu. Gerek büyükbabası Samuel Galton gerekse de dedesi Erasmus Darwin, mühendis James Watt, çömlekçi Josiah Wedgwood ve kimyacı Joseph Priestley gibi şahsiyetlerle birlikte, yenilik ve icatları desteklemek amacıyla kurulmuş Birmingham Ay Cemiyeti'nin üyeleriydiler. (Ay Cemiyeti üyeleri, her ayın –eve dönüşün en kolay olduğu– ilk dolunaylı gecesinde buluşuyorlardı.) Ne var ki Galton pek umut vaat eden bir genç değildi. Babası onun doktor olmasını istiyordu, bu amaçla Cambridge'e gönderildi ama sınav notları vasat olduğu gibi, orada ruhsal bir çöküntü de yaşadı. Babası 1844 yılında ölünce, genç Francis tıp eğitimini hemen bıraktı.

Galton dur durak bilmeyen bir bilimsel merak ile neredeyse her türlü insani duyarlılıktan yoksunluğu kişiliğinde birleştirmiş biriydi.

Genç bir delikanlı olarak Konstantinopolis'teki bir köle pazarına gittikten sonra memleketine şöyle yazmıştı: "Kendime ait elli poundum olsaydı, onu güzeller güzeli bir Gürcü kıza yatırırdım; [...] siyah kölelerin çoğu zincirlenmişti ama çok mutlu görünüyor, dans edip şarkı söylüyorlardı."[1] Buna karşın, kuzeni Charles Darwin köle ticaretini yakından görme fırsatını bulduğunda, gördükleri onu kölelik karşıtı mücadeleye sevk etti. "İngiltere'den ayrılmadan önce bana dediler ki Kölelik ülkelerinde yaşadıktan sonra bütün görüşlerin değişecek" diye yazıyordu kız kardeşi Catherine'e 1833 yılında. "Fakat fark edebildiğim kadarıyla bendeki yegâne değişiklik *Negro** karakter özelliklerine daha yüksek bir kıymet vermek oldu."[2]

Hayvan araştırmacısı otizmli Temple Grandin hayvanların ruh hallerini eşsiz bir duyarlılıkla anlayabilen biriydi ama insanlara "Mars'ta bir antropolog" misali baktığını itiraf etmişliği de vardı.[3] Galton'ın anılarında da böyle bir hava vardır. Bütün Avrupa'yı, Asya'yı ve Afrika'yı gezen bu bilim insanı büyüleyici manzaralar gördü ama *herhangi bir yerde* insani bir bağlantı kurduğuna dair en

---

1 Akt. Michael Bulmer, *Francis Galton: Pioneer of Heredity and Biometry*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 2003, s. 4.

* İspanyolcada siyah anlamına gelen *negro* sözcüğü, kullanıldığı ülkeye/bölgeye ve döneme göre son derece aşağılayıcı ya da hiçbir aşağılama içermeyen nötr bir kelime olarak değerlendirilir. İspanyolca konuşulan ülkelerde hiçbir hakaret içermeden siyah insanları ifade etmek için kullanılabilirken İngilizce konuşulan ülkelerde – Türkçede "zenci" kelimesine denk düşecek şekilde– hakaret olarak anlaşılır. *Negro* sözcüğü yirminci yüzyılın son onyıllarına kadar bugünkü "siyah" (*black*) sözcüğüne yakın anlamda kullanılıp hakaret içeren bir kelime olarak anlaşılmadığı gibi, tersine kendisinden önce kullanılan ve çok açık hakaret içeriği bulunan başka kelimelerin yerine kullanılmaya başlamıştır. Fakat zaman içinde, sokak ağzında bozulmuş hali olan *nigger*'dan başlayarak bu kelime siyah ırktan insanlara kölelik, aşağılama, ayrımcılık ve baskının damgasını vurduğu eski dönemleri, o yıllarda nasıl görüldüklerini hatırlatan bir hitap biçimi olarak algılanmaya başlanmış ve siyah insanlar tarafından hemen tümüyle reddedilmiştir. Siyah insanların bu duyarlılığını tamamen paylaşmakla birlikte, kitapta bahsi geçen dönemlerin terminolojik gerçekliğinin Türkçe metne olduğu gibi yansıtılabilmesi amacıyla bu kavram çevrilmeden olduğu gibi bırakılmıştır; zira kavramın bugün kazandığı anlamıyla Türkçe karşılığı olan ve bir hakaret olarak kabul edilmesi gereken "zenci" sözcüğü, mesela Darwin'in bu sözleri söylediği yıllardaki yaygın anlamını (ki belirttiğimiz gibi daha çok İspanyolcadaki anlamına, yani "siyah"a yakındır) karşılamaktan uzaktır. (ç. n.)

2 Charles Darwin'in kız kardeşi Catherine'e yazdığı 22 Mayıs 1833 tarihli mektup. Erişim: darwinproject.ac.uk/letter?docId=letters/DCP-LETT-206.xm.

3 Oliver Sacks, "An Anthropologist on Mars", *New Yorker*, 27 Aralık 1993.

küçük bir işaret bile yoktu. Afrika seyahati neredeyse gülünç derecede sömürgecilikle maluldü. Gergedan yedi (çok lezzetliymiş) ve "sanırım geçici bir eş" olarak kendisine sunulan bir kralın yeğenini, kadının vücudu kırmızı aşı boyasıyla kaplıyken kendisi beyaz bir keten takım giydiği gerekçesiyle reddetti. Afrika'da geçirdiği zaman Galton'ı Avrupalıların üstünlüğüne hiç olmadığı kadar ikna etmişti.

Britanya'ya döndüğünde, ilgisini çeken herhangi bir konuya yoğunlaşan amatör bir araştırmacı hayatı yaşamaya başladı. Tarihte bir insanın sahip olduğu en çok yönlü CV'ye sahipti. Polisiye faaliyetlerde parmak izi kullanımını tanıtıp benimsenmesine katkıda bulundu. Kalabalık grupların sayısını belirlemekte kullanılan, ayrı bölmelerde tutulan kâğıtların ince bir iğneyle delinmesi esasına dayalı bir cep kayıt cihazı tasarladı. Britanya Adaları için, en yüksek puanların Londra'ya, en düşük puanların Aberdeen'e verildiği bir "güzellik haritası" hazırladı. 1888 yılında yazdığı şu ifadelerle, modern istatiksel analizin temel taşlarından biri olan "korelasyon" kavramını ana hatlarıyla ortaya koydu: "İki değişken uzuvdan birindeki değişime genellikle diğer uzuvda az ya da çok deneyimlenen bir değişim eşlik ediyorsa, bu iki değişken organ arasında bir korelasyon var (*co-related*) denir."[4] (Bir örnek: Havalar ısındığında dondurma satışları artar.) Hava olaylarını inceleyip Kraliyet Meteoroloji Cemiyeti'ne yazdığı bir mektupta, siklonun tam aksine, havanın merkezdeki bir yüksek basınç alanı etrafında döndüğü antisiklonu açıkladı. Yuvarlak bir pastayı –dilimlenmiş yerlerinden kurumamasını sağlayacak şekilde– kesmenin en iyi yolunu bile buldu (pastanın ortasından dilimler kesip çıkarın ve sonra uzatılabilir bir masanın ortasındaki parçayı kapatıp iki kanadı birleştirir gibi, pastanın birbirinden ayrılmış iki parçasını ortada birleştirip yeniden bir yuvarlak oluşturun.) Köpek düdüğünü de icat etmiş olması, ateşli ırkçılığı düşünüldüğünde biraz ironiktir.*

4 Francis Galton, "Co-relations and their measurement, chiefly from anthropometric data", *Proceedings of the Royal Society of London* 45: 135-145, 1888.

* Siyasette ve siyaset biliminde, karşı tarafı doğrudan hedef almadan ya da kışkırtmadan, belirli bir grubun desteğini almak ya da o grubu harekete geçirmek için şifreli ya da imalı bir politik dilin kullanılması olarak köpek düdüğü (*dog whistle*) politikasına ve bunun daha çok örtük ırkçı mesajlar vermek amacıyla kullanılmasına gönderme yapılıyor. (ç. n.)

Galton orta yaşlarına yaklaşırken, meraklı bir amatör olarak sarf ettiği enerjisini tek bir konuya yoğunlaştırmaya başladı: Soy sop meseleleri. Kuzeni Darwin 1859 yılında *Türlerin Kökeni*'ni yayımlayarak doğal seçilim yoluyla evrim teorisini ortaya koymuştu. Darwin hayvanların hayatına "en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması" kuralının yön verdiğine inanıyordu. Galton, Darwin'in teorisinin insanlara ne ölçüde uygulanabileceğini merak ediyordu. "At ve sığır soylarının iyileştirilmesi için sarf edilen gayret ve emeklerin yirmide birini insan ırkının iyileştirilmesi için alınacak önlemlere hasretseydik, yıldızlar kadar çok sayıda dâhi yetiştirebilirdik!" diye yazıyordu Galton.

Bu düşüncelerinin sonucu, 1865 yılında yayımlanan "Hereditary Talent and Character" ("Kalıtsal Yetenek ve Karakter") isimli akademik makale oldu; dört yıl sonra bu makaleyi genişletip geliştirerek kitap haline getirdi ve küçük bir isim değişikliğiyle yayımladı: *Hereditary Genius* [Kalıtsal Deha]. Bu kitap onun, muazzam miktarda araştırma sonuçlarına ve son bilimsel keşiflere dayanarak azameti ölçme ve sınıflandırma çabasının bir ürünüydü. Galton, bu dünya için fazla iyi, doğada inzivaya çekilmesi gerekebilen, güçten kuvvetten düşüren bir illet yüzünden genç yaşta ölebilen, en muhteşem şiirlerini kafası afyonluyken ya da insanda huşu uyandıran şelalelerin veya bütün benliği saran ezici tutkuların etkisindeyken yazabilen hassas ruhlu, eksantrik, put kırıcı, uhrevi şahsiyetler şeklindeki Romantik dâhi idealini reddediyordu. Hayır. Kabul edilemez bir yaklaşımdı bu. Bundan böyle deha, tesadüfi bir yıldırım çarpması, tanrılardan gelen bir lütuf ya da bela olarak görülmeyecekti: Teşrih, ifşa ve izah edilecekti. Çok iddialı bir taahhüttü bu ve insanlık tarihinin en karanlık sayfalarından birini açtı. Galton *Hereditary Genius*'ın 1892'de gerçekleştirilen ikinci baskısının önsözünde, önceki dönemde geçerli olan azamet modeli hakkındaki endişelerini ayrıntılarıyla ifade etti: "Şayet deha kaynağı belli ki doğaüstü güçler olan fikirlerin sel gibi aktığı duygusu veya belirli bir amaca ulaşmak için duyulan aşırı ve yakıcı bir arzu ya da bir ilham hissi anlamına geliyorsa" diye yazıyordu, "o zaman delilerin hezeyanlarına, saplantılarına ve duydukları seslere tehlikeli ölçüde yakın bir şey

demektir. Eğer durum buysa deha sağlıklı bir haslet ya da kalıtım yoluyla idamesi arzu edilebilecek bir şey olamaz. Bu kitabın ana konusunu oluşturan doğal kapasite, ortalama bir modern Avrupalının daha aşağı ırklara mensup insanlara göre çok daha fazlasına sahip olduğu bir kapasitedir."

Demek ki Galton'ın büyük bilimsel projesi daha en baştan itibaren kendi önyargılarıyla damgalanmış bir projeydi. Kalıtsal deha üzerine çalışması onu, insan ırkının seçici üreme/çiftleştirme yöntemiyle ıslahı anlamına gelmek üzere, antik Yunancada "iyi" ve "doğum" anlamına gelen *eugenics* (öjenik) terimini türetmeye sevk etmiştir. Hatta üreme ruhsatının en çok hak edenlere verildiği bir öjenik ütopyanın anlatıldığı *Kantsaywhere* [Neresiolduğunusöyleyemem] adında bir roman bile yazmıştır. Bu ütopyada, zekâ sınavlarında başarısız olanlar üremekten menedilip –"koşulların çok da ağır ve kötü olmadığı"– çalışma kolonilerine gönderiliyor ya da "sıkı gözetim ve tacize maruz bırakma" yoluyla göç etmeye teşvik ediliyordu. İkinci kalite insan sertifikasını elde edebilmiş kişiler ise "belirli şartlarla" çocuk sahibi olabiliyorlardı. Romanın kadın başkahramanı Augusta Allfancy gibi sınavdan yıldızlı pekiyi alanlar ise üreme faaliyetine çok genç yaşta başlamaya sevk ediliyordu: İlk çocuk için ideal yaş kadınlar için yirmili yaşlardı ve erkekler eşlerinden daha yaşlı olmalıydı.

Galton *Hereditary Genius*'ta, kaç yakın akrabasının aynı zamanda "seçkin" adamlar olduğunu göstermek için bir İngiliz yargıçlar listesi yayımladı. Karşılaştığı sonuçları "çarpıcı" bulan Galton devamla "tarihte adından söz ettirmiş en şanlı devlet adamlarını, komutanları, yazarları, bilim insanlarını, şairleri, müzisyenleri, ressamları sayıp döküyordu. Bunu önde gelen din adamlarının, onu "Cambridge Üniversitesi'nde Antik Yunan ve Roma [tarihi, dili, edebiyatı, felsefesi] branşında en başarılı olmuş öğrencilerin [...] keza Kuzey İngiltere'nin kürekçilerinin ve güreşçilerinin" listeleri izliyordu. Galton bunlara, Bach ailesinden yirmiden fazla "seçkin" müzisyeni, çok sayıda yetenekli Cassini'yi,* başarılı olmuş

* Astronom Giovanni Domenico Cassini, onun yine astronom oğlu Jacques Cassini, Jacques'ın oğlu haritacı ve jeodezi uzmanı César-François Cassini ve bu sonuncusunun astronom oğlu Jean-Dominique Cassini kastediliyor. (ç. n.)

üç Herschel'i* ve Erasmus'tan Charles'a kadar Darwin ailesinin çok sayıda seçkin mensubunu ekliyordu. (Galton alçakgönüllülükle kendisini bu listeye dahil etmiyordu.) Sonra sayıp dökmeye kısa bir süreliğine ara verip, şöhretin gerçekten doğuştan gelen bir yetenek anlamına gelip gelmediğini sorguluyordu: "Şayet bir insana muazzam bir zihinsel kapasite, çalışma azmi ve çalışma gücü bahşedilmişse, böyle bir insanın baskılanabileceğini havsalam almıyor." (Küçük bir hatırlatma: İnsanların pazarda alınıp satıldığını gözleriyle görmüş bir adam söylüyor bunu.)

İçlerinden biri olmaya can attığı her iyi bilim insanı gibi Galton da kendi kapsama kriterini ortaya koydu. Yoğunlaştığı kesim, insanlığın en üst düzey yüzde biriydi. O dönemde referans alınan bir kitaptaki seçkin adamlar listelerini 50 yaş üzeri genel erkek popülasyonuyla karşılaştırmak suretiyle, dâhilerin görülme sıklığına dair kestirimlerde bulundu. (Elli yaş sınırının sebebi, daha erken yaşta bir ölümün bir adamı potansiyelini tam olarak hayata geçirmekten alıkoyduğuna inanmasıydı.) Başvurduğu kitabın nesnelliğinden hiç kuşkusu yoktu: "[Y]alnızca dünyanın kabiliyetlerini onurlandırdığı insanları kapsamayı amaçlıyor ve bu amacı eksiksiz ve adil bir şekilde yerine getiriyor." Yaptığı hesaplamalardan yola çıkarak, her 4000 kişiden birinin "seçkin", her bir milyon adamdan birinin ise "şanlı" olduğu sonucuna vardı. "X" adı verilen bu sonuncu kategori, "öldüklerinde ulusun bütün izan sahibi unsurlarının yas tuttuğu, halkın yığınlar halinde katıldığı bir cenaze töreniyle gömülen ya da böyle gömülmeyi hak da eden, gelecek çağlarda tarihe geçmiş karakterler arasındaki yerini alacak adamları" içeriyordu. Galton, okurların bu küçücük oranları anlamasına yardımcı olmak için, onları Bushey Park'taki atkestanesi ağaçlarının sayısıyla ya da bir kişinin Oxford ile Cambridge üniversiteleri arasında düzenlenen ve "neredeyse bütün ulusun heyecanla takip ettiği" kürek yarışlarına katılma ihtimaliyle karşılaştırır.

---

* Astronom ve besteci, Uranüs'ü keşfeden William Herschel ile muhtemelen şu yakın akrabalarından ikisi kastediliyor: Kız kardeşi astronom ve şarkıcı Caroline Herschel; oğlu matematikçi ve astronom John Herschel; torunu astronom Alexander Stewart Herschel; torunu, parmak izi alanında öncü çalışmalar yapan William James Herschel ve torunu askeri mühendis, araştırmacı ve astronom John Herschel. (ç. n.)

Bu yüksek eşiklerin altında kalan diğer herkes ise bir harfle ifade edilen gruplar halinde sınıflandırılıyordu: Ortalamanın üstündekiler A-G arası, ortalamanın altındakiler ise a-g arası gruplarda sınıflandırılıyordu. En yüksek kapasiteli normallerin toplandığı G grubundakiler doğuştan o kadar yetenekliydiler ki eğitime ihtiyaçları yok gibi bir şeydi. Şöyle yazıyordu: "Bir usta ya da öğretmenin böyle bir oğlan çocuğuna gösterebileceği en büyük ihtimam, onu kendi haline bırakmak, arada birçok küçük yönlendirmeler yapmak ve yersiz eğilimleri kontrol altında tutmaktır." "Vasat sınıflar" ise popülasyonun %95'ini içine alıyordu. Bu insanlar iyi hoştu da hatırlanmaya değer insanlar değillerdi. Ona göre vasatlık, "çoğu taşra toplantısında karşımıza çıkan standart zihinsel kapasite[yi ifade eder]; çünkü metropollerde ve diğer yerlerdeki daha hareketli hayatın cazibesi genellikle daha yüksek kapasiteli insan sınıflarını kendisine çeker ve ahmaklarla embesiller buralardaki toplantılara katılmazlar". Galton en alttaki grupları ise en akıllı köpeklerden daha aşağı görür: "G sınıfından köpekler kesinlikle g sınıfı insanlardan çok daha üstündür."

Galton'ın bütün çalışmalarına büyük bir ironi damgasını vurur: Üstün insanlar için üremeyi, ırksal standardı yükseltmeyi bir vazife olarak görmesine karşın, kendisi hiç çocuk sahibi olmamıştır.

Galton'ın ifadesiyle, modern deha fikrinin temel taşları gözlerimizin önündeydi. Deha doğanın nadiren bahşettiği, bireylerin sahip olduğu, onlara azamete erişme imkânı veren özel bir yetenektir. Şöyle yazıyordu: "Zihnin aktif kapasitelerinin geliştirilmesinde eğitimin ve toplumsal etmenlerin büyük etkisi olduğunu tereddütsüzce kabul ediyorum ama bu etkinin bir demircinin kol kaslarının gelişmesinde kollarını kullanmasının ne kadar etkisi varsa o kadar olduğunu, daha büyük bir etkisinin olmadığını düşünüyorum." "Bakın" diyordu Galton, "bazı insanların diğerlerinden daha iyi olduğu yalın bir hakikattir." Ona göre, bu hakikatin kabulü mutluluğun ön şartıdır. Orta yaşlarına gelmiş bir kişi, "ölçüsüz kibrin yanıltıcı telkinlerine uyup umutsuz gayretlere girişerek kendine" eziyet etmek yerine, "çabalarını erişebileceği seviyenin altındaki meselelerle sınırlayıp, doğasının kendisini icra etmeye ehil kıldığı en iyi işlerle iştigal ettiğine dair samimi inancında gerçek ahlaki huzuru bulmalı"ydı. (Galton'ın burada eril üçüncü şahıs zamirler (*-he*, *his-*) kullanması bir tesadüf

değildir: Galton dehanın dişil soy üzerinden taşınıp aktarılmakla birlikte, kadınlarda zuhur etmediğine inanıyordu. İyi ki de etmiyordu. Çünkü kadınlar vasat sınıfların nispeten üst seviyelerinde olduklarında bile evlenmekte zorluk yaşayabilirlerdi, zira ona göre "bu kadınların mutlaka dogmatik ve kendini dayatan bir yanları olur, dolayısıyla da erkeklere itici gelirler"di.)

Galton'ın tezi Victoria döneminde hâkim olan doğal düzen inancına mükemmel bir düşünsel kılıf sağlıyordu. Bu düzende yoksullar ne yazık ki ama kaçınılmaz olarak mevcut koşullarının üstüne çıkma kapasitesinden yoksundu; kadınlar şanlı insanların anlatıldığı antolojilerde kendilerine yer bulamıyordu, çünkü duygulara ve eve yönelik doğal bir eğilimleri vardı ve "en tepedeki beyaz tenli ve Avrupa kökenli insanlar ile en aşağıdaki vahşiler" arasında zihinsel farklılıklar olduğu aşikâr bir gerçek olarak görülüyordu. Sağcı bir fikir olarak dehanın en uç formudur bu.

Galton'ın bütün çalışmalarına, bugün kimsenin hatırlamadığı Anglikan ilahisi *All Things Bright and Beautiful*'un [Her Şey Işıl Işıl ve Şahane] mısralarını üreten o aynı halinden memnun olma hissiyatının kokusu sinmiştir: "Zengin adam kalesinde / bir yoksul adam var kapısında / Tanrı birini yüksek, diğerini düşük yaptı / Ve belirledi nelere sahip olacaklarını da." Galton muhtemelen dini inançlarını 1860'lı yıllarda kaybetmişti ama herkesin layığını bulduğuna inanmaya devam ediyordu. Eskiden insanlar arasındaki hiyerarşi Tanrı'nın bir takdiriydi. Artık o işi genetik hallediyordu.

Galton'ın çalışması, tek tek bireylere odaklanması itibarıyla, Victoria döneminde deha mitolojisinde yaşanan başka birçok önemli gelişmeyi daha yansıtıyordu: Büyük Adam Teorisi. Bu isimlendirmenin kaynağı, tarihçi Thomas Carlyle'ın *Kahramanlar, Kahraman Tapınısı ve Tarihteki Kahramanlıklar* isimli konferanslar dizisinde dillendirdiği şu iddiaydı: "[D]ünya tarihi Büyük Adamların biyografisinden başka bir şey değildir."

Bugün Carlyle'ın yazılarını okurken, bunların bir savunma pozisyonunda yazıldığını hatırlamakta fayda var. Carlyle o zamanlar artık modası geçmiş kahraman tapınısı konseptini yeniden ihya etmeyi amaçlıyordu. "İçinde olduğumuz çağ, ayrıca araştırıp ortaya konulması gereken sebeplerle, büyük adamların varlığının, hatta büyük adamların arzu edilir insanlar olduğunun reddedildiği bir

çağdır. Eleştirmenlerimize bir büyük adamdan, mesela [Martin] Luther'den bahsedin, hemen 'hesaplama' dedikleri şeyi yapmaya başlarlar ama bunu ona tapınmak için değil, onu ölçüp biçip aslında küçük bir adam olduğunu ortaya koymak için yaparlar!" Burada kullanılan dil günümüze uyarlanırsa, altta yatan duyarlılıklar #Me-Too hareketinin* ya da Victoria döneminin acımasız sömürgecisi Cecil Rhodes'un kamusal alanlardaki heykellerinin kaldırılmasını amaçlayan #RhodesMustFall [Rhodes Yıkılmalı] kampanyasının mücadele şiarı olarak da pekâlâ kullanılabilir. Carlyle'a göre bu tür hareketler başarısızlığa mahkûmdu, çünkü bize sürekli olarak bu insanların şaibeli oldukları ya da düpedüz hiç var olmadıkları söylense de kahramanlara, büyük adamlara, dâhilere hasret çekiyorduk. "İnsanlık var olduğu sürece kahraman tapınısı da olacaktır" tespitinde bulunuyordu Carlyle.

Carlyle'ın –tarihi büyük adamlar yapar– argümanı, Francis Galton'ın azamet doğuştan gelir ve kalıtımla aktarılır şeklindeki inancından ayrı düşünülemezdi. Sezar olarak doğar, sonra da dünyayı fethedersiniz.

Gelgelelim *Hereditary Genius*'ta yürütülen muhakemede açıklar bulmak hiç de zor değildi ki okurlar kitabın yayımlandığı ilk günlerden itibaren buldular da. Kitapta öne sürülen "mükemmellik" kriterleri, mesela şöhret ve ölüm ilanlarının büyüklüğü son derece subjektiftir. Kitaba yöneltilen en derli toplu itirazlardan biri de kitabın az önce bahsettiğimiz Alman matematikçi Carl Friedrich Gauss'un geliştirdiği istatistik yöntemlerine dayanmasıdır. Gauss olmasaydı Galton'ın bu çalışması da olmazdı. Gelgelelim Gauss'un soyağacında bir matematik dâhisi olacağına, hatta kardeşi gibi bir emekçiden başka bir şey olabileceğine işaret eden hiçbir şey yoktur. Bu arada, Gauss, Galton'ın kadınların zihinsel olarak aşağı olduğu inancını paylaşmaz. Gauss kendisine "Monsieur Le Blanc" müstear erkek ismiyle sayı teorisi hakkında mektuplar gönderen bir mektup arkadaşının Sophie Germain adında yetenekli bir kadın matematikçi olduğunu öğrendiğinde "şaşkınlık ve hayranlık" hisleriyle dolup

* Cinsel istismara, cinsel tacize ve tecavüz kültürüne karşı 2017 yılında başlatılan, kadınların yaşadıkları istismar ve tacizleri sosyal medyada paylaşmalarına dayalı bir toplumsal hareket ve farkındalık kampanyası. (ç. n.)

taştığını ifade eder. Kendi halinden memnun olduğu için herkesin layığını bulduğuna inanan Galton'ın aksine, Gauss şunu idrak edebilmişti: "[B]ir kadın, cinsiyeti, geleneklerimiz ve önyargılar yüzünden, en zor problemleri öğrenip çözme noktasında, erkeklerin karşılaştıklarıyla kıyaslanmayacak kadar büyük engellerle karşılaşmasına rağmen bu prangaları parçalayıp en derinlerdeki hakikate nüfuz etmeyi başarırsa, o kadın hiç kuşkusuz en asil cesarete, fevkalade bir yeteneğe ve üstün bir dehaya sahip demektir." Deha hakkındaki bilimsel çalışmaları, imtiyazlara boğulmuş, tuhaf ve lakayt Galton değil de dişiyle tırnağıyla bir yerlere gelmiş birisi başlatmış olsaydı, bu çalışmaların tarihi bambaşka olabilirdi.

Galton'ın muhakeme tarzına açıktan yöneltilmiş başka itirazlar da vardır. Kariyerinin büyük bölümünü "azamet"i incelemeye adamış psikolog Dean Keith Simonton, Galton'ın ortam ve çevrenin etkisini, nepotizmin varlığını ve maddi kaynak transferini hiç hesaba katmadığına işaret eder. Raşitizm hastalığı nedeniyle sakat kaldığınızda ya da kurşun zehirlenmesi geride zihinsel bir engel bıraktığında, çığır açıcı bir bilimsel buluş ya da keşif yapmanız zordur. Cinsiyetiniz nedeniyle sanat alanında örgün eğitim almanız yasaklandığında, bir başyapıt çizmeniz zordur. Yahudilerin üniversite kadrolarından dışlandığı bir zamanda, bir Yahudi'nin deneysel araştırmalar yürütmesi zordur. Beş yıl içinde beşinci çocuğunuza hamileyken yeni bir edebiyat hareketi başlatmanız zordur. On dokuzuncu yüzyıl Amerikası'nda bir Siyah insan olarak yaşarken ve mesleğe girişte bir deri rengi şartı/engeli söz konusuyken, seçkin bir avukat olma başarısını göstermeniz zordur. Botanikçi Alphonse de Candolle daha 1873 yılında bilimsel başarıyı etkileyen –doğuştan edinilen özel yetenekler hariç– on sekiz faktör sayıyordu ki bunlar arasında kişisel servet, destekleyici bir kamuoyu, dinsel baskıya uğramama ve çalışılan iklimin ılımlı olması da vardır.

Bana sorarsanız en büyük zorluk, genetiğin etkileri ile nepotizmin etkilerini birbirinden ayırabilmektedir. Tarihçi Herman Merivale 1870 yılında *Hereditary Genius*'ı değerlendirirken, bünyesinden çok sayıda yargıç çıkaran Atkyns ailesinin de dâhiler listesine dahil edildiğini not ettikten sonra şöyle yazıyordu: "[B]ir bütün olarak değerlendirildiğinde, listenin, bir dâhiler silsilesinden ziyade, imtiyazlı oldukları için resmi makamlara kurulmuş,

mevki düşkünü insanların oluşturduğu dar bir gruptan müteşekkil olduğu su götürmezdir." Merivale'in bu sözleri, yaratıcı mesleklerdeki "nepo bebekler"e* dair günümüzde süregiden tartışmaları tam anlamıyla önceler. Şimdi, mesela Gracie Abrams, film yönetmeni JJ Abrams'ın kızı olmasaydı da Taylor Swift'in turnesinde ön sanatçı olarak çıkabilirdi. Ya da Eve Hewson, Bono'nun kızı olmasaydı da bu kadar çok televizyon dizisinde rol kapabilirdi. Veya Romeo Beckham, başka bir anneyle babanın çocuğu olsaydı da Burberry için modellik yapabilirdi. Ya da Honor Swinton-Byrne (Tilda Swinton ile John Byrne'ün kızı), Deacon Philippe (anne Reese Witherspoon, baba Ryan Philippe), Lily-Rose Depp (baba Johnny Depp, anne Vanessa Paradis), Lily Collins (Phil) ve Bryce Dallas Howard'ın (Ron) kariyerleri aile bağlantıları olmasaydı da uçuşa geçebilirdi. Zikredilen bu isimlerden bazıları gerçekten yeteneklidir ama ikinci nesil Hollywood küçük prens ve prenseslerinin sayısı bizi düşündürmelidir.

Belki de oyunculuk yeteneği Galton'ın söylediği anlamda kalıtımla geçiyordur. (Redgrave ailesini** bilse, Galton sevinç gözyaşları döker ya da en azından alaycı alaycı gülümserdi.) Veya belki de anne babalarının onlar için araya girmesi dışında, film setlerinde büyüyüp küçük yaşlarda işin inceliklerini hatmetmek de onlara çok büyük bir avantaj sağlıyordur. Ya da belki bunun daha da radikal bir açıklaması vardır: Nüfusun azımsanmayacak bir bölümü fırsat bulsalar aktör olabilirdi ama çoğu bu fırsatı bulamıyordur. (Beverley Hills'te garsonluk yapanlar en çok bu açıklamayı severler.) Galton büyük adamların yeğenleri ile oğullarını başarıları açısından karşılaştırarak genetik faktör ile aile bağlantıları faktörü arasındaki etki farkını ölçmeye çalıştı ama bu hesabın kendisini aştığını itiraf etti.

Galton'ın *Hereditary Genius*'ta kurguladığı düzenli, kolayca açıklanabilir dünya, onun derli toplu zihin dünyası ve taksonomi takıntısıyla uyumluydu. Gelgelelim gerçek dünya daha karışık bir

---

* Nepotizmden fayda gören, yani annelerinin ya da babalarının veya her ikisinin birden ünlerinden ve başarılarından fayda görüp alanlarında sivrilen insanlar kastediliyor. (ç. n.)

** En ünlüleri Oscar, Tony, Altın Küre ve Emmy ödüllerini kazanmış Vanessa Redgrave olmak üzere, beş nesildir içinden ünlü aktörler, aktrisler, oyun yazarları vs. çıkarmış Britanyalı aile (ç. n.)

yerdir; pek çok muhteşem kariyer ve yaratıcı başarı tek bir şans ânına bağlı olarak gerçekleşir ya da gerçekleşmez. O dönemdeki okurlar bile bu gerçeği hissedebiliyorlardı; Galton'ın kitabına bilim dünyası dışındaki okurların tepkisi pek sıcak değildi.[5]

Bununla birlikte *Hereditary Genius* bir etki yarattı ve küçük ve kapalı entelektüel çevreleri karıştırıp tartışmalar yaratan eserlerden biri oldu. Galton'ın öldüğü 1911 yılında Londra'da, Winston Churchill, Alexander Graham Bell, Arthur Balfour ve Charles Darwin'in oğlu Leonard'ın da katıldığı bir "Öjenik Konferansı" düzenlendi. Bir sonraki yıl, Bayan Bolce olarak tanınan bir kadın Galton'ın fikirlerine kendini o kadar kaptırdı ki bebeğine "Eugenette" ismini koydu.[6]

Galton, öldüğünde çocuğu olmadığından, mirasını Londra Koleji Üniversitesi'ne bağışladı. Bu üniversitede kurulan Galton Öjenik Kürsüsü'nün ilk başkanı Galton'ın Karl Pearson adında bir müridi oldu ve Pearson bu kıyağın karşılığını, kahramanını göklere çıkaran bir Galton biyografisi yazarak verdi. (Londra Koleji Üniversitesi'nin Galton ve Pearson'ın adını taşıyan üç binasının isimleri, bu ikisinin öjenikle bağlantıları nedeniyle 2020 yılında değiştirildi.) Ustası gibi Pearson da göz kamaştırıcı bir entelektüeldi. Matematiksel istatistik disiplinini yaratan oydu ve yazdığı *The Grammar of Science* (Bilimin Grameri) isimli kitap genç Albert Einstein'ın arkadaşlarıyla kurduğu "Olympia Academy" araştırma grubu için ilk seçtiği kitaptı. Kürsünün bir sonraki başkanı, "modern istatistiğin babası" olarak nam salacak kadar parlak bir isim olan Ronald (R.A.) Fisher oldu. Bugün Fisher'in çalışmalarına ve dolayısıyla Galton'ın finansal desteğine dayanmaksızın lisans düzeyinde istatistik dersi veremezsiniz. (Ateşli bir öjenik taraftarı olduğu gerekçesiyle Fisher'in ismi de yakın zamanda birkaç üniversite binasından ve ödülden kaldırıldı.) Bize göre Galton'ın tuhaf fikirleri onu uçuk kaçık biri gibi gösteriyordu ama onun gölgesinde büyüyen koca bir genetikçiler ve istatistikçiler neslinin nazarında o bir düşünce deviydi.

Hereditary Genius büyük başarılar kazanmış insanları gruplar halinde sınıflandırmaya ve bu insanların hayatlarından dersler çı-

5 Lyndsay Andrew Farall, *The Origins and Growth of the English Eugenics Movement, 1865-1925*, New York: Garland, 1985, s. 23-24.

6 Nicholas Wright Gillham, *A Life of Sir Francis Galton*, Oxford: OUP, 2001.

karmaya yönelik başka girişimler için de bir ilham kaynağı oldu. "Geçmişte deha fenomenine genellikle iki farklı şekilde yaklaşılıyordu" diye yazmıştı seksolog Havelock Ellis, 1904 tarihli *A Study of British Genius* kitabında. "Akıl hastalıkları uzmanlarının" (psikiyatristlerin) temsil ettiği birinci yaklaşıma göre, "bariz bir dehaya sahip bazı insanlar, haklı olarak delice şeklinde tanımlanabilecek semptomlar göstermişlerdir". İkinci grup deha avcıları ise antropologlardı. O yıllarda deha araştırmalarına hâkim olan eğilimin bir yansıması olarak, Ellis kendisini bu ikinci gruba dahil ediyordu.

Bu kitabı okurken, istatiksel olarak analiz edilmesi tümüyle imkânsız bir veri setiyle cebelleşen meraklı ve açık fikirli bilim insanı Ellis için üzülmekten kendimi alamıyorum. Kitabın başlarında, son derece eksik "verilere tamlık havası vermek nahoş bir tutum" olacağından, grafik kullanmayacağını söyler. Dehayı "yüksek düşünsel kapasite" olarak tanımlayan Ellis, *Oxford Dictionary of National Biography*'sini [Oxford Ulusal Biyografi Sözlüğü] esas almakla birlikte, 30.000 olan biyografi sayısını –mevkilerini miras olarak almış kraliyet ailesi mensuplarını ve soyluları elemek suretiyle– daraltarak, kendi dâhi listesini oluşturur. Amansız kral düşmanı Titus Oates* gibi kötü "hainler"i ve birileriyle yatarak yükselen kadınları listenin dışında bırakır. (Üzgünüm Lady Hamilton.)** Sonra, *O.D.N.B.*'de kendisine üç sayfadan az yer ayrılan herkesi, bunun dünyaya yaptıkları katkının azlığına işaret ettiği iddiasıyla, listeden dışlar. Geriye kala kala 700 şahsiyet kalır ama sonra hâlâ çözülmemiş bir sorunu olduğunu fark eder: Jane Austen listede yoktur. Austen'ın olaysız bir hayatı olmuştu –doğmuş, sakin bir hayat sürmüş, kitaplar yazmış, ölmüştü– ve bundan dolayı da Biyografi Sözlüğü'nde kendisine ayrılan yer üç sayfadan azdı. Buna Austen Problemi adını verebiliriz ve bu problem bir kez daha bize "deha"nın nesnel bir kategori olmaktan ziyade, bir mitoloji işlevini gördüğünü gösteriyor. Başarılarının yanı sıra, deha bir

---

* İngiltere Kralı II. Charles'ın Katoliklerce öldürülmesini içeren bir "Papalık Komplosu" uydurarak çok sayıda Katoliğin katline neden olmuş bir İngiliz din adamı. (ç. n.)

** Kızlık adı Emma Hart olup, Sör William Hamilton'la evlendikten sonra bu soyadını alan Leydi Emma Hamilton İngiliz hizmetçi, model, dansçı ve aktristir. Lord Horatio Nelson'ın da içinde olduğu bazı zenginlerle ilişkisi olmuştur. (ç. n.)

hikâyeye de ihtiyaç duyar. Austen'ın dahli Ellis'in kendi koyduğu kuralı ihlal anlamına gelmesine rağmen, Ellis onu ve büyük başarı kazanmış olmakla birlikte sıkıcılık ölçüsünde sıradan başka bazı şahsiyetleri de tekrar listeye alır ve sonuçta 1.030 kişilik bir listeye ulaşır. Sonrasında, J. McKeen Cattell'in 1903 yılında *Popular Science Monthly* dergisinde yayımladığı "1000 seçkin insan" listesinde, kendi listesinde bulunmayan altmış Britanyalıyı içerdiğini not eder. Bu sayfaya bir çaresizlik hissi hâkimdir. Şayet bu yaptıkları şey bir bilimse, neden kendisi ve McKeen Cattell bu kadar farklı listelerle ortaya çıkmışlardır?

Ellis en nihayetinde 975 erkek ve 55 kadından müteşekkil bir liste oluşturur. Bunların soy soplarını, sosyal sınıflarını, çocukluk ve gençlik yıllarını, yaşam sürelerini, hastalıklarını ve renklerini ayrıntılarıyla anlatır. (Okurken nefesimi tutmuştum ama yalnızca göz renklerinden bahsetmiş.) Vardığı sonuç, Doğu Anglia'nın "soyut düşünmeye yatkın olmadığı", İngiltere'nin güneybatısında yaşayanların "bilimciden ziyade denizci" olduklarıdır. Galliler şiire yatkınken, İskoç dehası "Cheviot tepeleri ile Grampian dağları arasındaki bölgede" yoğunlaşır. Sligo şehrinden hiç dâhi çıkmadığı halde Dublin'den 15 tane çıktığı iddia edilir.

Genelleyici yargılar. Tartışmaya açık istatistikler. İnsanların sayılara indirgenip anlaşılabileceğine dair, etkileyici ama hayal kırıklığıyla sonuçlanması kesin bir umut. Francis Galton'ın düşünsel mirası buydu ve Havelock Ellis gibi çok başarılı bir sosyal bilimci bile bu mirastan kaçamamıştır. Büyük başarılar kazanmış insanların hayatlarını en küçük ayrıntılarına kadar sayılara indirgemeye çalışmak yerine, Vasari'nin bu insanları tasvir etmekle yetinen yaklaşımına bağlı kalsa ve girişimi bir bütün olarak bilimsel bir proje yerine bu hayatları hikâyeleştirme projesi olarak ele alsaydı, ortaya daha iyi bir sonuç çıkabilirdi.

Gelgelelim Galton ve diğerlerinin çalışmaları ne yazık ki araştırmacıları deha için tanımlanabilir bir kaynak bulma arayışlarını daha da yoğunlaştırmaya sevk etti. Çünkü artık yeni bir silahları –IQ testi– ve yeni bir mitleri vardı: Dâhiler "deha seviyesinde IQ"su olan insanlardı.

Terman'ın Termitleri

Deha hakkındaki genetik araştırmaların amacı, özellikle de düşünce alanında sıra dışı başarıları mümkün kılan faktörlere ışık tutmaktır.
Lewis Terman, *Genetic Studies of Genius*

Tuhaftır ama IQ testleri üstün başarılı çocukları değil, başarısız çocukları tespit etmek amacıyla geliştirildi. On dokuzuncu yüzyılın son, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Fransa eğitim bakanı, Fransız psikologlar Alfred Binet ve Theodore Simon'dan, kapasitesi düşük çocuklar okulda yardım alabilsinler diye, bu çocukları tespit etmelerini sağlayacak bir ölçek geliştirmelerini istedi.

Sonuç, bir ışık huzmesini takip etmek, bir dizi rakamı tekrarlamak ve verilen üç kelimeden cümleler türetmek gibi kademelendirilmiş görevleri içeren Binet-Simon testi oldu. Bir dizi çizim içinde en güzel yüzü seçmek gibi daha sonra tartışmalar yaratacak başka görevler de vardı. Binet bu testin sınırlarının olduğunu vurgulamayı hiçbir zaman ihmal etmedi. Çocukların farklı hızlarda ve farklı şekillerde geliştiğine inanıyor, zekânın geliştirilemeyeceği yönlü "acımasızca karamsar" bir fikrin gelişmesinden endişe ediyordu. Alman psikolog William Stern test sonuçlarını tek bir sayıya, bir "zekâ yaşı"na indirgemeyi önerince, Simon bunu testi yaratırken güttüğü amaçlara bir *trahison* (ihanet) olarak tanımladı.

Ortalama IQ'nun bir tuhaflığı da bu ölçümün ilk kez kullanılmaya başlamasından beri ciddi ölçüde yükselmiş olmasıdır. İsmini araştırmacı James Flynn'dan alan Flynn Etkisi'ne göre, IQ skorları ortalaması yirminci yüzyıl boyunca her on yılda 3,3 puan yükseldi. (Bu eğilimin bir sonucu olarak, "100" ortalama puana ulaşmak giderek zorlaştırıldı.) Flynn 2012 yılında bu eğilimin

sebebini açıklamaya çalışırken,[1] köpeklerin ve tavşanların ortak yönü nedir diye sorulsa, günümüz insanlarının buna ikisinin de memeli olduğu yanıtını vereceğini söyledi. Buna karşın, 1900 yılında yaşayan bir çocuğun yanıtı şöyle olurdu: "Tavşanları avlamak için köpekleri kullanırsınız." 1900'lü yıllardaki ortalama bir insan "soruyu yanlış anlardı, çünkü insanlar çok fazla örgün okul eğitimine tabi tutulmaya başlamadan önce faydacı bir anlayışa sahiptiler ve somut dünyaya, onu kendi faydalarına kullanmaya odaklanıyorlardı." Modern eğitim yöntemleri çocuklara taksonominin –ve soyut düşünmenin– önemini öğretti ve bu da IQ testinde alınan puanları yükseltti. Bunun bir sonucu olarak da günümüz araştırmacıları farklı gruplar ile bu grupların IQ test sonuçları arasında karşılaştırma yaparken, özellikle de bu gruplar farklı zamanlarda yaşamışlarsa, çok ihtiyatlı davranırlar.

İlk IQ araştırmacıları fazla cüretkâr laflar etmeleri bakımından çok daha ciddiyetsizdiler ve bu lafları çoğu zaman kendi şahsi önyargılarını yansıtıyordu. Koca bir çalışma alanı, Kallikak'lar adını verdiği bir ailedeki "zihinsel geriliği" incelemiş Henry Herbert Goddard gibilerinin çalışmalarıyla kirletilmiş durumda. Kallikak ismi Yunancada sırasıyla "iyi" ve "kötü" anlamına gelen *kalós* ve *kakós* kelimelerinin birleşiminden oluşuyordu ve Goddard'ın iddiasına göre ailenin iki ayrı kolu vardı ve "iyi" kolu Martin Kallikak'ın meşru evliliğinden, "kötü" kolu ise aynı şahsın "zihinsel olarak geri" bir kadın barmenle gayri meşru ilişkisinden geliyordu. Kitap –Winston Churchill'in Galtoncu öjenik konferansına katıldığı– 1912 yılında yayımlanır yayımlanmaz büyük başarı kazanıp seçici üreme fikrinin arkasındaki desteği büyüttü. Gelgelelim Goddard'ın tezini dayandırdığı öncülün doğru olmadığı daha sonra ortaya konuldu: Martin Kallikak'ın –ailenin kötü kolunu başlatan– gayri meşru çocuğu gayri meşru değildi –hatta Martin'in çocuğu bile değildi– ve bu çocuk büyüyünce başarılı bir toprak sahibi olmuştu. Goddard'ın kendisi bile bir noktada tezinin kusurlarını kabul etti. Gelgelelim Binet-Simon testini İngilizceye çevirip Amerika'ya taşıyan, böylece IQ çılgınlığını yeni bir kıtayla ve yeni fanatiklerle buluşturan adamdı bu.

1 James Flynn, *Guardian* gazetesiyle röportaj, 2007, https://www.theguardian.com/technology/2012/sep/23/james-flynn-iq-scores-environment

Amerika'ya varan IQ bilimi, Lewis Terman adında genç bir psikoloğun dikkatini çekti.

1877 yılında, Indiana taşrasındaki Jonson idari bölgesinde, on dört çocuklu bir ailenin on ikinci çocuğu olarak doğan genç Lewis utangaç bir çocuktu. Aile *Britannica Ansiklopedisi* de dahil 150 kitaplık bir kütüphaneye sahip olabilecek kadar varlıklıydı ama aile çiftliğinde çalışmak zorunda kaldığı Lewis'in okul eğitimi sık sık kesintiye uğradı. Öğretmen olmak niyetindeydi ama on yaşındayken, Terman'ların evine uğrayan bir "seyyar kitap satıcısı" aileye frenoloji hakkında bir kitap sattı. Frenoloji kafatası şeklinin kişinin istidatlarına ve kişiliğine işaret ettiği şeklinde zamanın çok popüler (ama maalesef beş para etmez) bir teorisiydi. Satıcı bütün aile üyelerinin kafalarını inceleyip, "yumrularına elleriyle dokundu". "İnceleme sırası bana gelince, benim büyük işler başaracağım tahmininde bulundu" diye hatırlıyordu Terman, yıllar sonra o günden bahsederken. "Bence bu öngörü muhtemelen kendime güvenimi biraz da olsa artırıp normalde kendime koyabileceğimden daha büyük hedefler için gayrete gelmeme neden oldu. [...] Abim kitabı satın alınca okuyup içeriği hakkında fikir sahibi oldum ve on dört ya da on beş yaşıma kadar frenolojiye inandım. Bireysel farklılıklar bilimiyle ve kişilik teşhisiyle ilk tanışmam işte böyle oldu."[2]

Üniversite yılları gelip çattığında, Terman tezini zihinsel testler hakkında yazmaya karar verdi. Tez konusunu soğuk karşılayan tez danışmanı G. Stanley Hall büyük bir öngörüyle, "kantitatif yöntemlerin kesinlik izlenimi vermesinin yanıltıcı sonuçlara varma tehlikesi yarattığı" uyarısında bulundu. Ne var ki Terman IQ ölçümlerinin insanlığı fayda sağlayacak şekilde gruplandırma imkânı sunduğuna inanıyordu. 1916 yılında, Stanford Üniversitesi'ndeyken Binet testini revize etti; böylece test bugünkü ismini aldı: Stanford-Binet testi. Aynı yıl *The Measurement of Intelligence* [Zekâ Ölçümü] isminde bir kitap yazıp, "emekçi adamlar ve hizmetçi kızlar" arasında "normalin altında" zekâya sahip binlerce insan olduğunu öne sürdü. "Bu insanlar dünyanın 'oduncuları ve

2 Lewis Terman, *Autobiography of Lewis M. Terman*. İlk kez şurada yayımlandı: Carl Murchison (ed.), *History of Psychology in Autobiography* (1930). Kaynak: psychclassics.yorku.ca/Terman/murchison.htm.

hamalları'dır. [...] Kızılderililer, Meksikalılar ve negrolar arasında bu tipte insanlarla olağandışı bir sıklıkla karşılaştığımız gerçeği, zihinsel özellikler bakımından ırklar arası farklılıklar sorununu bir bütün olarak yeniden ve deneysel yöntemlere başvurarak ele almak zorunda olduğumuza işaret ediyor."

Ona göre bu oduncular kendi içinde özel sınıflara ayrılmalı ve pratik becerilerle donatılmalıydı. "Toplumu bunların üremesine izin verilmemesi gerektiği fikrine ikna etmek bugün itibarıyla mümkün değildir ama öjenik bakış açısından bakıldığında, alışılmadık ölçüde çok üremeleri nedeniyle ciddi bir sorun oluşturuyorlar." O zamanlar sıra dışı fikirler değildi bunlar. 1924 yılında ABD'de, "aşağı" ülkelerden gelenlere sayısal sınırlamalar getiren bir Göç Yasası çıkarıldı. Yasa, daha önce, "Biyolojinin yasaları bize gösteriyor ki [...] Nordikler* diğer ırklarla karıştığında bozuluyorlar" demişliği de bulunan Başkan Calvin Coolidge tarafından imzalanıp yürürlüğe kondu. 1927 yılında ABD Yüksek Mahkemesi, aynı yıl görülen Buck-Bell'e Karşı davasında verdiği kararla, IQ'su düşük olanların kısırlaştırılmasının anayasaya uygun olduğuna hükmetti; zamanın yüksek mahkeme üyesi yargıç Oliver Wendell Holmes'un bu davaya ilişkin yaptığı yorum çok ünlüdür: "Üç embesil nesilden sonra, artık yeter!" Holmes'un kullandığı dil bugün kulağa incitici geliyor ama kendisi onu bilimsel bir dil olarak görüyordu. Henry Herbert Goddard 1910 yılında IQ testlerine dayalı bir sınıflandırma sistemi önerdi: IQ'su 51 ile 70 arasında olanlar "moron", 26 ile 50 arası olanlar "embesil", 25 ve altında olanlar ise "idiot"tu. Goddard moronların, embesillerin ve idiotların toplumdan temizlenmesini öneriyordu.[3]

Francis Galton, Henry Herbert Goddard ve Lewis Terman'ın beyanlarında çarpıcı olan şey yalnızca bu lafları ederken sergiledikleri duyarsızlık değil, aynı zamanda özgüvenleridir de. *Bu, dünyanın bir gerçeğidir ve bilim bunu kanıtlayabilir.* Bu ilk deha

* Bugün itibarıyla artık çürütülmüş bir ırk teorisine göre, Kafkas (beyaz) ırkının, Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Avrupa halklarını, bilhassa Anglosaksonları, Germen halklarını, Baltık halklarını, Baltık Finlerini, Kuzey Fransa halkını ve bazı Kelt, Slav ve Arnavut halklarını vs. içine alan bir alt ırk grubu. (ç. n.)

3 Galton, Goddard ve diğerlerinin fikirleri en uç ifadesini 1933 yılında "zihinsel geriliği" bir kısırlaştırma kriteri haline getiren Nazi Almanyası'nda buldu. Vakalar bir kurul tarafından ele alınıp karara bağlanıyordu. Bu yasa kapsamında 400.000 insanın kısırlaştırıldığı tahmin ediliyor.

avcıları, yeni bir bilgi alanıyla iştigal eden ve çalışmalarında ampirik verileri esas alan araştırmacılar için fazla dar görüşlüydüler. Kendi kendini gerçekleştiren kehanet kavramından gerçekten bihaber gibi görünüyor. Mesela Terman erkeklerin kadınlardan daha zeki olduğuna inanıyordu ve bu inancı onun babalık tarzına da yansımıştı: IQ testleri *hem* kızı Helen'ın *hem de* oğlu Frederick'in özel zihinsel yetenekleri olduğunu ortaya koymasına rağmen, akademik başarılar kazanması için oğluna uyguladığı teşvik ve baskıyı hiçbir zaman kızına uygulamadı. Frederick Stanford'da profesör oldu, Helen ev hanımı.[4] Sonraki yıllarda, Terman'ın kız torunu Doris ailenin geleneksel Paskalya yumurtası arama yarışmasını kazanmak üzereyken, Terman'ın karısı Anna müdahale edip, Doris'in erkek torunu yenmesini engelledi.

Terman 1922 yılında yayımladığı "A New Approach to the Study of Genius" ["Deha Araştırmalarına Yeni Bir Yaklaşım"] isimli makalesinde, yeni IQ bilimini geleceğin dehalarını çocukken tespit etmeyi ve sonra da onları takip altında tutup, hayatlarından dehanın içyüzüne dair yeni bilgiler edinmeyi planladığını açıkladı. Elindeki veri seti muazzam bir büyüklükteydi: California eyaletinin farklı bölgelerinden, çoğu öğretmenleri tarafından aday gösterilmiş 1.000 çocuk takip altına alınacaktı.

Gözlem sonuçlarının ilk cildi 1925 yılında *Genetic Studies of Genius* [Genetik Deha Araştırmaları] ismiyle yayımlandı. Günümüzde Terman'ın Özel Yetenekliler Araştırması olarak bilinen bu çalışma, çalışma sahibinin arzuladığı sebeplerle değil ama başka sebeplerle olağanüstü bir belgedir. Terman başlangıçta 140 olarak belirlenen ama daha sonra 135'e düşürülen IQ eşiğini aşan "özel yetenekli" çocukları tespit edip bunlarla görüşme yapmaları için (genellikle kadın) araştırmacılar gönderdi ve bu araştırmacılar bir yığın veriyle geri döndüler. Araştırmacılar bu ilk görüşmelerden sonra da onlarca yıl boyunca veri toplamaya ve çocukların hayatlarını izlemeye devam ettiler.

Terman Araştırması, kapsamı, süresi ve tuhaflığı itibarıyla, sosyal bilimler alanında çok etkileyici bir dönüm noktasını teşkil eder.

4 "A Dangerous Man: Lewis Terman and George Stoddard, Their Debates on Intelligence testing and the legacy of the Iowa Child Welfare Station", *The Annals of Iowa*, c. 72, Sayı 1 (Kış Sayısı, 2013).

Terman, dehayla bağlantılı olması mümkün özellikler ve durumlar açısından her olasılığa açıktı ve bu yüzden de ana baba mesleği gibi aşikâr olasılıklarla yetinmeyip, fiziksel özellikleri, annelerin mizaçlarını ve cinsel yönelimleri de soruşturuyordu. Terman'ın araştırmacıları veri yığınının içine daldılar ama anlaşıldı ki bu veriler dehayı tanımlamak bakımından hiçbir işe yaramıyordu; gelgelelim aynı veriler bizlere yirminci yüzyıl Californiası'ndaki hayata dair çok ilginç ipuçları sunar. Sekiz yaşındaki çocuklardaki ortalama diş sayısı oğlanlarda 11, kızlarda 12'ydi[5] ve çocukların yüzde 0,5'i aktif tüberküloz semptomları gösteriyordu. Terman'ın termitlerinde diş çürüğü ve yüksek tansiyon kontrolü yapıp, elleriyle muayene yaparak çocukların lenf bezlerinin şişip şişmediğine bakan Terman'ın ekibi, çocukların "genital organlarında nadiren anormallikler" görüldüğünü tespit etti.

Terman'ın kaydettiği verilerin çoğunda isimler hâlâ gizleniyor ama 1990'lı yıllarda bu verilere erişim hakkı verilen gazeteci Joel N. Shurkin bazı termitlerden kimliklerini açıklama izni aldı. *I Love Lucy* (Lucy'yi Seviyorum) isimli durum komedisinin yaratıcısı Jess Oppenheimer bu termitlerden biriydi. İkinci Dünya Savaşı hakkında haberler yapıp bir Japon kampında yaşadıklarını romanlaştıran gazeteci ve yazar Shelley Smith Mydans da öyle. Alanında öncü çalışmalar yapan, beslenme rejimleri ve açlık hakkında çalışmalar yürütüp ABD birliklerine verilen "K" tayınının yaratıcısı olan fizyolojist Ancel Keys de bir termitti. *Bloomer Girl* isimli Broadway müzikalinin yazarı Lilith James de öyle. Ve 1947 tarihli *Çapraz Ateş* filmiyle Oscar'a aday olan film yönetmeni Edward Dmytryk de bir termitti. Bütün bu insanlar ilginç hayatlar yaşayıp sıra dışı kariyerler yaptılar. Gelgelelim dâhi değillerdi; Francis Galton'ın ifadesiyle, onlar seçkin insanlardı ama parlak insanlar değillerdi.

Terman'ın araştırmacıları, daha sonra Nobel Ödülü kazanacak olan iki oğlana, yani William Shockley ve Luis Alvarez'e de IQ testi uygulamışlardı. İkisi de reddedilip araştırma dışı bırakıldı. Zira IQ'ları çok düşüktü.

5 Lewis Terman, *Genetic Studies of Genius*, c. I, Redwood City: Stanford University Press, 1926, s. 249.

Varlığını inatla sürdüren bir miti çürüttüğü için Terman'ın araştırmasına teşekkür borçluyuz. Terman, Romantiklerin dâhi klişesinde öngörüldüğü gibi zayıf ve güçten kuvvetten düşmüş olmak bir yana, incelediği çocukların popülasyonun geri kalanından "fiziksel olarak daha üstün" olduğu sonucuna vardı. (Mantıksız bir sonuç da değildir bu: Bu konuda daha sonra yapılan araştırmalar, nispeten yüksek IQ puanları ile nispeten iyi sağlık verileri arasında bir bağlantı olduğunu gösteriyor.) Keza araştırma pek de şaşırtıcı olmayan başka sonuçlar da vermişti: Termitler hayatları boyunca ortalamanın üstünde para kazandıkları gibi, üniversiteye gitme ihtimalleri de daha yüksekti. 1947 itibarıyla %90'ı üniversiteye gitmiş, %70'i mezun olmuştu ki bu oranlar dönemin California ortalamasının on kat üzerindeydi. Bu araştırma grubu, doksandan fazla kitap ve monografinin yanı sıra 1500 adet de akademik makale yayımladı ve yüzden fazla patent aldı.

Gelgelelim Terman 1947 yılı itibarıyla, "dâhi" çocuklarının yalnızca çok ama çok yetenekli çocuklar olduğunu kabul etmek zorunda kaldı:

> Bu gruptan Shakespeare, Goethe, Tolstoy, Da Vinci, Newton, Galileo, Darwin ya da Napoléon'la kıyaslanabilecek bir seçkinlik vaat eden hiç kimsenin çıkmaması, Jamestown yerleşkesinden* beri Amerika popülasyonunun bu isimlerin herhangi biriyle kıyaslanabilecek tek bir kişi bile çıkaramadığı göz önüne alınırsa, şaşırtıcı değildir. Belirli bir alanda böylesi bir seçkinlik genellikle ancak belirli bir kültürel ilerleme aşamasında mümkün olur ve farklı bir çağda bu seçkinliğin bir benzeri asla görülmez. Her şeyden önce, bilimde ve bilimsel çalışmalarda uzmanlaşma öyle seviyelere ulaşıyor ki seçkinliğe erişmek giderek daha da zorlaşıyor. Darwin bugün yaşıyor olsa, makul bir tahminle, biyolojinin sınırlı bir alanında çalışan sıradan bir uzmandan başka bir şey olamazdı.[6]

Terman'ın bu mazeretleri kulağa bir savunma psikolojisiyle yazılmış gibi geliyor –belki de projesine ilk verdiği isimden pişman olmuştu– ama benim de sürekli kafamı kurcalayan bir şeye işaret ediyor. Bugün bile dâhiler panteonumuzun büyük bir kısmını on doku-

* İngilizlerin Amerika kıtalarında kurduğu ilk kalıcı yerleşke. (ç. n.)

6 Lewis M. Terman ve Melita H. Oden, *The Gifted Child Grows Up, Genetic Studies of Genius* c. IV içinde, Stanford: Stanford University Press, 1947, s. 370.

zuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başında yaşamış insanlar işgal ediyor. Bu kırk yıllık dönem bize Thomas Edison'ın fonografını ve elektrik lambasını, Vincent van Gogh'un *Ayçiçekleri*'ni, Einstein'ın izafiyet teorisini, Marie Curie'nin radyasyon üzerine çalışmalarını ve Pablo Picasso'nun *Avignonlu Kızlar*'ını verdi. (Son kırk yıl ise bize Damien Hirst'ün köpekbalığını,* Ozempic'i** ve Facebook'u verdi. Bu tablo karşısında, bir yerlerde bir yanlış yaptığımız hissine kapılmamak mümkün değil.) Belki de *fin-de-siecle****, yoğun uzmanlaşmanın bilimlere hâkim olmasından ve modernizmin sanatın ne olması gerektiğine dair fikirlerimizi paramparça etmesinden önceki son duraktı. Ya da acaba on dokuzuncu yüzyılın son yılları, bütün dünyanın aynı yöne bakmasını mümkün kılan resimli gazete ve dergileriyle gerçekten kitlesel iletişim araçlarının ortaya çıktığı tarihler olduğu için mi bu kadar çok sayıda uluslararası süperstar çıkarabilmiştir? Bu durumu en kâr garantili film yıldızlarımızın ellili yaşlarını yaşadığı günümüzle karşılaştıralım: Bu insanlar, ortak ünlü kültürü fikri akıllı telefonlar ve sosyal medya tarafından paramparça edilmeden önce ünlü oldular. Bunun salt bir zamansal önyargı, bir onaylama gecikmesi olması da mümkündür.

Terman dâhi avı hakkında kuşkuya düşmüş olabilir ama bu, Terman'ın araştırmacılarından biri olan Catharine Cox Miles'ı deha konseptini IQ modelinin içine sıkıştırmaya çalışmaktan alıkoymadı. Miles, Galton tarzında başarısızlığa mahkûm bir projeye girişerek, geçmişteki dâhilerin zekâ seviyesi hakkında tahminlerde bulundu. Yazar Joel Shurkin bu girişimi "sosyal bilimlerin renkli tarihindeki en şuursuz denemelerden biri" olarak niteler.[7] Havelock Ellis gibi o da yardım için bir biyografi sözlüğüne başvurup sözlükteki maddelerin uzunluklarını bir cetvelle ölçmeye girişti. Terman'ın bu yöntemden kuşkuları vardı: "Bu kriter nesnellik faziletine sahip olmakla birlikte, seçkinliğin düşünsel başarılardan

* İngiliz sanatçı Hirst'ün, *Yaşayan Birinin Zihninde Ölümün Fiziksel İmkânsızlığı* isimli, camdan bir vitrin içine doldurulmuş formalin sıvısı içinde muhafaza edilen bir ölü kaplan köpekbalığından müteşekkil sanat eseri (ç. n.)

** Tip-2 diyabet tedavisinde ve kilo verme amaçlı kullanılan bir ilaç. (ç. n.)

*** Fr. Birebir karşılığı "yüzyılın sonu" olan ifade, on dokuzuncu yüzyıl sonlarını ifade etmek için kullanılıyor. (ç. n.)

7 Joel N. Shurkin, *Terman's Kids: The Groundbreaking Study of How the Gifted Grow Up*, Boston: Little Brown, 1992.

ziyade koşullar tarafından etkilenmesi itibarıyla, ideal bir kriter olmaktan çok uzak olduğunu da kabul etmek gerekir" diye yazdı. "Bir dâhi şayet var olup öyle kalabilmişse, prematüre doğuma, örgün eğitimin budalalıklarına ve yakın çevresinden gelen etik baskılara, keza içinde doğduğu uygarlığa yönünü ve içeriğini veren daha genel kültürel etkilere göğüs germiş demektir. [...] Seçkinlik anlamında deha, ata soydan gelen genler, beslenme ve ölümcül hastalıklardan kaçınma şeklinde biyolojik ön koşulları olmakla birlikte, biyolojik bir konsept değildir."[8]

Miles bu işe girişir girişmez Austen Problemi'yle boğuşmaya başladı. Cetvel yöntemi, haklarında çok az şey bilindiğinden IQ'ları 105 olarak belirlenen Cervantes ile Copernicus'a yaramadı ama puanı 210'a vuran Alman yazar Goethe'ye çok yaradı. Cox Miles'ın çalışması sayesinde Newton (190) ile Leibniz (205) arasındaki üstünlük kavgasını da nihayet bir sonuca bağlayabildik. Galileo, Da Vinci'ye galebe çaldı: Bilim kazandı. Sonunculuk ödülü tahta kaşık Napoléon'un generali André Masséna'ya gitti: IQ'sunun tam ortalamaya tekabül ettiği varsayıldı. Biyografik loşlukta titrek bir ışık olan gizemli deha William Shakespeare ise listeye bile giremedi.

Terman'ın çalışmasında sürekli tekrarlanan bir tema da bir kişiyi çocukken gözlemleyerek, hayatının nasıl bir yön alabileceğini öngörmenin zorluğuydu. Amerika'nın en başarılı komedi yazarlarından biri olacak Jess Oppenheimer için araştırmacıların ilk tespitleri, "annesinin mahvettiği [...] burnu havada, benmerkezci oğlan çocuğu" şeklindeydi. Terman'ın asistanı Melissa Oden şunu ekliyordu: "Mizah duygusunun izini bile tespit edemedim."

Fakat bu araştırmanın başarısız olduğunu söylemek adil olmaz. Zira araştırma Terman'ın dâhilerin çocukken tespit edilebileceği hipotezini çürüttüğü gibi (son derece ilgi çekici ve geçerli bir bilimsel sonuçtur bu), insanların hayatlarının kontrolleri dışındaki faktörler tarafından ne kadar hunharca etkilenebileceğini de gösterdi. Zira dünyayı sarsan büyük bir olay termitlerin hayatlarının tam ortasına bomba gibi düştü: İkinci Dünya Savaşı.

8 Terman, Stanford Üniversitesi Sigma Xi [Onur Topluluğuna] konuşma, akt. Shurkin, *Terman's Kids*, s. 69.

Terman savaşın denekleri üzerindeki etkisini hiçbir zaman doğrudan incelemese de daha sonra başka araştırmacılar bunu yaptı. Nispeten ileri yaşlarındaki termitlerin kariyerleri ve ekonomik durumları bakımından daha az başarılı olduklarını, çünkü tam da aile kurup kariyer inşa edecekleri en önemli yılların 1940'lı yılların başlarına tekabül ettiğini bulguladılar. Savaş, fizikçi Norris Bradbury gibi bazı termitlere eşsiz fırsatlar sundu. Japon şehri Nagasaki'ye atılan atom bombası "Şişman Adam"ın üretilmesine nezaret etti ve Robert Oppenheimer'dan sonra Los Alamos'taki nükleer silah araştırma programının başına geçti. Ne var ki savaş başka bazı termitlerin hayatlarını sekteye uğratıp ayrımcılığa uğramalarına neden oldu. Çalışma kapsamında yer alan ailelerden biri de beş çocuklu Japon bir aileydi ve beş çocuğun beşi de IQ testinden termit olmalarına yetecek kadar yüksek skorlar almışlardı. Amerika'nın Japonya'ya savaş ilan etmesiyle sonuçlanan Pearl Harbour saldırısından sonra bu yarı Japon termitlerden biri, toplama kampına gönderilmekten kurtulmak için soyadını değiştirip savaş boyunca ücra bir çiftlikte yaşadı.

Araştırmaya dahil olan bazılarına ise savaş trajedi getirdi. Kimliği açıklanmayan bir termit bir atom bombası üzerinde çalışırken ölümcül derecede radyasyona maruz kaldıktan sonra öldü.[9] Bir başka termit psikiyatrist Douglas McGlashan Kelley, Nürnberg duruşmaları öncesinde yirmi iki Nazi sanığına mürekkep testi uygulayıp yargılanmaya uygun oldukları tespitinde bulunan ekibin başındaydı. Bu deneyimin etkisinden hiçbir zaman, Amerika'ya döndükten sonra bile kurtulamadı. 1958 yılına girilen yılbaşı gecesi ailesi için yemek pişirirken bir şeyler yanlış gitti – ya kazayla kendini yaktı ya da eşiyle bir kavgaya tutuştu. Oğlunun anlatımına göre o an Kelley'in içinde bir şeyler koptu ve üst kata çıkıp bir siyanür kapsülü aldı; Nürnberg sanığı Herman Göring'inkiyle aynı intihar yöntemiydi bu. Saniyeler içinde öldüğünde yalnızca kırk beş yaşındaydı. Savaş pek çok termitin hayatında derin yaralar açtı.

Terman'ın dişil denekleri erişebildikleri fırsatların sınırlı olmasından özellikle olumsuz etkilendi. Terman özel zihinsel yeteneklere sahip kızların ilgi alanları ve emelleri bakımından eril eğilimler

9 Shurkin, s. 139.

gösterdiğini fark etti ve bunu "esas olarak, özel yetenekli kadınların kadınlar için norm olan eğilimlerden uzaklaşıp eril eğilimlere yönelim göstermesine" bağladı.[10] Terman'ın ekibi, pek çok kadın deneğin ciddi denge ve uyum sorunları yaşadığını, potansiyellerini hayata geçirememiş hissiyatında olduklarını ve kariyerleri için daha büyük bir çaba harcamak istediklerini bulguladı. Terman çok sayıda zeki kızın varlığına işaret eden verileriyle, zamanın mesleklerindeki erkek tahakkümümü bağdaştırmakta zorlandı. 1927 yılında deneklerine yeniden IQ testi uyguladığında deneklerinin puanlarının düştüğünü fark etti ki oluşturduğu modele göre bunun mümkün olmaması gerekiyordu. Kızlardaki düşüşler daha büyüktü. Terman'ın kafası karışmıştı.

Açıkça cinsiyet ayrımcılığına maruz kalmadıklarında bile, ekonomik koşullar dişi termitlerin hayatlarını kısıtlıyordu. Shurkin'in "Sara Ann" kod adını verdiği bir kadın fizik alanında eğitim almış ve bilim adamı bir arkadaşıyla evlenmişti. O ve kocası, hamile kalırsa kocasının askerlik görevini tecil edebileceğini öğrenmişlerdi. Gelgelelim kadın planı biraz fazla ileri götürmüş olmalı ki 10 yıl içinde sekiz çocuk doğurdu ve hiçbir zaman fizik alanında çalışmadı. Sara Ann çocuklarının bundan kötü etkilenmeyecek kadar büyüdüklerini hisseder hissetmez boşandı. Ellili yaşlarında bir süre bir komünde yaşadı. "Sanırım çocukken bir 'termit' olduğum, akıllı olduğum ve sınıfımdaki diğer çocuklardan daha küçük olduğum (hepsi pasif nitelikler) çok fazla kafama sokuldu" diye yazacaktı daha sonra, "ama bu zihinsel yeteneği fiilen kullanabilmem için bana çok az şey verildi (velhasıl ben de kendim hakkında düşünmeyi bıraktım)."

Terman'ın araştırmasındaki en büyük sorun nihayetinde bu özel statüydü. Terman'ın varlığı, her bir çocuğun hayatında ciddi bir pozitif yaratacak bir dış müdahale, işçi arıları olası kraliçe arılara dönüştürecek ciddi miktarda bir arı sütü takviyesi anlamına geliyordu. Anne babaları küçük termitleriyle övünme fırsatı buldukları gibi, çocuklar da çok küçük yaşlarından itibaren özel olduklarının

10 1925 yılında Terman ve Catharine Cox Miles, ne kadar erkeksi ya da kadınsı olduklarını anlamak için Terman'ın deneklerine bir test uyguladılar. Bir soruda çocuklardan, "Yumurtayı en çok ... şeklinde severim" cümlesindeki boşluğu doldurmaları istendi. Eril olarak kabul edilen cevap sahanda ya da çok haşlanmıştı. 1920'li yıllarda bile diğer bilim insanları bu sorunun pek de nesnel olmadığına dikkat çekti.

farkındaydılar. Öğretmenlere termit adayı önerme imkânının verilmesi araştırma sürecine her türlü önyargının dahline neden oldu: Denek kitlesindeki erkek ağırlığını da açıklayacak şekilde, oğlan çocuklarını daha zeki olarak görme eğiliminde olabilirler miydi? Öğretmenler, gerçekte hiçbir zaman yetişkinlikte başarıyı beraberinde getirmeyen erken gelişmişliği ödüllendirmiş olabilir miydi? Zekâ çok dar bir şekilde tanımlanan bir şeydir ve özellikle çocuklarda sık sık kendine güvene ve belagate bakılarak yüksek zekâ sonucuna varılır. (Terman ayrıca resimde ya da müzikte üstün başarı gösteren yaratıcı çocuklardan da bir denek kitlesi oluşturmuştu ki bu da bilimsel deha ile sanatsal deha arasında bulunan –benim de kendimi sık sık cebelleşirken bulduğum– farkla cebelleştiğine işaret eder. Bu grubun ortalama IQ değeri 114'tü.) Keza Terman'ın araştırmacıları California'da yoksul ve azınlık topluluklara mensup çocukların gittiği okullardan da çok az denek seçti ve bunun muhtemel sebebi böyle yerlerin geleceğin dehalarına ev sahipliği yapamayacağını varsaymalarıydı.

Terman'ın araştırması büyüleyici, eksantrik, titiz, önyargılı ve parlaktı. Ve tam da Francis Galton gibi o da dehanın bilimsel incelemeye gelmediği sonucuna vardı. Fakat Terman'ın araştırmacıları en azından dürüsttü. Her deha avcısında görülen bir özellik değildi bu.

Cyril ve Hans: Ruh İkizleri

Mükemmelliğin kibri.
Eski bir araba reklamı

16 Ekim 1976'da *The Times*'ın özel ilanlar bölümünde küçük, tuhaf bir ilan yayımlandı: "Sir Cyril Burt. İkizlerin zekâsı üzerine çalışmalarında Sir Cyril'e yardım eden Margaret Howard ya da J. Conway veya bunları tanıyan herhangi birisi lütfen arasın. (Ödemeli arayabilirsiniz) Oliver Gillie, 01-485 8953."[1] Galton'ın en gayretli müritlerinden birinin şöhretini yerle bir etmeye ve onun dehanın kökeni üzerine araştırmasını itibarsızlaştırmaya bu iki cümle yetti.

Dostlarının ve hayranlarının da kabul edeceği gibi, Cyril Burt tuhaf bir adamdı. 1883 yılında, yani Victoria döneminin sonlarında, *Hereditary Genius*'ın yayımlanmasından on beş yıl sonra doğmuş, büyüme yıllarını Londra'da ve West Midlands kontluğundaki Snitterfield köyünde geçirmişti. Her daim denge sorunlarından mustarip Burt yürümeye ve konuşmaya geç başlamıştı; öyle ki kız kardeşinin ifadesiyle, "okulun jimnastik salonu onda düpedüz dehşet duygusu" yaratıyordu. Fakat her zaman zeki biri olmuştu. Babası doktordu ve ailenin geniş bir çevresi vardı. Civardaki ailelerden biri de Claverdon yakınlarında yaşayan Galton'lardı –Francis'in kız kardeşiyle erkek kardeşi– ve genç Cyril'ın artık ihtiyarlamış öjenikçinin eserlerini duyması uzun sürmedi. Galton'ın istatistik bilimini yetenek ve karakter incelemelerine uygulaması özellikle ilgisini çekiyordu.

Kısmen de Galton'ın etkisiyle, Burt Oxford Üniversitesi'nde psikoloji okumaya karar verdi ama o zamanlar çok yeni bir eğitim alanıydı bu. Koca ülkede, biri Cambridge Üniversitesi'nde, diğeri Londra Üniversitesi Koleji'nde olmak üzere toplam iki tane psikoloji laboratuvarı vardı. "Burt'ün bu alanda ciddi bir eğitim

1 Akt. Leslie Hearnshaw, *Cyril Burt: Psychologist*, Cornell University Press, 1979.

almaya başlayacak kadar talihli olduğu o on yıl" diye yazıyor Burt'ün biyografisini kaleme alan Leslie Hearnshaw, "psikologlar için Aristoteles'in ölümünden beri yaşanan en heyecan verici on yıldı".[2] Gregor Mendel'in kalıtım üzerine çalışmaları 1900 yılında yeniden ilgi görmeye başlamıştı –bezelyeler üzerinde çalışan keşişin hakkı nihayet teslim ediliyordu– ve bu da genetik araştırmalarına yeni alanlar açıyordu. Aynı tarihlerde Freud *Rüyaların Yorumu* kitabını yayımlarken, Pavlov köpekleriyle çalışıyor, Charles Spearman "g", yani gizemli "genel zekâ" konsepti arayışında kullandığı bir istatistik tekniği olan "faktör analizi"ni savunup öncülüğünü yapıyordu. 1905 yılında Binet ve Simon ilk zekâ ölçeğini kullanmaya başladı. 1907 yılında, insan popülasyonunun seçici üreme yoluyla nasıl geliştirilebileceğini araştırmayı hedeflediği açıkça ilan edilen Öjenik Topluluğu kuruldu.

Cyril Burt, Galton'ın izinden gidip bireysel farklılıklar üzerinde çalışmak istiyordu. Üniversiteyi bitirdikten sonra Liverpool Üniversitesi'nde iş bulan Burt, bir yandan da yarı zamanlı olarak Londra Şehir Meclisi'nde, "okul çocuklarının antropometrik gözlenmesi" çalışmasına ince ayar çekme görevini üstlendi. Büyük bir Galtoncu projeydi bu. Burt (o günlerin diliyle) suça eğilimli, moron, embesil ve tabii ki "özel zihinsel yeteneklere sahip çocukları" tespit edebilmeyi umuyordu. 1913 ile 1931 yılları arasında, neredeyse yirmi yıl boyunca Londra'nın resmi psikologluğunu yaptı.

1925 yılında en bilinen eseri olan *Young Delinquent*'ı (Genç Suçlular) yayımladı ve bu kitap aşağı yukarı isminde ne yazıyorsa onu yapıyor, "gençler arasında karşılaşılan başlıca zihinsel gerilik formları"nı ana hatlarıyla ortaya koyuyordu. Bu kitapla birlikte kamuoyunda tanınan bir şahsiyet haline gelen Burt, radyoda psikoloji hakkında konuşmalar yapmaya başladı. Hayatının bu üretken döneminde Burt'ün işinden keyif aldığı da anlaşılıyor. Bazen Londra'nın Doğu Yakası'nda incelediği ailelerle birlikte yaşıyor, ayrıca –iyi bir Galtoncu olarak, meslek hayatının en başından itibaren– ikizler üzerinde çalışıyordu. Para sıkıntısı çeken işçi sınıfından anneler finansal yüklerini azaltmak için bazen ikiz çocuklarından birini bir kuruma ya da koruyucu aileye veriyorlardı. Belediye meclisi ve

2 *Age*, s. 17.

dolayısıyla Burt, her iki ikizin de kayıtlarını tutuyordu. Ne var ki bu veriler, Hearnshaw'ın ifadesiyle, "hiçbir net araştırma tasarımına dayanmaksızın epey gelişigüzel" toplanmıştı. Bu durum ilerleyen süreçte sorun yaratacaktı.

Burt "bilişsel etkinlik"in doğuştan geldiğine ve kalıtımla büyük ölçüde aktarılabildiğine ilk günden beri inanmıştı. Gerek 1909 tarihli ilk makalesinin gerekse de 1972'de yazdığı ve ölümünden sonra yayımlanan bir makalesinin konusunu teşkil eden genel zekâyı bir takıntı haline getirmişti. 1909 tarihli makalesinde, Galton'ı anımsatacak şekilde, piskoposların kasaplardan daha zeki olduğunu ve bu yüzden de piskoposların oğullarının testlerde kasapların oğullarından daha iyi sonuçlar aldığını iddia etti. Zekâ kalıtımsal olmalıydı ve sosyal statü bu zekânın sonucu olarak şekilleniyordu.

Şimdi, Burt, Galton gibi bağnazlığı bir refleks haline getirmiş biri değildi. 1912 yılında cinsiyetler arası zekâ farklılıkları üzerine bir araştırma yaptı ve bu farklılıkların "şaşırtıcı ölçüde küçük, yaygın kanaatlerin ve uygulamaların bizde yarattığı beklentilerden çok daha küçük" olduğunu bulguladı. Keza, laf arasında gelişigüzel bir şekilde "vahşi ırklar"dan falan bahsetmekle birlikte, Galton gibi sistematik bir ırkçı değildi. Burt, 1912 yılında *Eugenics Review*'da şöyle yazıyordu: "Kalıtımın etkisinin bireysel ölçekte büyük ve tartışmasız, ırksal ölçekte ise küçük ve tartışmalı olduğunu bulguladık." Günümüz araştırmacılarının çoğu bu sözlere itiraz etmeyecektir.

Fakat Burt'ün fikirlerinin siyasi bir boyutu da *vardı*: Yürüttüğü araştırma onu, sadece "11+" olarak bilinen bir sınavda en iyi sonuçları alan öğrencilerin kabul edildiği seçici okullar olan gramer okullarının sıkı bir destekçisine dönüştürdü. Seçici eğitimin çocukları akademik yeteneklerine göre filtrelediği iddia ediliyordu ama aslında onları mütemadiyen sınıfsal ve ekonomik kökenlerine göre tabakalara ayırıyordu. Araştırmalar gösterdi ki –ve gösteriyor ki– gramer okullarında orta sınıftan çocukların büyük bir ağırlığı var ve seçici eğitim kurumlarına girmek için düzenlenen sınavların "özel hoca tutmanın hiçbir işe yaramadığı" (*tutor-proof*) sınavlar olduğu iddiası kesinlikle doğru değil.

Bütün bir 11+ sınavı ethosu aynı zamanda Terman'ın bebek dâhi avının küçük ölçekli bir yansımasıydı da. Sınavın temelinde, hep kazananları daha küçükken tespit edip seçmenin mümkün olduğu

ve toplumun menfaatlerinin bunları sürüden ayırıp münasip bir şekilde yetiştirmeyi gerektirdiği fikri vardı. (Babam 1950'li yıllarda 11+ sınavını geçip bir gramer okulunda eğitim gördü. Bu sayede ailenin bilinen tarihinde üniversiteye giden ilk Lewis oldu ve beni ben yapan koşulları yarattı. Bütün kariyerimin deha miti sayesinde mümkün olduğu söylenebilir.)

Burt 1946 yılında şövalye unvanı alan ilk psikolog da oldu. 1960 yılında yeni kurulan ama aslında on beş yıl önce bir radyo konuşmasında kurulmasını önerdiği yüksek IQ topluluğu Mensa'nın onursal başkanı seçildi ve 1966 yılına yayımlanan Mensa'nın resmi tarihçesine bir sunuş yazısı da yazdı. Tarihçede kendisi şöyle tanıtılıyordu: "Profesör Sir Cyril Burt, F.B.A, D.Litt, LI.D, D.Sc.*"[3] Burt bu sunuş yazısında şu beyanda bulunur: "[Ç]oğu insan Newton ve Shakespeare gibi birkaç müstesna insanın doğuştan dâhiler olduğunu, buna karşın az sayıda talihsizin ise doğuştan zihinsel engelli olarak doğduğunu hemen kabul eder. Fakat genellikle, bu iki uç arasında konumlanan geri kalanlarımızın, o ünlü ifadeyle, 'eşit yaratıldığını' varsayarlar. [...] Fakat böyle bir şeyi savunmak, insan genetiği hakkında bildiğimiz her şeye meydan okumak demektir." Burt'ün bu zekâ modeli için sunduğu kanıt, "farklı soylardan gelen ama benzer ortamlarda yaşayan çocuklar hakkındaki araştırmalar" ile "farklı çevrelerde yaşayan ama aynı soydan gelen çocuklar hakkındaki araştırmalar" idi. Başka bir ifadeyle, yetimhanelerde birlikte büyümüş, aralarında akrabalık bağı olmayan çocuklar hakkında yürütülen çalışmalar ile doğar doğmaz birbirinden ayrılmış tek yumurta ikizleri üzerine bizzat yürüttüğü araştırmaydı. Bir grup aynı genlere sahip olmakla birlikte farklı ortamlarda yaşarken diğer grup aynı ortamlarda yaşamakla birlikte farklı genlere sahipti. Burt Londra Belediye Meclisi'nde çalıştığı süre boyunca ayrı düşmüş 50 tek yumurta ikizi üzerinde çalıştığını ve bu çalışma neticesinde, "çocukların doğuştan sahip oldukları yetenekler bakımından büyük

---

* Sırasıyla *Fellow of the British Academy*: Britanya Bilimler Akademisi Üyesi; *Doctor of Letters*: Sanat, Beşeri Bilimler ve Sosyal Bilimler alanlarında en üst akademik derece, genellikle onursal bir unvan olarak verilir; *Doctor of Laws*: Hukuk doktoru; *Doctor of Science:* Bilim Doktoru, ileri düzeyde uzmanlık sahiplerine ve bilimsel ya da teknik bir alanda önemli katkı sunanlara verilen özel bir unvandır. (ç. n.)

3 Victor Serebriakoff, *IQ: A Mensa Analysis and History*, Londra: Hutchinson, 1966.

değişkenlikler gösterdiğine hiçbir makul kuşkusunun" kalmadığını açıkladı.

Bu sunuş yazısının yazıldığı 1960'lı yılların ortaları itibarıyla, Burt'ün bizzat veri topladığı günler çok gerilerde kalmıştı. Bu yıllarda şövalye unvanının yanı sıra pek çok başka mesleki onur ödülü de alabildi ama Londra Koleji Üniversitesi psikoloji bölümüne atandığı 1930'lu yıllardaki gibi aktif bir araştırmacı değildi artık. Keza kişisel hayatında da zorlu bir on yılı daha yeni atlatmıştı: Eşi onu 1952 yılında terk etmişti ve hayatını hem sekreterliğini hem de ev işlerini üstlenen bir kadının gözetimi altında geçiriyordu. Menier hastalığı teşhisi konulmuştu ve bu hastalık duyma yetisini azalttığından, halk içine çıkmak da artık pek içinden gelmiyordu. 1941 yılında hastalık semptomlarının ortaya çıkmasından sonra bir daha yurtdışına çıkmadı. Kişiliğindeki kötücül damar büyümeye başlamıştı. İnsanlara, özellikle de öğrencilere zaman ayırma noktasında alicenap olabiliyorsa da meslektaşları hakkında çok çirkin şeyler söylüyor, rakiplerinin iş fırsatlarına erişmesine engel oluyordu. 1950 yılında Londra Koleji Üniversitesi'nden emekli olduğunda çiçeklerle uğurlandı; kendisine minnettar olan öğrencileri şerefine kadeh kaldırdı ve ona bir daktilo satın almak için aralarında 130 pound topladı. Halefi Roger Russell onun "büyük bir adam" olduğuna emindi. Burt'ten ders vermeye devam etmesini rica etti ama çok geçmeden aralarındaki ilişki hasmane bir hal aldı. "Kendi deneyimlerime dayanarak söyleyebilirim ki kendisininkilerden farklı fikirleri benimseyen insanlara ve onun üstünlüğüne meydan okuyabileceğini düşündüğü kişilere karşı hoşgörüsüzdü" diye yazıyordu Russell 1976 yılında.[4]

Burt'ün başvurduğu Galtoncu yöntemler –uyguladığı psikometrik testler ve yeteneğin doğuştan geldiğindeki ısrarı– emekli olduğu Londra Koleji Üniversitesi psikoloji bölümünde giderek gözden düştü. Uzun emeklilik yıllarını teorik pozisyonunu savunmakla ve kendi statüsünü sorgulayan herkese saldırmakla geçirdi. 1963 yılına gelindiğinde, 1947'den beri editörlüğünü üstlendiği derginin kontrolünü, üstelik yalnızca ve yalnızca zengin bir hayranının doğrudan kendisine sunduğu parasal destek sayesinde

4 Akt. Hearnshaw, s. 152.

ayakta kalabilmiş bir dergi olmasına rağmen, kaybetti. Yine de 1971 Ekimi'nde seksen sekiz yaşındayken yaşamını yitirdiğinde, tarihteki yeri güvende gibi görünüyordu. Kendi altın çağındaki çalışmaları kendisine genç psikolog nesilleri içinde hayranlar kazandırmıştı ki ilerleyen yıllarda Burt'ün biyografisini yazacak olan Leslie Hearnshaw da bunlardan biriydi. Burt'ün ölümünden bir yıl sonra, Amerikalı psikolog Arthur Jensen onun hakkında şöyle şeyler yazabiliyordu: "Bu adamın her şeyi –hoş ve gürbüz fiziği, etrafına enerji ve zindelik yayan aurası, görgüsü ve nezaketi, bitmek bilmez araştırma, analiz ve eleştiri şevki, hatta düzgün, muhkem ve özenli el yazısı gibi özellikleri– ve tabii ki keskin zekâsı ve engin bilgi birikimi; her şeyi ama her şeyi bir bütün olarak muazzam niteliklere sahip, doğuştan asil bir adama işaret ediyor."[5]

Doğuştan asil bir adam. Tam da sıkı bir Galtoncunun isteyeceği türden bir övgü.

Gelgelelim Hearnshaw, Burt'ü göklere çıkardığı anma konuşmasını yaptıktan sonra, Burt'ün kız kardeşi Marion'ın tafsilatlı bir Cyrill Burt biyografisi yazması için kendisine verdiği 300 poundluk hibeyi kabul etmekte bir beis görmedi. Hearnshaw daha sonra şöyle yazacaktı: "Kendisini tanıyıp, yaptığı sınavlara ve kurul üyesi olarak çıkardığı işe aşina olduğumdan, konu işine geldiğinde zorlu ve huysuz bir insan olabildiğini biliyordum ama bunu büyük bir adamın sıradan ölümlülerle iştigal ederken sahip olduğu hak edilmiş bir imtiyazı olarak gördüm." Yani şunu demeye getiriyor Hearnshaw: *O bir yıldızdı, bırakın da ne isterse yapsındı.*

Ne var ki Hearnshaw daha kitabı üzerinde çalışırken düşünce dünyasındaki hava tersine döndü. Amerikalı psikolog Leon Kamin 1974 yılında *The Science and Politics of IQ*'yu [IQ'nun Bilimi ve Siyaseti] yayımladı. Kamin kitabında kalıtımcı modele karşı argümanlar öne sürüyor ve sonra da ... Burt'ün ikizler üzerindeki çalışmasının düzmece olabileceğini iddia ediyordu. Gizemli araştırma asistanları Margaret Howard ve "J. Conway"i bulmak için verilen o gazete ilanı, bomba etkisi yaratan bu iddianın bir ürünüydü.

5 Arthur Jensen, Neil Mackintosh (ed.), *Cyril Burt: Fraud or Framed?* içinde, Oxford: Oxford University Press, 1995, s. 102.

İlanı veren kişi Burt'ün bu çalışmasına hep kuşkuyla yaklaşmış, *Sunday Times*'ın bilim muhabiri Oliver Gillie'ydi. Gillie yürüttüğü araştırmanın sonuçlarını 24 Ekim 1976'da şu net başlık altında haberleştirdi: "Çok önemli verileri seçkin psikolog uydurmuş." Suçlama, Burt'ün ikizler çalışmasının uydurma olduğu ya da en azından çalışmanın nispeten ileri safhalarında üretilen verilerin sahte olduğuydu. Bu iddianın kanıtı, Burt'ün kalıtım, çevre ve zekâ arasında kurduğu korelasyonlarda yatıyordu. Bu korelasyonlar iki değişkenin birbiriyle ne kadar bağlantılı olduğuna işaret eden 0 (hiçbir ilişki yok) ile 1 (tam bir korelasyon ilişkisi var) arası değerlerle ifade ediliyordu. Burt birlikte büyüyen tek yumurta ikizlerinin 0,944 korelasyon değeriyle neredeyse aynı IQ puanına sahip olduklarını, birbirinden ayrı büyüyen tek yumurta ikizleri için geçerli korelasyon değerinin ise 0,771 olduğunu bulgulamıştı. Bu rakamlardaki sorun, örneklem büyüklüğünün çarpıcı ölçüde arttığı 1955 ile 1966 yılları arasında (birbirinden ayrı büyüyen tek yumurta ikizi deneklerin sayısı yirmi birden elli üçe, birlikte büyüyen tek yumurta ikizi deneklerin sayısı ise seksen üçten doksan beşe çıkmıştı) hiç değişmemeleriydi. Zira, örneklem kitlesi değişmiş olduğu halde, herhangi bir korelasyon değerinin bindelik basamağına kadar bire bir aynı kalabilmesi... *sıra dışıdır*. Burt'ün ikizler araştırması bunun gibi yirmi tane bire bir aynı korelasyon değeri içeriyordu. Bu rakamlar düzmece olmalıydı.[6]

Acaba bu mesele Burt'ün araştırma asistanları Bayan Howard ve Bayan Conway'le görüşülerek bir çözüme bağlanabilir miydi? "Bayan Howard" 1950'li yıllarda *British Journal of Statistical Psychology*'de yayımlanan birkaç makalede Burt'le birlikte çalışmış, "Bayan Conway" ise aynı dergiye 1958 ile 1962 yılları arasında yazılar yazmıştı. Dolayısıyla her ikisinin de hayatta olma ihtimali yüksekti. Ama maalesef değillerdi. Oliver Gillie belki kadınlar ortaya çıkar diye o gazete ilanını verdi ama vardığı aşikâr sonuç, bu kadınları Cyril Burt'ün uydurduğuydu. Londra Üniversitesi Eğitim Enstitüsü'nden akademisyen Jack Tizard'ın da önceki yıl bu kadınların izini sürüp onlarla temas kurmaya çalıştığını ama başarılı olamadığını biliyordu.

6 Ne ilginç ve ironiktir ki sonraki araştırmalar, Burt'ün verdiği rakamların, ne şekilde elde edildiklerinden bağımsız olarak, büyük ölçüde doğru olduğunu göstermiştir.

Alan Clarke ve Ann Clarke isimli iki psikoloğun daha önce dile getirdikleri bir iddia da bu suçlamaları destekliyordu: Doktora tezlerini Burt'e sunduktan sonra, tezlerin *British Journal of Educational Psychology*'de yayımlandığını şaşkınlıkla görmüşlerdi; hatta daha da ilginci, tez metinlerinde Burt'ün mesleki rakiplerinden birine yönelik ağır eleştiriler içeren ekleme ve değişiklikler yapılmıştı.[7]

Bahse konu gazete ilanından üç yıl sonra nihayet yayımlanan biyografisinde Leslie Hearnshaw adil olmaya büyük bir özen gösterir. Fakat Burt'ün 1955 yılından sonra herhangi bir saha çalışması yaptığına ve 1950 yılındaki emekliliğinden sonra *herhangi bir* araştırma yapmış olabileceğine dair hiçbir kanıt bulamaz. Burt'ün verileri nasıl topladığına ilişkin anlatımlarının zaman içinde değişim gösterdiğini kabul eder. Sonra hemen çeşitli argümanlarla onu savunmaya girişir; mesela, şayet Burt sahte veri uydurmaya karar vermiş olsaydı, bunu daha dikkatle yapacak kadar zeki biriydi, der. *Orijinal* ikizler çalışmalarının –veri toplama aşamasında küçük özensizlikler varsa bile– muteber çalışmalar olabileceğini ama kayıtların İkinci Dünya Savaşı'nda kaybolmuş olabileceğini öne sürer. Belki de emekli, yalnız, sağlığı bozuk, üniversitedeki bölümünden tatsız bir şekilde ayrılmasının gücendirip hırçınlaştırdığı Cyril Burt, kendisiyle temas halindeki çok sayıda araştırmacıya en ilginç verilerinin kaybolduğunu söyleyememişti.

Aradan 50 yıl geçtikten sonra, Hearnshaw'ın bu iyi niyeti göze batıyor; fakat onun bir zamanlar Burt'e, anma töreninde ona methiyeler düzecek kadar saygı duyduğu unutulmamalı. Hearnshaw ayrıca eski kahramanının itibarını yerle bir etmenin siyasi sonuçlarını, yani zekânın büyük ölçüde kalıtsal olduğuna güçlü bir inanç besleyenlere ve Burt'ün en ateşli destekçisi olduğu gramer okulları sistemine ağır bir darbe indireceğini anlamıştı. O yıllarda Burt'ün hâlâ çok sayıda savunucusu vardı ve bunlar kapsayıcı/eşitlikçi hareketin (*comprehensive movement*)* kanıt gibi bir derdi olmayan hippilerle dolu olduğunu düşünüyordu. Burt savunu-

7 Hearnshaw, s. 148.

* Yalnızca üstün başarı gösterenlerin kabul edildiği gramer okullarının temelini oluşturan seçici eğitim sistemine karşı eşitlikçi ve kapsayıcı eğitimi ve okulları savunanların oluşturduğu toplumsal hareket. (ç. n.)

cularının iddiasına göre, ilerlemeciler,* IQ'nun fıtri, kalıtsal bir mahiyete sahip olduğu "hakikatini" tespit etmişlerdi ama içi boş eşitlik fikirleri açısından sıkıntı yarattığı için bu hakikati haksızca reddediyorlardı. (Bugünlerde, çeşitliliği savunan ve hedefleyen girişimlerin "*woke*"luğundan** ve "komünistliği"nden dem vuran söylemlerin işaretlerini görüyoruz burada.) İki taraf da Burt'ü itibarsızlaştırmanın, onun fikirlerini itibarsızlaştırmanın etkili bir yolu olduğunu biliyordu. Bilimde bile böyledir bu: Kanıtların akıbeti nadiren kendi değerlerine ama genellikle savunucularının namına ve itibarına bağlıdır. Dolayısıyla bir dâhi siyasi bir argümanın cisimleşmiş haline dönüşür ve o argümanı çürütmek isteyenler için, o dâhinin itibarını paramparça etmek, meşakkatli bir çalışmayla ve dipnotlarla olguları devreye sokmaktan daha sonuç alıcı bir yoldur.

Peki Howard ve Conway, yani kayıp hanımlar meselesi ne oldu? Hearnshaw, Aberystwyth'te Margaret Howard tarafından kendisine zekâ testi uygulandığını hatırlayan bir Burt ikizi buldu. Keza Burt'ün eski öğrencilerinden biri olan Manchester Üniversitesi'nden Profesör John Cohen de 1930'lu yıllarda onunla bir araya geldiğini hatırlıyordu: "Yuvarlak bir yüz, kahverengi gözler, kısa kesilmiş kestane rengi saçlar, hafif renkli gözlükler ve matematiğe hâkimiyet." Gelgelelim Bayan Conway'den hiçbir iz yoktu. Bu kadınların en iyi ihtimalle Londra Şehir Meclisi'nin sıradan personeli, sosyal hizmet görevlisi olduğu düşünülüyor. (Burt'ün çok sayıdaki araştırma asistanının –özellikle de her zaman büyük adamdan daha az kazanan ve daha az tanınıp takdir edilen kadın araştırma asistanlarının– isimlerine belgelerde rastlanamaması bu bağlamda bize çok şey söyler tabii.) Bu ikisiyle yapılmış herhangi bir yazışmanın kaydı olmadığı gibi, Burt'ün özenle tuttuğu günlüklerinde de onlarla gerçekleştirilmiş herhangi bir görüşmenin bahsi yok.[8]

---

* Britanya'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başlayıp yirminci yüzyıl başlarında güç kazanmış ilerlemeci eğitim hareketi kastediliyor. (ç. n.)

** İng. *Wokeism*, *wokeist*, *wokery*, *wokeness* gibi türevleri olan, kök anlamı itibarıyla "farkında, bilinçli, bilinci açık, uyanık" şeklinde karşılanabilecek *woke* kelimesi son yıllarda Amerikan sağının Amerikan solunu, yani solcuları, ilericileri, özellikle de sosyal adaletçileri aşağılamak için kullandığı pejoratif bir ifadeye dönüşmüş, "sosyal duyar kasmacılık" falan gibi bir anlam da kazanmıştır. (ç. n.)

8 Hearnshaw'ın kitabının yayımlanmasından sonra, Robert Joynson ve Ronald Fletcher isimli iki bağımsız araştırmacı ayrı ayrı Burt'ü savunan kitaplar yazdılar. Öne

Bayan Howard'ın gerçek kimliğine ilişkin bir ipucu da Burt *British Journal of Statistical Psychology*'nin editörlüğünü bıraktığında Bayan Howard'ın dergiye katkılarının da aniden son bulmuş olmasıdır. Aynı şey, hiçbir zaman başka hiçbir dergiye yazmamış olan Bayan Conway için de geçerliydi. Buradan çıkan tek sonuç şudur: Bu iki isim gerçekten yaşamış kadınlardan alınmışsa bile, günün sonunda tek bir adamın, yani Cyril Burt'ün alter egolarına dönüşmüştü. Ve Burt'ü çevreleyen yardımsever gölgeler bunlardan ibaret de değildir. "Burt'ün editörlüğünü üstlendiği dönem boyunca dergiye incelemelerle, notlarla ve mektuplarla katkıda bulunan kırktan fazla 'kişi'nin yarıdan epey fazlasının kimliği tespit edilemediği gibi, yaptıkları katkıların tarzına ve içeriğine bakılarak denilebilir ki bunlar Burt'ün takma isimleriydi" diye yazıyor Hearnshaw.

Bu bir statü, hiyerarşi ve imtiyaz hikâyesidir: Cyril Burt hem kendi alanında bir lider hem de kendisinden sonraki neslin şahsen hamiliğini yapmış biriydi. Kendisinden önceki Galton gibi o da akademi dünyasının ve bir düşünce geleneğinin kopmaz bir parçası haline gelmişti. İnsanlar ona hem maddeten hem de manen borçluydu. Onu savunmaları için pek çok sebepleri varken onun imhasından kazanacakları pek bir şey yoktu ve bu sebeple de itibarı ölünceye kadar sarsılmadı.

Mensa'nın onursal başkanıyken Burt şöyle bir ifadede bulunmuştu: "Bir öncü, balta girmemiş bir ormanda ağaçları yara yara bir yol açtığında, arkasından gelenler onun izinden gidebilir."[9] Bu büyük psikolog bir dâhi olduğuna inanıyordu ve buna kendisini ikna etmek için bir aynalı salon inşa etmişti.

Hans Eysenck ismi bugün çok az hatırlanıyor ama 1997 yılında öldüğünde, Marx ve Freud'dan sonra en çok atıf yapılan üçüncü sosyal bilimci oydu. (Yayımlanmış 75 kitabı ve 1.600 makalesi vardı.)

---

sürdükleri temel iddia şuydu: Bahsi geçen tuhaf sonuçların açıklaması, Burt'ün ikizler çalışmasındaki verilerinin bir kısmını savaşta kaybetmiş ve bu verileri yeniden düzenlemek zorunda kalmış olmasıdır. Bu iki yazar da bahsi geçen araştırma asistanlarının gerçekten var olduğuna işaret eden bir kanıt bulamamış, Howard ve Conway'in takma isimler olduğu sonucuna varmışlardı ama onlara göre Burt'ün bu icraatı eksantrik olmakla birlikte etik dışı değildi.

9 Serebriakoff'un önsözünden, s. 15.

Amerikan Psikoloji Birliği 2002 yılında onu, Carl Jung, Solomon Asch ve Ivan Pavlov'un önüne koyarak yirminci yüzyılın en seçkin on üçüncü psikoloğu seçti. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Eysenck kişilik çalışmalarının en önde gelen ve yol gösteren figürüydü. Ona göre iç benliklerimiz; içe dönüklük, nevrotiklik ve (sonra) psikopati üzerinden sınıflandırılabilirdi. Galler Prensesi Diana'nın ölümünden yalnızca birkaç gün sonra öldüğü için, *Guardian*'da yayımlanan ölüm ilanında Halkın Psikoloğu olarak tanımlandı.* Yazdığı otobiyografinin ismi *Rebel with a Cause* (Bir Davası Olan Asi) idi.

Hans Eysenck lisans eğitiminde Cyril Burt'ün öğrencisiydi. Burt öldükten sonra (akıl) hocasını savundu:

> Bilim insanları tamamen hakikati keşfetmeye odaklanmış insanlardır; en iyi, en orijinal keşifleri, dönemin amentüsünün arkasında saf tutmuş pespaye vasatların reddiyesine uğrar. Doğru yanıtı bulduklarına kanaat getirmişlerdir [...] Rakamlar tam yerine oturmuyorsa, niye rakamları birazcık eğip bükerek kâfirleri ve inançsızları afallatmasınlar ki? Zaten dâhi genellikle haklıdır (haklı olmasaydı onu dâhi saymamamız gerekirdi) ve geçmişe bakarken onun çocukça oyunlarını maruz görebiliriz; fakat hiç kuşkusuz, saçma sapan fikirlerini üzerimize boca eden dâhi olmayanların bunları yapmasına izin verilemez.[10]

Tuhaf gelecek ama "sessiz kalınarak geçiştirilen şeyi bağıra bağıra söyleme"nin şahane bir örneği olan bu pasaj için Eysenck'e minnettarım. Bir dâhi büyük bir keşif yapmaya çalışırken kuralına göre oynamak zorunda değildir. Ama durun bir dakika. Ya dâhinin bu büyük keşfi, belki de kuralları eğip büktüğü *için* çöpten ibaretse? Ah, demek ki o zaten bir dâhi değilmiş. Bu tür bir döngüsel mantık, ona başvuran bir bilim insanının ciddiye alınmaması için tek başına yeterli bir sebep sayılmalıdır. Gelgelelim Eysenck 1995 yılında *Genius* adında bir kitap çıkarıp, hepsinin bilimsel araştırmalarla desteklendiğini gibi bir dizi şaşırtıcı iddiada bulunabildi. Burada, bariz sahtekârlık iddiası hakkındaki bıkkınlığını bir kez daha ifade ettikten sonra şu iddiada bulunuyordu: "Aralarında Ptolemaios, Galileo, Newton, Dalton ve Mendel'in de olduğu birçok ünlü bilim

* Prenses Diana'nın Halkın Prensesi olarak anılmasına gönderme yapılıyor. (ç. n.)

10 Hans Eysenck, N. J. Mackintosh (ed.), *Cyril Burt: Fraud or Framed?* içinde, Oxford: Oxford University Press, 1995.

insanı doğruluk yolundan ciddi ölçüde sapmıştır; [...] ideoloji sahteciliğe neden olabildiği gibi, belli ki sahtecilik suçlamasını nasıl ele aldığımızı da etkilemektedir."[11]

Eysenck'e göre deha belli bir psikolojik özellikler kombinasyonunu, yani hem yüksek seviyede bir psikotizmi ("kişinin çağrışımlarını *münasip* fikirlerle, anılarla, imgelerle vs. sınırlamaması yönünde bir eğilim") hem de yüksek bir ego gücünü gerektiriyordu. Laubali ve kendinden emin bir havayla hükümler veriyordu: Fizikçi Stephen Hawking "birinci sınıf bir bilim insanıydı ama dâhi değil"di. Ve kadınların erkekler kadar parlak olduğu fikrini reddediyordu: "Yaratıcılık, özellikle de en üst seviyedeki yaratıcılık cinsiyetle yakından bağlantılıdır; deha (artık her nedense!) neredeyse istisnasız olarak yalnızca erkeklerde karşılaşılan bir şeydir. Buna bolca örnek verilebilir. [Sue] Roe'nun sıraladığı seçkin bilim insanları arasında hiçbir kadın yokken, *American Men of Science*'ta [Amerikalı Bilim İnsanları] listelenenler ile Kraliyet Cemiyeti üyeleri arasında çok az sayıda vardır; önde gelen matematikçiler arasında hiç kadın olmadığı gibi, en tanınmış 100 heykeltıraş, ressam ve oyun yazarı arasında da bir tane bile yoktur."[12]

Okurken derin bir nefes aldınız mı? Ben aldım. 1906 yılında yayımlanmış *American Men of Science* isimli derlemede niye hiç kadın *yok* acaba? Üç pipoluk bir problem.* Eysenck'in Kraliyet Akademisi'nde dikkat çekici bir kadın bulamadığı iddiasına gelince – *eh, bir şans verseydiniz onlara*. Bu büyük bilim cemiyeti 1660 yılında kuruldu ama 1945 yılına kadar kadınları üyeliğe kabul etmedi. Erkeklerin üç yüz yıl önde başladıkları bir yarış bu. Büyük elektrik mühendisi Hertha Ayrton ark lambaları üzerine çalışmasıyla 1906 yılında Kraliyet Akademisi'nden Hughes Madalyası almasına rağmen akademiye üye olması engellendi. Başka büyük kadın fizikçiler de çalışmalarını sistemin dışında yürütmek zorunda kaldılar. Avusturyalı-Amerikalı aktris Hedy Lamarr'ın zekâsı Francis Galton'ınki kadar çok yönlüydü ve o da Galton gibi

11 Hans Eysenck, *Genius: The Natural History of Creativity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s. 155.

12 *Age*, s. 127.

* Arthur Conan Doyle'un Sherlock Holmes hikâyelerinde, Holmes'ün bile ancak üç pipo içtikten sonra çözebildiği çok zor problemler/gizemler. (ç. n.)

kendi kendini eğitmişti. Sıvıları gazlı içeceğe dönüştürecek bir tablet icat etmeye çalışıp trafik ışıklarında bazı yenilikler önerdikten sonra, torpidoların sıkışmasını engelleyen bir frekans atlama sistemi icat etti (ABD Donanması en nihayetinde bu fikri benimseyip kullanmaya başladı). Ve bu kadın ünlü film yapımcısı Louis B. Mayer için *Samson ve Delilah*'da Delilah rolünü oynadı; altı kere evlenmesinden bahsetmiyoruz bile. Francis Galton hakkında ne isterseniz söyleyebilirsiniz ama onu oyunculuk yeteneklerinden ya da baştan çıkarıcı cazibesinden dolayı övemezsiniz.

Hans Eysenck'in *Genius*'ını okumaya devam ettikçe rahatsız edici sorular azalmaz, giderek artar. 162. sayfada tarih boyunca görülen bilimsel yenilik kümelenmelerine değinip, bunun sebebi olarak, rol modellerin kendilerini takip eden koca bir nesle akıl hocası ve ilham kaynağı olmuş, böylece keşiflerin çiçek açmasını sağlamış olabilecekleri yorumunda bulunduktan sonra, "Alternatif ya da muhtemel bir ilave sebep de dünya dışı faktörler varsayımıdır" diye ekler. *Pardon*? Sonraki altı sayfa boyunca güneş lekelerinden ve güneş aktiviteleri ile Avrupa'da Rönesans, Çin'de Ortaçağ gibi düşünsel açıdan bereketli dönemler arasındaki olası korelasyondan bahseder. Eysenck devamında manyetik fırtınaların ve bu fırtınaların "enerji dolu emisyonlarının biyolojik organizmalar üzerinde bazı etkileri olup olamayacağını" sorgular ama böyle bir etkiye inanmak için "tabii ki son derece ikna edici kanıtlar talep" edeceğimizi de ekler.

Eysenck bu bölümü bitirirken, dehanın "kabaca bir tasviri" için yeteri kadar verinin bulunduğunu öne sürer:

> Hiç kuşkusuz erkek olmalı, orta ya da üst-orta sınıf bir aileden gelmeli ve tercihen Yahudi bir kökene sahip olmalıdır. Evde düşünsel bir motivasyon söz konusu olmalı ama on yaşına gelmeden annesini ya da babasını kaybetmelidir. Şubat ayında doğmalı ve otuzunda ya da doksanında ölmelidir ama asla altmışında ölmemelidir. Yaratıcı güçlerinin en yüksek noktasına ulaştığı dönemi (otuz beş ile kırk beş yaşları arası, hatta matematikçiler ve şairler için daha da erken bir yaş aralığı) güneş aktivitelerinin en düşük olduğu döneme denk getirmelidir. Ah, tabii bir de –ürik asit birikmesinin neden olduğu, eklemleri etkileyen ıstırap verici hastalık– gutu olmalıdır. Zira, "ürik asit ile başarı ve üretkenlik arasında yüksek bir korelasyonun bulunduğu ama IQ'yla arasındaki korelasyonun zayıf olduğu tespit edilmiştir."

Eysenck'in taksonomisinde, dehanın insanların uydurduğu keyfi bir kategori, dolayısıyla da bu tür bir bilimsel kesinlikten muaf olma ihtimalinin iması bile yoktur. Keza korelasyonun ve nedenselliğin alengirli meseleler olduğu da ifade edilmez. Gut ürik asidin eklemlerde birikmesinin neden olduğu bir artrit tipidir ve pekâlâ mesleki başarıyla arasında bir korelasyon ilişkisi olabilir ama bunun yegâne sebebi bu hastalığın besin değeri yüksek gıdalardan bol miktarda yiyecek kadar parası olan orta yaşlı erkeklerde daha yaygın görülmesidir. Gutlu insanlar aynı zamanda, büyük ihtimalle kariyerinde başarılı olmuş insanlardır da. Gelgelelim bardak bardak biraları ve tabak tabak deniz ürünlerini gövdeye indirip bunların üretkenliğinizde bir artışa *neden olmasını* bekleyemezsiniz. Deha arıyorsanız, başka bir yere bakacaksınız.

Bu adam ne içiyor acaba, diye düşünüyordum ki daha kötüsü de varmış, Eysenck bir de kanser araştırması yapmış.

Anthony Pelosi şen şakrak bir insandı ve otuz yılını Hans Eysenck'in itibarını yerle bir etmeye hasretmişti. Eysenck'in Cyril Burt hakkındaki hükmünü, dâhilerin uydurma hakkı olduğunu falan ona sesli okuduğumda güldü: "O şeyleri yazarken Burt'ten bahsettiğini hiç sanmıyorum. Aslında kendisinden bahsediyordu."

1990'ların ilk yıllarında Pelosi genç bir psikiyatristken Eysenck'in kişilik ile kalp hastalıkları arasındaki bağlantılara ilişkin ünlü araştırmasını okudu. İhtiyar Eysenck belirli kişilik tiplerine sahip insanların belirli hastalıklara yakalanma ihtimalinin daha yüksek olduğunu iddia ediyordu: Bir "kalp hastalıklarına yatkın" kişilik vardı, bir de "kansere yatkın" kişilik. (Bu ikinci kanaat Eysenck'i sigara içmenin akciğer kanserine neden olduğu şeklindeki bilimsel mutabakatı sorgulamaya itmiş ve sigara içmenin "insanı öldürmediği" sonucuna varmıştır.) Eysenck ve çalışma arkadaşı Ronald Grossarth-Maticek bir makalede, psikoterapi yöntemiyle hipertansiyonu başarıyla tedavi ettiklerini iddia ettiler. Bu konudaki denemelerinin başarılı olduğunu iddia ediyorlardı ama Pelosi'nin bana söylediğine göre, "tablolara baktığınızda, sonraki süreçte ölüm oranlarının muazzam seviyelerde olduğunu görüyorsunuz." Bu deneylerin etik olmadığı hissine kapılan Pelosi (zira ikili deneklerine ciddi bir sağlık sorunu için güvenli ve test edilmiş tedaviler

uygulamak yerine, test edilip kanıtlanmamış tedaviler uyguluyorlardı), makaleyi okumaya devam eder. İlerledikçe daha da ürpertici bir kanaate varır. Artık Eysenck'in etik olmayan deneyler yürüttüğüne değil, makaledeki verileri düpedüz uydurduğuna inanıyordu.

1992 yılında, Eysenck hâlâ hayattayken, Pelosi, onun kalp hastalıkları ve kanserle ilgili iddiaları hakkında Louis Appleby'yle birlikte yazdıkları ilk makaleyi *British Medical Journal*'da yayımladı. Söylediğine göre son derece dikkatli bir dille yazılmış bir makaleydi bu, çünkü avukatlar "o çalışmanın düzmece olduğunu söylememize izin vermemişti."[13] ("Uzun süredir beklenen bu makaleler bir hakemli bilim dergisinde yayımlanmış en dikkat çekici iddialardan bazılarını içeriyor" diye yazmışlardı ki bu cümle bile iki farklı şekilde okunup anlaşılabilirdi.)

Pelosi meslek örgütlerine resmi şikâyetlerde bulunup Britanya Psikoloji Topluluğu'nun dikkatini bu meseleye çekmeye çalıştı. Bu kurumlar meseleye pek ilgi göstermeyince, dediğine göre onlara şunu söylemişti: "Bugün yediğiniz hurmalar bir gün Britanya Psikoloji Topluluğu'nun kıçını fena tırmalayacak. Çok sayıda insanın kıçını tırmalayacak." Pelosi'nin görüştüğü bir dergi editörü ona, akademik ihtilafların vaka-ı adiyeden olduğunu ama böylesi ciddi suçlamaların ciddi bir hukuksal desteği gerektireceğinden endişe ettiğini söyledi. 1990'lı yıllar boyunca Eysenck'in kişilik tipleri hakkındaki verilerini sorgulamaya girişen başka bilim insanları da oldu. Eysenck'in deha üzerine kitabını çıkardığı 1995 yılında, onun bulgularını sorgulayan en az yirmi makale yayımlandı.[14] Ne var ki ne Eysenck'in görev yaptığı üniversite ne de meslek örgütleri harekete geçti.[15] Bir yıl sonra,

13 Anthony J. Pelosi ve Louis Appleby, "Psychological influences on cancer and ischaemic heart disease", *British Medical Journal*, 1992, 304: 1295-1298; Anthony J. Pelosi ve Louis Appleby, "Personality and fatal diseases", *British Medical Journal*, 1993; 304: 1295.

14 Anthony J. Pelosi, "Personality and fatal diseases: Revisiting a scientific scandal", *Journal of Health Psychology*, 2019.

15 Eysenck'in çalıştığı üniversite, yani King's Collage 2019 yılında bir soruşturma yürüttü. Aynı yıl Britanya Psikoloji Topluluğu, kurum içinde yayımlanan bir dergide, Eysenck'in çalışmalarının soruşturulmasına ilişkin yapılan bir çağrıyı yayımladı ama bu çağrıya şu ifadelerle karşı çıktı: "Araştırmanın ne şekilde yürütüldüğünün tespiti görevi, kendi akademisyenleri tarafından yürütülen çalışmayı denetleyen akademik kuruma aittir ve Londra King's Collage'in söz konusu araştırmaya dair yürüttüğü soruşturma tarafımızdan memnuniyetle karşılanmıştır." Erişim: www.bps.org.uk/psychologist/role-auditing-hans-eysenck

sigara şirketlerinden 800.000 pound almış olduğunu ortaya koyan belgeler ifşa olunca da hiçbir şey olmadı.[16]

Eysenck bir yıl sonra, 1997 yılında öldü. Öldüğünde seçkin ama tartışmalı bir adamdı: Ulusal Portre Galerisi'ndeki koleksiyonda tam beş tane portresi sergileniyor. 2001 yılında Londra Bilim Müzesi'nde düzenlenen ve psikolojinin son yüz yılını konu alan bir sergide Eysenck'in kişilik testi laboratuvarının bir replikası sergilendi. Makalelerinden yalnızca birine, yani *Personality and Individual Differences* dergisinde 1985'te yayımlanan ve Eysenck Kişilik Testi'nin modifiye edilmiş bir versiyonunu sunan makaleye üç bin kereden fazla atıf yapıldı. Daha fazla sayıda atıf yapılan makaleleri de var.[17]

Gelgelelim bu kitapta irdelediğimiz, kendini dâhi sayan diğer birçokları gibi o da sürekli ilgi çekmeye çalışan, nefret nesnesi haline gelmiş biriydi. Erotik erkek dergisi *Penthouse*'a röportaj vermişliği vardı. Astroloji üzerine araştırmayla bile iştigal etti. Kürsüde konuşurken, IQ ve ırk hakkındaki görüşlerinden dolayı bir öğrencinin fiziki saldırısına uğradı. (Irklar arasındaki IQ farklılıklarının yegâne sorumlusunun çevre olmadığına inanıyordu.) IQ üzerine çalışmaları Ulusal Cephe'ye* ve diğer ırkçı gruplara fayda sağlamasına rağmen, ırkçı fikirlere sahip olduğunu hiçbir zaman kabul etmedi; nitekim onun en eleştirel biyografisini kaleme alan Rod Buchanan bile şöyle yazdı: "Özel siyasi hedefler güdemeyecek kadar kendiyle meşgul, büyük bir bilim adamı olarak kendi emellerine gömülmüş biriydi."[18] Çalışmalarını eleştiren herkesi siyasi saiklerle hareket etmekle, başına buyruk bir düşünürü sansürlemeye çalışan solun "tarumar olmuş askerleri" olmakla

16 Bir Channel 4 belgeselinde kendisine bu konu sorulduğunda Eysenck şu yanıtı verdi: "Bunların hiçbiri hakkında kesin bir şey söyleyemem... Araştırmalar için çok miktarda para alıyoruz. Kim olduğu umurumda değil, yeter ki birileri araştırmalar için para ödesin." Akt. Peter Pringle, "Eysenck took £800,000 tobacco funds", *Independent*, 31 Ekim 1996.

17 Bahsi geçen makalenin Google Scholar'a kaydedilmiş haline şuradan ulaşabilirsiniz: https://scholar.google.com/scholar?hl=en&q=A+revised+version+of+the+psychoticism+scale&btnG=&as_sdt=1%2C5.

* Birleşik Krallık'ta 1967 yılından beri faaliyet gösteren aşırı sağcı, faşist bir siyasi parti. (ç. n.)

18 Roderick D. Buchanan, *Playing with Fire: The Controversial Career of Hans Eysenck*, Oxford University Press, Oxford, 2010, s. 324.

suçluyordu. Hans Eysenck deha mitolojisine kendisini tamamen kaptırmış biriydi. Yasaklanmış hakikatleri haykıran Galileo'ydu o; soylu hedeflerin peşinde koşarken alışılmış kalıpların dışına çıkan yöntemlere başvuran Cyril Burt, vasat IQ'lu sıradan ölümlülerin arasında yaşayan bir entelektüel Titan'dı. Eysenck'in çalışmalarının ilk kez sorgulanmaya başlamasından çok sonra, 2016 yılında, Philip Corr adında bir psikolog *Times Higher Education* dergisinde onu savunan bir yazı yazdı. Yazının başlığı şuydu: "Bazen bir paryaya ihtiyaç duyarsınız."[19]

Yazıyı okurken ürperiyorsunuz: Corr, Eysenck'in kendi akıl hocası Cyril Burt'ü savunmak için kullandığı argümanların aynısını Eysenck'i savunmak için kullanır. "Şayet Eysenck kariyerinin ilk başlarında susturulmuş olsaydı, yoluna devam edip psikoloji ve psikiyatri dünyasını değiştirmeleri için birkaç akademisyen nesline ilham kaynağı olamazdı" diyen Corr, Freudcu fikirleri çürüttüğü gerekçesiyle Eysenck'i övüyordu. Gelgelelim Corr bile Eysenck'i savunurken abuk sabuk şeylerle cebelleşmek zorunda kaldığı gibi, Eysenck'in kullandığı verilerle ilgili sorundan hiç bahsetmez.

> Eysenck'in ilerleyen yıllarına, aslında yabancısı olduğu astroloji ve parapsikoloji alanlarında gerçekleştirdiği ve hemen hiçbir sonuç üretmeyen amatörce çalışmalar ile, IQ ve sigara meselelerinde verdiği ve çok ateşli ama çok az ışık üreten kavgalar damgasını vurdu. Ne var ki onu çıkmaz sokak olduğu aşikâr bu kulvarlara sokan aykırı olma, meydan okuma ve karşı koyma tavrı, kariyerinin ilk başlarında onu –yukarıda saydığımız– büyük ilerlemeleri gerçekleştirmeye sevk eden tavrın aynısıydı.

Eysenck bugün yaşıyor ve çalışmalarını yürütüyor olsaydı tweet fırtınalarının altında ezilir, bozukfikir (*wrongthink*)* suçlamasıyla linç edilirdi diye dertlenen Corr şöyle devam eder: "İlk başta akademik bir mevki edinmeyi başarsa bile, kesinlikle bir kürsü sahibi

19 Erişim: https://www.timeshighereducation.com/features/ in-defence-of-the-twitter-pariah.

* İngilizce *wrong* (yanlış, bozuk, uygunsuz) ve *think* (düşünce, fikir/düşünme) kelimelerinin birleştirilmesiyle türetilmiş, George Orwell'in distopik romanı *1984*'te geçen "crimethink" (suçfikir) sözcüğünden esinlendiği düşünülen, burada "bozukfikir" olarak karşıladığımız bu kavram, yaygın kabul görmüş inanç ve kanaatlerle uyuşmayan inanç ve kanaatlerin lince uğra(tıl)masını eleştirmek amacıyla kullanılıyor. (ç. n.)

olamazdı. Böyle olsaydı bazılarının ayranı kabarmamış olurdu ama bilimin uzun vadeli çıkarları açısından gerçekten iyi mi olurdu?" Üzerinde düşünmeye değer bir soru bu, zira dehayı –bu durumda Eysenck oluyor– yeri dolduramaz eşsiz biri olarak konumlandırıyor.

Yani şüpheli verilerin işportacılığına soyunup aşırı sağa cephane sağlamanın, bir akademik disiplin olarak psikolojinin ilerlemesi için ödemeye değer bir bedel olduğunu ciddi ciddi kabul edeceğiz, öyle mi? Şu soruya cevap vermek zorundaymışız: Freudcu psikanalizin çürütülmesini istemiyor musunuz? İstiyorsanız, kanser eğilimli kişiliklerle ilgili bütün o saçmalıkları da kabullenmek zorundasınız.

Pelosi nihayet 2019 yılında bu konuda yazdığı bir makaleyi yayımlatabildi. Makale, Londra King's College'a yazılmış, "soruşturulması gereken kesin kanıtlar var" iddiasının dillendirildiği bir açık mektubu da içeriyordu. Pelosi mektubunda –yirmi altısı Eysenck'in çalışma arkadaşı Ronald Grossarth-Maticek'le birlikte yazdığı, otuz beşine "kendisini dâhi sayan Eysenck'in tek başına imza attığı"– toplam altmış bir şüpheli makaleyi listeliyordu. Grossarth-Maticek iddiaları çürütmek için –daha sonra kapanan bir internet sitesine– yazdığı bir yazıda, etik dışı iş ve işlemlere imza attığına ve araştırma sahteciliğine karıştığına ilişkin bütün iddiaları reddedip, veri yığını hakkında şeffaf bir yaklaşımı benimsediğini ve bu yaklaşımın "psikoloji ve epidemiyoloji tarihindeki en etkili kanıt yöntemine" dayandığını ifade etti. Yayımlanmış makalelerinin geri çekilmesi yönlü talepleri cadı avı olarak niteleyip şöyle devam ediyordu: "Makalelerin geri çekilmesi işlemi size faşistlerin kitap yakmasını hatırlatmıyor mu? Naziler hoşlanmadıkları yazarlara bir daha atıf yapılamasın diye, bunları literatürden silmek istiyordu."[20] King's College bir soruşturma başlatmayı kabul ettiğinde, Grossarth-Maticek üniversitenin rektörüne bir mektup yazıp şu iddiada bulundu: "[King's College] İngiliz ve Yahudi psikoloji bilimini

20 Grossarth-Maticek bu reddiyesinde ayrıca, kendisinden daha yaşlı Eysenck tarafından manipüle edilmediğini, aralarındaki "eşit ve çok yaratıcı" bir ilişkinin bulunduğunu da altını çizerek vurguluyordu. Bu yazı şurada arşivlenmiş: https://web.archive.org/web/20191103050120/https://www.krebs-chancen.de/referenzen-und-gutachten/denunziation-englisch/

temsil ediyor. Ve bunların ikisi de şu değersiz Alman Grossarth'ın bilim dünyasına damgasını vurmasını istemez."[21]

King's College büyük ihtilaflar yaratan bu yıldızı hakkında yürüttüğü soruşturmanın sonuçlarını nihayet yayımladı ve Eysenck'in makalelerinden iki yazarlı yirmi altısının "güvenilir olmadığını" açıkladı. Bunlardan biri de Eysenck'in bizzat fonladığı *Behaviour Research and Therapy* dergisinde yayımlanan ve Anthony Pelosi'yi Eysenck'in çalışmalarını sorgulamaya ilk kez sevk eden makaleydi. O günden bu yana ilk yayın tarihleri 1946'ya kadar giden bir düzineden fazla makale yayımlanmış oldukları dergiler tarafından geri çekilirken, yetmişten fazlasına "makalenin güvenilirliğinden kaygı duyulduğu" notu eklendi. Bu düzeltme ve geri çekmeler, Eysenck'in kansere neden olan faktörlerle ilgili yürüttüğü gözlem çalışmalarıyla ve hastalığın ilerlemesini durdurmak için yaptığı müdahalelerle ilgiliydi.

Peki bu soruşturmalar Eysenck'in IQ ve deha üzerine çalışmaları ve –beyazların zihin ve kişilik bakımından üstün olmaları sayesinde en iyi işler kapıp en büyük keşif ve buluşları yaptığı zımni iddiası açısından– ne sonuç doğurdu? Eysenck'in çalışmalarının bu kısmıyla ilgili hiçbir soruşturma yürütülmediği gibi, yürütüleceğine dair bir işaret de yok. Sonradan verilen ismiyle "IQ savaşları", bugün bilim alanındaki en sert ve en zehirli tartışmalardan biridir. IQ'nun kalıtsal olduğunu iddia edenler Avrupalıların ırksal üstünlüğünü savunan teorilerle ilişkilendirilir olduklarından bütün bir IQ disiplini lekelenmiş, karşı görüşü savunanlar –çevreselciler– üstünlük kazanmıştı. Bu da yalnızca ırkçıların zekânın kalıtımla aktarılabileceğine inandığı ve "IQ testlerinin yalnızca IQ testlerinde ne kadar iyi olduğunuzu ölçebildiği" yönlü varsayımların yayılmasına neden olmuştur. Bu iki varsayım da yanlıştır: Günümüzde bilim çevrelerinde genler ile zekâ arasında *belli bir* ilişki olduğu ve IQ testlerindeki performans ile daha genel eğitimsel performans ve kariyer başarısı arasında bir korelasyon ilişkisi bulunduğu yönünde bilimsel bir mutabakat söz konusudur. Yanlış olan şey, bu sayısal değerin zekâyı yukarıdan aşağı doğru şaşmaz ve mutlak bir şekilde derecelendirdiğini sanmaktır.

21 Kaynak: grossarth-maticek.de/information-fu%cc%88r-frau-buss-und-byrne-kings-college-london/.

Bununla birlikte, kalıtımcı görüşü savunanlara karşı gösterilen siyasal tepkiyi anlayışla karşılıyorum. Eysenck'in çalışmalarının "güvenilir olmaması" ve Eysenck'in akıl hocası Cyril Burt'ün tahrif edilmiş veriler kullanmış olması şeklinde tecelli eden büyük tesadüf bizi düşündürmelidir. Bu iki adamın çalışmalarıyla desteklemeye çalıştıkları bakış açısı neydi peki? Hem rakamlarla oynayıp hem de bunu yapmalarına rağmen kendilerini bilim kahramanı saymalarına cevaz veren mitoloji hangisiydi?

Eysenck'in kendi bulgularına "neredeyse dinsel" bir inanç beslediği kanaatinde olan Pelosi, bu sürekli yüceltilen akademisyenin çevresindeki insanları da kısmen suçlu buluyor. "Bu adamlar tercihen birbirlerini bulup, birbirlerinin etrafında kümeleniyorlar" dedi Pelosi bana. Eysenck'in çok sayıda öğrencisi ona gaz verip duruyorlardı: Sen bir dâhisin, Hans." Eysenck, bir akademik süperstar olarak, sekreterine makaleler dikte edip, bunları yayımlanmaya gönderebiliyordu. Bir araştırmacının bireysel olarak bulgularından emin olabileceği dar bir uzmanlaşma alanının çok ötesine geçip, bir allameicihana, bir kamusal entelektüele dönüşmüştür. Deha tarafından ziyaret edilmemişti; kendisi bir dehaydı. IQ hakkındaki görüşü belirli bir mitolojiyi beslerken, o mitoloji de belirli bir dünya görüşünü meşrulaştırıp, onu kendisiyle ilgili belirli bir görüşü benimsemeye teşvik ediyordu. Televizyonda dâhiyi oynuyordu. Eşi Sybil bile bu mitolojiye kendini kaptırmıştı. Tamamlanmamış ve yayımlanmamış biyografisinin ismi şaşırtıcıdır: *Bir Dâhiyle Evlendim.*

Pelosi bana bu bilgiyi verirken, bir kez daha o olanca İskoç gürlemesiyle kahkahayı patlattı: "Karım olsa biyografisine sanırım şöyle bir isim verirdi: *Bir Mankafayla Evlendim.*"

William Shockley ve Dâhi Spermi Bankası

Benim kapasitelerimle kıyaslandığında, çocuklarım çok ciddi bir gerilemeye işaret ediyor. Eşim –anneleri– akademik hayatta benim kadar başarılı değildi.
William Shockley

Babasının günlüğüne göre, Billy bebek beş aylıkken kendi ismini söyleyebiliyordu. Billy zihinsel kapasitesi bakımından erken gelişmiş ama çok sinirli bir çocuktu; çığlıklar atıyor, misafirleri ısırıyordu. Annesi May ile babası William belli ki oğullarına teslim bayrağını çekmişlerdi. Büyük William ileri bir yaşta baba olmuş –Billy doğduğunda ellili yaşlarının ortasındaydı–, May hamilelikten nefret etmişti. Bir bebek yeterdi. Billy tek çocuk olacaktı.

Bill (gelecekte kısa ismi olarak yerleşecekti) daha küçükken nasıl bir adam olacağına dair bazı ipuçları veriyordu. Baba William 1620 yılında *Mayflower* gemisiyle ABD'ye gelmiş olan John Alden ve Priscilla Mullins'in soyundan gelmekle övünüyordu. Bill büyürken bu göçmenlerin "hakiki Amerikalılar" olarak mitleştirildiğini duyacaktı ki bu söylem, beyaz yerleşimcilerin gelişinden önce bu topraklarda yaşamakta olan çok sayıdaki kabilenin farkında bile olmadan aşağılanmasıydı. Bill'i sekiz yaşına kadar okula göndermeyen annesiyle babası, on yaşına geldiğinde, bugün artık Silikon Vadisi'ne dönüşmüş olan Palo Alto Harp Akademisi'ne gönderdi. Akabinde, 1916 yılında, o zaman tam idrak edemese de genç Bill'in hayatındaki en önemli olayı yaşandı: Lewis Terman şehre geldi.

Doğru okudunuz, büyüyünce Nobel Ödüllü fizikçi William Shockley olacak genç Bill'den önceki sayfalarda bahsetmiştik. Bill, Terman'ın "deha araştırması"na dahil olmak için gereken 135 IQ eşik puanını geçemedi. Sekiz yaşındayken test edildi: Puanı 129'du. Dokuz yaşında bir kez daha test edildi: 125. *Üzgünüz evlat ama barajı geçemedin.* (Bundan üç yıl sonra Terman, Bill'in annesi May'i

test etti; onun IQ puanı 161'di.) Bill bu haberi nasıl karşıladı? Sonraki yıllarda bunu komik bulduğunu iddia etti. Fakat belki de işi espriye vurması daha ciddi bir sorunu gölgeliyordu, zira Bill büyüdüğünde ateşli bir öjenik taraftarı da olmuştu. Siyah insanların genetik olarak aşağı olduklarını savunuyor, IQ'su 100'ün altında olanlara kısırlaştırılmayı kabul etmeleri karşılığında nakit ödeme teklif edilmesini öneriyordu. "Hayatının ilerleyen dönemlerinde, Bill sık sık Terman'ın özel zihinsel yetenekli çocuklar araştırması için yeterli bulunmaması ama sonra Nobel Fizik Ödülü'nü kazanması hakkında espriler yaptı" diye yazar Shockley'in biyografisini kaleme alan Joel N. Shurkin.[22] "İlerleyen yıllarda aynı IQ testlerini ırk ve zekâ hakkındaki rağbet görmeyen kanaatlerini temellendirmek için kullanmak belli ki onu hiç rahatsız etmedi; bu testlerin çok da ciddiye alınmaması gerektiğinin kanlı canlı kanıtı olduğu gerçeği de öyle." Mazlum zalime dönüşmüştü.

Shockley'inki sıra dışı bir başarı hikâyesidir ve bu başarı transistörün icadında oynadığı, ona Nobel Ödülü getiren rolden ibaret de değildir; İkinci Dünya Savaşı yıllarında bomba hedeflemesi üzerine yaptığı çalışmalar da bu başarı hikâyesinin bir parçasıdır. Gelgelelim sonraki yıllarda, şöhretinin zirvesindeyken, kendi itibarını kendi eliyle ateşe verdi. Ölümünden sonra *Los Angeles Times*'ta yayımlanan değerlendirmede ifade edildiği gibi, "kusursuz bir akademik geçmişi arkasında bırakıp, bütün şimşekleri üzerine çeken, görüşleri üniversite eylemlerini ve itibarını hedef alan bir suçlama dalgasını tetikleyen birine dönüştü".[23] Onun öjenik inançları, dünyadan habersiz bir akademisyenin kendisini kaptırdığı düşünce deneylerinden ibaret değildi. Neredeyse inanılamayacak kadar tuhaf ama Shockley'in "Dâhi Spermi Bankası" isimli bir projeye dahil olmuşluğu bile vardı.

Peki bu nasıl olabildi? Neden zekâ meselesi, keza deha meselesi William Shockley'e bu kadar ıstırap veriyordu? Neden bir yanılsama uğruna kendi kendini imha etti?

---

22 Joel N. Shurkin, *Broken Genius: The Rise and Fall of William Shockley, Creator of the Electronic Age*, Londra: Macmillan, 2006, s. 13.

23 Edward Boyer, *Los Angeles Times*, 14 Ağustos 1989. Kaynak: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-08-14-mn-369-story.html.

Biyografisinde bazı yanıtlar bulabiliyoruz. Shockley'in Lewis Terman'ın IQ testini geçememesi bir tesadüf değildi. 18 Mayıs 1925'te bir kolej giriş sınavına katılmış ve fen bilimlerinde ilk %31'de yer almıştı; iyi bir sonuçtu bu ama parmak ısırtan bir başarı da değildi. İngilizce ve Fransızca sınavlarında ilk %50'ye girememiş, ikinci dereceden denklemlerde ise ancak %55'lik dilime dahil olmuştu. Bebek Billy'de görülen azamet işaretleri ergen Shockley'de görülmüyordu. Fakat muazzam bir avantaja sahipti: Yirminci yüzyılın ilk yarısında California'da büyümek.

Silikon Vadisi ilk zamanlarında, neredeyse büyülü dönüşümlerin yaşandığı, başarıya kolektif bir çabayla ulaşılan bir "*scenius*" alanıydı. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından San Francisco ve çevresinde çok güdüleyici bir fikir hâkim olmuştu: *Teknoloji* yoluyla gerçekleşen ilerleme. (Yirminci yüzyılın sonlarında bu "California ideolojisi", *yıkım* yoluyla gerçekleşen ilerleme fikrine evrildi. Bu konuya daha sonra yine döneceğiz.) Sahibi olduğu, yeni ve yenilikçi şirketler için bir kuluçka makinesi işlevi gören Y Combinator aracılığıyla çok sayıda teknoloji şirketine –yalnızca para vererek değil, danışmanlar ve ağlar sağlayarak da– yatırım yapan yatırımcı Paul Graham şu iddiada bulundu: "[B]irbiriyle bağlantılı sorunlar üzerinde çalışan özel yetenekli insanlardan müteşekkil bir toplumdan daha güçlü bir şey yoktur."[24] Graham İtalyan Rönesansı döneminin –Brunelleschi, Ghiberti, Donatello, Masaccio, Filippo Lippi, Fra Angelico, Verrocchio, Botticelli, Leonardo ve Michelangelo'yu çıkaran– Floransası'nı örnek verir. Floransa'nın yalnızca 300 kilometre kuzeyinde, Floransa'ya yakın büyüklükteki Milano vardır ama bu şehir böyle bir listenin yakınından bile geçemez; Milanolu bir Leonardo da Vinci yoktur. "On beşinci yüzyıl Floransası'nda bir şeyler oluyordu" diye yazan Graham şöyle devam eder: [B]ir Leonardo çıkarmak için onun fıtri yeteneklerinden fazlasına ihtiyacınız vardır. 1450 Floransası'na da ihtiyacınız vardır."

Graham buradan şu sonuca varır: Yetenekli ve hırslı gençler halihazırda dünyanın en heyecan verici yeri neresidir sorusunu sormalı ve sonra da oraya yerleşmelidir. William Shockley'in bunu yapmasına gerek yoktu. Zaten oradaydı. Şimdilerde UCLA

24 Paul Graham, "Taste for Makers", 2002, https://paulgraham.com/taste.htm.

(University of California at Los Angeles) olarak anılan California Üniversitesi'ne kaydolan Shockley, daha sonra, 1928 yılında California Teknoloji Enstitüsü'ne, yaygın kullanılan ismiyle Caltech'e geçiş yaptı. 1920'lerin sonlarında olmanız gereken yer orasıydı; nitekim Shurkin burayı, "dünyanın en muhteşem bilim merkezlerinden biri olmaya doğru ilerleyişine daha yeni başlamış nispeten küçük bir okul" olarak tanımlar. Caltech başka kurumlarda çalışan araştırmacıları kendi laboratuvarlarına sahip olma ve bağımsızlık vaatleriyle kendine çekebilmek için etkin bir çaba içindeydi. Bu çabaların sonucunda üniversite, "yalnızca en parlak araştırmacılardan bazılarını değil, üniversitede bir heyecan dalgası ve adrenalini yüksek bir ortam yaratan en put kırıcı araştırmacıları da kendine çekti".[25] Hatta üniversitenin Athenaeum adında, misafir konuşmacıları ağırladıkları, "dünyanın bilim alanında çalışan en büyük kafalarına ev sahipliği yapan" bir fakülte kulübü bile vardı. Tam Shockley'lik bir ortamdı, zira rekabetçi mizacıyla, büyü ve eşek şakalarına düşkünlüğüyle biliniyordu.

1920'lerin sonlarında Caltech'te olmak onun için fizikteki paradigma değişikliğinin tam merkezinde olmak anlamına geliyordu.[26] Fizikçiler önceki onyıllar boyunca kendi teorik atom modellerini, yürüttükleri pratik deneylerin sonuçlarıyla bağdaştırmaya çalışmıştı. Ancak atomu bir saat mekanizmasının intizamına ve bir dairenin stabilitesine sahip minik bir güneş sistemi olarak tasavvur etmeyi bıraktığımızda, bu alandaki sorularımıza yanıtlar bulabildik. Elektronları artık titreşimler olarak görüyorduk. Ya da belki de ciddi ciddi hiçbir yerde değillerdi. Bunun adı kuantum mekaniğiydi ve bütün tahminlerin ve beklentilerin o kadar dışında ve zihinleri öylesine allak bullak eden bir fikirler setiydi ki artık belli bir yaşa gelmiş, çok saygın şahsiyet Albert Einstein bile onları kabul etmekte zorlandı. Gelgelelim William Shockley bu yeni modeli heyecan verici bulacak kadar gençti.

Shockley Caltech'teki öğrenimini bitirdiğinde, doktorasını yapmak üzere ülkenin doğu kıyısına gelip MIT'ye (Massachusetts

25 Shurkin, *Broken Genius*, s. 16-17.

26 Paradigma değişimi teorisi Thomas Kuhn'a aittir. Bu teoriye göre bilimsel yenilikler, eski modeli ya da paradigmayı yerle bir eden patlamalar halinde gerçekleşir. Bu konuya daha sonra yine döneceğiz.

Institute of Technology) kaydoldu. Kendisi de Princeton yolcusu olan öğrenci arkadaşı Frederick Seitz'la birlikte arabayla ülkeyi boydan boya geçtiler. New Jersey'e varınca onları durduran polis Shockley'in tıraşsız olduğunu görünce arabayı aramaya karar verdi. Torpido gözünde dolu bir silah bulundu. Shockley bunun sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda kalmadı. Silahını da geri aldı. Kısa süreli bu tehlike ânı, Shockley'in hikâyesinde yalnızca bir dipnottu, ama aynı zamanda ırkın, sınıfın ve akademik bağlantıların nasıl bir yalıtım sağladığını bize hatırlatan düşündürücü bir örnekti de. Shockley'in yerinde aynı ölçüde yetenekli, hatta daha da yüksek IQ'lu siyahi bir versiyonu olsa hapse atılıp doktora programından da çıkarılmaz mıydı? Büyük ihtimalle öyle olurdu. Zaten siyah bir Shockley daha en başından MIT'ye kabul edilir miydi ki? Büyük edilmezse edilmezdi. Leonardo da Vinci'nin yolculuğu Rönesans Milanosu'nda başlasaydı Leonardo olamayacağı gibi, Shockley'in yalnızca Shockley olması da yetmiyordu. Beyaz olması, erkek olması, Amerikalı olması ve fizikte bir devrimin yaşandığı bir zamanda en iyi Amerikan üniversitelerinde eğitim görmesi gerekiyordu. Gelgelelim Shockley bu tarihler itibarıyla kendisini özel türde bir insan olarak görmeye başlamıştı bile. Shockley'in yolculuk arkadaşı Frederick Seitz 1994 yılında kaleme aldığı hatıratında şöyle yazıyordu: "Toplumun demokratik toplumlarda olduğu gibi çoğunluk ilkesi uyarınca değil, muğlak bir şekilde tanımlanmış elit bir entelektüel grup tarafından yönetilmesi gerektiği fikrine meyliediyordu."[27]

Shockley 1933 Ağustosu'nda Jean Alberta Bailey adında, arkadaşlarının ve ailesinin hakkında hiçbir şey bilmediği bir kadınla evlendi. Bailey mürekkep yalamış bir kadındı ve Shockley fizik sorunlarını kendi kafasında netleştirebilmek için önce ona açıklardı. Kısa süre sonra kızları Alison doğdu. Shockley üç yıl sonra doktorasını tamamladığında MIT'den ayrılıp Bell Laboratuvarları'nda çalışmaya başladı. Burada bir başka *scenius*'ın parçası haline geldi. O tarihi itibarıyla artık New Jersey'in Murray Hill bölgesine taşınmış olan ar-ge merkezi Bell Laboratuvarları, ders kitaplarında

27 Frederick Seitz, *On the Frontier*, New York: American Institute of Physics, 1994. Akt. Shurkin.

yenilik bahsi geçtiğinde örnek gösterilen bir yere dönüşmüştü. Orada kotarılan işler tam dokuz adet Nobel'le ödüllendirildi ki bunlardan biri de Shockley'e gitti. Modern kriptografinin kurucusu olan Claude Shannon orada çalışıyordu. Lazeri, güneş pilini ve UNIX işletim sistemini Bell araştırmacıları icat etti. Orada geliştirilen yeniliklerin patentleri sahiplerine *milyonlarca* dolar kazandırdı. Günümüz girişimcilerinin zaman zaman yeni Bell Laboratuvarlarına olan ihtiyacı dillendirdiklerini zaman zaman duyarız ama maalesef böyle bir şey mümkün değildir; zira orijinal Bell Laboratuvarları, ABD'de fiili devlet tekeli konumundaki telefon şirketi AT&T'ye aitti. Bu durum merkeze büyük kaynaklar ve büyük hedefler sağlıyordu. Araştırmacılar, AT&T'ye kâr getirme ihtimali olduğu sürece, ilgi duydukları alanlarda çalışmalar yürütebiliyorlardı. Sık sık bir keşif ya da buluş bir diğer keşif ya da buluşun kilidini açıyordu. Shockley Bell'de çalışmaya başladığında, merkezin çözmeye çalıştığı en büyük zorluk telefon konuşmalarının menzilini artırmaktı. Shockley (misafir konuşmacı konuşurken sahneye mekanik bir oyuncak ördek salmak gibi) eşek şakaları yapmadığı ve ne kadar atletik olduğunu göstermeye çalışmadığı (işyerinde odalara ters takla atarak girmeyi severdi) zamanlarda, kendini bu sorunun çözümüne adadı. Bell'e gelişinin üstünden bir yıl bile geçmeden ilk patent başvurusunu yaptı. O tarihte henüz otuzunda bile değildi.

Ne var ki ırk meselesi hakkındaki rahatsız edici fikirleri de su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Eşi Jean 1939 Eylülü'nde, "buradaki stenografların biri olup Pocahontas Foster gibi harika bir isme sahip, beyaz olmayan kız" ile "kendisi [de] Negroların gerçekten aşağı bir ırk olduğuna yarı yarıya ikna olmuş" bir arkadaşını, Bill'le birlikte öğle yemeği yemeleri için evlerine davet ettiğinden bahsediyordu. Shockley eşi Jean'e, Foster'ın ortalama bir beyaz stenografdan daha etkileyici olduğunu söylemiş, bunu duymak Jean'in hoşuna gitmişti. Belki de çocukluğunda yaşadığı deneyim nedeniyle, çoktandır bir ölçüm yöntemi olarak IQ'yla da ilgileniyordu. Jean'den kızlarını bir IQ testine götürmesini istedi ama Alison'a hiçbir yük yüklemek istemediğini söyleyen eşi bunu reddetti.

Derken, İkinci Dünya Savaşı Shockley'in dünyasına zorla dahil oldu. Bütün diğer Amerikalı fizikçiler gibi o da Lise Meitner ve Otto

Hahn'ın atom çekirdeğinin parçalanması üzerine çalışmalarının önemini hemen anladı: Atom bombasını mümkün kılacak araştırmaydı bu. Ne var ki J. Robert Oppenheimer'ın bir araya getirdiği ekibe katılmak üzere Los Alamos'a davet edilecek kadar müstesna bir şahsiyet değildi. Shockley kendi laboratuvarında zincirleme reaksiyonlar üzerinde çalışmaya başladı ama patent için başvuru yapınca hükümet çalışmasını durdurdu: Amatörlerin girmesine izin verilemeyecek kadar hassas bir alandı bu. Nükleer çalışmaları engellenen Shockley, sualtı bombalarının uçaklardan atıldığında doğru şekilde patlamasının sağlanması gibi daha sıradan askeri meselelere yönlendirildi. 1942 Ağustosu'nda Jean yeni bir doğum yaparak William Alden'i (bir başka "Billy") dünyaya getirdi ama Shockley işi yüzünden ailesini doğru dürüst göremiyordu. Bu iki çocuğu 1947'de bir üçüncüsü, Richard izleyecekti.

Yoğun askeri araştırmalarla geçen bu yıllarda Shockley ailesinde sıra dışı bir şey yokmuş gibi görünüyordu ama Bill 6 Kasım 1943'te eşine gönderdiği bir notta lafı hiç dolandırmadan şöyle yazdı: "Sevgili Jean: Üzgünüm ama artık buna devam edemeyeceğim. [...] Gelecekte daha talihli olmanı umut ediyorum."[28]

Sonra altıpatlarına tek bir mermi yerleştirip şakağına ateş etti. Boş göze denk gelmişti. Shockley hayatta kaldı. Sonra ikinci bir nota, intihar girişiminin başarı ihtimalinin altıda bir olduğunu, "yeterince zeki ya da özenli olup sorunlarımızı çözmenin daha pratik ve münasip bir yolunu bulamadığı" için üzgün olduğunu yazdı. Her iki mektubu da hiçbir zaman eşine vermedi.

Transistörün icadının hikâyesi karmaşıktır ve bu hikâye Shockley hakkında iyi bir izlenim uyandırmaz. Savaştan sonra Bell Laboratuvarları'na geri dönmüş ama bu sefer idari bir görev üstlenip, o sıralarda telefon hatlarındaki elektrik akımını yükseltmekte vakumlu tüplerden daha iyi iş çıkaracak bir şey bulmaya çalışan Walter Brattain ve John Bardeen'in süpervizörlüğüne başlamıştı. Vakumlu tüpler uzun mesafeli telefon görüşmelerini daha pürüzsüz yapıyordu ama bir menzil sınırları vardı. Shockley onun yerine elektrik alanı kullanan bir araç önerdi ama bu da işe yaramadı.

28 Akt. Shurkin.

Sonrasında Brattain ve Bardeen çalışmalarına kendi başlarına devam ettiler ve elektrik sinyalini güçlendirmek için bir germanyum kristali üzerinde iki altın noktayı kullanan, nokta temaslı transistör olarak bilinen aleti keşfettiler.

Bell Laboratuvarları'nın yöneticileri bu keşiften çok memnundular ama Shockley değildi. Kendi transistör varyasyonu, yani sandviç transistör üzerinde çalışmaya başladı ve laboratuvar patent dosyası hazırladığında, dosyada kendi isminin bulunmamasına çok öfkelendi. Patentler o icadı kimin yaptığını tescil etmek ve bir keşfin olası ticari getirilerinden faydalanabilmek açısından hayati önemdeki belgelerdir. Shockley'in bu hamleye misilleme olarak yönetime isyan tehdidinde bulunduğu anlaşılıyor. Bell Laboratuvarları Shockley'i yatıştırmak için onu bütün tanıtım etkinliklerinin merkezine koyup bütün kurumsal fotoğraflarda yer almasını sağladı. Keşif 1948 Haziranı'nda kamuoyuna duyurulurken Shockley gazetecilerin sorularını yanıtlayanlardan biriydi. Hızlıca *Electrons and Holes in Semi-conductors* (Yarı İletkenlerdeki Elektronlar ve Delikler) adında bir ders kitabı yazdı ve bu kitap onun transistörün mucidi olarak ününü daha da pekiştirdi. Elektronik çağı başlamıştı ve babası da Shockley'di.

Bell Laboratuvarları'ndaki ekip doğal olarak bunu hiçbir zaman atlatamadı. Brattain ve Bardeen ilk başlarda buluşlarının nasıl sunulacağı konusunda kendilerini kasmıyorlardı ama bir yönetici olarak Shockley'e karşı hayal kırıklıkları giderek büyüdü. Brattain, Shockley'den ekibi revize etmesini istediğinde, ona kısa bir notla, "ay ışığında halatsız tırmanmanın karşı konulmaz cazibesine yenik düşmüş" olduğu yanıtını verdi. (Bu sözler bir metafordan ibaret değildi; Shockley başarılı bir dağcıydı.) Cyril Burt'ün dâhi modeliydi bu: Ehlileştirilemez, yeri doldurulamaz ve sürekli bir müsamaha ihtiyacında olan. Böyle bir adamın oyunu kurumsal hayatın kurallarına göre oynaması nasıl beklenebilirdi ki?

Shockley'in ekibi ise farklı bir hissiyattaydı. 1950'de Brattain ve Bardeen artık ona rapor vermeyi reddettiler. Bardeen 1951 yılında Shockley'in, "büyük ölçüde kendi fikirlerini geliştirmek amacıyla ekibi istismar ettiği"ni söyleyerek Bell Laboratuvarları'ndan ayrıldı. (Bardeen'in son durağı Illinois Üniversitesi oldu ve Shockley'in engellemeleri yüzünden Bell'deyken gerçekleştiremediği süperiletkenlik çalışmaları 1972 yılında ona ikinci Nobel'ini getirdi.)

Shockley'in sandviç transistörü bir fiyasko değildi. Bu buluş, daha işlevsel kavşak transistörün icadıyla sonuçlandı ve Bell 1953 yılında bu transistörden kitlesel ölçeklerde üretmeye başladı. Fakat terfi alamaması giderek onu daha fazla gücendirdi ve bu da psikolojik testlere karşı giderek büyüyen takıntısını besledi. Bell'deyken liyakate dayalı ücret artışı sisteminin yerine kendi tercihlerini Shockley, kendi şirketi Shockley Semiconductor'ı kurduğunda çalışanlarını tuhaf psikometrik testlere girmeye zorladı. Evde de işler değişiyordu: Jean'e kanser teşhisi konulmuştu ve hastalığı yendiğinde, Shockley bu evliliğin bitmiş olduğunu bildirdi. Bir sonraki yıl bir arkadaşının evinde Emmy adında genç bir kadınla tanıştı. Kadın, Shockley'in orada sesli okuduğu, laboratuvarlarda yaratıcılık hakkındaki bir makaleyi eleştirdi. Shockley ona âşık oldu. Boşandıktan sonra Stanford Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Şu mükemmel ironiye bakın ki okulun dekanı, Lewis Terman'ın oğlu Frederick'ti.

Shockley daha farkında değildi ama hayatının en üretken yılları artık geride kalmıştı. Gazetecilerin "Hain Sekizli" adını verdiği bir grup yönetici düzeyindeki çalışanı Shockley'le çalışmaya daha fazla katlanamayacaklarına karar verince, şirketi kapandı. Shockley onların düşüncelerine kulak vermiyor, giderek daha paranoyak, daha tahkir edici ve çatışmacı davranışlar sergiliyordu. Çalışanlarını yalan makinesi testlerine girmeye zorluyordu. İsyancı çalışanlar Fairchild Semiconductor'ı kurarak yollarına devam ettiler ama o da parçalanıp dağıldı ve iki çalışanı daha sonra Intel adında bir firma kurdu. Bu firmanın araştırmacılarından biri mikroişlemciyi yarattı ve bu icat dahli olan herkesi çok zengin etti. Fairchild bugün Silikon Vadisi'ni var eden şirketlerden biri olarak görülüyor; dolayısıyla Silikon Vadisi'nin doğumunu doğrudan doğruya Shockley'in korkunç kişiliğine atfetmeniz mümkündür. 1961 yılında sarhoş bir sürücü onun arabasına çarpınca yaralandı ve iyileşmesi aylar aldı. Emmy daha da ağır yaralanmıştı.

Nobelli bilimci artık ellili yaşlarına gelmiş, fikirleri tükenmiş, eski çömezleri tarafından terk edilmişti. Ve işte IQ hakkında uluorta konuşmaya başladığı zamanlar da bu zamanlardı.

Shockley'i kariyerini yok etmeye götüren şey tam olarak neydi, tahmin etmek zor. Araba kazasının neden olduğu ve bir türlü geçmeyen acılar mıydı? Uzun yıllardır benimsediği ilkelerinin en sonunda hayatının yegâne odak noktası haline gelmiş olması mıydı? İlgiye açtı da onu elde etmenin garantili bir yolunu mu bulmuştu? Yoksa kendini özel biri –elektronik çağını başlatmış dâhi– olarak görüyordu da bütün hayatını bu özel olma durumuna odaklamaya mı karar vermişti?

Shurkin'in yazdığı Shockley biyografisi bu soruya kesin bir yanıt vermez. Fakat o biyografinin Shockley'in hayatının ikinci yarısını ele alan kısmı bir düşünsel yozlaşma örüntüsüne işaret ediyor ki daha sonraki tarihlerde internet –kutuplaşma ve dikkat ekonomisi sayesinde– bu örüntüyü her yerde kaşımıza çıkan bir şeye dönüştürmüştür. Shockley kendisini her daim görüşlerine kulak verilmesi gereken, bilmediği hiçbir şey olmayan, halka mal olmuş bir aydın olarak görüyordu. Şayet birisi kendisine itiraz ediyorsa bunu ideolojik saiklerle yaptığı kesindi ve dolayısıyla da görmezden gelinmeliydi.

Shockley'in IQ ve öjenik hakkındaki ilk konuşması, Minnesota'da Nobelli bilimciler için düzenlenen basın konferansında gerçekleşti. Nükleer savaş ihtimali sorulduğunda, "bence yüzde elli elli" dedikten sonra ekledi: "Fakat nükleer savaş olursa, insanlar en azından kendi genetiğini kontrol altına almaya başlamak zorunda kalır." Bunu genetik üzerine düzenlenen ve yine Nobel Ödüllü bilimcilerin katıldığı bir konferansta yaptığı konuşma izledi. İyi de biyoloji alanında hiçbir uzmanlığı olmayan bir fizikçi olarak orada ne halt ediyordu? Çünkü o bir Nobelliydi tabii ki. Bir "dâhi"ydi.

Belli bir alanda herkesten çok şey bilip uzmanlaşmanın diğer alanlarda da sizi otorite kıldığı o gün de yaygın bir varsayımdı bugün de öyledir. Deha mitolojisinin en kötü sonuçlarından biridir bu, çünkü deha mitolojisi müstesna insanları ehliyetli oldukları alanların çok dışına sapmaya ve kendilerini her şeyin uzmanı, her meseleye katkı sunacak kadar akıllı üstün kafalar olarak görmeye teşvik eder. (Bir keresinde, bir misafir kendisiyle ters düşünce Shockley adamı tersler: "Hangi doğa kanununu keşfettin ki *sen*?") Sonraki otuz yıl boyunca, IQ hakkındaki görüşleri onu, sorduğu soruların provakatif olsa da meşru sorular olduğuna inanan pek çok

genetikçiyle yan yana getirdi. Gerçek genetik uzmanlarının onda tahammül edemediği şey ise konuya bir züccaciye dükkânındaki fil gibi bilim dışı yaklaşımı ve kendisine yöneltilen her eleştiriyi siyasi amaçlı olarak niteleyerek kestirip atmasıydı. ("*Woke* zihin virüsü" ve Batı için tehlike yaratan düşen doğum oranları hakkında paranoyakça fikirlere kapılmış başarılı bir girişimci bu kafanın modern bir versiyonu olarak görülebilir.)

Shockley'in hikâyesi başka bir açıdan daha medyanın bugün büründüğü çehrenin habercisiydi. Shockley'in görüşleri, bunları kamuoyu önünde tafsilatıyla açıkladıkça giderek daha da uçlara savruldu ve böyle olunca da ters tepki yarattı. Sürecin başında, Nobel ödüllülerin katıldığı konferansta yaptığı konuşmaya insani açıdan duyarlı bir dille başlamış, savaş zamanında Hindistan'a yaptığı ziyaretten, açlığın neden olduğu korkunç bedellerden bahsetmişti. Sonra konuyu San Francisco'da gerçekleşen –sosyal yardımlarla geçinen bir ailenin bu yardımlarla büyütülmüş bir düzine çocuğundan biri olan saldırganın bir dükkân sahibine ya da çalışanına asitle saldırdığı– bir soyguna getirmişti. Satıraralarındaki öjenik altmetin barizdi. Dehanın tümüyle genetik izahatının, sıradan insanların parlak oğlu olan Leonardo da Vinci'yi açıklayamayacağını kabul ediyordu ama büyük ressamın beklenebilecek bir genetik şanstan başka bir şey olmadığını öne sürüyordu. (Shockley'in sözlerinde "*scenius*"ın önemine dair bir kabul yoktu.) İnsanlığın ıslahı için önerdiği reçete Galtoncu bir reçeteydi: Zihinsel olarak geri olanlar çocuk sahibi olmaktan alıkonulmalıydı.

İtirazlar yükseldi ama sorun oluşturacak kadar ciddi değildi. ve Shockley yeni oyuncağıyla oynamaya devam etti. 1965'te *U.S. News & World Report* dergisine verdiği bir röportajda asit saldırısı hikâyesini daha da ayrıntılandırdı: Fail artık siyah, kurban ise beyazdı. Saldırgan, IQ'su 55 olan bir annenin 17 çocuğundan biriydi. Siyah Amerikalılar beyaz Amerikalılardan daha mı az zekiler acaba diye sesli düşünüyordu. Birinin bunu araştırması gerekiyordu: "Kendileriyle her bakımdan gururlandığımız seçkin Negrolar var ama bu insanlar kalabalık ailelerden mi geliyorlar ve kalabalık ailelere mi sahipler acaba? Bunların toplam sayısı nereye gidiyor acaba? Bunu bilmiyoruz." "Üç embesil nesilden sonra, artık yeter!"

diyen Oliver Wendell Holmes gibi Shockley de artık IQ'su düşük olanların zorla kısırlaştırılmasını savunuyordu.

Bu röportaj Stanford'daki bazı akademisyen meslektaşlarının onu kınamasına yol açtı ama bu kınamalar muğlak ve böyle olduğu için de bir işe yaramayan ifadeler içeriyordu. Bu kınayıcılara göre Shockley bu ifadeleriyle "zarar veriyor", bir "sahte bilim"in yayılmasına neden oluyordu. Sonraki yıllar içinde Shockley'in beyanları giderek daha da uçlara kaymaya devam ederken, aldığı tepkiler de giderek daha öfkeli bir hale gelmeye başladı. Ne var ki onu eleştirenler onu bir bilim insanı olarak çürütmek yerine, sözlerinin ahlaki içerimlerine takılıp kaldılar. Bu da ona histerik solcuların kuşatması altında olan –oysa yalnızca sorular soran– bir ampirist pozunu takınma imkânı verdi. Shockley'e yöneltilmiş en güçlü reddiyeler, onun kötülüğünü değil, yanlışlığını açıklayan reddiyelerdi. Eleştiriler giderek şiddetlendikçe Shockley de tezinin en tartışmalı kısmını –ırklar arasındaki IQ farklılıklarını– daha da öne çıkarmaya başlayıp, bu konuyu bir takıntı haline getirdi. Çok hassas bir konuya bir gergedanın zarafeti ve duyarlılığıyla yaklaşıyordu. Öjenik hakkında da konuşmasına izin verilmediği sürece fizik hakkında konuşma davetlerini artık kabul etmeyeceğini ilan etti. Irkçı olduğunu açıkça beyan eden ırkçıların ve beyaz üstünlükçülerin desteğini aldı (ama açık ırkçı grupların maddi destek önerilerini kabul etmedi). Sonu gelmeyen kutsal savaşıyla ve bundan başka hemen hiçbir şeyden bahsetmemesiyle, dostlarını kendisine yabancılaştırdı.

Cyril Burt ve Hans Eysenck gibi Shockley de yirminci yüzyıl "IQ Savaşları"nın içine sürüklendi. ABD'de IQ savaşlarına dahil olmak demek şu iki uç fikirden birini benimsemek demekti: Bazı ırkların fıtri olarak diğerlerinden üstün olduğunu savunan aşırı sağ fikirler ile aşırı solun tertemiz boş sayfacılık* savunusu. Mesele çok tartışmalı olduğundan, dogmatikleri ve uçuk kaçık fikirler savunanları cezbettiği gibi, zaman zaman ılımlı bir çizgide ilerlemeye çalışan ama bunu yaptıkları için diğer herkesin bağırıp çağırdığı araştırmacıları kendine çeker. Genetikçi Kathryn Paige Harden 2018 yılında, "'genleri ağzımıza bile almayıp bilişsel kapasite diye bir şey yokmuş gibi davranalımcılar' ile 'Twitter profillerine gamalı

* Locke'un *tabula rasa* (Lat. boş levha) kavramından köklenen, doğuştan edinilmiş bir bilginin ve kapasitenin olmadığını, bütün bilgi ve kapasitelerin hayat içinde sonradan edinildiğini savunan görüş. (ç. n.)

haçlar koymuş ırkçılarla dolu, çok tehlikeli bir internet güruhuna[29] yaranmaya çalışan, sadece sorular soralımcılar' arasında bir orta yol" tutturulmasını savundu. [30]

William Shockley artık başka bir tarzın, "sadece sorular soran" bir akademisyenlik tarzının ustasıydı. Stanford Üniversitesi basın ofisini kamuoyuna yönelik beyanlarını desteklemek için kullanıyordu. Basın daha fazla ilgi göstereceği için özellikle siyah akademisyenlerle tartışmaya çalışıyordu. İyi ilişkiler geliştirdiği yerel basın editörlerinin, haber ajanslarından konuşmalarına yer vermesini istemelerini sağlıyordu. Beyanatları aynı anda hem ölçüsüzlük ama hem de sahte bir kesinlik arz ediyordu ve bu da onlara bir otorite havası veriyordu. 1972 yılında şu iddiada bulundu: "Amerikalı siyah popülasyondaki beyaz tenli ve Avrupa kökenli ata oranında görülen her %1'lik artış, bu insanların ortalama IQ'sunda yaklaşık bir puanlık artışla sonuçlanıyor."

Bu zekâ meselesinde, en ateşli savunucularını çarpıtmaya sevk eden bir şeyler var. Francis Galton inanılmaz bir zekâya sahipti ama insanlıktan pek nasibini alamamıştı. Shockley'in takıntısı da onda aynı eğilimi güçlendirdi ve bu büyük bilim insanını da insanları büyük ölçüde bir istatistik yığını olarak gören soğukkanlı, acımasız bir gözlemciye dönüştürdü. Shockley ısrarla yalnızca grup zekâsından bahsettiğini, yoksa zihinsel kapasitesi yüksek müstesna siyah insanların da olduğunu söylüyordu ama bir olay bu ideolojinin pratikte ne şekilde işlediğini gözler önüne serdi. 1970'li yıllara gelindiğinde, onunla röportaj yapmak isteyen gazetecilere, IQ'nun kalıtımla aktarılabilirliği hakkında bir sunumu dinleme şartı koymaya başlamıştı. Syl Jones adında bir tıp yazarı telefonla arayıp bir röportaj talebinde bulunduğunda, Shockley ve eşi, âdetleri olduğu üzere telefon görüşmesini kayıt altına aldılar. Sohbet kaydını tekrar

29 Kathryn Paige Harden, "Some Personal Reflections on the Genetics of Intelligence", 16 Ocak 2018, erişim: https://kph3k.medium.com/some-personal-reflections-on-the-genetics-of-intelligence-9be61458a9f3.

30 Harden, 2021 yılında *The Genetic Lottery* (Genetik Piyango) ismiyle kitaplaşacak olan argümanlarını (ki bunların temelinde toplumsal eşitliğin savunulması ama aynı zamanda genetiğin IQ farklılıklarında bir rol oynadığının da kabulü vardır) geliştirmeye başladığında, *New Yorker* dergisine göre, "lehe ya da aleyhe öne sürülen bir argüman yığınına [maruz kaldı], kişisel e-postaları sızdırıldı ve neresinden bakılırsa bakılsın ölçüsüzce, ardı arkası kesilmeyen podcast yayımlarına konu oldu".

dinleyip gazetecinin Shockley'in çalışmalarının bilimsel temelini anladığı sonucuna vardılar. Buna rağmen Jones'u başka istatistik testlerine de soktular. Hepsinden geçti. Bütün bunlardan sonra ona bir röportaj lütfunda bulundular.

Velhasıl 1974 Ekimi'nde biri siyah, öteki beyaz olmak üzere iki adam, yani Jones ve fotoğrafçısı Shockley'in evine çıkageldiler. Shockley elini sıkmak için beyaz adama elini uzattı: "Merhaba Bay Jones." Gelgelelim Syl Jones *siyah* olandı. "Yanlış bir tahmindi bu ve belli ki bu durum onu afallatmıştı" diye yazdı Jones altı yıl sonra. "Siyah olmamın belli ki çok şaşırttığı Shockley beni, Pisagorcu teorinin artık uzun süredir unutulmuş bulunan kendi disjenik* tezine uygulanmasıyla ilgili, hemen oracıkta uyduruverdiği son bir testten daha geçirmekte ısrar etti. Ona tatmin edici bir açıklama yaptım ve Shockley'in röportajı bana lütfetmekten başka şansı kalmadı. O günden beri beni 'kaideyi bozmayan istisna' olarak görür."[31] Jones eve gelinceye kadar Shockley'e siyah olduğunu söylememiştir, çünkü "bu karşılaşmanın bir yüzleşme anı olmasını umut ediyordum".

Bu nahoş başlangıca rağmen, Jones Shockley'i adil bir şekilde yansıtmak ve tabii Shockley'in görüşlerini okurlarına açıklamak için elinden gelen her şeyi yaptı. Bunun karşılığını, bu sefer *Playboy*'da 1980 yılında yayımlanan yeni bir röportaj olarak aldı. Zamanın ruhunu yansıtan, kusursuz ama tuhaf bir eserdi: Sigara ve jilet reklamları ile deri kovboy çizmeleri satan O.J. Simpson'ın resimleri arasına sıkıştırılmış, IQ hakkında binlerce kelime. Arka arkaya iki sayfada benzer reklam sloganları vardı: Benchmark marka burbon reklamı –"kibirle yudumla"– ve bir klasik araba reklamı: "Mükemmelliğin kibri." Shockley'in fikirleri elitizmin henüz kirli bir kelime olmadığı bir zamanda şekillenmişti. (Bu durum artık değişmiş durumda: Günümüzün elitleri her gün karşılaştığımız türden, sıradan insanlar gibi yapmayı seviyorlar. Sam Friedman ve Aaron Reeves isimli iki sosyolog *Who's Who* isimli biyografi

* Öjenikin aksine, daha az adapte olmuş bireylerin (mesela zayıfların ve hastalıklıların) daha çok adapte olmuş bireylerin aleyhine sonuçlar doğuracak şekilde hayatta kalması ve üreyip çoğalması, dolayısıyla yeni nesillerde olumsuz özelliklerin ve genetik bozuklukların artması eğilimi. (ç. n.)

31 Akt. Shurkin. Röportajın tamamı şurada yayımlandı: *Playboy*, Ağustos 1980, s. 69-102, erişim: https://nextbillionseconds.com/wp-content/uploads/2021/05/shockley_playboy_1980.pdf.

sözlüğündeki maddeleri incelediler ve son onyıllarda operayı ve kayağı çok sevmek gibi samimi beyanların yerini "bira içmek" gibi hobilerin aldığını bulguladılar.)[32]

Röportajı okuduğunuzda Syl Jones'un şahsında anlayışlı ama zorlu bir röportajcıyla karşılaşırsınız. Shockley "kusurlu" genlere sahip olanlara, şayet kısırlaştırılmayı kabul ederlerse bir "bonus" verme fikrinden bahsederken Jones hiç istifini bozmadan sorar: "Bunları daha önce de duymuş gibiyiz sanki. Size de son 40 yılda vuku bulmuş herhangi bir kitle hareketini hatırlatmıyor mu?" Shockley buna, dillendirdiği planın bir "düşünme egzersizi" olduğunu ve gönüllü kısırlaştırma için Hitler'in toplama kamplarının gerekmediğini söyleyerek yanıt verir. Bu fikre kesinlikle çok kafa yormuştur: IQ'su 100'ün altındaki herkese 1.000 dolar verilmesini öneriyordu, zira, "IQ'su 70 olan ve bu ödeme olmasa yirmi çocuk yapacak bir moron için harcanacak 30.000 doların bir varlık fonuna yatırılması, vergi ödeyenler için çok kârlı bir hale getirebilir"di.

Shockley buna benzer daha pek çok laf eder; sağduyu sahibi herkesin kışkırtıcı olduğunu görebileceği fikirlerdir bunlar. Belki dâhinin paradoksu biraz da budur: Ona bir istatistik tablosundaki hatayı görme ya da bir matematik problemini kimsenin beklemediği bir yolla çözme imkânı veren şey, aynı zamanda onun siyasal fikirlerine sınır koymayı reddetmesine de neden oluyordu. Bir fikri şöyle bir gezintiye çıkarmanın nesi o kadar kötüydü ki? Fakat bu pratiğin bir mühendislik laboratuvarında farklı, diğer insanlardan bahsetmekte olduğunuzda farklı içerimleri vardır. İnsanlar neden genetikten bahseden bir fizikçiyi dinlesinler sorusuna Shockley şu yanıtı verir: "Çocuktan al haberi." Jones, "neredeyse 70'lik bir adam pek de 'çocuk' sayılmaz" diyerek onu sıkıştırır. Shockley şöyle yanıt verir: "[H]akikat bazen hiç olmayacak bir kaynaktan gelebilir. ... Yoksa ortada hiç izafiyetçinin olmadığı bir zamanda insanlar Einstein'ı neden dinlesindi ki?" Sonra ona kendisi hakkında sorular sorulur.

---

32 Sam Friedman ve Aaron Reeves, *Born To Rule: The Making and Remaking of the British Elite*, Cambridge: Harvard University Press, 2024). Bu alıntı yazarların şu Substack paylaşımından yapıldı: "Common People", samf.substack.com/p/common-people.

Playboy: Daha önce de kendinizi Einstein'la kıyasladınız. Einstein bir dâhi olarak kabul ediliyor. Sizce siz bir dâhi misiniz?
Shockley: Deha demek ter ve emek demekse, belki. Dâhinin tam olarak ne olduğunu tanımlamak ya da ben kesinlikle o gruba dahilim demek istemem. O tarihlerde orada olsaydı herhangi birinin yapmış olabileceği çok basit gözlemlerin sonucu olarak gerçekleşmiş çok büyük teknolojik gelişmeler söz konusuydu hiç kuşkusuz. Benim geçmiş performansım kesinlikle bunu aşar. Fakat Newton, Einstein ve Maxwell gibi insanlar söz konusuysa, onlar daha yüksek bir deha seviyesindeydiler, derim. Benim katkılarım büyük ölçüde teknolojik katkılardır.

Burada bahsi geçen Maxwell, elektromanyetik radyasyonu ilk kez tanımlamış olan Victoria dönemi fizikçisi James Clerk Maxwell'dir. Newtoncu fizik ya da Einstein'ın izafiyet teorisi kadar önemli bir paradigma değişikliğini ifade ediyordu bu buluş ama ona bir mitoloji eşlik etmedi. Shockley kendisini geçmişin büyük fizikçileriyle aynı mertebede saymayı istememiş olabilir ama dâhi yaftası zaten hâlâ boynuna asılıydı. Bu yafta onu kim bilir ne şekilde etkilemişti? Acaba Hans Eysenck gibi onu da özel bir müsamahayı hak ettiğini düşünmeye mi sevk etmişti? Fakat zaten her halükârda, sahip olduğu üstün zihinsel kapasitenin onu kendi inançlarıyla çelişen kanıtları reddetmeye sürüklediğini itiraf ediyordu.

Playboy: Genetikçi Cyril Burt sizin çok iyi bildiğiniz bir şahsiyet, zira onun tek yumurta ikizleri üzerine çalışmalarında ürettiği verileri kendi çalışmalarınızda kullandınız. Bu verilerin tahrif edildikleri ya da en azından kendisinin bunlarda oynama yaptığı artık kanıtlanmış durumda. Burt neden kendi verilerini bile isteye çarpıttı?
Shockley: Emin değilim ve her halükârda artık bir anlamı olmayan spekülasyonlar bunlar. Burt'ün verilerinde büyük çapta bir sahtekârlığın söz konusu olduğuna artık pek şüphe kalmamış gibi.
Playboy: Onun sahteciliğinin sizin güvenilirliğinizle ilgili sonuçlar yarattığını düşünmüyor musunuz? Bu adam bir bilim insanıydı ve belli ki hakikati tahrif etmekten zerrece çekinmiyordu. Bunu siyasal saiklerle yapıp yapmadığını bilemeyiz. Fakat bu durum sizin davanıza zarar vermiyor mu?
Shockley: Kesinlikle veriyor. Bu tür sonuçlar çıkarmak insan doğasının bir gereği. Tam da bu nedenle, tek yumurta ikizleri üzerine daha iyi –ve titizlikle nesnel– bir çalışmanın gerçekleştirilmesi, bu eleştirilerin çürütülmesi açısından çok önemlidir.
Playboy: Artık Burt'ün verilerini kesin olarak reddediyor musunuz?
Shockley: Ben reddiye kelimesini kullanmazdım. Bunu içler acısı ve üzücü sayıyorum ama bu oldu ve talihsiz bir durumdu.

Playboy: Bunu soruyoruz, çünkü Burt'ün verileri en azından bazı tezlerinizde merkezi bir yer tutuyor.
Shockley: Tezlerim yalnızca o verilere dayanmıyor.

Shockley kadar iyi bir istatistikçinin Cyril Burt'ün ikizler hakkındaki fazla mükemmel verilerinden şu aşikâr sonucu çıkaramaması zaten olacak şey değildi: *Burt şahtekârın tekiydi.* Fakat bu sonuç onu, savunduğu siyasi görüşlerin kendi bilimsel nesnelliğine gölge düşürmüş olabileceğini sorgulamaya yöneltmedi.

Röportajın en ilgi çekici anları insani meselelerin konuşulduğu anlardı. Jones röportajın bir yerinde Shockley'e ikisi üniversite mezunu, hatta biri fizik alanında doktora bile yapmış kendi çocuklarını sordu. "Benim kapasitelerimle kıyaslandığında, çocuklarım çok ciddi bir gerilemeye işaret ediyor" dedi. "Eşim –anneleri– akademik hayatta benim kadar başarılı değildi." Çok sayıda kanıtla desteklenen bir noktaya mim koyuyordu: İstisnai başarılar nadirdi ve Shockley'in çocukları kendisinden ziyade ortalamaya yakındı. Fakat yine de ölmüş eşini hakir görmesi ve zaten pek görmediği öz evlatlarını reddetmesi, bir kez daha insanda kalpsizlik ve insanlık dışılık hissi uyandırıyordu. En büyük oğlunu "üniversite terk" diyerek küçümsüyordu.

Shockley ayrıca "ırkoloji" disiplinini –ırkları araştırıp inceleyecek bir bilim dalı– kurmak istediğini ve siyah Amerikalılara karşı şahsi bir önyargısının bulunmadığını söylüyordu. Hatta, diye ekliyordu, araba kazasından sonra kendisiyle ilgilenen hemşirelerin çoğu siyahtı ve kendisine harika bakmışlardı. Jones, "Bundan niye bu kadar etkilenmiştiniz ki?" diye sorunca şu yanıtı verdi: "Bize en iyi şekilde baktılar ve bunu o güne kadar gördüğüm en doğal ve rahatlatıcı şekilde yaptılar. Öyle ki alçılarım bana engel olduğunda, kıçımı gereğince temizleyenler onlar oldu."

Geçmişte zaten tafsilatlı olarak ve belagatle açıklamış olduğu görüşleri artık kamuoyuna mal olmuş olmasına rağmen, Shockley neden bu röportajı verdi? Çünkü yeni bir teşebbüsün tanıtımını yapmak istiyordu: Mastürbasyon. Syl Jones'a bir dâhi olmadığını söylüyordu ama Tohum Seçim Havuzu adı verilen, daha bilinen ismiyle "Nobel sperm bankası" çılgın projesine dahil olmakta bir beis görmemişti. Girişime dahil olmayı kabul eden üç Nobel ödüllü bilim insanından biriydi.

Proje, servetini çizilmez gözlük camları satarak yapmış eksantrik milyoner Robert K. Graham'ın parlak fikriydi. Bu fikre 1960'lı yıllardan beri kafa yoruyordu ve 1970'lerin sonlarında artık projeye sperm bağışı yapacak dâhileri aramaya başlamıştı. Gerek bir sperm bankası ihtiyacı hakkında –Amerikan popülasyonu giderek tembelleşiyor ve yozlaşıyordu– gerekse de bu ihtiyacın nasıl karşılanacağı hususunda Graham'ın kafası netti. Büyük bilim insanlarından sperm toplayacak ve bunları (IQ'su yüksek evli) kadınlara dağıtacak, böylece bu kadınlar üstün bebekler doğuracaktı. "Graham, mucizevi bir tesadüf eseri olarak tam da kendisinde bulunan türden bir analitik yeteneğe büyük kıymet veriyordu" diye yazıyor David Plotz, bu girişimin hikâyesini anlatırken.[33] Graham gibi Shockley de, Amerikalılar kendisi gibi insanları dinlemeyi bıraktıklarında ABD popülasyonunda başlayan genetik bozulmadan endişe etmeye başlamıştı.

Shockley ilk sperm bağışını, artık yetmişine merdiven dayadığı 1977 yılında, Güney California'ya yaptığı seyahat sırasında gerçekleştirdi. Graham ve yardımcısı bir sonraki yıl daha fazla sperm almak için San Francisco'ya uçup, Shockley'in bütçe dostu Travelodge otel zincirinin bir odasında yeni teslimatı hazırlamasını beklediler. Seyahat neredeyse bir felaketle bitiyordu: Graham, genetik anormalliklere sebep olabileceği gerekçesiyle spermi X-ray cihazından geçirmek istemiyordu. Bu yüzden onu gizlice uçağa sokmaya çalıştı ama özel muhafaza kabından kıvrıla kıvrıla yükselen sıvı hidrojen dumanları fark edilince durduruldu. Ertesi gün nihayet bir pilotu ikna edip numuneyle birlikte uçağa binebildi. Shockley'in katkısından çok memnun olan Graham ona bir mektup yazıp yakında yine geleceğini ifade etti: "Böylesine müthiş bir kıymetin heba olup gitmesini istemeyiz."[34]

Los Angeles Times muhabiri Edwin Chen 1980 yılında bu tuhaf milyoner ile onun gizli dâhi spermi deposunu ilk duyduğunda, hikâyenin kulağa gerçek olamayacak kadar fantastik geldiğini düşündü. Bu yüzden ulaşabildiği bütün Nobel ödüllüleri telefonla arayarak işe başladı. Nobelliler böyle bir projeden haberdar olma-

33 David Plotz, *The Genius Factory: The Curious History of the Nobel Prize Sperm Bank*, New York: Random House, 2005, s. 36.

34 Akt. Plotz, s. 97.

dıklarını iddia ediyorlardı, ta ki Shockley ile konuşup onun şen şakrak bir tavırla projeye dahil olduğunu itiraf etmesine kadar.

Chen o yılın 29 Şubatı'nda hikâyeyi yayımlayıp sperm bankası ve Shockley'in sperm bağışı hakkında ayrıntılı bilgiler verdi. Haber o kadar büyük bir tepki yarattı ki Robert K. Graham 2 Mart'ta bir basın toplantısı düzenledi. Üstüne basa basa, "Niyetimiz bir süper ırk yaratmak değil, bu proje olmasa dünyayay gelmeyecek birkaç yaratıcı, zeki insanın daha doğması." Shockley'in projeye dahlinin daha en baştan hikâyeye öjeniki –ve ırkçılığı– taşımasından esef duyuyordu. Graham'ın planları gazete köşelerinden NBC'nin ünlü TV komedi şovu *Saturday Night Live*'a kadar her mecrada alay konusu olurken, Shockley'in olaydan aldığı keyfi açıkça belli etmesi işleri daha da kötüleştirdi. Tepkilerin ürküttüğü diğer iki Nobelli bilimci bir daha sperm bağışı yapmadı. Ne bu ikisinin ne de Shockley'in bağışlanmış spermleri bir bebekle sonuçlandı; Shockley *Playboy*'a yaş ilerledikçe sperm kalitesinin düşmesiyle ilgili hiçbir şey duymadığını söyledi ki bilimsel kör noktanın şahane bir örneğiydi bu.

Tohum Seçim Havuzu alay konusu olsa da varlığının duyulması ona yeni müşteriler kazandırdı: Graham'ın basın toplantısından sonra sperm bankası, karşılayamayacağı kadar çok talep aldı. Graham 1985 yılında demografik hedef kitlesini spor yıldızlarına ve sıfırdan zengin olmuş işadamlarına düşürdü; bu insanlardan birinin söylediğine göre, öylesine harıl harıl bir donör arayışı vardı ki "kendisini köpek yetiştiricileri toplantısındaki köpek gibi hisset"mişti. David Plotz diğer donörlerin izini sürdüğünde, "Nobel sperm bankası" markasının bir yalan olduğunu gördü. Sperm bankasının bu vaadini yerine getirmeye en çok yaklaştığı vaka, Nobel ödüllü bir bilimcinin sperm bağışını bir "iş" olarak gördüğünü söyleyen oğluydu ki bu, ömrühayatında yaptığı yegâne gerçek iş gibi görünüyordu. "İnsanlığa katkı sunuyorum, zira iyi genlerim var" diyordu adam. "Evrimsel biyoloji okudum ve evrimin olayı bu. Genlerinizi aktarmışsanız kazanmışsınızdır, bunu yapamamışsanız kaybetmişsinizdir." Bunu söyleyen adamın kendi karısından çocuğu yoktu.

Dâhi spermi arayışına giren anneler de genellikle yukarıdakiler kadar sıra dışı insanlardı. Bunlardan biri çocuklarının IQ'sunu bir

takıntı haline getirmişti ve iddiasına göre çocukları kendi türlerinin öylesine kusursuz örnekleriydiler ki insanlar onlara bakıcılık yapmak için *gönüllü oluyorlardı*. Bir Nobel Sperm Bankası bebeğine sahip olduklarını açıklayan ilk çift, 1982 Nisanı'nda bebekleri Victoria'ya kavuşan Jack ve Joyce Kowalski çiftiydi. Bir "kadın Thomas Edison ya da Einstein" olarak yetiştirmeyi planladıkları Victoria için besledikleri umutları kamuoyuna duyurmalarından sonra ortaya çıktı ki Kowalski çifti cezaevinden daha yeni çıkmıştı. Ölmüş çocuklarının kimliklerini kullanıp krediler çekmişlerdi. Keza Joyce'un ilk evliliğinden çocuklarının velayetini de kaybetmişlerdi, zira okulda başarısız oldukları gerekçesiyle onları cezalandırdıkları iddia ediliyordu.[35]

Nobel Sperm Bankası'nın altın çocuğu, 1982 Ağustosu'nda doğan Doron Blake'ti. İsminin anlamı "hediye"ydi; üzerine titreyen ve onu altı yaşına kadar emziren annesi oğlunun 180 IQ puanıyla övünüyordu. Hastalarının geçmişlerini araştıran bir psikolog olan Afton Blake, Doron'u nispeten ileri bir yaşta doğurmuş ve tek başına büyütmüştü. Kamuoyu ilgisi ona güç veriyordu: Fotoğrafları dergi kapaklarını süsleyen Doron muhabirlere, *Hamlet*'i üç yaşındayken okuduğu hakkında sinir bozacak kadar boyunu aşan laflar ediyordu. (Keza bir donör bebeği olduğu için okulda zorbalığa uğruyordu.) Afton bir süre sonra gazetecilerden oğluyla röportaj karşılığında para talep etmeye başladı; bu para oğlunun Oregon eyaletinin Portland şehrindeki Reed Koleji'nde eğitim görmesi için oluşturduğu bir fonda birikecekti. Doron büyüyünce de bu röportajlara devam etti ama yaşı ilerledikçe aynı sorulara aynı yanıtları vermek onun için bıktırıcı bir hal aldı ve son yıllarda gözlerden uzaklaştı. Facebook hesabındaki bilgiler Connecticut'taki bir okulda Budizm ve Çin felsefesi dersleri verdiğini gösteriyor; ayrıca profil fotoğrafında iki çocuk görünüyor. "Dâhi insanlar yaratmak boktan bir fikirdi" diyordu Plotz'a. "Çok yüksek bir IQ'ya sahip olmam beni iyi ya da mutlu bir insan yapmıyor... Bence damızlık yöntemiyle iyi insan üretemezsiniz."

35 "Sperm Bank's First Mother Once Served Time for Fraud", *New York Times*, 14 Temmuz 1982.

William Shockley kemiklerine sıçrayan prostat kanseri nedeniyle 1989 yılında öldü. Eşi Emmy'nin, kendisinden uzaklaşmış çocuklarına babalarının ölmekte olduğunu söylemesine izin vermemişti; öyle ki evlatları ölümünü gazete haberlerinden öğrendiler. Ölümü üzerine *LA Times*'ta yayımlanan yazıda, büyük başarıları –savaş zamanındaki hizmetleri, transistör, aldığı Nobel– ve sonrasında kendisini öjenike adaması anlatıldıktan sonra, şu cümleyle bitiyordu: "Eşi dışında William ve Richard adlarında yaşayan iki oğlu, Alison Ianeli adında bir kızı ve bir torunu var. Cenaze töreni yapılmayacak."

William Shockley kendisini bir dâhi olarak görüyordu ve bu düşünce onu içten içe zehirledi. Büyük bir yenilikçi olarak anılmak yerine, Silikon Vadisi'nin tarihine düşülmüş utanç verici bir dipnot muamelesi görüyor şimdilerde. Hiç kimse bir Shockley Laboratuvarı kurmayacak, kimse bir Shockley Ödülü vermeyecek. Cyril Burt gibi o da deha avına çıktı ama güldüren aynalarla dolu bir salonda buldu kendisini.

Marilyn ve Ben

Bu kadar çok üyenin bulmaca çözmeye bu kadar çok zaman harcaması beni hayal kırıklığına uğratıyor.
Lancelot Ware, Mensa'nın eş kurucusu

Tarihte en yüksek IQ'ya sahip kişi kimdi? Bu sorunun bir yanıtı şu olabilir: Missouri eyaletinden küçük bir kız. 1956 yılında Stanford-Binet testinin bir versiyonunun uygulandığı kız çocuğunun zekâ yaşı yirmi iki yıl on ay, IQ puanı ise 228 çıktı. (Mensa'ya üye olabilmek için gereken zekâ yaşı 140, genel nüfus içindeki ortalama IQ değeri ise 100'dür.) Aldığı puan onlarca yıl boyunca kimsenin dikkatini çekmedi, ta ki açığa çıkarılıp bugüne kadar yaşamış en zeki insan olarak *Guinness Rekorlar Kitabı*'na girinceye kadar. Başka bir ifadeyle, o bir dâhiydi ve ismiyle müsemmaydı: Marilyn vos Savant.*

Gelgelelim vos Savant bilim alanında herhangi bir çığır açıcı buluş ya da keşif yapmadı ya da bir başyapıt yaratmadı. Hatta hayatının büyük bir kısmını son derece sıradan bir insan olarak geçirdi. 1989 yılında *New York* dergisinde çıkan kısa biyografisine göre, liseden 613 öğrenci arasında 178. olarak mezun oldu. On altı yaşında evlenen Savant on dokuz yaşı itibarıyla iki çocuklu bir ev kadını anneydi; yirmi altı yaşına geldiğinde ise boşandı. Washington Üniversitesi'nde kısa bir süre felsefe eğitimi aldı ama annesiyle babası ona okulu bıraktırdı. Bir kez daha evlendi ve otuz beş yaşındayken bir kez daha boşandı. Bulmacalara merak sardı, bir yüksek IQ topluluğuna katıldı ve arada bir yerel gazete için takma isimle denemeler ve hiciv yazıları yazdı. Kendini esas itibarıyla oğlanlarını büyütmeye adamıştı.

---

* Fransızca kökenli bir kelime olan *Savant* hem bu dilde hem de İngilizcede "âlim, çok bilgili" anlamına gelir. (ç. n.)

Guinness Rekorlar Kitabı 1985 yılında onun çocukken aldığı IQ puanını yayımlayınca her şey değişti. Bu bilgiye nasıl ulaştıkları tam bilinmiyor: Topluluktaki bir tanıdığının onu test sonucunu Guinness'e göndermeye teşvik ettiği iddia ediliyor. Öyle ya da böyle, bu ifşa vos Savant'ın üçüncü kocasıyla, öncü niteliğinde bir yapay kalp modeli geliştirmiş olan Robert Jarvik'le tanışmasına vesile oldu. Jarvik'in de bir gözden kaçma hikâyesi vardı. Akademik performansı öngörmekte kullanılan MCAT sınavında (Tıp Fakültesi Giriş Sınavı) kötü puan alınca 15 tıp fakültesi onu reddetmiş, ancak bir mimarlık okulundan nakil yoluyla tıp okuyabilmişti. Marilyn'i bir dergide görünce ona bir mektup yazdı, Marilyn ona "özellikle hoş göründüğü" bazı resimlerini gönderdi[1] ve kısa süre içinde çift oldular.

New York'a yerleşip, birlikte gazetecilere –ne kadar özel insanlar olduklarını özellikle vurgulayan– röportajlar veren çift, 1987 yılında muhabirleri düğünlerine davet etti. Nikâh yüzükleri altından ve Jarvik'in yapay kalplerde kullandığı pirolitik karbondan imal edilmişti. Seremonide geline eşlik eden kişi, bilimkurgu yazarı Isaac Asimov'du. Marilyn minik incilerle kaplı yeşil bir elbise giymiş, kafasına bir tavuskuşu tüyü takmıştı. Bir gazete haberinde yazdığına göre, konuklarına, birbirlerini buldukları için büyük bir ferahlama hissettiklerini, çünkü konuşacak insan bulmakta zorlandıklarını söylemişlerdi; yani anlayacağınız sıradan ölümlülerle frekans tutturamadıklarını ima ediyorlardı. Söylediklerine göre balayını Paris'te geçirecekler, Marilyn orada fütürist bir hiciv yazacak, Robert ise fizik alanında geliştirdiği "büyük birleşik teori" üzerinde çalışmaya devam edecekti.[2]

Çift halka mal olmuş aydın rolünü canıgönülden oynayıp, bugünlerde kullanılan bir ifadeyle "galaksi beyinliliği", yani her şey hakkında bir fikri olma eğilimini benimsedi. *New York* dergisinin çiftin sıra dışı evliliği hakkındaki haberinde, Robert'ın "Marilyn'le tanışmak benim zihnimi açtı" tarzında bir ifadesi nakledildiyor. Robert artık izafiyet teorisinin "muhtemelen yanlış" olduğunu, Büyük Patlama teorisinin ve genişleyen evrenin ise düpedüz "yanlış" oldu-

1 https://apnews.com/article/c95a83dae4202922f1ee3f3ee42085dd

2 https://www.upi.com/Archives/1987/08/24/Artificial-heart-inventor-IQ-genius-wed/1810556776000/

ğunu, ayrıca kara delik diye bir şeyin de olmadığını düşünüyordu. Üstün beyinlere sahip olmalarına karşın, Marilyn'in senaryosu hiç yazılmazken, Robert'ın teorileri de fizikte devrim falan yapmadı.

Ama şu oldu: Marilyn, *Guinness*'e girmesinin akabinde bir profesyonel dâhilik kariyeri inşa etti. Şu türden kitaplar yazıp yayımladı: *Omni IQ Quiz Contest* (*Omni* Dergisi IQ Bilgi Yarışması) ve *Brain Building: A Guide to More Effective Thinking* (Beynin İnşası: Daha Etkili Düşünme Rehberi). "Dünyanın en akıllı insanı" olarak tanıtıldığı *Parade* dergisindeki köşesinde tavsiye yazıları yazmaya, bulmacalar hazırlayıp okur sorularına yanıt vermeye başladı. Özellikle mantık problemlerinde çok iyiydi. (Bir başka ifadeyle, IQ testlerinin çok hızlı ve kolay bir şekilde tespit edebildiği özel bir zihinsel kapasite tipine sahipti.) Bir yazısında, çözülemez denilen bir bilmeceyi çözdü. Bulduğu çözümün yanlış olduğunu söylemek için öfkeli mektuplar gönderen okurlar oldu ama bulduğu çözüm doğruydu.

Marilyn vos Savant'ın hayatı, kendi kendini gerçekleştiren bir kehanet olarak deha fikrinin mükemmel bir örneğini teşkil eder. Normal, hatta görmezden gelinen, çocuklarını gözlerden tamamen uzakta yetiştiren bir kadındı o, ta ki dâhi olarak etiketleninceye kadar. Ve akabinde bir dâhiye dönüştü.

IQ testleri hakkındaki çekinceleri onu yüksek IQ topluluklarının hiç kuşkusuz en bilineni olan Mensa'ya katılmaktan alıkoymadı. Mensa, Roland Berrill ve Lancelot Lionel Ware isimli iki adamın 1945 yılında tesadüfen bir araya gelmesiyle kuruldu ama sonraki yıllarda bu kuruluşla ilgili tüm övgüleri toplayan, kendi karakterini de yansıtacak şekilde, Mensa'nın ilk onursal başkanı Cyril Burt oldu.

Berrill el falından frenolojiye kadar ne kadar uçuk kaçık moda akım varsa hepsine kapılan sıra dışı biriydi. Büyüme yıllarında, Birinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybetmiş, ailenin altın çocuğu abisinin gölgesinde kalmıştı. Çoğunluğu yirminci yüzyılın ilk yarısında finansal sıkıntılar yüzünden büyük malikânelerini satıp savmış olan aristokratları özlüyordu. En parlak ve en iyilerden müteşekkil, yeni türde bir aristokrasi arzuluyordu; kurduğu cemiyet için belirlediği ilk vizyon, süper zekâ üyeleri arasında anketler düzenlemek suretiyle günün büyük sorunlarını bir çözüme

kavuşturan üst düzey bir beyin takımı olmasıydı. Mensa üyeliği için ya denetimsiz bir test sonucu itibarıyla genel nüfusun en zeki %1'i içine ya da denetimli bir test sonucu itibarıyla en zeki %2'si içine girmek gerekiyordu.[3] Hiç evlenmeyen Berrill, Mensa'nın bir "Kraliçe"ye ihtiyacı olduğuna da karar vermişti. Velhasıl ilk toplantıların en az birinde, (çoğu erkek) üyelerin arasında, bir tahtta huzursuzca oturan genç bir kadın göze çarpıyordu. Cemiyeti ilk yıllarında kendi şahsi servetiyle ayakta tutan Berrill bir noktada özel Mensa tuğlaları imal ettirip üyelerden bunları göze batmayacak şekilde şöminelerine monte etmelerini istedi; böylece birbirlerini tanıyabileceklerdi. (Sonraki yıllarda üyelere bir "deha işareti" olarak yakalarına sarı harita iğnesi takmaları istendi.) Ve gün geldi Berrill'in şişkin cüzdanı bile tuhaflıklarını finanse etmeye yetmedi ve 1952 yılında görevden ayrılmaya zorlandı.

Daha emekleme çağındaki cemiyetin karşı karşıya kaldığı yegâne sorun Berrill'in uçuk kaçık şeylere olan eğilimi değildi. Victor Serebriakoff, Mensa'nın tarihine ilişkin son derece eğlenceli –ve Mensa'nın üst düzey yöneticisi olduğu için son derece de taraflı– çalışmasında, ilk zamanlarda dernek üyeleri tarafından gönüllü olarak gerçekleştirilmesi gereken işlerin üyeler arasında rastlantısal olarak dağıtılmasının planlandığını kaydeder. Gelgelelim, bu yöntem kaçınılmaz olarak, gönülsüz insanların kendilerine verilen görevleri icra etmekte başarısız olmasına neden oldu. "Yüksek zekâ, toplu aptallığa karşı zayıf bir savunma sağlar" diye yazıyordu Serebriakoff. İlerleyen yıllarda cemiyetin çıkardığı dergi, yazdıkları yazıların çok uzun oldukları gerekçesiyle yayın sürecinde budandıklarına ilişkin üyelerin şikâyet yağmuruyla cebelleşti. Bunu sansür olarak görüyorlardı.

Mensa kendi zamanının bir ürünüydü. İlk kurulduğunda insanların çok azı üniversite okuyabiliyordu ve bazı üyeler bu cemiyetle birlikte ilk kez, kitaplar, sanat ya da felsefe hakkında konuşma, aslında kendileri gibi eski inek öğrencilerle tanışma fırsatını buldu. 1940'lı ve 1950'li yıllarda etkili olan bir diğer önemli akım da giderek daha fazla ilgi gören eşitlikçi akımdı. Britanyalıların o

3 Demek ki uygulanan testin türüne bağlı olarak 130 ya da 140 üzeri bir IQ talep ediliyordu.

geleneksel sınıf temelli itaati çöküyor, yerini diğer insanlardan daha iyi olduklarını düşünüyormuş gibi görünen herkese karşı genel bir tiksintiye bırakıyordu. Mensa bir karşı-kültür kurumuydu ve elitist olmaktan korkmuyordu. Serebriakoff'un kitabı Mensa'nın faaliyete başladığı "eşitlikçi çağı" hedef alan küçük iğnelemelerle doludur. Cemiyet, "bütün benzerleri gibi ifrata kaçmaya başlamış aşırı eşitlikçi eğilim karşısında, karınca kararınca bir karşı ağırlık oluşturuyordu". Keza, ilk Mensa mensuplarının çoğunun geleneksel standartlara göre başarılı olmadığı da açıktı; nitekim cemiyet, Serebriakoff'un ifadesiyle, onu "beyniyle böbürlenen Kavgacı Başarısızlar Limited" merkezi olarak gören insanların züppece küçümsemelerine maruz kalıyordu. Serebriakoff cemiyetin tarihini yazarken, "Müesses akademiyanın küçümsemelerini dört gözle ve kayıtsız bir heyecanla bekliyorum" diye de ekliyordu.

Yüksek IQ topluluklarına borçlu olduğumuz herhangi bir şey varsa, o da "deha seviyesinde IQ" ile başarı arasında kesin bir korelasyon ilişkisinin olmadığını kanıtlamış olmalarıdır. Bu topluluklar üyelerinin üstün beyinlere sahip üstün insanlar olduğunu göstermek amacıyla kuruldu. Fakat Mensa'nın gerçekleştirdiği anketlerin hiçbir şeye yaramadığı kısa süre içinde ortaya çıktı: Sırf yüksek IQ'ya sahipsiniz diye dış politika, iktisat ya da diğer bin tane siyasi meselenin uzmanı olmazsınız. Çoğu örnek bize gösteriyor ki, kendinizi "zeki insan" olarak görmeniz, yanlış kanaatlerinize sıkı sıkıya sarılma ihtimalinizi artırmaktan başka bir işe yaramıyor.

Yüksek IQ topluluklarının en yüksek profillisi Mensa olabilir ama bazılarının ömrü gerçekten çok kısa sürse de ona benzer pek çok başka topluluk vardır. Bir dâhi olarak zuhurunun akabinde Marilyn vos Savant, Mega adında, üyeliğe kabul için IQ puanı itibarıyla en yüksek on binde birlik dilime dahil olma şartı bulunan, yani Mensa'dan daha da dar kapsamlı bir topluluğa katıldı. Mega kurulduğu andan itibaren iç kavgalarla bölünmüş bir topluluktu. 1990'lı yıllarda benzer bir başka toplulukla birleşip üyelerine IQ testlerini tümüyle yenileme zorunluluğu getirdi. Bu karar topluluk içinde neredeyse bir iç savaşa neden oldu; 2003 yılı itibarıyla hizipleşme o kadar şiddetlenmişti ki mahkemelik oldular. Mahkemeyi kaybeden Mega eş kurucusu Christopher Langan, Mega

ismini kullanmaktan menedildi.[4] (Langan'ın bir Facebook grubu var; burada kendi geliştirdiği "Evrenin Bilişsel Teorik Modeli"ni açıklayıp George W. Bush'un 11 Eylül saldırılarını, insanların kendi geliştirdiği bu bilişsel-teorik evren modelini öğrenmesini engellemek amacıyla tezgâhladığını iddia ediyor. Başka bir paylaşımında insanlığın başarısız olmasını, "zengin ve gerzek liboşlar"ın, "genetik olarak herhangi bir sınıflandırmaya bile giremeyen kesimlerin yoz zevklerine, tercihlerine ve kuruntularına üç kuruşluk orospular gibi kuyruk sallaması"na bağlıyor, bu yüzden "insanlığın geleceği lanetlendi" diyordu.[5] Mega hareketinin diğer bir eski üyesi de yerel bir gazetenin iddiasına göre beyninin "on milyonda bir"lik en üst dilime girdiği evde yapılan bir zekâ testiyle kanıtlanan Keith Raniere'dı.[6] Bu kişi 2020 yılında, NXIVM isimli tarikatın lideri olarak işlediği istismar suçları nedeniyle 120 yıl hapis cezasına çarptırıldı.)

Yüksek IQ grupları, kendi iç kavgaları ve mensuplarının dünyevi başarılar kazanamaması nedeniyle, şaka gibi bir şeye dönüşmüş durumda. Darryl Miyaguchi adında bir blog yazarı 1990'lı yıllarda, yüksek IQ hareketinin internet dünyasındaki geçmişi hakkında kapsamlı bir çalışma yaptı ve yaşanan bütün hizipleşmeleri bir bir sayıp döktü. Mesela üye olarak yalnızca IQ puanı nüfusun %99,9'unu geride bırakanları kabul eden Cincinnatus Topluluğu, aynı üyelik kriterine sahip Triple Nine Society (Üç Dokuz Topluluğu) ya da kısaca TNS olarak anılan topluluğu yuttu. Cincinnatus topluluğunun lideri Grady Ward, "kendisini Diktatör ilan ediyor, bazı topluluk üyeleri de bu diktatörlüğün TNS içindeki kaostan yeğ olduğunu düşünüyordu" diye yazıyor Miyaguchi.[7] TNS'nin kendisi de *bir başka* topluluktan, yani Uluslararası Felsefi Araştırmalar Topluluğu'ndan kopmuş bir hizipti.

Aşırı sol hakkında yazılar yazıp haberler yapmış biri olarak ben bile bu sözde dâhi kolektiflerindeki hizipleşme sıklığını etkileyici

4 https://megasociety.org/judgment.html.

5 www.facebook.com/groups/ctmurealitytheory/permalink/10156990902072486/.

6 Irene Gardner Keeney, "Troy man has a lot on his mind", *Albany Times Union*, 26 Haziran 1988, timesunion.com/7dayarchive/article/Troy-man-has-a-lot-on-his-mind-15640272.php

7 http://miyaguchi.4sigma.org/BloodyHistory/history.html#Mega.

buluyorum. Yüksek IQ topluluklarının neden otomatik olarak dâhice çalışmalar sonucunu vermediğini merak edenlere, birkaç saatlerini ayırıp bu yüksek IQ topluluklarının tarihini okumalarını şiddetle tavsiye ederim. Miyaguchi'nin listesindeki iki not, olayın ne olduğunu benden daha iyi anlatır:

> **16 Ekim 1997:** [Mega topluluğunun aday üyesi] Paul Maxim benim IQ'mun kabaca 150 civarında olduğu tahmininde bulunup Mega topluluğunu da kapsayacak ve topluluğun karşı karşıya olduğu önemli meseleler hakkında hükümler içerecek bu tarihi yazabilmek için gerekli vasıfları haiz olup olmadığımı (vasıflarım belli ki "Mega seviyesinin" çok altındaymış) sorguladı. Cevabım şudur: Bu gelişmeleri doğru bir şekilde analiz edip anlamak için gereken şey 176'lık bir IQ değil, insan doğasını anlamaktır...
>
> **6 Kasım 1997:** Paul Maxim artık zekâmın bu görevi yerine getirmeye yeterli olduğuna inanıyor. Bu meseleleri anlamak için yüksek IQ "vasfı"nın gerekli olmadığı şeklindeki yorumum hâlâ geçerli.

Bir yüksek IQ topluluğunun yine sadık bir üyesi olan Grady Towers'a göre, 1980'li yıllarda çeşitli yüksek IQ toplulukları kendi üyelerinden bu toplulukların üyeleri için kullanılabilecek ortak isim önerilerini aldığında, çok azı "dâhi" önerisinde bulundu. Towers 1987 yılında, Prometheus Society adındaki bir başka grubun çıkardığı *Gift of Fire* isimli dergide, "[Kapasitelerine] ne isim verilmesi gerektiği sorulduğunda, bazen ezoterik, bazen nüktedan ama genellikle göze çarpacak kadar kaba saba önerilerde bulundular" diye yazıyordu.[8] "Fakat katılımcıların birbirlerinden bağımsız olarak tekrar tekrar önerdikleri, çoğu katılımcının kendileri gibi insanlar için en uygun olduğunu düşündüğü isim *aykırı* (*outsider*) idi."

Towers'a göre olağanüstü yüksek zekâ sahibi insanlar üç gruba ayrılıyordu: Özel yeteneklerini kullanmayı becerebilen, dengeli ve uyumlu orta sınıf; marjinal hayatlar yaşayıp, bedensel ya da düşük ücretli işlerde çalışan ve geceleri ders kitapları okuyanlar ve son olarak, parlak çocuklarını nasıl destekleyecekleri hakkında hiçbir fikri olmayan ailelerinin "sirk hayvanı ya da denek" muamelesi bile çekebildiği toplum dışı tipler. Towers'ın kanaatine göre ilk gruptakiler yüksek IQ topluluklarıyla iştigal etmiyorlardı, çünkü düşünsel

8 https://web.archive.org/web/20121005072129/http://prometheussociety.org/cms/articles/the-outsiders.

ve sosyal hayatları zaten dolu doluydu. "Bir yüksek IQ topluluğuna en çok ihtiyaç duyanlar müstesna bir yeteneğe sahip olmakla birlikte kendisini boğuluyormuş gibi hissedenlerdir" diye yazıyordu Towers:

> Acı verici olan şudur ki bugüne kadar kurulmuş süper yüksek IQ topluluklarının hiçbiri bu ihtiyaçları karşılayamamıştır ve bunun basit bir sebebi vardır: Bu grupların hepsi, üyelerinin çoğunun psikolojik olarak yaralı insanlar olduğu gerçeğini kabul etmekte ya da bu gerçekle yüzleşmekte isteksizdir. Bu gerçek tek başına sürekli hizipleşmeleri, mütemadiyen düşmanlaşmaları ve bu toplulukların yayınlarında karşılaştığımız vasatlığı açıklamaya yeter. Fakat bunlar değişmez olgular değildir; değiştirilebilirler. Ve bu doğrultuda atmamız gereken ilk adım kendimizi olduğumuz gibi görmektir.

Grady Towers 20 Mart 2000'de, güvenlik görevlisi olarak çalıştığı parkta bir izinsiz girişi soruştururken öldürüldü. Öldüğünde elli beş yaşındaydı.

Guinness Rekorlar Kitabı 1990 yılında, hiçbir testin kesin doğru bir sıralama üretemediğini kabul ederek en yüksek IQ kategorisini kaldırdı.[9] Anaakım psikologların IQ ölçümü aşkları sona erdi, çünkü bulgularına çok ihtiyatlı yaklaşmaları gerekiyordu. Genetik araştırmaların en umut verici alanı olan genom çapında ilişkilendirme çalışmaları (GWAS) çoğu genin basit gibi görünen biyolojik mekanizmalarda bile birbirleriyle ilişkili olduklarını göstermekle kalmıyor, genlerin birbirleriyle ve çevreleriyle etkileşim içinde olduğunu da ortaya koyuyor. Eskiden ders kitaplarının tek bir gene bağladığı göz rengini artık çok sayıda genin belirlediğini biliyoruz; zekâ meselesinde tablonun ne kadar karmaşık olduğunu siz düşünün.

Bu ihtiyatlı yaklaşım Marilyn vos Savant'ın rekorunun aşılamayacağı anlamına geliyor. Tabii böyle bir rekor gerçekten varsa, zira St. Louis okulu idaresi vos Savant'ın testinin 1956 Eylülü'nde değil 1957 Martı'nda gerçekleştirildiğini ifade ediyor ve bu fark onun "zekâ yaşı" ile takvim yaşının karşılaştırılmasına dayalı IQ hesaplamasının sonucunu etkiliyor. Okul idaresinin iddiasına göre, vos Savant testi sonucu 167 gibi "mükemmel" bir sonuçla tavan yaptı. Kendisi ise *New York* dergisine verdiği demeçte, yetişkinler

9 İlk IQ testleri yaş faktörünü de hesaba katıyordu ve bu yüzden de küçük yaşlarda sergilenen etkileyici bir performans, sonuçları suni olarak yükseltiyordu.

için hazırlanmış bazı ek soruları yanıtlayarak test puanını 200'ün üstüne çıkardığını söylüyordu.

Bu neden önemli? Çünkü en başta ona "dâhi" etiketi yapıştırılmamış olsaydı Marilyn bir "dâhi" olmayacaktı ve olamazdı. Bu mekanizma şöyle işliyor: Önce dikkat çekilir. Sonra daha fazla dikkat çekilir, çünkü insanlar bakıyorsa, orada bakmaya değer bir şey olsa gerektir değil mi? Marilyn vos Savant bir yaşayan en akıllı insan kariyeri inşa edebildi çünkü bu iddiayı kanıtlayabildiği bir sayısı vardı. Bu durum bize aynı sürecin tam tersi yönde işleyip işlemediğini sorgulatmalı. Okulda disleksi sorunu yaşayan (ya da hatta belirli bir konuda zihinsel ya da psikolojik bir sorun yaşayan) çocuklar, "akademik" olmadıkları mesajı alıp ilgilerini ve heveslerini kaybediyor olabilirler mi?

Takma isimle yerel gazeteye denemeler yazan ev kadını anne Marilyn vos Savant ile "dünyanın en kafalı kadını" Marilyn vos Savant arasındaki fark hiçbir bilimsel temeli olmayan, keyfi olarak uydurulmuş, bir kutsamadan ibaretti. Oysa IQ testlerinden beklenen şey bu değildi. Lewis Terman'ın da keşfettiği gibi, çocuk testleri bir dâhiyi tespit edemez. Ama belki bir dâhi yaratabilir.

Yirminci yüzyıl IQ fetişizminin asıl çirkin yüzüyle, bu kitabı yazmaya başlamamdan birkaç ay sonra bir araba yolculuğunda karşılaştım. Adam adında bir arkadaşım ve ben bir edebiyat festivalinde konuşma yapacaktık. Onun arabasıyla gitmeyi teklif etmişti. Yolda giderken IQ testlerinin tarihi hakkında konuşuyor, bu bağlamda Galton'ın dehanın kalıtımla geçtiğine inanmasından, Binet'in yavaş öğrenen çocuklara yardım girişiminin yoz bir şeye dönüştürülmesinden, Henry Goddard'ın ırkçı aşağılamalarından, Cyril Burt'ün ve Hans Eysenck'in veri meselesindeki ciddiyetsiz tutumlarından bahsediyorduk ki Adam annesiyle babasının çocukluğu boyunca ona IQ testleri yaptırıp durduğunu söyledi.

"Ve?" diye sordum.

"Ve ne?"

"IQ'n kaç çıktı?"

Bu kelimeler ağzımdan çıktığı anda, söylediğim şeyden pişman oldum. Sanki ayıp... müstehcen bir şey söylemiş gibi hissettim. İç bacak ölçüsünü, hatta daha da münasebetsiz bir yerini sormak

gibiydi. Sanki bütün kimlikleri –başarılı bir akademisyen, bir yayıncı, bir baba, bir koca, bir arkadaş– tek bir sayıya indirgenebilirmiş gibi! Ve sanki benim sayım daha yüksekse, bir şekilde ondan daha *iyiymişim* gibi!

IQ'nun insanlara neden bu kadar cazip geldiğini işte o an anladım: Muhteşem basitliği ve insan ruhunun karmaşıklıklarını tek bir sayısal değerle ifade edebilme vaadi. Londra'da denetimli bir Mensa testi yaptırıp, bunların IQ testlerinde iyi olmanın ötesinde herhangi bir şeyi ölçüp ölçmediklerini bizzat görmeye karar verdim. Londra'daki Birkbeck yetişkin eğitim merkezine vardığımda, aynı işlem için bekleyen iki düzine yetişkin ve iki çocukla karşılaştım. Bunlardan biri *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor (Şimdilik)* isimli bir kitabı okuyordu ama kitabın ismi, bu tartışmanın siyasi içerimleri hakkındaki endişelerimi hafifletmedi. Test için nereye gitmemiz gerektiğini bildiren e-postada kalın harflerle yazılmış bir de uyarı vardı: "Kendi siyah kaleminizi yanınızda getirmezseniz teste sokulmayacağınızı lütfen unutmayın." Bu şart bana hem biraz ucuz olması hem de içerdiği anlam itibarıyla çarpıcı geldi: Mensa kendisine başvuranların organize olma/etme yeteneğine sahip sağduyulu insanlar olmasını beklemiyor. Kuyrukta beklerken, yanımda duran çocuk annesine, "ısınmak için kafadan bazı hesaplar" yapmaktan bahsedince, yediyle sekizi çarpmak için artık iPhone'unu kullanan biri olarak beni bir sıkıntıdır aldı.

O gün Cyril Burt'ün eski talebesi Raymond Cattell'in tasarladığı iki teste girdim. İlki 1963 yılında, "kültürel olarak tamamen nötr" ("*culture fair*") olacak şekilde tasarlanmış bir testti; yani dil ya da mantık temelli sorular yoktu; yalnızca şekil döndürüyordunuz. Çok geçmeden anlaşıldı ki testin ağırlıklı olarak aradığı haslet *hız*dı. Sürelerin kısa tutulması ve süre aşımına izin verilmemesi, sorular üzerinde uzun uzun durma, kafanızda evirip çevirme zamanını bulamama sonucunu veriyordu. Şimdi, diyebilirsiniz ki zekâ zaten konseptleri hızlıca kavramaktan başka bir şey değildir. Ama siz de kabul edersiniz ki tarihteki en büyük buluş ya da keşifler dikkatli gözlemler ve uzun tefekkürler sonucunda gerçekleştirilmiştir. İlk testten sonra kanaat getirdim ki IQ testi her şeyi ölçüyor olabilir ama dehayı ölçüyor olamaz. Her gün sebatla çalışmanızı ölçmüyor.

Sizin haklı olduğunuzda, diğer herkesin hatalı olduğunda direten egonuzu ölçmüyor. Kendinizi zamanın ruhu olarak pazarlama yeteneğinizi de ölçmüyor.

İkinci test daha yakın bir tarihte, 1993 yılında geliştirilmişti ve ağırlıklı olarak sözel muhakemeye dayanıyordu. Bu testte ilk fark ettiğim şey, bazı soruların fazlasıyla tartışmaya açık olduğuydu. Bizden kelimelere bakmamız ve sonra da dört kelimelik bir listeden zıt anlamlısını bulmamız isteniyordu. Her hafta binlerce kelime yazan biri olarak, bunda hiç zorlanmayacağıma gayet emindim. Gelgelelim sorular alnımı kırıştırdı. "*Idle*" (aylak, boşta) kelimesi, "*inactive*" (atıl, pasif) kelimesinin mi yoksa "*lazy*" (tembel) kelimesinin mi eşanlamlısıdır? Elbette ki her ikisinin de: "*An idle engine*" (boşta çalışan motor) ifadesinde olduğu gibi bir salt tanımlayan olarak kullanılabileceği gibi, "*the idle rich*" (aylak zengin) ifadesinde olduğu gibi bir değer yargısı da ifade edebilir. Testi uygulayan kişiyle tartışma arzum analojiler bölümüne gelip de şu soruyla karşılaşınca daha da şiddetlendi: "Pantolon oğlanlar içinse, etek ... içindir?" Süpervizör soruyu biraz da utanarak sesli okurken, kullanılan dilin "geleneksel" olduğunu söyleyerek bizi teskin etti. Test giderek kötüleşti. Son bölümdeki mantık bulmacalarından biri, ya aslanlar ya da "vahşiler" tarafından yenilmiş bir kâşif hakkındaydı. (Ve bu sorular uzak ve unutulmuş bir sömürgecilik zamanında değil, romancı John Grisham'ın çoksatan listelerinin en tepesinde olduğu, rap grubu Cypress Hill'ın *Insane in the Brain* şarkısını çıkardığı 1993 yılında hazırlanmıştı.) Bir başka soruda aile ilişkilerimize dayalı ipuçlarından yola çıkarak soyadımın ne olacağı hakkında fikir yürütmem isteniyordu ve soru bir bütün olarak, kadınların kocalarının soyadlarını alacağı, aynı şeyin çocukları için de geçerli olduğu varsayımına dayanıyordu. Feminist coşkuyla dolup taşmış bir halde, IQ puanı kaybetmeyi de göze alarak, "soyadımın ne olacağını bilmek mümkün değildir" seçeneğini büyük bir ciddiyetle işaretledim.

Deha avcılarıyla iştigal ettiğim bütün bu süre boyunca neler öğrendim? En başta, nesnel bir *deha* tanımı yapma girişimlerinin başarısız olduğunu öğrendim. Birinin biyografisini bir cetvelle ölçerek ya da on yaşındalarken sahanda yumurtalar hakkında sorular sorarak dehayı ölçemezsiniz. Birinin başarılı olup olmadığını kürek

yarışı kazanıp kazanmadığına ya da bir devlet töreniyle gömülüp gömülmediğine bakarak değerlendirdiğinizde, bilimi bir kenara bırakmışsınız demektir. İster orta yaşlı varlıklı adamların guta yakalanma eğilimi şeklinde olsun, isterse de koskoca bir bilimsel disiplinin bekçiliğini tek bir dergi editörüne bırakmanın neden olduğu sahtecilik olasılıkları biçiminde, çok karmaşık faktörlerle ilgili tam bir farkındalığa sahip olmalısınız.

Deha avcıları, önlerindeki veri yığınının afallattığı gerçek hakikat arayıcılarından, yaşlanmakta oldukları için dünyanın onları arkasında bırakmasından korkan adamlara kadar, çok farklı insanlardan müteşekkil bir gruptu. Kocaman egoların, büyük lafların ve mebzul miktar da kendini aklayıp paklama çabalarının hikâyesidir bu. Çoğu deha avcısı aslında *kendi* davasını güdüyordu. Pek çok IQ araştırmacısının günün sonunda sistematik ırkçılığı ya da cinsiyetçiliği destekleme noktasına gelmiş olmaları tesadüf değildir. Eğer insanları bir sayıya indirgemek mümkünse ve bazı sayılar diğer sayılardan daha yüksekse, buradan bazı insanların diğerlerinden daha iyi olduğu sonucuna uzanan yol çok da uzun değildir. Buradaki "daha iyi" ifadesi, *deha* kelimesinin kendisi kadar kötü tanımlanmıştır; daha iyi kalpli, daha sevgi dolu ya da hatta daha başarılı anlamına gelmez. Deha fikri gibi IQ konsepti de bir bahaneye, dünyanın başarısızlıktan başka bir şey görmediği bir şeyde bir potansiyelin var olduğunu iddia etmeyi mümkün kılan bir şeye dönüşebilir.

Mega topluluğunda yaşanan iç savaşın kaybedeni olan Christopher Langan 2018'de, hayvanat bahçesinde yaşayan ve işaret dilinde 1000 kelimeyi öğrendiği için 75 ile 95 arasında bir IQ puanı atfedilen goril Koko'nun ölümünden sonra bir anma yazısı yazdı. "Koko'nun yüksek düşünsel seviyesi, (IQ ortalaması 68 olan) Somali nüfusunun yarısının havsalasının alamayacağı bir şeydir" diye yazıyordu Langan Facebook'ta.[10] "Bu durumun bir soruyu gündeme getirdiği açıktır: Neden Batı uygarlığı gorilleri kabul etmiyor? Onlar da Afrikalı ve onların IQ grup ortalaması da en az Somalililerinki kadar var." Yani Galton'ın ırkları zekâ seviyeleri

10 Akt. Justin Ward, "More Smarter, *The Baffler*, 2019, https://thebaffler.com/latest/more-smarter-ward.

bakımından derecelendirmesinden bir buçuk asır sonra, başka bir zeki adam peyda olmuştu ve insanları insan kategorisinden çıkarıp reddetmek için IQ'yu kullanıyordu.[11] Langan paylaşımını şu sözlerle bitiriyordu: "Bazılarınız şaka yapıp yapmadığımı merak edebilir. Aslına bakarsanız şaka yapıp yapmadığımı ben de tam bilmiyorum."

Malcolm Gladwell *Outliers (Çizginin Dışındakiler)* isimli kitabında Langan'a özel bir yer verdi ve onun akademik başarı kazanamamasını kaotik, şiddet dolu yetişme yıllarına ve eğitim yetkililerinin orta sınıftan bir çocuğa gösterdikleri merhameti ve anlayışı ona göstermekte isteksiz olmalarına bağladı. Fakat genlerine nakşedilmiş şanlı kaderi neden yaşayamadığı hakkında Langan'ın başka bir açıklaması vardı. Bunun suçlusu pozitif ayrımcılık, "Yeni Dünya Düzeni" ve "küreselciler" ile "banksterlerin"* kontrol ettiği toplumdu. Bütün bunlara karşı, onun tabii ki bir Substack** hesabı var.

Bazı dar, bilimsel kullanım alanları olsa da IQ testi bir sahte tanrıdır. İnsanları, araştırmalarında sahtecilik yaptıklarında ya da çevrelerindeki herkesle dalaştıklarında bile kendilerinin özel insanlar olduğuna inandırır. Marilyn vos Savant, IQ tapınısı sorununun canlı sembolüdür. Dâhi olarak selamlandığı anda, bir dâhi *oldu* vos Savant. *Onun* hiçbir şeyi değişmedi, hayatı hariç. Stephen Hawking'in ise böyle şeylere kafa yoracak zamanı pek olmadı. 2004 yılında *New York Times*'ın düzenlediği, Hawking'in kendisine yönelen sorulara yanıt verdiği bir programda IQ'sunun kaç olduğu sorulunca, "Hiçbir fikrim yok" diye yanıt verdi. "IQ'larıyla böbürlenen insanlar bir baltaya sap olamamış insanlardır."

---

11 Ortalama IQ değerleri gelişmekte olan ülkelerde gerçekten de nispeten düşüktür ama ABD'de bu değerler yirminci yüzyıl boyunca her on yılda bir üç puan yükseldiğinden (ki bu fenomen Flynn etkisi olarak adlandırılır), ulusal IQ istatistiklerinin eğitim fırsatları, siyasi istikrar, çocukluktaki beslenme ve çevresel faktörlerin ötesinde bir şeyi yansıttığı iddia edilirken çok dikkatli olunmalıdır.

* İngilizcede bankacı anlamına gelen "banker" ile haydut anlamına gelen "gangster"in birleştirilmesiyle türetilmiş, "gangster bankacı" anlamına gelen sözcük. (ç. n.)

** Haber mecraları, podcast'ler ve videolar dahil, bağış ve abonelik temelli içerikleri desteklemek üzere yayın, ödeme, analiz ve tasarım altyapısı sunan ABD merkezli bir internet platformu. (ç. n.)

İkinci Kısım

Deha Mitleri

Dâhi mi Olmak İstiyorsun Yani?

Dehanın en önemli emaresi mükemmellik değil özgünlüktür, yeni ufuklar açmasıdır; o ufuklar bir kez açıldığında ortak mala dönüşür.
Arthur Koestler, *The Act of Creation*

Kısa bir süreliğine eski dostumuz Hans Eysenck'e ve onun bir insanı dâhi yapan nitelikler listesine geri dönelim:

> Hiç kuşkusuz erkek olmalı, orta ya da üst-orta sınıf bir aileden gelmeli ve tercihen Yahudi bir kökene sahip olmalıdır. Evde düşünsel bir motivasyon söz konusu olmalı ama on yaşına gelmeden annesini ya da babasını kaybetmelidir. Şubat ayında doğmalı ve otuzunda ya da doksanında ölmelidir ama asla altmışında ölmemelidir. Yaratıcı güçlerinin en yüksek noktasına ulaştığı dönemi (otuz beş ile kırk beş yaşları arası, hatta matematikçiler ve şairler için daha da erken bir yaş aralığı) güneş aktivitelerinin en düşük olduğu döneme denk getirmelidir.

Bu söylenenleri tam tersine çevirirseniz, en tuhaf kısımları bile anlam kazanır. (Fakat güneş aktiviteleriyle ilgili kısmın ters çevrildiğinde bile bir anlam ifade etmediğini kabul etmek lazım.)[1] Bunlar bir adamı dâhi *yapan* zorunlu nitelikler falan değil, o adamın dâhi olarak kutsanmış olmasını geçmişe dönük olarak haklı çıkarmak için onun biyografisinden (tabii o biyografide yazılıysalar) cımbızlanacak niteliklerdir. Eysenck insanları en damardan yakalayan deha mitlerinden bazılarını tanımlayan kişiydi: Ebeveyn

1 Bu liste zaten ortada olan niteliklerin, tuhaf niteliklerin ve manyakça niteliklerin bir karışımıdır. IQ araştırmalarının genel kabul görmüş popülasyon ölçekli bulgularından biri de Aşkenaz Yahudilerinin ortalamadan daha zeki olduklarıdır (fakat genetik hastalıklar bakımından da ortalamanın üstünde oranlara sahiptirler). Ebeveyn kaybı ile üstün başarı arasında bir korelasyon ilişkisi olduğunu iddia eden araştırmacılar olmuştur. Mesela Matthew Parris *Fracture* [Kırılma] isimli kitabında, BBC'de *Great Lives* programını sunarken bu örüntüyü fark etmeye başladığını yazar.

kaybından sonra verilen mücadelenin anlatısı ya da erken yaşlarda büyük şeyler vaat eden bir yeteneğin erkenden sönmesi şeklindeki acı tatlı arketip.

Devam etmeden önce, birinin dâhi olarak selamlanıp selamlanmayacağını etkileyen diğer çarpıtmalara biraz daha değinmek istiyorum. Bu kararın dayandığı kriterler son derece temelsiz ve haksız olabiliyor. Benim "POTUS problemi" adını verdiğim şeye bakalım (POTUS President of the United States'in [ABD Başkanı] kısaltmasıdır bu arada). Günümüzde her gün haberlerde duyduğumuz bir kelimedir bu. Fakat 22 Eylül 1999 tarihinde, *The West Wing* dizisinin birinci bölümünün olay örgüsünde önemli bir tema olacak kadar az biliniyordu. Dizide tamamı Beyaz Saray'da çalışan karakterler teker teker bir çağrı cihazı mesajı alırlar: "Potus bisiklet kazası geçirdi. Hemen görev yerinize gelin." Bu çok nüfuzlu elemanlardan birine, mesajı aldığı sırada yanında olan biri şöyle der: "Arkadaşınız Potus'a söyleyin, çok komik bir ismi var."

The West Wing ilerleyen zamanlarda her hafta 17 milyon ABD'li izleyiciyi kendine çekerek muazzam bir ticari başarı kazandı[2] ve bu süreç içinde "Potus" kelimesi ülkedeki siyasi tartışmaların sıradan bir parçasına dönüştü. Barack Obama 2015 yılında bir Twitter hesabı açma zamanının geldiğine karar verdiğinde, bilin bakalım kendisine hangi kullanıcı adını seçti? @POTUS. *Kötü Kızlar* filmindeki bir repliği biraz değiştirerek uyarlarsak, "Potus"u *The West Wing* oldurdu.

Büyük keşifler de sık sık böyle bir etki yaratır. Hak ettikleri değeri görmedikleri koşulları kendileri yaratırlar. Bugün bir Shakespeare oyununu izlerken, bütün tiyatro deneyimi *on yedinci yüzyıldan beri üretilmiş bütün dramalar* tarafından şekillendirilmiş bir izleyici olarak bunu yaparız. Belirsizlik kafamızı karıştırmadığı gibi, oyundaki karakterlerin Kutsal Kitap'ta bahsi geçen faziletlerin kişileşmiş halleri değil de psikolojik bakımdan karmaşık bireyler olması bizi şaşırtmaz. Hollywood'un bizi şoke edecek ters köşe finaller yaratmak için artık çok sıkı çalışması gerekiyor. Tabii ki başkahraman en başından itibaren aslında ölü olabilir; filmlerde karşılaştığımız bir şeydir bu. Ama bir zamanlar karşılaşmıyorduk.

2 https://www.nytimes.com/2019/12/29/us/politics/ west- wing-politics.html.

Eric Bell 1937'de yayımladığı, bir matematik tarihi niteliğindeki *Büyük Matematikçiler*'de, ona bir isim vermeden Potus problemine dikkat çeker. Bell, büyük insanların hayatlarını anlatan kitabı için hazırlıklarını sürdürürken, antik dünyanın gerçekten büyük matematikçileri hakkında bir yargıda bulunma kapasitesine sahip olmadığını fark etti. "On yedinci yüzyıl öncesinde matematik alanında yapılmış işe yarar şeylerin neredeyse tamamının kaderi" diye yazar, "ya sıradan bir okul dersinin parçası olacak kadar basitleştirilmek ya da uzun zaman önce daha genel bir matematik teorisinin bir ayrıntısına dönüşmek olmuştur."[3]

Rakamların –bir, iki, üç– yaratılması ve sıfırı ifade edecek bir sembolün bulunması için hasredilen zihinsel çabayı bir düşünün. Sıfır benzeri bir sembol ilk kez milattan önce üçüncü yüzyılda Babil'de (bugünün Irak'ı) kullanılmıştır; Babil'den tamamen bağımsız olarak, Güney Amerika'daki Maya takvimlerinde de benzer bir kavram geliştirilmiştir. (Sıfır "havada dolaşan", yani yaratıcılık teorisyenlerinin şimdilerde "komşu olasılık" dediği bir şeydi.) Ortaçağ başlarında sıfır İpek Yolu'nu izleyerek tüm Asya'ya yayıldı. Sıfır fikrini yalnızca onu tanımlayan matematikçilere değil, mallarını yüklenip bir sonraki yerleşim yerinin yolunu tutan bitkin tüccarlara da borçluyuz. Sıfır bir ticaret (alize) rüzgârı gibi bütün dünyayı dolaşmıştır. Gerçekleşmeleri yüzyıllar sürmüş bu gelişmeler bugün müşterek matematik dilimizin öylesine kopmaz parçalarına dönüşmüşlerdir ki onlarsız düşünmemiz mümkün değildir. Antik matematikçilerin anlaşılır şekilde ifade edebilmek için büyük emekler hasrettiği bir şeyi günümüzde bir ilkokul çocuğu anlayabiliyor: *İki portakalım varsa ve sana iki portakal verirsem benim sıfır portakalım kalır*. "Bir çift sülün ile iki günün iki sayısının tezahürleri olduğunu keşfetmek asırlar sürmüş olmalı" diye yazmıştı Bertrand Russell. Hatta beyninizi yakmak istiyorsanız, bir an için sıfır kavramını hiç bilmediğinizi ya da geçen zamanı ve nesnelerin sayısını hesaplamanın başka bir yolu olduğunu düşünün.

Amerikalı felsefeci Thomas Kuhn böylesi keşifleri "paradigma değişimleri" kadar önemli görüyordu; o kadar mühimdirler ki

3 E.T. Bell, *Men of Mathematics*, Londra, Victor Gollancz, 1937, s. 29.

onları takip eden her şey o derin kavrayışa bağlı olarak gelişir.[4] Günümüzde dehayı yaratıcılıkla ve özgünlükle ilişkilendiriyoruz ama pek çok basmakalıp fikir de bir zamanlar şoke edici ölçüde, hatta belki de tehlikeli derecede özgündü. Modern dünyaya şeklini veren şey büyük ölçüde –soyut düşünmeye yardım eden– sınıflandırmadır. Biliriz ki bazı hayvanların omurgası varken bazılarının yoktur ya da bazı hayvanlar suda, bazıları havada soluk alır. Biliriz ki bazı kimyasallar organiktir –yani karbon içerir–, bazıları değildir. Biliriz ki görünür ışık bir tayftır ve göremediğimiz daha genel bir tayfın parçasıdır. Fakat 1025 yılında yaşayan en zeki insan bile bunların hiçbirini bilmiyordu.

Geçmişin dâhilerini, dünyanın onlar değiştirmeden önceki halini anlayamadığımız sürece asla hakkıyla takdir edemeyiz. Elinizdeki kitabın bu bölümünün Potus problemiyle başlamasının sebebi, "deha" etiketinin ne kadar adaletsiz bir şekilde dağıtılabileceğini göstermektir. Yüksek başarının ya da yeniliğin veya hatta nüfuzun doğrudan bir ödülü değildir o etiket. Yüksek IQ'nun bir sonucu değildir. William Shockley'in sandığı gibi en üst kalite spermle aktarılamaz, Lewis Terman'ın umduğu gibi küçük yaşta zuhurunu tespit edemezsiniz. Bazı insanlar dünyayı değiştirir, sonra da unutulur gider. Zihnimizde yer eden insanlar, kendi şahsiyetleri etrafında bir hikâye, yani bir mitoloji ördükleri için yer etmişlerdir.

Devam etmeden önce, bugüne kadar okuduğum en çarpıcı araştırma makalelerinden birinden, daha da çarpıcısı, bu makalenin 1922 yılında yazılmış olmasından bahsetmek istiyorum. Bu makale, en kalıcı mitlerimizden biri olan tek tabanca deha fikrine müthiş bir meydan okuma niteliğinde. "İlginçtir ama pek çok keşif ve icat, birbirlerinin araştırmalarından habersiz çalışan farklı kâşif ve mucitler tarafından birden fazla kez yapılmıştır" diye yazıyordu makalenin sosyolog yazarları William F. Ogburn ve Dorothy Thomas, yüz yıldan fazla bir süre önce. Sonra da laf arasında bir şey söyler gibi kayıtsız bir üslupla, birden fazla insanın aynı tarihlerde aynı keşif ya da icadı yapmasını içeren

4 Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, 1968, s. 2 [Türkçesi: *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2021].

"çoğulluk problemi"nin çok sayıda örneğinden bazılarını listeliyorlardı.[5]

Bu çoklu keşif ve icatlar arasında telefon (Alexander Graham Bell ve Elisha Gray), doğal seçilim yoluyla evrim (Charles Darwin ve Alfred Russel Wallace), kalkülüs (Isaac Newton ve Gottfried Leibniz) ve uçak da (Samuel Langley ve Wright Kardeşler) vardır. Olur da bunlar yeterince ikna edici olmaz diye, araştırmacılar logaritmayı, fotoğrafı, Neptün'ün varlığını, güneş lekelerini, enerjinin korunumu yasasını ve termometreyi, teleskopu, daktiloyu ve buharlı gemiyi de listeye eklemişler. Listede toplam 148 icat ve keşif var. Örneklerin bu kadar çok sayıda olmasına bakarak "icat ve keşiflerin kaçınılmaz" olup olmadığını sorgulayan Ogburn ve Thomas, aslında buharlı geminin bir noktada illaki yapılacağını iddia ederler: Gemiyi biliyorduk, buhar gücünü biliyorduk ve artık ihtiyacımız olan tek şey bu ikisini birleştirecek biri ya da birileriydi. Yirminci yüzyılda Demir Perde arkasında sıkışıp kalmış Sovyet matematikçiler örneği de bu fikri destekler, zira hiç farkında olmadan, Batı'daki meslektaşlarının yaptıkları keşiflerin çoğunu onlar da yaptılar. Bu yüzden bazı matematik problemlerinin ismi ikilidir: Chaitin-Kolmogorov karmaşıklığı ya da Cook-Levin teoremi.

Ne var ki bu listeye şöyle bir bakınca, çoğu örnekte aynı icat ya da keşfi gerçekleştirmiş iki şahsiyetten yalnızca birini hatırladığımızı anlıyorsunuz. Bu mücadeleyi kazananlar ya başarıyı daha güçlü ve kararlı bir şekilde sahiplenenler, ya patent başvurusu yarışını kazanmış olanlar ya da şöhret peşinde koşup kendileri etrafında bir mitoloji örenler oldular. Bir dâhi olarak selamlanmak istiyorsanız, hem kendisinin hem de Alman rakibi Gottfried Leibniz'in kalkülüsün keşfi üzerinde hak iddia ettiği bir sırada, intihal suçlamasıyla rakibinin itibarını çöp seviyesine düşüren Isaac Newton'dan tüyo alabilirsiniz. Fakat sakın Alfred Russel Wallace'ın yaptığı şeyi yapmayın: Charles Darwin ile birbirlerinden bağımsız olarak doğal seçilim yoluyla evrimi teorileştirmiş olmasına rağmen, bir sonraki kitabına *Darwinism* (Darvincilik) adını vermek.

5 William F. Ogburn ve Dorothy Thomas, "Are Inventions Inevitable? A Note on Social Evolution", *Political Science Quarterly*, c. 37, No. 1, Mart 1922, s. 83-89.

Çoklu keşif ve icatlar fikri, dâhileri eşsiz ve özel insanlar olarak gören bakış açımız açısından ciddi sıkıntılar yaratır. "Kanıtlar ve analizler, kültürel faktörün keşif ve icatlarda çok ama çok önemli bir rol oynadığını gösteriyor" diye yazıyordu Thomas ve Ogburn. Sonraki onyıllarda başka araştırmacılar bu fikri daha da ileri götürdüler: İcat ve keşifler kaçınılmazsa, onların nerede köklendiklerini ve hayata geçirilebilmeleri için hangi önkoşulların yerine gelmesi gerektiğini öğrenebiliriz demektir. Büyük keşif ve icatların gerçekleştirildiği bölge günümüzde *komşu olasılık* bölgesi olarak tanımlanıyor.[6] Matbaa makinesinin imal edilebilmesi için hareketli hurufat kalıpları, kâğıt ve mürekkep gerekiyordu – bu işleyişe model oluşturan üzüm cenderesi ise zaten biliniyordu. Bütün bunlar mevcut olduğunda, birisi çıkıp bunları bir araya getirecekti.

Keza video kamerası olan yeterli sayıda içerik üreticisi ve bu içeriklere erişim sağlayabilecekleri kadar hızlı internet bağlantılarına sahip yeterli sayıda insan olmasaydı video akış platformu YouTube da var olamazdı. Fakat bu koşullar yerine geldiğinde YouTube komşu olasılık bölgesine giriş yapıp birinin kendisini var etmesini beklemeye başladı. Bazı fikirler ise gerçekten kendi zamanlarının ötesindedir. Victoria dönemi mucidi Charles Babbage bir "diferansiyel makinesi"ni –ilk mekanik bilgisayarı– hayal edebildi ama hiçbir zaman onu yapamadı. Ampul fikri, çalışan bir ampul modeli için gerekli teknolojinin ortaya çıkmasından çok önce geliştirilmiş bir fikirdi: İlerleyen bölümlerde göreceğiz ki, Thomas Edison bir imalatçı olarak anılması gereken bir insanken bir mucit olarak anılır.

Hem çoklu mucit ve kâşifler fikri hem de komşu olasılık fikri büyük icat ve keşiflerde bir şans faktörünün de işlediğine işaret eder. İşin olayı zamanlamadır. Malcolm Gladwell, kitabı *Outliers'da (Çizginin Dışındakiler)*, bilgisayarın gelişimine öncülük eden isimlerden biri olan Bill Gates'in, bilgisayar kullanımının nispeten yaygın bir hal aldığı bir zamanda doğmuş olmak gibi büyük bir şansının olduğunu yazar. Paradigma değişimleri için de aynı şey geçerlidir: Bir disiplinde, o disiplinde bir paradigma değişimi ya-

6 Steven Johnson, 2010 tarihli kitabı *Parlak Fikirler Nasıl Doğar? - İnovasyonun Doğal Tarihi* isimli kitabıyla bu kavramlaştırmanın popülerleşmesini sağlamıştır.

şanmasından kısa süre sonra çalışmaya başlamanız, kötü şans anlamına gelir. O alanda çok iyi bir kariyer yapabilirsiniz ama büyük ihtimalle dünyayı değiştirecek bir atılıma imza atamazsınız. Zaman faktörü lehinize işlememiştir.

Peki paradigma değişimini gerçekleştiren kişi siz olsaydınız ne olurdu? Albert Einstein'ın ve Pablo Picasso'nun isimleri bu kitabın her yerinde sıkça zikrediliyor çünkü biri bilim alanında, diğeri sanat alanında olmak üzere ikisi de büyük dâhilere dönüşmüştür. Picasso, biçimi bozulmuş yüzlere sahip domuz benzeri pembe figürler içeren *Avignonlu Kızlar* gibi 1900'lü yıllarda çizdiği soyut resimlerle figüratif sanatın biçimsel teamüllerini yıkmıştır. Aşağı yukarı aynı yıllarda Einstein da "saat gibi işleyen evren" fikrine dayalı, yüzyıllardır fizik biliminde tahakküm kurmuş Newton fiziğini yerle bir etmekle meşguldü.

Bu iki adam, dünyayı değiştirmiş büyük fikirler öne sürüp, "yeni bir konsept yaratmış türden yenilikçiler"dir ("*conceptual innovators*").[7] Dâhi olarak selamlanma ihtimali en yüksek olanlar da bu tip şahsiyetlerdir. Ne var ki gerek Einstein gerekse de Picasso, çok yetenekli insanlar olsalar da her yargıları er geç haklı çıkacak türde bir insan tipi olarak dâhi fikrinin altını boşaltan figürlerdir. "Saf soyutlama Picasso'nun asla geçmediği bir Rubicon sınırıdır*" ve Einstein kuantum teorisinin ağır soyutlamalarını hiçbir zaman kabul etmemiştir" diye yazıyordu Arthur I. Miller (oyun yazarı değil, tarih profesörü olan).[8] "Her ikisi de kendi yaptıkları devrimin içerimleriyle temaslarını bir noktada kaybetti."

Picasso ve Einstein, yetenekli insanlar oldukları gibi, belli bir zamanda, belli bir coğrafyada başarılı olmuş insanlardı da. Aslında her ikisi de kendilerinin aşılmasının koşullarını kendileri yaratmışlardı;

---

7 Kaynağı David Galenson olan *Conceptual innovators* (yeni bir konsept yaratmış türden yenilikçiler) ifadesinin zıt anlamlısı, deneme yanılma yöntemiyle çalışma alanlarında mükemmellik seviyesine gelen ya da araştırmalarını giderek derinleştiren "experimental innovator"dır (deneyci yenilikçi).

* İtalya'nın kuzeyinde bulunan Rubicon Nehri, Roma İmparatorluğu'nda Romalı generallerin ordularıyla geçmelerinin yasak olduğu bir sınırdı; bu yanıyla aşılmaz bir sınırı ifade ettiği gibi, aşılması geri dönülemez bir yola girildiği anlamına geliyordu. (ç. n.)

8 Arthur I. Miller, *Einstein, Picasso: Space, Time, and the Beauty That Causes Havoc*, New York: Basic Books, 2001.

gerçekleştirdikleri çığır açıcı atılımlar sayesinde, kendilerinden sonra gelenler onların ulaşamadıkları yerlere ulaştılar.

Başka hangi faktörler dâhilere ilişkin fikirlerimizi çarpıtır? Bir alanda belli bir övgü aldığınızda maddi ve sosyal hayat koşullarınızın değişmesi ve bu değişimin yeni başarılar kazanmanızı daha da kolaylaştırması da bu faktörlerden biri değil midir? Marilyn vos Savant bu fenomenin mükemmel bir örneğidir: Bir dâhi olarak tanımlanmış ve sonra da... kamuoyu önünde bir dâhiyi oynamaya başlamıştı.

Sosyolog Robert Merton 1968 yılında yazdığı bir makalede şu basit ama kışkırtıcı soruyu yöneltti: Bir alanın en yetkin insanları, aynı zamanda o alanın en çok itibar gören insanları mıdır?[9] Çok güçlü argümanlarla, bunun böyle olmadığını savunan Merton, 1635 yılında Fransız kültüründeki mükemmellik örneklerini tasdik ve takdir etmek amacıyla kurulan *Académie Française*'i (Fransız Akademisi) bize örnek gösterir. Kurulduğu günden bu yana aynı anda yalnızca kırk üyesi olan Akademi'nin *les immortels* [ölümsüzler] adı verilen bu üyeleri kaydıhayat şartıyla seçiliyorlardı. Fakat daha Victoria döneminde bile bu durumu eleştirenler bir "kırk birinci üye"den bahsediyor, bu üyeliği hak ettiği halde hiçbir zaman Akademi'ye üye olamamış onlarca şanlı düşünür olduğunu söylüyorlardı. Bu filozoflar ve düşünürler arasında şu isimler de vardı: René Descartes, Pascal, Molière, Pierre Bayle, Jean-Jacques Rousseau, Henri de Saint-Simon, Denis Diderot, Stendhal, Gustave Flaubert, Émile Zola ve Marcel Proust.

Bu dışlamalar hakkında Merton'ın içi nispeten rahattı. Gelecek nesillerin bütün bunları bir çözüme bağlayacağını düşünüyordu: "Tarih, kendi döneminin dar görüşlülüğüyle sınırlı alt mahkemelerin kararlarını bozmaya hazır bir temyiz mahkemesi gibi işler." Fakat kırk birinci koltuk ona, neden bazı insanların namı alıp yürürken bazılarınınkinin yerinde saydığını düşündürtür. Vardığı sonuç, itibarın genellikle bir kartopu gibi işlediği ve deha hakkındaki fikirlerimizi çarpıttığıdır. Buna Matta İncili'ndeki bir ifadeye atfen Matta Etkisi adını verir: "Çünkü kimde varsa, ona daha çok

9 Robert K. Merton "The Matthew Effect,", *Science*, s. 159, Ocak 1968.

verilecek ve o bolluk içinde olacak. Ama kimde yoksa, kendisinde olan da elinden alınacak."*

Matta Etkisi sayesinde belirli bir itibar seviyesine ulaşmış bilim insanları hiçbir zaman o seviyenin altına inmezler: "Bir kez Nobel ödülü kazanan, her zaman Nobel Ödüllü olur." Keza Merton'a göre itibarın tadına varmış bilim insanlarında bir itibar düşkünlüğü de gelişir ve ilk başarılarını elde ettikten sonra yenileri için daha büyük bir çaba harcarlar. Fakat Merton bu arada deha mitolojisinin gelişiminde kilit bir rol oynayan başka bir şeyin daha gerçekleştiğini düşünüyordu: "İtibar, onurlandırılmış bilim insanına sonraki çalışmaları için sunulmuş daha iyi olanaklar şeklinde bir araçsal varlığa tahvil edilebilir." Yani bir Nobel ödülü kazanmışsanız, bu size daha iyi bir laboratuvar olarak dönebilir. Daha fazla araştırma asistanı için para bulabilirsiniz. Çalışmalarınız için gerekli maddi desteğe daha kolayca ulaşabilirsiniz. Konferanslar vermek için yurtdışından davetler alırsınız. Basın sizinle röportajlar yapar. Herkes merakla bir sonraki makalenizi yayımlamanızı bekler ve o makaleye en çok emeği harcayan kim olursa olsun, yazarlar satırında sizin isminiz en başta olur. Laboratuvarınızda gerçekleşen bir icat ya da keşif size atfedilir. Başarı kendi kendini gerçekleştiren bir kehanettir.

Başka bir sosyolog Harriet Zuckerman'ın yürüttüğü bir araştırmanın bulgularına göre, pek çok Nobel ödüllü bilim insanı bu peşin hükümlülüğün farkındadır.[10] Bayan Zuckerman ahlaklı Nobellilerin ilgi açgözlülüğü yapmamak için bazen bir belgede birinci değil ikinci yazar olmayı talep ettiklerini bulguladı. Fazlasıyla takdire şayan bir tutumdur bu ve bu Nobelliler muhtemelen öğrencilerinin sevgisi, meslektaşlarının saygısı eşliğinde mutlulukla emekli olurlar. Peki ya bu insanların, bir kez onurlandırıldı mı hep banacı övgü budalalarına dönüşen meslektaşlarına ne diyeceğiz? Yani koca dünyanın düzeni bunlar böyle yapabilsin diye kurulmuş sanki. Deha bir şöhret formudur; ilgi çeker, kâr getirir. Peki –William Shockley'in ışık ve elektromanyetizma alanında görülmemiş atılımlara imza attığını söylediği– James Clark Maxwell neden Einstein ya da Newton

* Matta İncili 25:29, çev. Bible Online, https://only.bible/bible/tur/mat-25/.

10 Harriet Zuckerman, "Nobel Laureates in Science: Patterns of Productivity, Collaboration, and Authorship", *American Sociological Review*, c. 32, Sayı 3, Haziran 1967, s. 391-403.

kadar iyi tanınmıyor? Çünkü onun ününü, bir çığ başlatacak kadar şiddetli olmayan bir kar yağışı olarak düşünebilirsiniz.

Matta Etkisi, girişte bahsettiğimiz Büyük Adam tarih teorisini destekler. *Birinin bir şeyler* yaptığı insan ölçeğindeki hikâyeleri içgüdüsel olarak kolay anlaşılır buluruz ama pek çok faktörün etki ettiği belli belirsiz toplumsal değişim esintileri akademisyenleri heyecanlandırsa bile... başka herkesi genellikle sıkıntıdan patlatır.

Aslına bakarsanız Merton'ın Büyük Adamlar hususunda da içi rahattır; ona göre psikiyatrist Sigmund Freud ve fizikçi Enrico Fermi gibi büyük şahsiyetler çalıştıkları disiplinde bir "odaklayıcı" rolü oynamışlardır. Ortaya attıkları fikirler çağdaşlarını heyecanlandırıp canlandırmış, talebeleri çalışmalarını devam ettirdikleri kurumlar yaratmışlardır. Fakat Merton bu durumun yarattığı olumsuzlukların da farkındaydı. Bir disiplindeki birkaç kodaman, en iyi işi çıkardıkları zamanların çok sonrasında bile bütün kaynakları emebilir. Edebiyat, felsefe, sanat vesaire alanlarında da aynı şey geçerlidir: Kötü yazarlar ve ressamlar, ilhamları tükenmesine rağmen şöhretleri devam ettiği için ödülleri ve işleri toplamaya devam ederler. Bir dâhi kendi çalışma alanına ilk başlarda katkı sunup daha sonra köstek olabilir. Bazen bilim gerçekten de cenaze cenaze ilerler.[11]

Yaşarken yeterince ün kazanmışsanız –yani dâhi mitolojiniz yeterince güçlüyse–, sonraki nesiller bir sürü fikrinizin yanlış çıktığını görmezden gelip başarılarınıza odaklanma eğiliminde olacaktır. Daha da iyisi, yaşadığınız aksilikler ve şahsi acayipliklerinizi şahsi hikâyenize nakşedilip bunlardan ahlak dersleri devşirilir: *Kendine inan*; *tuhaflık bir süper güç olabilir* gibi.

Demek ki bir sonraki tavsiye budur: *Tuhaf ol.* Şimdi, dehaların tuhaf olma ihtimali mi daha yüksektir yoksa bizim bu nitelemeyi tuhaf insanlar için kullanma ihtimalimiz, bu insanların kendileri kadar yetenekli ama sıkıcı rakipleri için kullanma ihtimalimizden mi daha yüksektir, bilmek imkânsızdır. Her halükârda olağanüstü bir bilim insanı olan, çift odaklı gözlüğü icat etmiş, şöminelerde

11 Bu söz sık sık Max Planck'a atfedilir ama yazdığı otobiyografide söylediği şey aslında şudur: "Yeni bir bilimsel hakikat, ona karşı çıkanları ikna edip ışığı görmelerini sağlayarak zafer kazanmaz; karşı çıkanları en nihayetinde öldüğü ve o hakikate aşina yeni bir nesil büyüdüğü için zafer kazanır."

ve esnek idrar sondalarında iyileştirmeler, demografi, oşinografi ve elektrik alanlarında araştırmalar yapmış Benjamin Franklin'i ele alalım. Bütün bunları yapan Franklin aynı zamanda "ruh göçüne", yani reenkarnasyona da inanıyordu. Eşi Deborah'ya 1773 Eylülü'nde yazdığı bir mektupta, vaftiz kızının yeni bebeğinin kendisine çok sıcak davrandığını söyleyip ekliyordu: "[Çocuk] büyükannesine o kadar çok benziyor ki bir ruh göçünün gerçekleştiğini ve eski bir dostunu hatırladığını düşünmeye başladım." Biyografi yazarlarını zevkten bağırtacak bir şeydir bu: Austen Probleminin tam zıddı.

Ya da belki de çocukça bir meraktır dehayı mayalayan şey. "Yalnızca dâhiler 'çünkü'lere duydukları o çocuklara özgü açlıklarını ve her sorunun gerçek bir yanıtının *olduğuna* ilişkin naif umutlarını muhafaza eder" diye yazıyordu Arthur Koestler.[12] Daha da ileri gidip, yaratıcılığın hafif seyreden bir psikotizm formu olup olmadığını sorgulayan teorisyenler de olmuştur. Diğer insanların göremediği şeyleri görürsünüz ama bereket versin ki bunlar "bana komşumu öldürmemi söyleyen bir konuşan köpek değil, ... aydınlık yaratmak için kullanılabilecek görünmez bir güç"tür. Her halükârda doksan dokuz tane delice fikriniz varsa ama yüzüncü fikriniz yerçekimiyse, tebrikler, tarih yerçekimini hatırlayacaktır. Fakat buradan, orada bir yerde yüz tane delice fikri olan ama hiçbir iyi fikri olmayan çok sayıda talihsiz insanın da olduğu sonucu çıkar. Ve yine, bu da bizim başarı hakkındaki fikirlerimizi çarpıtır.

Sıradaki soru şudur: Dâhi olarak selamlanmak için ne tür çalışmalar yapmanız gerekir? İlk kez filozof Isaiah Berlin'in bu bağlamda kullandığı benzetmeyle ifade edersek, bir *tilki* mi olmanız gerekir, yoksa bir *kirpi* mi?

Berlin 1953 yılında yazdığı bir denemeye Yunan şair Arkhilokhos'tan yaptığı bir alıntıyla başlar: "Tilki çok şey, kirpi ise tek ama büyük bir şey bilir."[13] Berlin bu aforizmanın –kurnaz tilki kirpinin sıradan iğnelerine yenilmiş olsa bile– nispeten sıradan bir anlamı mı olduğunu yoksa insan doğasına dair derin bir gerçeğe

12 Arthur Koestler, *The Act of Creation*, New York: Macmillan, 1964, s. 705.

13 Isaiah Berlin, "The Hedgehog and the Fox", 1953 yılında bir kitap olarak yayımlandı. [Türkçesi: Isaiah Berlin, *Kirpi ile Tilki - Seçme Makaleler*, çev. Zeynep Mertoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008].

ışık mı tuttuğunu merak ediyordu. Belki de, diye düşünüyordu Berlin, iki tip insan vardı: Tek bir fikrin peşinden giden ya da bütün çalışmalarını tek bir nizam verici ilkeyle ilişkilendiren insanlar ve kafası daha dağınık, çalışmaları daha parçalı olan insanlar. Ona göre İtalyan şair Dante bir kirpiyken, bütün o türden türe atlama becerisi, sonelerde de komedyalarda da dramalarda da aynı ustalığı sergilemesiyle Shakespeare bir tilkiydi. "Platon, Lucretius, Pascal, Hegel, Dostoyevski, Nietzsche, Ibsen, Proust farklı ölçülerde kirpiyken, Herodotos, Aristoteles, Montaigne, Erasmus, Molière, Goethe, Puşkin, Balzac, Joyce birer tilkidir."

Bu iki kategori de son derece tartışmalı olduğundan, söz konusu taksonomi, internette büyük tartışmalara yol açan en iyi (*top*) albüm ve roman listelerinin öncüsüymüş gibi görünüyor. Kanaatimce James Joyce'un tek bir büyük fikri vardı –*romanlar yazayım ama bunlar okunması çok zor romanlar olsun*– ama *Ulysses* ile *Finnegan Uyanması*'nın tamamen farklı açılardan tuhaf ve çığır açıcı oldukları da pekâlâ söylenebilir. Berlin bile Tolstoy'u nerede konumlandıracağına tam karar veremediğini kabul eder: "Benim tezim, Tolstoy'un doğası itibarıyla bir tilki ama kendisinin bir kirpi olduğuna inandığıdır."

Kanımca modern kültür tilkilerden ziyade kirpileri, yani bütün hayatlarını tek bir fikre adayan insanları yüceltmeye meylediyor. (Leonardo da Vinci örneğinde olduğu gibi, kişinin sahip olduğu yetenekler bütün çeşitliliğiyle hikâyeye nakşedilmişse durum farklı oluyor tabii.) Belli bir kategoriye pürüzsüzce dahil edilebilen, bütün kariyeri boyunca tek bir konu üzerinde sebatla çalışmış insanları, böyle olmayan insanlara tercih ediyoruz. Meraklı amatörlere biraz uçarı insan gözüyle bakıyoruz. Bununla birlikte son yıllarda tilkilerin itibarını kurtarma amaçlı bazı çabalar da oldu. Süpertahminci* Philip Tetlock daha iyi tahminlerde bulunmak isteyen herkesin dar konu uzmanlığı yerine, geniş bir örneklem kitlesine dayanması gerektiğini ısrarla vurgular. Kirpiler klasik deha tuzağına düşüp bir alanda sahip oldukları derin bilginin kendilerini her alanda üstün kanaat sahibi insanlar haline getirdiğini

* Modern analitik ve istatiksel yöntemleri kullanarak yaptıkları tahminlerin istikrarlı olarak sıradan insanların ya da uzmanların tahminlerinden daha doğru çıktığı istatiksel olarak kanıtlanabilen tahminciler. (ç. n.)

varsayarlar. Yeteneklerine fazla güvenirler ve bunun sonucu olarak da savundukları şeylerin yanlış olma ihtimali doğru olma ihtimalinden daha yüksektir.

Peki, diyelim ki kendi tek ve büyük fikrinizi buldunuz. Şimdi yapmanız gereken *termit sanatı* mı yoksa *beyaz fil sanatı* mı? Ressam ve eleştirmen Manny Farber 1962 yılında, o yıllarda "Büyük Sanat" denilen şeye saldırıya geçip, bunu yapmayı arzulayan insanları, özbilinçli, yapmacık başyapıtlar yaratarak, "içi geçmiş tekniklerle, aşırı yeteneklilik iddiası, şöhret arzusu ve hırs kokan ama tatsız tuzsuz, heyecansız eserler çıkaran bir üretim"de yeteneklerini heba etmekle suçladı.[14] Bunun adı, meşhur efsanedeki* pahalı ama hiçbir işe yaramaz olması istenmiş hediyeye atfen, Beyaz Fil Sanatı'ydı. Buna karşın Farber, kendi sınırlarını yiyerek daima ileri giden ve muhtemelen geçtiği yerlerde şevkli, gayretli, dağınık faaliyetlerin izlerinden başka hiçbir şey bırakmayan termit tenya-yosun-mantar sanatı"nı savunuyordu.

Farber'ın özel olarak hedef aldığı eserler, bir başyapıt havasıyla zuhur edip, "sinema perdesinin ve filmin her santimi ödül getirmesi olası bir yaratıcılık alanı" olarak görülerek çekilmiş ama kendisini sıkıntıdan patlatan filmlerdi. Bu eğilim, yönetmenlerin ve aktörlerin çıkardıkları işte ne büyük bir çaba sarfettiklerini özellikle vurgulamaları şeklinde bugün de varlığını sürdürüyor: *Bu rol için 30 kilo verdim; altı hafta çalışıp temel savaş uçağı pilotluğu eğitimi aldım; karakterimin o kadar derinlerine indim ki kafayı yedim* vb. Ekranda gördüğümüz şeyden alacağımız keyfin, o şeyin ne zorluklarla kotarıldığını bilirsek artacağı varsayılıyor. Alejandro G. Iñárritu'nun filmleri ödül alsın diye yürütülen kampanyalarda bu filmler genellikle beyaz fil sanatı olarak konumlandırılır: *Diriliş* için yalnızca doğal ışık kullanarak film çekmenin ne zor bir şey olduğu söylenip dururken *Atmaca* tek planda çekilmiş gibi görünecek şekilde kurgulanmıştır. Özbilinçli, yapmacık aşırı yetenek ve tutku işte budur.

---

14 Manny Farber, "White Elephant Art vs Termite Art", *Film Culture*, Sayı 27, Kış 1962-3.

* Efsaneye göre eski Siam kralları mahvetmek istedikleri insanlara, kutsal ve nadir sayılan ama hiçbir işe yaramadıkları gibi, bakımı çok külfetli ve masraflı beyaz filler hediye ederlermiş. (ç. n.)

Bu tür bir sanatsal yaklaşıma pek sabrı olmayan Farber, Orson Welles'in *Yurttaş Kane*'i ile Akira Kurusawa'nın *Yaşamak*'ını (*İkuru*) karşılaştırır ve "heyecan verici ama abartılı" bulduğu birincisini yererken, ikincisini "tek bir âna [odaklanıp], süsleyip parlatmadan ama hafızalara kazınacak şekilde o âna mim koyduğu ama bu an biter bitmez, sanki bu başarı hiç olmamış gibi devam ettiği için" över.

Edebiyat dünyasında kendi kendini bir başyapıt olarak ilan etmekten hiç çekinmeyen eserlerin belki de en göze çarpan örneği *Ulysses*'tir. Yalnızca ondan keyif aldığınızı göstermek için değil, ondan keyif alan türden bir insan olduğunuzu göstermek için de översiniz onu. Bir dâhi olarak anılmak istiyorsanız, bu etikete giden en garantili yol beyaz fil sanatından geçer.

Bütün bunlar bir işe yaramazsa, elinizden geldiğince sıkı çalışıp acemi şansının sizi kurtarmasını umut edin. "Çoğu zaman önemsiz, hatta gelişigüzel verilmiş bir kararla çabalarımızı belirli bir kanala yönlendirir ve böylece benliğimizin hangi potansiyel tezahürünü dışavuracağımızı belirleriz" diye yazıyordu René Dubos, 1950'de yayımlanan Louis Pasteur biyografisinde. "Verdiğimiz her karar bir cinayet gibidir; hayat yürüyüşümüz boyunca, asla var olmayacak tüm olası benliklerimizin ölü doğmuş bedenlerini çiğneyerek ilerleriz."[15]

Çok güzel ve ürkütücü bir hissiyattır bu ve Arthur Koestler'e göre bu durum, Alexander Fleming'in penisilini keşfi için de geçerlidir. Penisilinin hakkında genellikle şu hikâyeyi duyarız: Fleming laboratuvarında değilken dışarıdan içeri küçük bir küf parçası Fleming'in laboratuvarın penceresinden içeri süzülür ve bir köşede unutulmuş bir bakteri kültürünün üstüne konar. Fleming laboratuvarına geri döndüğünde, kaptaki bakteriler küfün etrafından çekilmiş, böylece bakterisiz bir bölge ortaya çıkmıştır. Ve işte karşınızda, milyonlarca cana mal olan hastalıkların tedavisi!

Bu anlatılan doğrudur ama hikâyenin tamamı bundan ibaret değildir. Fleming bakteri kültürünü gördüğünde, onun anlam ve önemini hemen anlayamaz. *Penisilin*'i bulduğunu fark edip bu isimde karar kılmadan önce, bu töz için aylarca "küf suyu" ismini

15 René Dubos, *Louis Pasteur: Freelance of Science*, New York: Scribner, 1950.

kullanmıştır. Fleming'in küfün potansiyel kullanım alanlarını idrak edebilmesi için laboratuvar asistanı Merlin Pryce'ın ona daha önce yaptıkları bir deneyi hatırlatması gerekmiştir. Daha önce Fleming bir soğuk algınlığı geçirirken burnundan bir sümük damlası kazayla bir mikrop kültürüne düşmüştü ve o mikrop kültürü de o burun akıntısının etrafından çekilmişti, zira o akıntı bakterilere saldıran bir enzim içeriyordu. Pryce ve Fleming bu iki olayı birbirleriyle ilişkilendirirler. Buna ister "şans ona hazır olana güler" deyin isterse de çifte şans ama dünyanın gelmiş geçmiş en büyük mikrobiyologlarından biri aynı zamanda pasaklının önde gideniydi. (Ebola virüsü üzerinde çalışıyorsanız, Fleming'in biyogüvenlik meselesindeki lakaytlığını tekrarlamayın sakın.)

Fleming'in kariyeri daha da kırılgan tesadüf örüntüleriyle doludur. Tıp mesleğini seçmesinin tek nedeni erkek kardeşinin doktor olmasıydı. Bütün kariyerini geçirdiği Londra St. Mary Tıp Fakültesi'ne kaydolmasının, ergenken bu okulun sutopu takımına karşı oynamış olmasından başka bir sebebi yoktu. Araştırma alanı olarak bakterileri seçmesinin sebebi, süpervizörünün mükemmel bir atıcı olan Fleming'i üniversitenin atıcılık kulübünde tutmak istemesiydi. Fleming hem çok parlak bir insandı hem de uzun ve tuhaf bir olaylar zincirinin ürünü.

Sonraki bölümlerde bir kişinin dâhi olarak anılıp anılmayacağını etkileyen diğer faktörlerden bazıları ana hatlarıyla irdelenip bu mitlerin nasıl zehirli bir hal alabildiği gösterilecek. Tek tabanca isyancılar tasavvur etmeyi, acıların sanatçılarını şımartmayı ve bizi daha çok tatmin eden insan üstü bir başarı tablosu çizebilmek uğruna dâhinin etrafındaki insanların katkılarını değersizleştirmeyi seviyoruz. Gelgelelim bu mitleri ne kadar tatminkâr bir hale sokarsak, *gerçeklikten* o kadar uzaklaşıyorlar. Bu mitler, her bir bireysel hikâyenin büyüme arzusuyla yönünü ona doğru çevirdiği güneş ışıkları gibidir. Bunlara karşı konulmalı, itiraz yükseltilmeli ve onları cazip kılan basitleştirilmiş içerikleri bilinçli bir gayretle karmaşıklaştırılmalıdır. Yoksa kendimizi bütün put kırıcıların haklı olduğu, gücün kötüye kullanıldığı ve herkese layığını bulduğunun söylendiği, ezcümle gerçeklikle bağı kopmuş bir mitler dünyasında yaşarken bulacağız.

İsyancı

Psikolojinin Newton'ı olmanın kaderlerine yazıldığını
düşünen ama sonuçta simyanın Newton'ı
olup çıkan psikologlar tanıdım!
Hans Eysenck, *Genius*

Koronavirüs pandemisi döneminde başka mevzularda son derece aklı başında davranan insanlar "ivermektin *truther*'ları*" denilen şeylere dönüştüler. İvermektin, gelişmekte olan ülkelerin insanları arasında görülen nehir körlüğü hastalığının tedavisinde şahane sonuçlar vermiş kurt düşürücü bir ilaçtır. Daha zengin ülkelerde hayvancılık sektöründe de kullanılır. Bu yüzden bir veterinerden onu kolayca edinebilirsiniz. Kurt düşürmede bir "harika ilaç"tır. Bu harika ilacın elinden gel*me*yen şey ise Covid-19'a iyi gelmektir.

Günün sonunda pek çok araştırmanın da tasdik ettiği bu rahatsız edici hakikat orta yerde dururken, interneti etkili kullanan bazı tanınmış entelektüeller ivermektinin Covid-19'u tedavi ettiğini savunmaya başladılar. Biyolog Heather Heying *Areo* dergisi için yazdığı bir yazıda, neden ivermektin, Pfizer ve Morderna'nın ürettiği, yüzbinlerce insanın hayatını kurtarmış nevzuhur mRNA aşılarından "daha iyi bir alternatif" olmasın sorusunu yükseltti. Heying bir an durup yanılıyor olabileceğini düşünmüştü: "Her bir [Louis] Pasteur'e karşılık, fikirleri başarılı sonuçlar vermemiş binlerce insan olsa gerektir."[1] Fakat sonra, muhtemelen haklı olduğu sonucuna varıyordu.

Peki bu nasıl olabilmişti? Heying (ve eşi Bret Weinstein) halihazırdaki en ayartıcı deha mitlerinden birinin ağına düşmüş-

* (İng.) Bire bir karşılığı "hakikatçi" olmakla birlikte, 11 Eylül saldırısı başta olmak üzere, bir olaya ya da duruma ilişkin genel kabul görmüş açıklamalara inanmayıp, onun kudretli insanların gizli planlarının bir sonucu olduğunu düşünen, komplocu bir düşünüş tarzına sahip kişi ya da gruplar. (ç. n.)

1 areomagazine.com/2021/05/19/what-if-were-wrong/.

lerdi: Sorgulanamaz bir amentüye karşı çıkan yalnız isyancı, put kırıcı, kahraman miti. "Karşınıza çıkmış ivermektin hakkında, aşıların yarattığı tehlikeler hakkında, bütün bu konular hakkında bir şeyler söyleyen bir sürü heretik* var" diyordu Weinstein, 2021 Haziranı'nda podcast'çi Joe Rogan'a. "Kime inanacaksınız? Heretiklere mi inanacaksınız? Aslına bakarsanız heretikler ilginç bir insan grubudur ve göründüğü kadarıyla onları bir araya getiren şey, diğer insanları kontrol eden yapılardan bağımsız olmaları değil midir?"

Bu tür hikâyelere kesinlikle bayılıyoruz, çünkü bize müesses nizamla hesaplaşan bir mazlum başkahraman sunuyorlar. Bir keşfe karşı oluşan muhalefeti abartılı bir şekilde sunmak, heretik kahramanın cesaretini ve ferasetini büyük gösteren bir etki de yaratır. Hikâyeleştirme açısından çıtayı yükseltir. Her bir matematikçi Newton'a karşı bir tane de simyacı Newton'ın, yani herkes onlara karşı çıktığından kesin haklı olduğu sonucunu çıkarmış birilerinin olmasının sebebi de budur. Baştan çıkarıcı bir mittir isyankâr dâhi miti ama zehirli etkileri de olabilir.

Aslına bakarsanız ilk başlarda, ivermektinin Covid bağlamında sunabileceği faydaların ciddiye alınmasını talep edenler de dahil, "Covid muhaliflerinin" öne sürdüğü bazı argümanlara sempatiyle yaklaşıyordum. Pandeminin ilk günlerinde Dünya Sağlık Örgütü maske takılmaması tavsiyesinde bulundu. Sonra tutumunu değiştirdi: *Maskeler bir harika*! Bu tutum değişikliği beraberinde uçak yolcularını, restoran müşterilerini ve okul çocuklarını bazen açık alanlarda olduklarında bile maske takmaya zorlayan "maske zorunluluklarını" getirdi. Gelgelelim yakın tarihli bazı çalışmalar maske takmanın (pek çok insanın onları yanlış takması, insanların tıbbi kullanıma uygun maskeler yerine bezden maskeler kullanması vb sebeblerle) fiiliyatta ilk başta sanıldığından daha az fayda sağladığını gösteriyor. Özellikle de o ilk korkutucu yıl, endişe içindeki insanlar, Dünya Sağlık Örgütü'nün rehberliğine dört elle sarılıp –ne de olsa uzman insanlardı bunlar–, bu örgütün tavsiyelerine karşı çıkanları kamu sağlığına ciddiyetsiz yaklaşmakla suçlayan ağır laflar ettiler. Fakat bilimin bu konudaki *tutumu maskeye hayır*dan

* Mensup olduğunu iddia ettiği dinin temel akideleriyle çelişen inançlara sahip olan ya da genel kabul görmüş inançlara ya da pratiklere riayet etmeyen kişi. (ç. n.)

maskeye evete ve *belli ortamlarda belki*ye evrilirken makul şüphecilik bu süreçte olumlu bir işlev gördü.

Dünya Sağlık Örgütü'nün ivermektin hakkındaki tutumunun değişebileceğini düşünmek o koşullarda çok saçma da değildi aslında; en işe yarar Covid tedavilerinden bazıları, standart bir *steroid deksametazon* gibi, kullanım amacı ve alanı değiştirilmiş eşdeğer ilaçlardı. Fakat sonra bilim yapması gerekeni yaptı ve kanıtları dikkatle inceledi. 2021 yılı ortalarında, geliştirdiği "ivermektin" ilacının Covid tedavisinde işe yaradığı kanıtlansa muhtemelen milyonlarca dolar kazanacak ilaç şirketi Merck, bu ilacın "COVID-19 hastalarında klinik bir aktivite ya da klinik etkinlik gösterdiğine dair anlamlı bir kanıt olmadığı"nı ifade eden bir bildiri yayımladı. Aynı yılın Eylül ayında *Nature* dergisi "ivermektin"i destekleyen "kanıt temelinin, yakından incelendiğinde büyük ölçüde buharlaştığı"nı bildirdi.[2]

Ve bütün bunlara rağmen Heying ve Weinstein gibi bazı entelektüeller bunun peşini bırakamadılar. Bu iki şahsiyet, bazı açık sözlü muhafazakârların da dahil olduğu, *New York Times*'ın 2018 yılında "Entelektüel Karanlık Ağ" adını verdiği gevşek bir aykırı liberaller grubunun ilk üyeleriydi. Grup, akademi ve basın dünyasındaki tabulara saygı duymadıkları, cinsel ve ırksal eşitsizliklerin kökenleri hakkında spekülasyon yaptıkları (acaba biyolojik eşitsizlikler miydi bunlar?), cinsiyet hakkındaki liberal sofulukları geri püskürttükleri ve "*woke'luk*" olarak bilinen fenomeni kınadıkları için kendisiyle gurur duyuyordu. Weinstein, bütün beyazlardan bir günlüğüne kampüsten uzak durmasının istenmesine karşı çıktığı için Evergreen Eyalet Üniversitesi'ndeki işinden istifaya zorlandı. Yeni Ateizm* yanlısı Sam Harris İslam eleştirisinde o kadar ileri gitti ki İslamofobik olmakla suçlandı. Douglas Murray yazdığı *The Strange Death of Europe* (Avrupa'nın Tuhaf Ölümü) isimli kitapta, Ortadoğu'dan aldığı Müslüman göçü yüzünden Batı uygarlığının gerilemesinden endişe ettiğini ifade ediyordu. Entelektüel Karanlık Ağ'ın bütün alametifarikası anaakım karşıtlığıydı. Anti-ortodoks, yani "heterodoks"tu onlar.

2 https://www.nature.com/articles/s41591-021-01535-y.

* Kimi yirminci ve yirmi birinci yüzyıl ateist akademisyenlerin, yazarların, bilimcilerin ve felsefecilerin paylaştığı, bütün hurafelere, dinlere ve akıldışılıklara müsamahasızca yaklaşılması gerektiğini savunan görüş, bir tür militan ateizm. (ç. n.)

Buradaki sorunun ne olduğunu muhtemelen çoktan anladınız. *Bazen anaakım doğrudur*. Sosyal bilimlerde hep söylenegelen bir laf vardır: "Toynak sesleri duyarsan, aklına atlar gelsin, zebralar değil." Başka bir ifadeyle, en aşikâr açıklamanın doğru olduğunu varsay ama zihnini diğer olasılıklara kapatma. Bütün yumurtalarını ivermektin sepetine dolduran Entelektüel Karanlık Ağ mensuplarının yapmadığı şey buydu ve inançlarıyla çelişen kanıtlar önlerine konulduğunda, inançlarına daha da sıkı sıkı sarıldılar. İsyancı dâhi fikrinin cazibesine kapılmışlardı.

En büyük keşif ve icatların ilk başlarda reddedildiği fikri insanları damardan yakalayan bir fikirdir: Beatles'ı geri çevirmiş müzik şirketi yöneticisi (bu konuya daha sonra yine döneceğiz) ya da 1931 yılında genel izafiyet teorisini reddeden bir açık mektuba imza atan 100 bilim insanı. "Neden 100?" diye yanıt vermişti Albert Einstein. "Haklı olsalardı tek bir imza yeterdi.") Tümüyle bu hatalı öncüle dayalı bir Ella Fitzgerald-Louis Armstrong şarkısı bile vardır: "Herkes güldü Kristof Kolomb dünya yuvarlaktır dediğinde / Hepsi güldü Edison sesi kaydettiğinde." *İyi de kimse bunlara gülmedi ki!* Daha sonra göreceğimiz gibi, fonograf kısa süre içinde büyük başarı kazanıp çuvallar dolusu para kazandırdı ve Edison'ı hızla ünlü biri yaptı. Ve Kolomb'un dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlamaya ihtiyacı yoktu, zira bunu zaten herkes biliyordu. Hatta İspanya'dan yelken açıp batıya doğru ilerleyerek Hindistan'a giden yeni bir rota bulabileceğini ona düşündüren şey de buydu. (Şarkının geri kalanı için doğruluk kontrolü yaptırmayın bana; şahane bir müzik eseri o, dipnotlara boğulmayı hak etmiyor.)

Bu hikâye şablonu –bu mitoloji– yine de albenisi çok yüksek bir şablondur. En sevdiğim haklı çıkan heretik örneği, ebelerin yönetiminde doğum yapan kadınların lohusa hummasına yakalanma oranının, doğumlarını doktorların yönettiği kadınlardan üç kat daha düşük olduğunu tespit eden Ignaz Semmelweiss'tir. (Doktorlar kadavra parçalama işini bırakıp doğumhaneye gidiyor, ellerindeki bakterileri oraya taşıyorlardı.) Semmelweiss ne yazık ki ölüm oranlarındaki bu farklılığın arkasındaki mekanizmayı tam olarak açıklayamadı, çünkü hastalık yapıcı mikrop teorisi henüz kabul görmüş değildi. Semmelweiss gördüğü şeyi biliyordu, o kadar.

Semmelweiss'in dile getirdiği "ceset parçacıklarının" doktorların ellerinde taşındığı iddiası, çağdaşlarına hurafe gibi, tam da kaçınmaya çalıştıkları türden bir geri kafalılık gibi geliyordu. Onu dikkate almadılar. Kadınlar ölmeye devam etti. Doktor en sonunda kendisini dibe doğru çeken bir alkol, atıp tutma ve açık mektuplar yazma girdabına sürüklendi. 1865 yılında bir akıl hastanesine kapatıldı. Hayatının son acı ironisi, hastane görevlileri tarafından dövüldükten sonra belli ki kan zehirlenmesinden ölmek oldu. Gelgelelim bugün Semmelweiss'in fikirleri tartışmasız gerçekler mertebesindedir: (Britanya) Ulusal Sağlık Kurumu'nun mikrop bulaştırma riskine karşı bir önlem olarak, "Dirsekten aşağısı çıplak" (BBE-*bare below the elbow*) ismi verilen bir politikası var.[3]

Bilim tarihçileri talihsiz Ignaz'ın kaderini o kadar iyi bilirler ki "Semmelweiss refleksi" diye bir kavram bile türettiler. Kavram, tıp ve bilim alanlarında otorite sahiplerinin, otoritelerine ve kökleşmiş uygulamalara meydan okuyanlara verdikleri otomatik refleksi tanımlıyor. Gelgelelim Semmelweiss refleksinin yerinde kullanıldığı zamanlar da vardır: 2022 yılında, muhtemelen kendi neslinin en büyük aktörü olan Mark Rylance'ı, görmezden gelinmiş talihsiz Macar doktoru canlandırdığı bir yapımda, doğum ateşinden ölen kadınların hayaletleri etrafında dans ederken izledim. Bir tıp heretiğinin bu sanatsal yüceltilişinde küçük bir sorun olduğunu fark ettim: Rylance kanser hastalığında kemoterapiye şüpheyle yaklaşan, Covid aşısı yerine önce "damıtılmış sarımsak solüsyonu" almış biridir. "Beden kendini nasıl iyileştireceğini bilir" diyordu 2023 yılında *Sunday Times*'a.[4] (Ne diyelim, doğum ateşinden mustarip bedenler kendi kendilerini iyileştiremedi değil mi?) Baştan çıkarıcı isyancı dâhi miti, Rylance'ın sahte bilime kanmasına yol açmıştı.

Aynı kuşak direnişi fikri –avangart olanın önceki konsensüsü paramparça etmesi gerektiği anlayışı– sanatta da vardır. (Ne mutlu ki kimse bu fikir uğruna ölmüyor.) Zamanın Fransız müesses sanat nizamının İzlenimci ressamları seviyesiz boyacılar olarak gördüğü bilinir. Académie des Beaux-Arts'daki [Güzel Sanatlar Akademisi]

3 https://www.england.nhs.uk/wp-content/uploads/2020/04/Uniforms-and-Workwear-Guidance-2-April-2020.pdf

4 Josh Glancy, "Mark Rylance: my evening with the quack-loving, but delightful moonbat", *Sunday Times*, 23 Haziran 2024.

resmi sergi salonundan dışlanan bu ressamlar, Capucines Bulvarı'ndaki bir fotoğraf stüdyosunda kendi sergilerini açmak zorunda kaldılar. Tek bir odada bu kadar çok sayıda seçkin resmin bulunması pek görülmüş bir şey değildi: O stüdyoda Edgar Degas'nın on, Claude Monet'nin dokuz, Auguste Renoir'ın yedi, Camille Pissarro'nun beş, Paul Cézanne'in üç ve Berthe Morisot'nun dokuz eseri sergilendi. Degas'nın balerinleri, Renoir'ın çarpıcı kadın figürleri ve Morisot'nun anne sevgisini konu alan duygu dolu resimleri yan yana sergileniyordu. Monet'nin orada sergilenen resimleri arasında güneşin deniz üzerinde doğuşunu tasvir eden şahane bir resmin yanı sıra, bugün Paris'in Musée D'Orsay'yinde görebileceğiniz *Argenteuil'de Gelincikler* de vardı. Bu resimde, yeşillerin ve kahverengilerin hâkim olduğu soluk bir kırsal arka planda, gelincik başları çok narin kırmızı dokunuşlarla resmedilmiştir.

Bir günümüz yorumcusuna göre bu resimler (ve onlara eşlik eden bronz heykeller ve eskizler) etkileyici bir yetenekle mezcolmuş inanılmaz bir vizyonu yansıtır. Fakat sergi *korkunç* eleştiriler aldı. Birinin bir tavuğun kafasını kestiği ya da bir sokak köşesinde çığlıklar attığı *yeni bir* videoyla karşılaştığımda ben ne tepki veriyorsam, dönemin insanları da bu sergiye o tepkiyi verdiler: İyy! Bir eleştirmen şu yorumda bulundu: "Güzelliğe savaş açmışlar." Bir diğer eleştirmen onlara "meczuplar" dedi. Sergi bir tür turist kovar cazibe merkezi haline geldi: Paris burjuvazisi resimlere bakıp dehşet içinde çığlıklar atsınlar diye arkadaşlarını sergiye getiriyorlardı.

Eleştirmen Louis Leroy acımasızlığı dillere destan bir eleştirisinde, kendisine yaşlı ve gelenekçi bir ressam havası verip, Monet'nin bir kalabalık içindeki figürleri minimalist bir yaklaşımla tasvir etmesini "çok sayıda kara dil yalaması" diye alaya alırken, Camille Pissarro'nun sürülmüş toprak tasvirini "kirli bir tuvale tekdüze bir şekilde işlenmiş palet kazıntıları" olarak küçümsedi. Yazısını Monet'nin deniz manzarası resmini şu sözlerle lanetleyerek bitiriyordu: "İmalatının ilk aşamalarındaki bir duvar kâğıdı bile bundan daha tamamına ermiştir."[5] Bu resmin ismi *İzlenim, Gün Doğumu*'ydu ve hem bahsettiğimiz eleştiri yazısına hem de bu sanat hareketine ismini verdi.

5 Sue Roe, *The Private Lives of the Impressionists*, Londra: Vintage, 2007, s. 127-129 [Türkçesi: *İzlenimcilerin Özel Hayatları*, çev. Gülnur Aktuğ, İstanbul: Alfa Yayınları, 2024].

Sergideki resimlerin çok azı satıldığı gibi, satılanlar da birkaç yüz ya da birkaç bin frank gibi acınası fiyatlardan gitti. Bu fiyatları, Klasizm yanlısı Ernest Meissonier'nin aynı yıl satılan *1805, Zırhlı Süvarilerin Hücumu* isimli bir askeri tablosunun 300.000 franklık fiyatıyla kıyaslayın. Monet'nin *İzlenim, Gün Doğumu*'nu 800 franka satın alan bir koleksiyoncu, dört yıl sonra onu daha da düşük bir fiyata sattı. Musée Marmottan Monet'nin sahip olduğu bu eserin bugünkü sigorta değeri milyonlarca avrodur. (Bir not: Eser bugünkü çekiciliğini biraz da 1985 yılında bir maskeli ve silahlı adam tarafından müzeden çalınmış olmasına borçludur. Keza, 1911 yılında çalınan *Mona Lisa*'nın iki yıl boyunca aranıp bulunmaya çalışılması da Leonardo'nun bu başyapıtını dünyanın en ünlü resmi yapmıştı.)

İzlenimcilere çıkarılan bu reddiye bugün çok bilinen bir hikâyedir ve odağında izlenimcilerin olduğu mitolojinin de bir parçasıdır. Bu hikâye kendi zamanının ilerisindeki isyancı sanatçının arketip niteliğinde bir örneğini sunar. Marty McFly'ın riskli hamlesini düşünün: *Geleceğe Dönüş*'ün bu kahramanı zamanda geriye doğru, annesiyle babasının gençlik yıllarına yolculuk yaptıktan sonra, gitarı ağlatarak "Johnny B. Goode"u çalıp söylediğinde kalabalık afallar. Şarkı bittiğinde dans salonu sessizliğe gömülmüştür. McFly omuz silker: "Galiba siz henüz hazır değilsiniz millet, fakat çocuklarınız buna bayılacak."

Marty McFly burada deha mitolojisinde önemli bir rolü olan popüler bir fikri dillendirir: İsyan sağduyudan daha heyecan vericidir ve tarih genellikle avangart olanları haklı çıkarır. Buradan ta ivermektin *truther*'larına kadar bir çizgi çizip bunları birbirine bağlayabilirsiniz.

Galileo'nun okulda duymuş olabileceğiniz ya da popüler kültürde dillendirilen hikâyesi şöyledir: Galileo bir astronomdur, yani gökleri izleyen biridir. İtalya'da, Katolik Kilisesi'nin idari ve yargısal otoritesi altında yaşamaktadır ve Kilise, Dünya'nın Güneş etrafında döndüğü fikrini yasadışı ilan etmiştir. Kilise'ye göre Tanrı evreni, en güzel eserine yakışır şekilde, tam merkezinde Dünya olacak şekilde yaratmıştır. Gelgelelim Galileo yukarı, yıldızlara ve diğer gezegenlere bakar ve bunun doğru olmayabileceğini fark eder. Vardığı sonuçlar güneş merkezli bir evrene işaret etmektedir

ve kendisini bunları yayımlamak zorunda hisseder. Kilise kitabı yasaklar, Galileo'yu heretiklik suçlamasıyla mahkemeye çıkarır ve ona iddiasını geri çekme emrini verir. Zorlukla konuşan Galileo mırıldanarak yanıt verir: *Eppur si muove*. Yine de hareket ediyor.

Bu lafın belli tipteki Batılı liberal entelektüeller arasında bir itibarının olduğu söylenebilir, zira *West Wing*'in bir bölümünün (beşinci sezonda, başkanın kızı Ellie'nin cinsel sağlık üzerinde çalıştığı için Cumhuriyetçilerin şiddetli eleştirilerine uğradığı bölüm) ismi "*Eppur Si Muove*"dur. Gelgelelim bu laf neredeyse kesin olarak uydurmadır. Bilim tarihçisi Antonio Favaro bu ifadenin tarihteki izini sürüp ilk kez *The Italian Library* (İtalyan Kitaplığı) isimli, 1757 yılında, yani Galileo'nun mahkemesinden bir yüzyıl sonra yayımlanmış bir kitapta geçtiğini buldu. Kitabın yazarı Baretti bu lafın öyküsünü şöyle anlatıyordu:

> Dünya hareket ediyor dediği için altı yıl boyunca engizisyonda yargılanan ve işkenceye maruz bırakılan ünlü Galileo'dur bu. Serbest bırakıldığı an önce yukarı, gökyüzüne, sonra aşağı, yere baktı ve ayağını yere vurup, derin düşüncelere dalmış bir halde, *Eppur si muove*, yani yine de hareket ediyor, dedi, Dünya'yı kastederek.[6]

Drama ve edebiyat eserlerinin çok büyük bir bölümünde, kalabalıklara rağmen hakikati görüp kalabalıkların karşısına dikilen insanlardan yana tavır alınır: Hamlet, *1984* romanındaki Winston Smith, *Cadı Kazanı* oyunundaki John Proctor. Bu tek tabanca isyancı miti albenisi inanılmaz yüksek bir mittir ki tam da bu nedenle ondan şüphelenmemiz gerekir. Devlete tek başına kafa tutan, inançlarından vazgeçmesi istendiğinde teslimiyeti reddeden bir insanı derinlemesine düşünmek duygusal bir yük yaratır. Mazlumun hikâyesidir bu ve deha fikrimizde kritik bir yer tutar. *Haklı olduğunu biliyordu – haklıydı da!*

Benzer hikâyelerde hep olageldiği gibi, bunda da bir doğruluk payı vardır: Araştırmalar gösteriyor ki büyük işler başaran insanlar genellikle *güçlü iç motivasyon* olarak bilinen şeye sahip olan insanlardır. Yani bu insanlar, bütün dünya ilgisiz ya da umursamaz bir tutum takındığında bile, kendi içlerindeki bir itici güç –merak,

6 Akt. ve İng. çev. Mario Livio, "Did Galileo Truly Say 'And Yet It Moves'? A Modern Detective Story", *Scientific American*, 6 Mayıs 2020.

zorlantı, salt huysuzluk– tarafından harekete geçirilirler. (Bunun tersine, para kazanma, güç elde etme ya da başka bir dışsal ödül kazanma düşüncesinin insanı harekete geçirmesi şeklinde işleyen bir de dış motivasyon vardır.) Galileo, onu netameli sonuçlara götürdüklerinde bile gözlemlerine bağlı kalmaya devam etti. Fakat bu büyük astronom bir odun yığınında yakılarak ya da bir darağacında asılarak değil, kendi yatağında can verdi. 1632 yılında *İki Yeni Bilim Üzerine Diyaloglar* isimli kitabını yayımlayabilmek için –çok afili bir isme sahip Peder Monster [Canavar] aracılığıyla– Papa'nın iznini almaya çalıştı. Risk almaktan çekinmeyen biriydi ama canına susamış da değildi.[7]

Galileo'nun hikâyesini heretikliğe ve haklı çıkmaya indirgemek, onun başarılarının gerçek boyutlarını gölgeler. Bir uygulayıcıdan ziyade bir düşünür olarak sunulur ki kendi önyargılarımızı yansıtan bir çerçevedir bu. Fakat Büyük Adam tarih teorisinden farklı olarak, tarihçi Peter Galison'ın önerdiği başka bir bilimsel ilerleme modeli daha var. Bu modelin özü ilerlemenin yalnızca fikirler tarafından değil, yeni teknolojiler tarafından da tetiklendiğidir. Galileo Jüpiter'in uydularını ve Satürn'ün "kulakları" adını verdiği halkalarını görebiliyordu ve bunu başarmasını mümkün kılan şey yalnızca güneş merkezli bir evren tasavvur etmeye cüret etmesi değil, aynı zamanda müthiş bir mercek yapımcısı olmasıydı da. Gözlük satıcılarının imal ettiği ve yalnızca üç kat büyütme sağlayan mercekleri reddedip, ona önce sekiz, sonra on beş, en nihayetinde de yirmi kat büyütme sağlayan özel yapım bir düzenek kullandı. Bu son teleskopa "kâşif" adını verdi. (Kendisi gibi astronom arkadaşı Johannes Kepler bir önsezisini doğrulamak istediğinde, bunu yapabilmek için Galileo'nun teleskopunu ödünç alması gerekti.) Bu yeni teknoloji Galileo'ya Venüs'ün azalıp artan parlaklığını gözlemleme imkânı verdi ve bu da Kopernikçi modelin –gezegenlerin Güneş'in etrafında döndüğü model– doğru olduğunu kanıtladı. Cizvit rahiplerinin kendi yüksek kapasiteli teleskoplarını geliştirmekte olduğunu duyunca, keşifler üzerinde hak sahibi olduğunu öne sürebilmek için yaptığı keşifleri şifreli bir şekilde kayda geçir-

7 David Wootton, *Galileo: Watcher of the Skies*, New Haven: Yale University Press, 2010, s. 190.

meye çalıştı. Kepler'e yazdığı bir mektupta, yaptığı keşfi maskelemek amacıyla bir anagram kullanarak Venüs'ün evrelerini kayda geçirdi.[8]

Hikâyenin bu versiyonunu niye pek duymuyoruz? Hayat yere dökülmüş bir kazan erişte çorbası gibi bir keşmekeştir: Biyografi yazarları, gazeteciler ve akademisyenler en cezbedici erişteleri seçerler. Put kırıcı dâhi Galileo miti, titiz ampirist Galileo gerçekliğini de, kendini pazarlamayı bilen kurnaz Galileo ve usta politikacı Galileo gerçekliklerini de gölgede bırakmıştır.

Yirminci yüzyılın en etkili fizikçilerinden biri olan Freeman Dyson, omurgasını neredeyse yetmiş yaşındayken yaptığı bir konuşmanın oluşturduğu *The Scientist as Rebel* (Bir İsyancı Olarak Bilim İnsanı) isimli denemesinde put kırıcılığın büyük bir güç olduğu tespitinde bulundu.[9] Dyson bu yazısında, yakın zaman önce, öğrencilerine ilham vermek için kuralları eğip büken çok parlak bir öğretmenin hikâyesinin anlatıldığı *Ölü Ozanlar Derneği* filmini izlediğini söylüyordu.

İngiltere'de çok pahalı bir özel okul olan Winchester Koleji'ndeki gençlik yıllarında, "savaş nedeniyle uygulanan karartmadan istifade ederek çatıların üstünden atlayıp şapelin kulesine tırmandıklarını" anlatıyordu Dyson. Kimya hocaları Eric James kendi dersini bir kenara bırakıp çocuklara avangart edebiyat dersi veriyordu: "İkinci Dünya Savaşı'nın o ilk umutsuz yıllarında genç nesle seslenen şairler" W.H. Auden, Christopher Isherwood, Dylan Thomas, Cecil Day Lewis. (Oğlanlara karizmatik put kırıcılığı esinlemek için kendi ders planını bir kenara bırakan isyancı öğretmen fikrinin ne kadar ayartıcı bir fikir olduğunu, bu fikrin Alan Bennett'in ilk kez 2004 yılında sahnelenen *Tarih Öğrencileri* isimli oyununun da temelini teşkil ettiğini düşündüğünüzde daha iyi anlıyorsunuz.)

The Scientist as Rebel'de Dyson şu iddiada bulunur: "[B]ütün kültürlerde bilim, her kültürün kendi evlatlarına dayattığı yerel tiranlara

8 Anagram şuydu: "*Haec immatura a me iam frustra leguntur oy.*" (Bunlar bugün itibarıyla okumaya hazır olmadığım şeyler.) Şifre çözüldüğünde bu ifade şöyle oluyordu: "*Cynthiae figures emulator mater amorum.*" "Aşkın annesi, yani Venüs, Artemis'in, yani ayın şeklini taklit ediyor." Venüs çok parlak olduğu için kendi ışığını kendisinin ürettiğini düşünen Kepler maalesef Galileo'nun şifresini anlayamadı. Ya da belki de anagram çözmekte pek iyi değildi.

9 Freeman Dyson, *The Scientist As Rebel*, New York: New York Review of Books, 2006.

isyan eden özgür ruhların müttefikidir." Heretiklerin düşünsel köklerinin izini süren Dyson, bu kökleri, Arap şair ve matematikçi Ömer Hayyam'dan başlatır. Dyson'ın söylediğine göre, Hayyam için "bilim, İslam'ın düşünsel sınırlamalarına karşı bir isyandı".

Dyson'ın daha sonra yazdığı "The Modern Heretic" ("Modern Heretik") isimli bir denemesinde isyancı dâhiye verdiği başlıca örnek Thomas Gold'du. Gold, 1948 yılında gerçekleştirdiği deneyler neticesinde, "ses tonlamalarını ayırt etme işleminin [yani tiz notaları baz notalardan ayırt edebilmenin] beyinde değil esasen kulakta gerçekleştiğini ispat" etmişti. Dyson'a göre müzik alanındaki anaakımın Gold'un teorisini kabul etmesi otuz yıl sürmüş, ancak kanıtlar karşı konulamaz bir hal alınca bu kabul gerçekleşmişti. Dyson devamında Gold'un ayrıca ayın süngerimsi bir tozla kaplı olduğunu iddia ettiğini söyler. Bir de petrolün ve doğal gazın biyolojik süreçler sonucunda oluşmadığını öne sürmektedir Gold. (Dyson'ın bunları yazdığı tarih itibarıyla, insanlı ya da insansız ay yolculukları neticesinde Gold'un toz teorisinin yanlış olduğu kanıtlanmış, keza fosil yakıtlar hakkındaki fikirleri de çürütülmüştü.) "[Gold] yaklaşık her beş yılda bir yeni bir araştırma alanına dalıp, o alanın profesyonel uzmanlarının şiddetli protestolarına yol açan, şaşırtıcı yeni bir teori ortaya atar" diye yazıyordu Dyson. "Gold sonra da uzmanların yanıldığını ispatlamak için çok sıkı bir şekilde çalışır." Dyson'ın nazarında burada bir deha söz konusudur: Bilinmeyen bir bölgeye dalan, o bölgenin muhafızlarına ve boğucu geleneklerine hiçbir saygı göstermeyen ve başarısız olmaktan hiç korkmadan yara yara kendi yolunu açan yetenekli bir amatör.

Duygusal bakımdan albenisi yüksek bir bilimsel çerçevedir bu ama mahzurları da yok değildir. Her bir Semmelweis'e karşılık, son derece güçlü önsezisi yanlış çıkan tanınmamış bir bilim insanı vardır. İnsanlar ona güldü... çünkü gülünçtü. Filojiston diye bir şey duydunuz mu hiç? On sekizinci yüzyılda bu "ateş benzeri element" bir takıntı haline gelmişti, ta ki var olmadığı anlaşılıncaya kadar. Peki ya canlı manyetizmalarına erişebilmeleri için hastalarını transa sokan Franz Anton Mersmer'in "mesmerizm"ini? Ya da genç Lewis Terman'ı damarından yakalayan frenolojiyi, yani kafadaki çıkıntıların ölçülmesini? Hatta siz 1960'lı yıllarda keş-

fedilmiş, donma noktası H_2O'dan daha düşük bir su formu olan "polisu"yu hiç duydunuz mu? (Örneklemlere başka maddelerin bulaşmasını engelleyen daha nitelikli cam eşyaların laboratuvarlarda kullanılmaya başlanmasından sonra polisunun bu şaşırtıcı özellikleri gizemli bir şekilde ortadan kayboldu.) Büyük kafalar illaki açık fikirli kafalardır –bazı araştırmacıların hafif psikotizmi yaratıcılıkla ilişkilendirmesinin sebebi de budur– ama kafanızı çok fazla açarsanız beyniniz dağılır.

Pandemi sürecinde bu eğilim için "Galileo sendromu" ifadesini kullanmaya başladım. Galileo'nun hikâyesi, herkes size yanıldığınızı söylerken haklı çıkmanızın çok daha keyifli olacağı şeklindeki mitin ilk örneklerinden biridir. Buna "Galileo hamlesi" diyenler de var. 2021 yılında antropolog Chris Kavanagh ve psikolog Matthew Browne, Bret Weinstein'le eşi Heather Heying hakkında *The Skeptic* dergisine şu başlığı taşıyan bir yazı yazdılar: "Muhtemelen Bir Galileo Değilsiniz." İvermektin ile ilgili iddiaları çürüten kanıtları inceleyen yazarların vardıkları sonuç şuydu: "Her bir Einstein'a karşılık, devrimci fikirleri hava cıvadan başka bir şey olmayan bir kandırılmış meraklı amatörler ordusu vardır [...] [I]ssızlığın ortasındaki yegâne ses, kadri bilinmemiş dâhi imgeleri ayartıcıdır ve aykırı fikirlere sahip 'halka mal olmuş aydınlar' büyük bir hevesle bu imgelerin üstüne atlarlar." Deha mitolojisinin karanlık tarafıdır bu: Aykırı olmayı fetişleştirip "özgür düşünür" ya da "heterodoks entelektüel" kimliğini pohpohlayarak, kuşkuculuktan komploculuğa geçişi teşvik eder.

Bret Weinstein üniversitelerde çeşitliliği destekleme çabalarına çok ileri gidilmesin babında itirazlar yükselterek çıktığı yolda dümeni daha sonra, görüşleriniz ne kadar sert ve çılgıncaysa o kadar iyi sonuç aldığınız heterodoks podcast mecrasına kırdı. Heying'le birlikte yaptıkları podcast yayınında, Hamas'ın 7 Ekim 2023'te İsrail'de düzenlediği saldırılarda görünenden fazlası olduğu yönünde spekülasyonlar yaptı. *Dark Horse* ismiyle yaptıkları bu podcast programının o ayki bölümünde, "İsrail sisteminin içine sivilleri kurban etmeye hazır bir şey girmiş" olabileceğini iddia eden Weinstein, bunun kendisini şaşırtmayacağını, çünkü bu ülkenin hükümetinin Covid aşısı yaptırmak suretiyle kendi halkına "ihanet etmiş" bir hükümet olduğunu söyledi. Weinstein ayrıca

çocuklara Covid aşısı yapılmasını savunanların, Nazi savaş suçları için düzenlenen Nürnberg mahkemelerine benzer mahkemelerde yargılanması çağrısı da yaptı.

Tıpkı Cyril Burt ve Hans Eysenck gibi Freeman Dyson da günün sonunda kendi mitolojisiyle zehirlendi. Gerçekten çığır açıcı atılımların damgasını vurduğu ve kesinlikle yüksek bir zekânın ürünü olan bir kariyerin sonunda, en çok iklim değişimi mevzusundaki bilimsel konsensüsü sorgulamasıyla bilinen bir insana dönüştü. 2000'li yıllarda atmosferdeki karbon oranının yükselmesinin iyi bir şey olabileceğini, çünkü ağaçların büyümesine yardım ettiğini iddia etti. "Yirminci yüzyılın büyük bilim insanlarından biri olan bu altmış beş yaşındaki adamın o şahane kafasının yanlış yollara sapmakla kalmayıp artık yerinde de olmadığından şüphe duyuluyor" diye yazıyordu Nicholas Dawidoff 2009 yılında *New York Times*'ta. Dyson çevreciliği, "bütün dünyaya yayılmış seküler bir din" olarak niteliyordu. Al Gore'u bu dinin "baş propagandacısı" olmakla suçluyor, Al Gore'un küresel ısınma hakkındaki bilinçlendirme faaliyetlerini konu alan *Uygunsuz Gerçek* belgeselini izledikten sonra, "merak etmeyin, kutup ayılarına bir şey olmaz" diyerek eski pozisyonunda ısrar ediyordu.[10] (Kutup ayıları günümüzde Kuzey Kutbu'ndaki buzulların erimesi nedeniyle yok olma tehlikesi altında olan bir tür olarak kabul ediliyor.) Dyson'ın isyanı bir düşünsel fanteziden fazlasıydı, zira önemli sonuçları oldu. İklim değişiminin hâlâ ve sık sık salt bir teori ya da aşırı abartılmış ama aslında önemsiz bir şey olarak nitelendirilip küçümsendiği çok kritik bir dönemde, kendisini fosil yakıt üreticileriyle aynı safa konumlandıran görüşleri benimsedi. Bu isyankâr, zaman zaman iddia ettiği kadar güçsüz biri değildir.

Bir sonraki arketipimiz olan acıların sanatçısı da öyle.

10 Akt. Nicholas Dawidoff, "The Civil Heretic", *New York Times*, 25 Mart 2009.

Canavarlar ve Acıların Sanatçıları

Bir yıldız olduğunda, ne istersen yapmana izin veriyorlar.
Donald Trump

Edinburgh Fringe Festivali'nde sergilenen oyunları fazla iyi kurgulanmış ve fazla insicamlı bulan insanlar için kolektif oyunlaştırma (*devised theatre*) diye bir seçenek var. Öğrenciler bu formata bayılıyorlar, çünkü onlara verili bir oyun metnine dayalı, yani başka birinin tarifine göre pişirilmiş bir yemek hissini veren bir performanstan daha anarşik, eğlenceli ve doğrudanmış gibi geliyor bu seçenek.

2010'lu yılların başlarında İngiltere dolaylarındaysanız, ismini bilmeniz gereken tek bir kolektif oyun yaratıcısı vardı, o da Chris Goode'du: Kendisi hakkında aykırı bir insan, derin bir düşünür ve acıların sanatçısı algısını yerleştirebilmiş uzun boylu, çekingen bir adam. Goode'un ardından Camden People's Theatre'ın (Camden Halk Tiyatrosu) sanat yönetmenliğini üstlenen Brian Logan bana ondan bahsederken şöyle dedi: "İriyarı bir adamdı ama bu iriliğin yarattığı etkiyi neredeyse saraylarda görülen cinsten bariz nezaketiyle dengeliyordu." "Sosyal medya paylaşımlarından biliyordum ki zaman zaman depresyona giriyor, her şey boşunaymış vb hissine kapılıyordu; onunla görüşmelerimizde hep şen şakrak olsa da ne kadar hassas biri olduğunu onunla yüz yüze geldiğinizde hemen anlayabiliyordunuz." Bazı çağdaşları onu Lord Byron'ı andıran kasvetli bir şahsiyet olarak tanımlıyordu. Onunla sık sık birlikte çalışmış bir arkadaşı bana şöyle dedi: "Chris'le konuşurken kendinizi zeki ve ilgi çekici sanat insanlarından müteşekkil gizli bir cemiyete girmenize izin verilmiş gibi hissediyordunuz. İnsanların egolarını nasıl ateşleyeceğini biliyordu."

Sebeplerini birazdan göreceğimiz üzere, Chris Goode'u hiç duymamış olmanız kesin gibi bir şeydir. Ama o bir zamanlar Londra avangart sanat camiasının gözbebeğiydi. *Guardian*'dan Lyn Gardner onun için, "yeteneğinin ve şefkatinin sınırı olmayan bir tiyatrocu" diye yazıyor, *Time Out* dergisi onu, "sol akım tiyatronun zekâsıyla parlayan yıldızı" olarak niteliyordu. O tam bir isyancıydı; yazdığı oyunlar ancak dış destekle ayakta durabilen tiyatroların standartlarına göre değerlendirildiğinde bile ticari başarı kazanamayacak kadar punkçı, kişisel ve cinsel içerikliydi. Gelgelelim 2021 yılındaki ölümünden sonra Chris Goode'un internetteki izlerinin çoğu silindiği gibi, oyunlarının yeniden sahnelenmesi de pek mümkün görünmüyor. Çünkü kendisi yetenekli bir oyun yazarı olduğu gibi, bir pedofildi de.

Böylesine önemsiz bir yeteneğe –ve bu kadar karanlık sırlara– sahip biri, geri kalan kısımlarında dev gibi şahsiyetleri konu alan bu kitapta nasıl kendine yer bulabildi diye merak etmiş olabilirsiniz. Çalışmamızda onun da bir yeri var, çünkü deha mitinden nemalanmanız için dünyayı sallayan dâhi olmanız gerekmiyor. Belli sayıda insanı özel bir insan olduğunuza ve size özel kuralları hak ettiğinize ikna etmeniz yetiyor. Goode'un hikâyesi, bir acılar içindeki büyük yetenek aurasının nasıl da bir hayran kalabalığını kendisine çekebildiğini ve sonra da bu insanların gözlerinin önünde cereyan eden şeyden kuşkulanmalarını bile engelleyebileceğini gösteriyor. Deha incelemelerinde gündeme gelen en önemli sorulardan biri de budur: *İnsanlar neden bu kötülüklere tahammül ediyorlar?* Goode'un hikâyesi bu soruya bir yanıt veriyor. "Bu alanda bir çıkış yapmak isteyen ya da onun çalışmalarına ve 'dehasına' büyük hayranlık besleyen, kolayca etkileyebileceği savunmasız gençleri hedef alıyordu" diye yazıyordu Goode'un yapımcısı Xavier de Sousa.[1]

"'Dâhi bir yazar' ile çalıştığım için çok mutluydum" diyordu Goode'un bir çalışma arkadaşı bana. "Bütün gece uyumayıp yazdığı elli sayfayla provalara gelirdi ve gerçekten etkileyici bir şeydi bu. Bir alevin etrafında dönen pervaneler gibiydik."

1 Xavier de Sousa, https://statesofdeliquescence.blogspot.com/2022/10/silence-is-not-option.html

Chris Goode 1973'te doğmuş, sosyal medyanın ve blogların patlama yaptığı 2000'li yılların sonlarında ismini duyurmuştu. Bu konuda konuştuğum akademisyen ve eleştirmen Aleks Sierz'ın bana söylediğine göre, "Twitter'a ve tiyatro bloglarına kahramanların damgasını vurduğu bir dönemde oralardaydı ve aktifti". "Thompson'ın Bulaşıcı Arzular Bankası" adını verdiği bir bloğu olan Goode burada bazen mizahi, bazen anlaşılması zor, bazen anlaşılması kolay, bazen de alaycı yazılar yazıyordu: Yedi tül dansının sözel versiyonu.* Bir keresinde kendi üslubunu şöyle tanımlamıştı: "Çekilmez ölçüde uzun, gayretkeşçe edimsel, bazen biraz haşarı, ara sıra da efemine." En büyük hayranları, öğrencilerin ve genç eleştirmenlerin yönetimindeki bağımsız tiyatro internet sitesi Exeunt etrafında kümelenmişti. "Biraz cüretkârca bir laf olacak ama bence Chris Goode'un *Hippo World Guest Book*'u [Suaygırı Dünyası Ziyaretçi Defteri], internet hakkında bugüne kadar yapılmış en iyi tiyatro eseri olabilir" diye yazıyordu bir Exeunt müdavimi olan Catherrine Love, 2014 yılında kendi sitesinde. "Eserin estetik seviyesi çok düşük; o kadar ki onu bir estetik eser olarak görmemek, bir adamın bir kürsüde bir şeyler okumasından ibaret görmek işten bile değil." Kürsüde okuma yapan kişi Goode'un kendisiydi. Oyun, suaygırlarıyla ilgili bir internet sitesindeki bir çevrimiçi ağız dalaşı üzerinden, internetin nasıl da bizleri birbirimize çığlık çığlığa bağırıp çağırdığımız bir kutuplaşmaya sürükleyebildiğini irdeliyordu.

Goode 2009 yılında *The Adventures of Wound Man and Shirley* [Yaralı Adam ile Shirley'in Maceraları] adında bir oyun yazıp başrolünü oynadı. Oyun, yara bere içindeki bir süper kahraman (Yaralı Adam) ile Shirley adında on dört yaşındaki bir oğlan çocuğunun ilişkisi hakkındaydı. "Goode, tam bulvar gazetesi *Daily Mail*'lik bir hikâyenin yaratacağı şoku yumuşatan büyülü bir gerçekçilik dünyasına ulaşabilmişti" diye yazıyordu Exeunt'tan Honour Bayes. "Bu hikâyenin öncüllerinin sürrealliği" diye yanıt veriyordu Goode

* Matta İncili'nde bahsi geçen, Roma'nın vassalı olarak Celile ve Perea bölgelerini yöneten Yahudi hükümdar Hirodes'in kızı Salome'nin babası için yaptığı erotik dans. Salome bu dans karşılığında babasından Vaftizci Yahya'nın kellesini istemiş, babası da ona bunu bir tepside sunmuştur. İncil'de bahsi geçmekle birlikte adı geçmeyen "yedi tül dansı" ismi ilk kez Oscar Wilde'ın 1893'te yazdığı *Salome* oyununda kullanılmıştır. (ç. n.)

bu kadın yazara, "insanların şovun sonunda, esas itibarıyla on dört yaşında bir oğlan çocuğu ile bütün gün paçalı dondan başka bir şey giymeyen 40 küsur yaşındaki bir adam arasındaki ilişkiyi gerçekten destekleyecek noktaya gelmelerine yardım ediyor."

Bu yasak ilişki teması onun bütün eserlerinde karşımıza çıkar. En çok övülen oyunu *Men in the Cities*'de [Şehir Adamları] bile, yetişkin adamlar ile çocuklar arasındaki seks fikrinin karşı konulamaz olduğu ifade edilir. Oyunda, Graeme adında bir yetişkin, Rufus adında bir oğlan çocuğunu evinin önünde selfie çekerken izler: "Tişörtünü kaldırmaya başlar. Graeme alelacele jaluziyi kapatır." Rufus okulu asar ve bir sanat galerisinde deri elbiseler giymiş eşcinsel babaların bir fotoğrafını görünce cinsel olarak tahrik olur; sonra okulda cep telefonundan porno izler. Rufus en sonunda Graeme'nin kapısına müstehcen bir çizim içeren bir not bırakır: "Fiziksel bir saldırıya benziyor. Bu da demektir ki hoşa gitmeyecek bir şey değildir." Başka bir sahnede, oğlunu kaybetmiş baba, ölen oğlunun erkek arkadaşına, Gay Twink Angels [Genç Gay Melekler] isimli internet sitesine girerse başına bir iş gelip gelmeyeceğini sorar: "Sabahın altısında kapıma polisin dayanmasını istemiyorum. Ya da sabahın herhangi bir saatinde."

Men in the Cities tam da çocuk cinselliği, sadizm ve tecavüz gibi tabulara sınırları zorlayan bir şekilde temas ettiği için, hiç kuşkusuz etkili bir oyundu. (Goode'un bu çalışması bana, eril şiddetten cinsel olarak tahrik olan başka bir sanatçıyı, Francis Bacon'ı hatırlatıyor.) Bu oyunun kazandığı başarıyla kendine güveni artan Goode kendi tiyatro topluluğunu kurmaya karar verdi ve topluluğuna katılan aktör grubuyla pek çok projede birlikte çalıştı. 2014 yılında Ponyboy Curtis* isimli tiyatro topluluğunu kurdu. İşte bu noktadan sonra Goode'un hikâyesi gerçekten çok karanlık bir hal aldı.

2016 yılında internette yayımlanan bir iş ilanında "bazı temel şartlar" şöyle sıralanıyordu: "Genel olarak şu özelliklere sahip sanatçılar arıyoruz:

> — Tercihen yirmili yaşlarının başında olma ama on sekiz ile yirmili yaşların sonu/otuzlu yaşların başı arasında olanlar da başvurabilir.

---

* Susan Eloise Hinton'ın 1967 yılında yayımlanan *Dışarıdakiler* isimli romanın başkahramanı olan kurgusal bir ergen karakter. (ç. n.)

— erkek olma/kendini erkek olarak tanımlama.
— Fiziksel özveri gerektiren aktiviteleri de içeren bir çalışma ve sanat kültürüne uyum sağlayabilme kapasitesi (bu kapsamda farklı yeteneklere, ihtiyaçlara ve beden tiplerine sahip insanları aramızda görmeyi çok istiyoruz)."

Goode'un tamamı erkeklerden müteşekkil topluluğundaki "Ponyboy"larına hemen hiçbir ücret ödenmeyecek ve programlarda yalnızca ilk isimleriyle anılacaklardı. Provalarda soyunmaları ve birbirlerine dokunmaları isteniyordu. "Çıplaklık topluluğun çalışma dilinin temel bir unsurudur" deniliyordu ilanda. "Prova odası en hafifinden bir erotik olasılık ve açıklık hissiyle doludur... Ayrıntılara girmeden ifade edersek, ilk günden itibaren orada gerçek cinsel temasların yaşandığı olmuştur." Topluluğun bir üyesi daha sonra *The Face* dergisine, on sekiz yaşındayken girdiği seçmede kendisinden bir ayna karşısında mastürbasyon yapmasının istendiğini anlattı.[2] Çoğu provada oyunculardan "Saha"ya, yani prova odasında etrafına şerit çekilmiş bir alana girip giderek ağırlaşan erotik edimlerde bulunmaları isteniyordu.

Çalışma arkadaşlarının anlattığına göre Goode bu hassas durumu "hal hatır sormalar" yoluyla idare ediyordu. Oyunculara ve diğer topluluk mensuplarına –yönetmen yardımcıları, prodüksiyon amirleri, sahne tasarımcıları– önce sabah saatlerinde, akabinde öğle yemeğinden sonra kendilerini nasıl hissettikleri soruluyordu. Bununla amaçlanan şey, kendisini rahatsız hisseden herkesin bunu yüksek sesle ifade edebilmesiydi. Bu kendini ifade etme imkânına karşılık oyunculardan, "sürekli olarak kendi sınırlarını zorlayan bir iş çıkarması, bunu yaparken bu sınırları sorgulaması, böylece sınırlarının analiziyle iştigal etmesi ve mümkünse onları keşfetmeye ve değiştirmeye çalışması" isteniyordu. İlan, prova odasında "sekse olumlu bakıldığı" ve pornografiye etik sebeplerle karşı çıkanların bu mekânı "içinde olmaya katlanamayacakları bir yer" olarak görebilecekleri uyarısıyla bitiyordu. İlanda Ponyboy Curtis fikrini rahatsız edici bulanlara, Exeunt'ta yayımlanmış bir eleştirinin okunması –linki verilerek– tavsiye ediliyordu. Bu eleştiride Goode'un

2 David Levesley, "Ponyboy Curtis: How a cult theatre director disguised abuse as art", *The Face*, 13 Ekim 2022, https://theface.com/society/ponyboy-curtis-how-a-cult-theatre-director-disguised-abuse-as-art-chris-goode.

eserleri şöyle tanımlanıyordu. "[K]elimelerin değil bedenlerin ve gürültünün ve hislerin tiyatrosu ... Onu tanımlayacak ya da ona tepkimi ifade edecek –bırakın cümleleri– kelimeleri bulmakta bile hâlâ zorlanıyorum."

Goode bu tür bir aşkınlık vaadi sayesinde topluluğuna katacak Ponyboy'lar bulmakta hiç zorlanmadı. Topluluk Yard tiyatrosunda oynanmak üzere, Stravinsky'nin *Bahar Ayini*'si eşliğinde Ponyboy'ların üzerlerindeki elbiseleri parçalayarak çıkardıkları *Vs* (Karşı) adında bir şov hazırlamaya başladı. Şov haftalık *The Stage* gazetesinden dört yıldız alırken, notu veren eleştirmen, şovun, "istese de istemese de bir röntgenciye dönüşen izleyicilerin hassasiyetlerine" meydan okuduğu değerlendirmesini yapıyordu. *Vs*'taki çıplaklık ve cinsel temaslar izleyicilerde birbirinden çok farklı tepkiler tetikledi. "Performans bana o kadar da şoke edici ya da kışkırtıcı gelmedi" dedi bana düzenli bir alternatif tiyatro izleyicisi. "Biraz basmakalıp bir laf olacak biliyorum ama... şok hissinden ziyade yer yer tuhaflık, yer yer sıkıntı ve yer yer de bir tiyatro eseri olarak kısırlık hissi verdi." Buna karşın, daha önce Goode'la çalışmış bir başka kadın bana, performanstan sonra Goode'la konuşamadığını çünkü sahnede gördüğü şeylerden çok etkilendiğini söyledi: "Bu kadar alenen yapılmaları şoke ediciydi: Oral seks, mastürbasyon vb. Fakat insana *oha* dedirten bu aşırılıklar şahane bir tempoya sahip bir şovun içine yedirilmişti." Peki bu şov bir adamın kendi özel pornosunu izliyormuş hissini vermiyor muydu? "Evet, veriyordu. Bir oynatma listesi de içeren kendi özel pornosu."

Goode'un dâhi olarak nitelenmesi örtük olarak sizlerin de klas izleyiciler olduğu anlamını da içeriyordu. On dört yaşındaki oğlan çocuklarının koca koca adamlarla yaşadığı ilişkileri konu alan ya da bir grup genç eşcinselin talimatla birbirine dokunmasını içeren oyunların... nasıl diyelim, bunları yazan kişinin bu tür şeylerden hoşlandığından daha sofistike mesajlar içerdiğini anlayacak kadar sofistike izleyicilerdiniz siz. Bazı eleştirmenler bu pazarlığın bilincindeydi. Blog yazarı Megan Vaughan, biri Ponyboy Curtis'i izlemiş, diğeri izlememiş iki izleyici arasında geçen hayali bir diyalog yazdı:[3]

3 Kaynak: synonymsforchurlish.tumblr.com/post/119361897188/in-what-distant-deeps-or-skies-burnt-the-fire.

B: Bütün bunlar hakkında ne hissedeceğimi bilmiyorum.
A: Muhafazakârlar yüzünden mi?
B: Aynen, kesinlikle [...] Fakat sanırım Ponyboy Curtis yüzünden de.
A: Duyduğuma göre şovda s!kten başka bir şey yokmuş.
B: Yani ...
A: Performans sanatları delisi bir hipster güruhu sırf bu bir Chris Goode projesi diye zevkten dört köşe izlerken, bir sürü hoş ve genç erkeğin s!klerini sallaya sallaya etrafta dolanmalarından ibaret olduğunu ama bu güruhun gurularını kızdırmaktan ölesiye korktukları için bu gerçeği ona söyleyemediklerini duydum.
B: Tırnak ojeleme emojisinin cisimleşmiş hali gibisin şu an.*

Diyaloğun devamında B çıplaklığın "yersiz" olsa da güçlü bir etki bıraktığında ısrar ediyor.

A: Aman Tanrım, canlı porno gösterisi değil miydi o şov yani????
B: Sakin ol Mary Whitehouse.** Canlı porno değildi ama birbirine DOKUNAN çıplak oğlanlar vardı. Bunda bir sorun yok. Hiçbir sorun yok. Çünkü biz başka insanların yaratıcı denemelerine açık fikirlilikle yaklaşan, sanattan anlayan olgun ve kozmopolit kadınlarız.

Diyalogda Mary Whitehouse isminin zikredilmesi manidardır, zira kendisinin 1980'li yıllarda bir eşcinsel tecavüzünü konu aldığı için bir oyunu yasaklatmaya çalışmışlığı da vardı. Sosyal muhafazakârlığın ve kültür sanat düşmanlığının simge ismi haline gelmiş olan Whitehouse bir noktada, kınadığı oyunu hiç izlememiş olduğunu itiraf etmişti. Megan Vaughan'ın yazdığı hayali diyaloğun sonunda B, Whitehouse kafasından tümüyle kurtulup Ponyboys'un hak ettiği bir izleyici haline gelebilmeyi umduğunu söylüyor: "Sanatçıların hayat verdiği bütün o harika uçuk kaçık fikirleri kucaklayabilecek kadar cesur, liberal ve geniş biri olduğumu düşündüm hep ama aslına bakarsan oyunu izlerken biraz dehşete düşmedim değil."

Meselenin cinsiyetçi içerimlerinden de bahsetmek gerekiyor. Sanat sektöründe yığınla iddialı parlak adam kadar, bu türden adam-

* A'nın her şeyi en iyi ben bilirim havasında, küstahça ve fazla yargılayıcı konuştuğu kastediliyor. (ç. n.)

** Tam adıyla Constance Mary Whitehouse (1910-2001), aşırı müsamahakâr bir toplumu teşvik ettikleri iddiasıyla BBC'ye ve anaakım Britanya medyasına savaş açmış, aşırı tutuculuğun simgesi olarak görülen muhafazakâr bir aktivist ve öğretmendi. (ç. n.)

ların yanında yöresinde olmaktan hoşlanan yığınla kadın da vardır. Goode ve onunla çalışan oyuncular tamamen cinselliğe odaklanmış, müstehcen ve tahammül sınırlarını zorlayan erkeklerdi, ama en ateşli amigoları karanlık tarafa meyleden orta sınıf kadınlardı. Goode'un queer kimliği, soldan gelen eleştirilere karşı bir kalkan işlevi görüyordu. Goode'un kadın çalışma arkadaşlarından biri daha sonraları, "Bana *pek çok* kez, yükselttiğim itirazların aslında kendime karşı duyduğum içsel nefretin ve hedefi kendim olan homofobimin bir işareti olduğu söylendi" diye yazacaktı.[4] Goode genç erkekleri değil de bir oda dolusu çıplak kadını dikizleyen kırk küsur yaşında bir adam olsaydı, kaş çatanlar daha çok olurdu. Kurbanlar kadın değil de erkek olunca, insanlar izledikleri şeyin bir dâhinin icraatları mı yoksa insanların cinsel içerikli edimler yapmaya zorlanması mı olduğunu yüksek sesle sormakta isteksizlik gösterdiler.

Chris Goode'un çalışmaları ve eserleri burjuva normlara bir meydan okuma olarak sunuluyordu. O bir aykırı, bir isyancıydı; gerçek bir sanatçıydı o. Bir dâhi olarak nitelemek, onu "edepli" toplumun gerekliliklerinden muaf tutmanın bir yoluydu.

George Orwell, rahiplerin ve rahibelerin seküler mahkemelerin kendilerini yargılayamayacağını iddia ettikleri için ölüm cezasından muaf olmaları şeklindeki bir Ortaçağ uygulamasına atfen, bu dürtüye "ruhban dokunulmazlığı" adını veriyordu. Salvador Dalí'nin eserlerini yorumlarken, Orwell onun sanatını, yüksek topuklar gibi sembolik nesnelerle, ölüm ve çürüme imgeleriyle ve hatta dışkı severlikle (koprofili) cilveleşmelerle dolu, ısrarlı bir günah çıkarma olarak tanımlıyordu. Orwell, 1940'lı yıllarda yazdığı için, ahlaki bir sonuca varmakta bir beis görmüyordu: Dalí, "dünyanın tutulduğu illetin bir semptomudur. Önemli olan onu kırbaçlanması gereken aşağılık bir adam olarak niteleyip kınamak ya da hikmetinden sual olunmaz bir dâhi olarak görüp savunmak değil, bu belirli sapkınlıkları *niye* sergilediğini bulmaktır." Orwell'e göre bir sanatçı olmak –özel bir insan olmak–, istismarcı davranışların mazereti olamazdı. "Yarın Shakespeare dünyaya dönse ve boş zamanlarında

4 Lucy Ellinson, https://statesofdeliquescence.blogspot.com/2022/10/act-on-concerns.html.

en çok trenlerde küçük kızlara tecavüz etmeyi sevdiği ortaya çıksa, yeni bir *Kral Lear* daha yazma ihtimali var diye ona aynen devam et diyecek halimiz yok."

İş lafa geldiğinde hepimiz bu hissiyatı paylaşırız. Ama iş pratiğe geldiğinde durum değişir. Film yapımcısı Harvey Weinstein'in hayvanlıkları, yargılanıp mahkûm edilmesinden yıllar önce, anaakım medyada yayımlanan durum komedisi *30 Rock*'ta espri konusu yapılacak kadar iyi biliniyordu. Gözünü para hırsı bürümüş çıkarcılar bunları görmezden geldiler, çünkü Weinstein'in filmleri para kazandırıyordu. Fakat iyi bir insan olmaya çalışan o hassas solcu tipler de bunları görmezden geldiler. Onları da Weinstein'in entelektüel düzeyi yüksek şahane bağımsız filmlere fon sağlaması cezbediyordu.

Dâhilerin şahsi ahlakı hakkındaki tartışma 2010'ların sonlarındaki #MeToo hareketinden* çok önce başladı ama bu feminist hesaplaşma tartışmayı iyice şiddetlendirdi. 2017 yılında eleştirmen Claire Dederer viral olan bir yazısında şu soruyu sordu: "Canavar erkeklerin sanatını ne yapacağız?"[5] Ona göre sormak zorunda olduğumuz bir soruydu bu çünkü süper yetenekliler arasında çok sayıda istismarcı, ırkçı, hatta katil bile vardı ve bu insanların sanatı sık sık ve örtük olarak sapkınlıklarını haklı çıkarmak için kullanılıyordu. "Korkunç şeyler yaptılar ya da söylediler ama muhteşem şeyler de ürettiler" diye yazıyordu Dederer. "Bunlar canavar dâhiler ve bunlarla ilgili ne yapmak gerektiğini bilmiyorum." (İlk soruyla bağlantılı olarak, Dederer ayrıca harikulade bir şeyi başarmasına *yetecek kadar* korkunç bir insan olup olmadığını sorgular: "Bir kitap küçük bencilliklerden müteşekkildir. Acaba daha bencil bir insan olsaydım, daha iyi bir iş çıkarabilir miydim? Daha bencil bir insan olmayı mı amaç edinmeliyim?")

Bu mülahazalar bizi kültürel bir açmazda bırakır. Dâhilerin *bizim gibi olmadıklarını* zımnen kabul ederiz –dâhi etiketinin olayı

---

* İnsanların kendilerine karşı işlenmiş cinsel suçları teşhir etmesine dayalı cinsel taciz ve istismar karşıtı hareket. İlk kez cinsel taciz mağduru ve aktivist Tarana Burke tarafından 2006 yılında sosyal medyada başlatılan hareket, Harvey Weinstein'in çok sayıda cinsel taciz suçu işlediğinin açığa çıktığı 2017 Ekimi'nde büyük bir ivme kazanarak, başta kadınlar olmak üzere milyonlarca insanın katıldığı dev bir harekete dönüştü. (ç. n.)

5 Claire Dederer, "What Do We Do with the Art of Monstrous Men?", *Paris Review*, 20 Kasım 2017.

budur zaten– ama bu, "ruhban dokunulmazlığı"na sahip olmalarını mı gerektirir? İstismarı, şiddeti ve ayrımcılığı asla hoş görmeyeceğinizi ya da görmezden gelmeyeceğinizi iddia ediyorsanız, ya kendinizi kültürel mirasın yarısına kapatacaksınız... ya da kendinizi bir ikiyüzlü durumuna düşüreceksiniz. Bu seçimler tamamen şahsi seçimlerdir ve nadiren tutarlıdır. Bir düğünde "Billie Jean" eşliğinde keyifle dans ederim ama Michael Jackson'ın ölümünden sonra yapılan *MJ* müzikalinden ilk arada çıktım gittim. Medyanın ona ne kadar haksızlık yaptığına dair bir sürü lafı dinlemek zorunda kalmak, şovdan keyif alma ihtimalimi ortadan kaldırmıştı. (Müzikal, kurnazca bir kararla Jackson'ın 1992'deki *Dangerous World Tour*'unu, yani ona yöneltilen ilk çocuk istismarı suçlamalarının ifşa olduğu 1993 Ağustosu'ndan hemen öncesini konu alıyordu.) Zavallı Michael, sırf bir tema park inşa etmek istedi ve çocukları yatıya davet etti diye, kendisini tekinsiz biri olarak yansıtan basının gadrine uğramıştı. Jackson'ın müziğinin büyüsü bozulmuş, müzikal bir bütün olarak çirkin bir şey, mezarından para kazandırmaya devam edebilsin diye bu sorunlu ve yetenekli adamın hayatını aklayıp paklama girişimi olarak görünüvermişti gözüme.

Hayatta olan sanatçılar için bu sorular daha da rahatsız edicidir. Günümüzdeki "iptal"* modasının çok ileri gittiğini düşünen pek çok insan tanıyorum. Bazen onlara katılıyorum da. Fakat en dehşet verici suçların bile, suçun faili yeterince yetenekliyse görmezden gelindiği örneklerin henüz hafızalarda çok taze olduğunu unutmamakta fayda var. Dederer'ın bu bağlamda verdiği örneklerden biri de Roman Polanski'dir. 1977 yılında, o zaman 43 yaşında olan yönetmen 13 yaşındaki bir kız çocuğunu Jack Nicholson'ın evine götürmüş, ona şampanya (ve kızın söylediğine göre yatıştırıcı ilaç) içirmiş, sonra da onunla vajinal ve anal ilişkiye girmişti. Hakkında yasal işlemler başlatılınca, hapis yatma riskini göze almak yerine Amerika'dan kaçmıştı. (Tecavüz, fiili livata ve kıza uyuşturucu sağlama suçlamalarının düşürülmesi karşılığında daha hafif bir suç olan reşit olmayan kızla cinsel ilişkide bulunma suçlamasını kabul

* Kabul edilemez bir şey yapan ya da söyleyen birinin (genellikle sosyal medyada) dışlanmasını, boykot edilmesini ya da işinden kovulmasını ya da bu yönlü çağrıları içeren bir kültürel fenomendir. MeToo hareketiyle birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. (ç. n.)

etmiş ama bu itiraf anlaşmasının onaylanmayacağından korkmuştu.) Polanski o tarihten sonra Birleşik Devletler'e bir daha adım atmadığı gibi, suçluların iadesi kapsamında onu Birleşik Devletler'e teslim etme ihtimali olan ülkelerden de uzak durdu.

Polanski ABD'yi terk ettikten bir yıl sonra, Thomas Hardy'nin aynı isimli romanından uyarladığı *Tess* filmini çekti. "Harikulade güzel bir film bu; kötü bir akıbete mahkûm genç cinselliğini öylesine etkili irdeliyor ki [...] âşıkların hiç yaşlanmayacağını bize kabul ettiriyor" diye yazıyordu Roger Elbert ama Polanski'nin içinde bulunduğu durum düşünülünce çok da mutluluk verici ifadeler değildi bunlar.[6] Film En İyi Yönetmen de dahil, altı dalda Oscar'a aday gösterildi. Üç dalda Oscar, üç dalda César, iki dalda Altın Küre, bir dalda da BAFTA ödülü kazandı. Sonraki otuz yıl boyunca, Polanski'nin yaptığı şeyin aslında o kadar da kötü bir şey olmadığını, Whoopi Goldberg'in ifadesiyle "bildiğimiz anlamda tecavüz" olmadığını açıklamak için bir sürü yıldız sıraya girdi. Polanski 2003 yılında En İyi Yönetmen ödülünü kazandığında, Martin Scorsese, Meryl Streep ve Harvey Weinstein'in de içinde olduğu Hollywood'un ağır topları onu ayakta alkışladılar. Tabii ki Polanski orada değildi.

Kendi kendini mahkûm ettiği bu sürgünde geçen onyıllar boyunca çalışmalarına hiç ara vermeyen Polanski'nin kimi zaman kendisine iftira attığını düşündüğü bazı insanlara dava açtığı da oldu ki bunlar arasında onu tecavüzle suçlayan başka bir kadın da vardı. Hatıratından anlayabildiğimiz kadarıyla, Polanski kendisini Amerikan namus kumkumalığının bir kurbanı olarak görüyor. Oyuncular âlemindeki savunucularıyla ilgili olarak, gazeteci Hadley Freeman şöyle yazdı: "Hüküm giymiş bir çocuk tecavüzcüsüyle neden birlikte çalıştıkları yönündeki sorular, sanattan ziyade dedikoduya odaklanmış sabit fikirli bir kafaya işaret eden yakışıksız sorular olarak görüldü."[7] İnsan ister istemez merak ediyor, acaba kanun kaçağı statüsü, Polanski'nin eserlerine ekstra bir heyecan verici ışıltı mı katıyordu? Aktris Debra Winger 1977 yılındaki dava nedeniyle İsviçre'de tutuklanmasını "kültür ve sanat düş-

6 https://www.rogerebert.com/reviews/tess-1980.

7 https://www.theguardian.com/film/2018/jan/30/hollywood-reverence-child-rapist-roman-polanski-convicted-40-years-on-run

manlarının bir tezgâhı" olarak niteleyip, "bütün sanat dünyası acı çekiyor" dedi.

Bu *laissez-faire** tavırları nihayet #MeToo hareketiyle birlikte değişti ve bu sapıkları savunmak ticari intihar haline geldi. Harvey Weinstein'in düşüşü Hollywood'da pek çok insanı, geçmişte de şimdi de cinsel saldırganlığa karşı olduklarını yüksek sesle beyan etmek zorunda bıraktı. Bu atmosferde Akademi (Sinema Sanatları ve Bilimleri Akademisi) 2019 yılında nihayet Polanski'nin Akademi üyeliğine son verilmesiyle sonuçlanan bir oylama yaptı. Onun dışlanma süreci, çok sayıda aktif ve pasif direnişle karşılaştığı için yavaş ilerleyen bir süreç oldu.

Ve Polanski bütün bu süre boyunca pek çok film yaptı ki bu filmlerden bazıları, bir dostumun ifadesiyle, "cinsel sadizmin yüceltilmesini" içeriyordu. Benim için aşılmaması gereken sınır işte budur. Sanat ile sanatçıyı birbirinden ayırmaya çalışıyorum. Fakat, Polanski ile Chris Goode örneklerinde olduğu gibi, sanat suçun propaganda aracı haline geldiğinde bunu yapmak imkânsız oluyor.

Hollywood Orwell'in *Kral Lear* birkaç küçük kızın tecavüze uğramasına değer mi, şeklindeki sorusuna yanıt vermek zorunda bırakılsaydı, yanıtı mahcup bir "evet" olurdu.

Chris Goode'u yıkıma götüren şey aşk oldu. 2015 yılında Griffyn Gilligan adında genç bir Amerikalı aktörle tanıştı. İnce kemikli, narin yapılı ve güzel yüzlü Gilligan, Ponyboy Curtis kolektifine katılan ilk trans bireydi. Bu değişiklik hayranların hoşuna gitti; Goode'un vizyonunun fazla "doğuştan gelen bedeni norm kabul etme" ("*cisnormative*") eğiliminde olmasından endişelenmişlerdi.

Goode'un 2018 yılı başlarında Ponyboy prova odasındaki çalışma pratikleri hakkında şikâyetler içeren bir açık mektuba muhatap olduğunu ölümünden önce duymuştum. Mektup internetten silinmiş durumda ama onu görmüş olanlar dillendirilen temel suçlamayı hatırlıyorlar: Bir kolektif üyesi başka bir üyeyi taciz etmişti ve Goode bu tacize tümüyle seyirci kalmıştı. Mektup yayımlandığında Goode, Derek Jarman'ın *Jubilee* filmini Manchester Royal Exchange Theatre için tiyatroya uyarlamakla meşguldü ki uzun yıllardır aldığı en büyük sahneleme işiydi bu.

---

* Fr. Bırakınız yapsınlar. Genellikle "*Laissez-passer*" (bırakınız geçsinler) ile birlikte kullanılan ifade liberal ekonominin mottosudur. (ç. n.)

Suçlamalar Goode'un ağırına gitti. Dikkati dağıldı ve *Jubilee*'nin provalarına katılan insanların bana söylediğine göre, provalara katılmamaya başladı. Aktörler ve diğer yaratıcı ekip üyeleri durumu kurtarmak için ellerinden geleni yaptılar ama ortaya çıkan şov tam bir keşmekeşti. İzleyicilerin yarısı ilk arada çıkıp giderken diğer yarısı çıkıp gitmemiş olmalarını bir övünç kaynağına dönüştürdüler. "Cumartesi günkü matinedeydim ve izleyicilerin çoğu bu tarz bir gösteriye maruz kalmaktan hiç memnun olmadı" diye yazıyordu Megan Vaughan.[8] "İzleyicilerin önemli bir bölümü arada çıktı ve bu hareketleriyle, Amyl Nitrate karakterini oynayan –şahane Travis Alabanza'ya, hepimizin duygularına tercüman olarak, anca gidersiniz, dedirttiler. İfadesiz suratlı azınlığın gitmesi, geri kalanlarımıza iyi vakit geçirme imkânı verdi."

Söz konusu açık mektup, Out of Joint tiyatro topluluğundan Max Stafford-Clark ile Old Vic tiyatrosundan Kevin Spacey'yi yıkıp geçmiş olan #MeToo hareketi bütün hızıyla devam ederken yayımlanmıştı. Tiyatro dünyasındaki bazı insanların şahsi fikri, bu yeni ruh halinin cinsiyet ayrımcılığıyla geçen yılların açtığı yaraları sarma sınırını geçerek aşırı hassasiyet boyutuna ulaştığı yönündeydi. (Britanya'da Kraliyet Sarayı öncülüğünde hazırlanan bir taciz politikası taslağı, "dik dik" ve "manalı manalı" bakmayla ilgili uyarılar içeriyordu.) Chris Goode'un eserleri ve çalışmaları gerçekten istismar mı içeriyor yoksa yalnızca nevzuhur püriten ethosuyla mı çelişiyordu? Konuştuğum bir tiyatrocunun ifadesiyle "*woke*'un da *woke*'u olan" ateşli Goode hayranlarının çoğu için son derece rahatsız edici sorulardı bunlar. İnsanlar ondan giderek uzaklaşırken sağlığı da bozulmaya başlamıştı.

İnsanların sırtını dönmeye başladığı Goode, o yılın sonunda bunların en ciddilerinden birini yaşadı. Herhangi bir mecrada düzenli olarak yazmasa da tiyatro eleştirmenliği yapan Maddy Costa 2007 yılında çocuk sahibi olmak amacıyla eleştiri yazmayı tümüyle bırakmış, dört yıl sonra Deliq adında bir sitede yeniden blog yazıları yazmaya başlamıştı. Tekrar yazmaya başladıktan iki hafta sonra Chris Goode ona "kurum içi eleştirmenleri" olup olamayacağını

8 Mektup 11 Mart 2018'de synonymsforchurlish.com sitesinde yayımlandı. Site daha sonra kapandı ama orijinal mektup şurada yeniden yayımlandı: https://www.tumgik.com/insecttribe-blog.

sordu. Goode hikâyeler anlatacak, Costa da onun "köprüsü" olacaktı. Onun görevi, "tiyatro topluluğunun hikâyesini yine tiyatro topluluğuna anlatmak" olacaktı. Bu çalışması Sanat Konseyi tarafından fonlanacaktı (kocasının çok daha yüksek maaşlı bir işte çalışıyor olması da durumu kolaylaştıracaktı.) Costa ilk başlarda Goode'un çalışmalarındaki "queerliğe, inceliğe, kapitalizm karşıtı duruşa, romantizme; aykırılarla, toplumdan dışlanmışlarla ve ıstırap içinde olanlarla kurulan duygudaşlığa, tiyatro dünyasında bu aykırılara alan açma arzusuna" bayılıyordu. Bütün bunlar dehaya –ya da insanların deha diye nitelediği şeye– yakın olmanın deha olmayanlara getirileri arasındadır. Müstesna olana parmak ucuyla bir dokunuş; yavan bir varoluşa heyecan katan kısacık birkaç huşu ânı. Fakat, diye yazıyordu Costa daha sonra, "topluluk gibi ben de *onun çalışmalarına bayılıyorum* demeyi bırakıp *ona bayılıyorum* demeye başladım. Bu konuda yazmamı bu kadar zorlaştıran şeylerden biri de bu". Bardağı taşıran damla ise Ponyboy Curtis topluluğunun Yard tiyatrosunda oynadığı *Vs* oldu. Bu kadarı onun için fazlaydı; artık onun yeryüzündeki temsilcisi olamaz, onun aşırılıklarını sanatsal provokasyonlar olarak sunup aklayamazdı.

Ertesi yıl Chris Goode ve topluluk hakkında yürütülen soruşturmanın sonucu kamuoyuna açıklandı. Prova odasında "güvenlik sorunları" tespit edilmişti. (Raporun tamamı hiçbir zaman açıklanmadı.) Bu tespit Ponyboy Curtis topluluğunun sonunu getirip Goode'un diğer çalışmalarının "askıya alınmasına" neden oldu. İlgili kuruma, çalışmalarına tekrar başlamadan önce yeni davranış kuralları belirleyeceği sözünü verdi. Fakat bu yeterli olmadı: Topluluğun eski üyeleri toplulukla bağlantı kurup hayal kırıklıklarını ifade ettikleri gibi, daha önce bahsettiğimiz açık mektubu yazan kişi şikâyetini resmileştirdi. Goode başka projelerde çalışmalarına devam etmeye çabaladı. Otobiyografik bir oyun ve kendilerine kasten HIV virüsü enjekte eden adamlarla ilgili bir oyun yazmayı planlıyordu. Fakat, arkadaşlarına söylediğine göre, artık çıkarmak istediği işi çıkaramıyordu.

Goode'un ölümünden sonra, onun suçunu açığa çıkarıp ifşa eden kişinin kim olduğunu öğrendim. Şoke edici bir bilgiydi bu: Kocası Griffyn Gilligan'dı bu kişi. Bir akşam Gilligan Goode'un bilgisayarını kullanırken bir sürü çocuk istismarı görüntüsü bulmuş-

tu. 5 Mayıs 2021 günü saat sabah 01:00'de polisler Chris Goode'u gözaltına aldılar. Kefaletle serbest bırakılan Goode 1 Haziran'da kendisini öldürdü.

Benim hikâyeye dahil olduğum yer de burası. Goode hayattayken çalışmaları hakkında çok az bilgim vardı ama ölümü beni sarstı. Londra tiyatrolarına yeni bir haletiruhiye hâkim olmuş, "ruhban dokunulmazlığının" yürürlükten kalktığı, bundan böyle istismar içeren pratiklerin yaratıcılık adına kabul görmeyeceği birdenbire herkese malum olmuştu.

Bir hesaplaşma yaşanacağını düşünüyordum ama bir cenaze töreni oldu. Goode'un bilinçli bir tercihle acıların dâhisi rolü oynadığına kanaat getirip hikâyeyi araştırmaya başladığımda, bir tanıdığım beni "her şeyi sakla" diye uyardı. Söylediğine göre, Goode'un çalışma arkadaşları ve dostları onu internetten silmekle meşguldüler. Chris Goode'un ve topluluğun internet sitesi ortadan kaybolmuş, Twitter hesabı silinmiş, Gilligan'ın şahsi fikirlerini, deneyimlerini ve iç hesaplaşmalarını paylaştığı bloğu parola korumalı hale getirilmişti. Goode'la bir ortak tanıdığımız bana, Goode'un Twitter hesabının silinmesinin onunla özelden yaptığı yazışmaların "buharlaştığı" anlamına geldiğini ve bunun kendisini üzdüğünü söyledi. Gilligan kendi bloğunda "There Will Be No Archive" ("Bir Arşiv Olmayacak") ve "There Will Be No Memorial" ("Bir Anma Töreni Olmayacak") isimli iki yazı paylaştı ve bu yazılarda Goode'un eserlerinin bir daha asla oynanamayacağını öne sürdü. Gelgelelim 2022 yılında bir anma töreni *oldu* ve Gilligan törende bunun "onu yüceltmek ya da mirasını ritüelleştirmek/desteklemek için düzenlenmediği"ni söyledi. Amaç "yalnızca onun varlığının ve çalışmalarının pek çok insanın hayatlarını etkilediğini tasdik etmek"ti.

Aralarında Maddy Costa'nın da olduğu bazı insanlar Goode'un çalışmalarına katılımlarıyla yüzleşmeye çalıştılar. Costa, Goode'la yürüttükleri ortak çalışmalarla ilgili arşivlenmiş paylaşımlarının üst kısmına şöyle bir not düştü: "Onun verdiği zararların bazılarına suç ortaklığı yaptığımı kabul ediyorum. Mesela onunla çalışan başka kadınların emeklerini hiçe saydım; onun etrafında örülen deha kültüne güç verdim ve onun çalışmalarına, özellikle de cinsel içerikli çalışmalarına eleştirel yaklaşan insanlardan bunlara daha ılımlı yaklaş-

malarını isteyip durdum." 2022 yılında Costa'nın da içinde olduğu dört kişi, "kişisel anlatılar ve bir harekete geçme çağrısı"nı yayımladılar. Metnin yazarlarından biri olan eski Ponyboy Paul Paschal, Goode'un ölümünden sonra onun çalışma pratiklerine yöneltilen her eleştirinin onun siyasi muarızlarının değirmenine su taşıyacağı uyarısında bulunuyordu. "Bu hikâye" diye yazıyordu Paschal, "queer deneysel sanatına saldırma gayretindeki sağcı yorumcuların kendi çıkarlarına kullanabilecekleri bir hal almış durumda."[9] Gelgelelim bugün bile hiç sorgulanmayan şey, Goode'un kendi siyasi görüşlerini ve kişisel kimliğini, kendisini bir aykırı deha şeklinde mitleştirmekte bir araç, eleştirilere karşı bir kalkan ve "ruhban dokunulmazlığı"na erişmenin bir yolu olarak kullanıp kullanmadığıdır.

Chris Goode'un hayat ve ölüm hikâyesini yazmaktan vazgeçmek üzereyken biri bana çok dikkat çekici bir belge ulaştırdı. Goode ölümünden birkaç gün önce dostlarıyla yazışıp onlara on dokuz sayfalık bir itirafname göndermişti. "En başta şu konuda anlaşalım mı: Kimse bunu okumak zorunda değil" diye başlıyordu itirafname.

Yazı acımasızca dürüsttü. Bir pedofilin kaleminden çıkıp kendi psikolojisini ve suç örüntülerini bu kadar net bir şekilde ortaya koyan bir metin okumadım hiç. Goode kendi çalışmaları ile özel hayatı arasında bir bağlantı olmadığı savunmasına meyledebilecek herkese karşı çıkıyordu. Sanatı ile çocuklara yönelik cinsel yöneliminin birbirinden ayrılamayacağı fikrindeydi: Onu bir pedofil yapan şey aynı zamanda onu bir oyun yazarı yapan şeydi de. Dokuz yaşındayken bir başka oğlan çocuğuyla bir cinsel temas yaşamış ve kendisine şu soruyu sormuştu: "Her zaman böyle hissedebilmemin bir yolu var mı? Bunun bir yolu da elbette ki bunun hakkında yazmaktı." Günün sonunda bir terapist buldu. "Tutuklanmamdan sonraki ilk seansımızda terapistim yedi ya da sekiz yaşındayken arkadaşlarımla oynamış olduğum yoğun ve heyecan verici seks oyunları ile Ponyboy'la yaptığım çalışmalar arasında çok doğru bir bağlantı kurdu; zira bana göre bu çalışmalar; yoğunluk ve heyecan bakımından, o ilk çocukluk deneyimlerimle karşılaştırılabilecek

9 Paul Paschal, https://statesofdeliquescence.blogspot.com/2022/10/on-working-with-and-after-chris-goode.html.

belki de yegâne şeydi" diye yazıyordu Goode. "Terapistim, mümkün olan en kısa ve özlü şekilde ifade etmişti bunu. 'Her şey diğer oğlanlara böyle şeyler yaptırmakla ilgili, değil mi?'"

2022 yazında Goode'un çalışma arkadaşı ve dostu, oyun yazarı Simon Stephens benimle sanat ile sanatçı arasındaki bağlantı hakkında konuşmayı kabul etti. Birlikte öğle yemeği yedik; bir itirafta bulunmak istiyor gibiydi. Asıl konudan epeyce uzaklaştığımız bir sırada, "sana söylemem gereken çok şey var" dedi. Stephens bir kez konuk oyuncu olarak Ponyboy Curtis şovda rol almış, bu deneyimi "keyif ve heyecan verici" bulmuş ve sonrasında on altı yaşındaki bir aktörün okuması için iklim krizi üzerine bir monolog yazmıştı. Bu ergen gencin performansını Chris Goode yönetiyordu; Stephens prova odasını ziyaret etmiş, herhangi bir olumsuzluk fark etmemişti. Goode kendi topluluğunun çalışmalarını askıya aldıktan sonra da Stephens onunla çalışmayı kabul etmişti.

Pandemi dönemiydi ve prova alanı "zor bulunan ve çok pahalı" bir şeydi, bu yüzden Goode Doğu Londra'nın Stratford bölgesinde Airbnb'den bir yer kiralamıştı. "Chris'in bir ayağının yarısı daha yeni kesilmişti" dedi Stephens bana. "Hastalığın ne olduğunu bilmiyorum ama annesini ellili yaşlarında öldüren hastalıktı bu." Goode ayağında kayak botuyla prova yerine gelmiş, ikili işe koyulmuştu. Goode umut, daha doğrusu umudun yokluğu hakkında bir oyun yazmak yapmak istiyordu. "İzleyicileri bütün o umutsuzluklarıyla baş başa bırakmak istiyorum" demişti Stephens'a.

Stephens daha sonra Gilligan'dan bir mesaj aldı. Gilligan ondan, Goode orada değilken kendisini hemen aramasını istiyordu. Aynı gece aradığı Gilligan ona Goode'un bilgisayarının sabit disklerinde bulduğu şeyi anlattı. Böyle bir durumda insan ne yapmalıdır? Bazı insanlar için bu sorunun yanıtı basit olabilir, nitekim Goode kendisine yönelik suçlamalar duyulduğunda pek çok arkadaşının kendisini nasıl "yok saydığını" (*ghosted*) bizzat yazdı. Stephens ise farklı bir hissiyattaydı; cezaevlerinde yazarlık dersi vermiş biriydi ve artık Goode'la birlikte çalışamayacağından çok emin olmakla birlikte, onunla ilişkisini bütünüyle kesip atamazdı.

Bu kararı onu bana asıl anlatmak istediği şeye, yani hikâyenin finaline götürdü. Goode kefaletle dışarıdayken onunla Doğu Londra'daki Victoria Park'ta buluşmuştu. Hikâyedeki trajik bir epizodun

gülünç bir ânı olarak, Stephens'ın elinde bir kruvasanla buluşmaya gelmesiyle parkın aç kazlarının saldırısına uğraması bir oldu. Sonraki iki saat boyunca Chris ona her şeyi anlattı. Aralarında geçen bir diyaloğu özellikle hatırlıyordu:

> SIMON: Cezaevinde ziyaretine geleceğim.
> CHRIS: Öyle bir şey olmayacak.

Bu diyaloğu aktardıktan sonra Simon bana şöyle dedi: "Kırk küsur yaşında kuzeyli bir adam olarak daha önce asla yapmadığım bir şeyi yaptım ve uzanıp elini tuttum." Sesli ifade etmeseler de her ikisi de ne olacağını biliyordu.

Stephens, Goode'un korkunç sırrının onun yaratıcı enerjisini besleyen şey olduğuna dair inancını paylaşmıyor. Onu bir canavar yapan şeyin aynı zamanda onu bir yazar da yaptığı, bütün sanatının bir itiraftan, hem gizleme hem de görülme arzusundan ibaret olduğu fikrini reddediyor. Buradaki ana fikir, bir arkadaşımın ifadesiyle, şudur: "Yazdığı bütün oyunlar birer intihar notuydu." Stephens *zırva* olarak nitelendirdiği bu fikre müsamaha gösterilmemesi gerektiğini düşünüyordu. Bu düşünce tarzı tehlikeli bir kişi kültünü güçlendiriyor ve buna inanmaya başladıklarında sanatçıları mahvediyordu. "Bu yaklaşım bana alkol bağımlılığı nosyonlarını ve bu nosyonların sanatla bağlantısını hatırlatıyor" diye yazdı Stephens bana. "Hem muhteşem bir sanatçı hem de alkolik olan insanlar vardı. Fakat ne alkolik oldukları *için* muhteşem sanatçıydılar ne de muhteşem sanatçılar oldukları için *alkolik*. Bağımlılığın duygusallaştırılmasına neden olan yanıltıcı bir romantik mittir bu."

Chris Goode'un "hem bir suçlu hem de iyi bir arkadaş" olduğunu söylüyordu Stephens. "Hem çocuk cinsel istismarına bulaşmış hem de pek çok insana müşfik bir hoca olmuştu. Hem korkunç istismar suçları işledi hem de nitelikli bir sanat yaptı. Bunlardan birinin diğerini telafi edebileceğini ya da affettirebileceğini sanmıyorum... Birinin diğerine sebep olduğunu da sanmıyorum. Bence bunlar yan yana var olan şeyler. Burada bir nedensellik yok, çelişki var." Stephens'ın merak ettiği şey, Goode'u göklere çıkaranların onun bir kahraman olmasına, sonraki süreçte diğerlerinin ise onun bir cani olmasına ihtiyaç duyup duymadıklarıydı. "Kişi kültü bir

yalandır çünkü böyle bireyler (*individual*) yoktur. Aksine, bizler *bölünmüşleriz* (*dividuals*). Gerçek benlik diye bir şey yok."

Chris Goode kendisine, işlediği suçların yeteneği için ödediği bir bedel olduğunu mu söylüyordu? Bunları kendisine yakıştırabilmesinin yolu bu muydu? Çevresindeki insanları her şeyi olduğu gibi görüp yüksek sesle ifade etmekten alıkoyan şey, Maddy Costa'nın ifadesiyle "deha kültü" müydü? Simon Stephens'ın son konuşmalarında Goode'a söylemiş olduğu şey bana çok dokundu; keşke Goode daha az hayrana, daha çok dosta sahip olsaydı.

Muhteşem Eşler

Feminizm ilham periliğine farklı bir gözle bakmamıza, onu bir kariyer seçeneği olarak görmemize neden oldu.
Francine Prose, *The Lives of the Muses*

"Günümüzde neden kadın dâhi yazarlar, sanatçılar ya da besteciler olmadığını merak ediyordum" diye yazıyordu 1898 yılında, o zamanlar ellili yaşlarında olan Sofya Tolstaya. "Bunun sebebi enerjik bir kadının sahip olduğu [...] bütün tutkunun ailesi, aşk, kocası ve özellikle de çocukları tarafından sömürülmesidir... Çocuk doğurmayı ve yetiştirmeyi bitirdiğinde sanatsal ihtiyaçları uyanır ama artık çok geçtir."[1]

Bu satırları yazdığı tarihte Tolstaya on altıncı hamileliğini yaşıyordu. Üç yıl önce en küçük çocuğu Vanechka yedi yaşındayken hayatını kaybetmiş, Tolstaya büyük acılar yaşamıştı. O tarihler itibarıyla, kocası Lev Tolstoy *Savaş ve Barış*'ı ve *Anna Karenina*'yı yazmış adam değil, ailesinin aristokratik malikânesinde yaşamaya devam etmesine rağmen mülkiyetten feragati ve cinsel perhizi vaaz eden bir peygamberdi artık. Minik Vanechka'nın doğumu o ilkenin de içinin boş olduğunu kanıtlamıştı.

Tolstoy, Sofya'nın bütün hayatı boyunca tanıdığı biriydi. Sofya'nın annesi Tolstoy'un çocukluk arkadaşlarındandı ve Tolstoy, Sofya'nın ailesini, yani Behr'leri çok severdi. Tolstoy'un annesi o iki yaşındayken ölmüş ve Tolstoy, akrabaları arasında, oradan oraya sürüklendiği kopuk kopuk bir çocukluk geçirmişti. Kaydolduğu ama hiçbir zaman kendini veremediği üniversite hayatı, zührevi bir hastalık yüzünden hastanelik olunca bitmişti. Otuz altı yaşındayken on sekiz yaşındaki Sofya'ya evlilik teklif etmeden

1 Cathy Porter (ed.), *The Diaries of Sofia Tolstoy* içinde, İng. çev. Cathy Porter, Londra: Alma Books, 2017. Ben elinizdeki kitapta, ailesinin "Sonya" diye seslendiği Sofya'nın resmi adını ve –onu kocasından ayırt etmek için– "Tolstoy"un dişil formu olan "Tolstaya"yı kullanmayı tercih ettim.

önce orduda askerlik yapmış, onlarca genelevin müdavimi olmuş ve malikânesindeki köylülerden birinden bir çocuk peydahlamıştı.

Üniversitede Rus edebiyatı okuyan öğrenciler Tolstoy'ların evliliğini bednam bir evlilik olarak bilirler. Lev doğuştan bir aristokrat, otoritesi tartışılmaz bir aile reisi ve depresif bir adamdı; hem başka insanlarla olağanüstü bir empati kurabiliyor –1890'lı yıllarda bir açlıkla mücadele kampanyası örgütlemişti– hem de onlara karşı zalimce bir duyarsızlık sergileyebiliyordu. Sofya ise bile isteye ve göstere göstere kendini feda etmiş bir kurban, son derece muhafazakâr, gergin ve geçen her yılla birlikte daha da gerginleşen bir kadındı. Lev ilerleyen yıllarda anarşizme yönelip bir köylü hayatı yaşamak isterken, Sofya çocuklarının beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığından emin olmak istiyordu. Lev Ortodoks Kilisesi'nden aforoz edilmişti, Sofya ise çok dindardı.

Kalemi Tolstoy'u bu ilişkinin muktediri kılıyordu. Sofya ilk çocuklarını emzirmekte sorunlar yaşarken, Lev sütanne kullanan kadınların anormal olduğunu iddia ettiği "İltihaplı Aile" isimli beş perdelik bir oyun yazmaktaydı. Lev artık yaşlı bir adamken *Kroyçer Sonat*'ı yazdı ve bu kitapta iffet üzerine yürütülen tartışma kendisini çok utandırmasına rağmen, Sofya bu kısa romanın yasaklanmasını protesto etmek amacıyla Çar'a gitti. Bu iki Tolstoy'u birbirine bağlayan şey Lev'in sözcükleriydi – önce iki romanını yazmak, sonraları da sansürcülerden kaçınmak için verdiği mücadelelerdi.

Sofya Tolstaya'nın yaptığı fedakârlıklar kendisi açısından apaçık ortadaydı. "Bir dâhi beslenmeli, yıkanmalı ve giydirilmeli, yazdığı şeyler defalarca temize çekilmeli, sevilmeli ve sakin kalabilsin diye kıskançlığa yol açacak hiçbir sebep yaratılmamalıdır" diye yazıyordu günlüğüne. "Dâhi bir adam her zaman eserlerinde gerçek hayatta olduğundan çok daha iyi bir adamdır!" Ne var ki Tolstoy, önce yazılarını kızlarına kopya ettirerek, sonra da karizmatik genç Vladimir Çertkov'la duygusal bir bağ kurarak karısından yavaş yavaş koptuğunda, Sofya yıkıldı. Ne kadar acıya mal olursa olsun, ona sahip olmak istiyordu. "Sofya onun okuruydu" diye yazıyor Lev Tolstoy'un biyografisini kaleme alan A.N. Wilson.[2]

2 A. N. Wilson, *Tolstoy*, Hamish Hamilton, 1988; gözden geçirilmiş baskı: Atlantic Books, 2015.

Sofya Tolstaya'nın birinci karılık görevi ilham periliğiydi. Sofya'nın ailesinde karşılaştığı teklifsiz samimiyet ve alakada, Tolstoy kendi çocukluğunda hiç sahip olamadığı her şeyi görüyordu. Aynı zamanda *materyal* da görüyordu. Birkaç haftadan ibaret flörtleşme sürecinde, sevgililer yazdıkları günlükleri ve diğer yazıları birbirlerine vermişlerdi. On altı yaşındayken *Nataşa* adında bir kısa roman yazıp okuması için onu da Tolstoy'a veren Sofya, daha sonra gençlik zırvaları olduklarını iddia ederek başka yazılarıyla birlikte bu romanını da yaktı. İlerleyen yıllarda buna pişman oldu çünkü böylece, *Nataşa* romanındaki kahramanın ismini ve yaşadıklarını Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'taki Nataşa Rostova karakterinde kullandığı şeklindeki iddiasının kanıtını da ortadan kaldırmış oldu.

Sofya'nın günlüklerine nakşedilmiş, Lev'in aşka dair naif iç dökmeleri olarak tanımladığı şey onu büyülerken Lev'in günlüğü Sofya'yı o kadar da büyülememişti. Lev günlüğüne yazdığı ilk kayıtta, bir hayat kadınından kaptığı belsoğukluğu için tedavi gördüğünü anlatmıştı. Sofya daha sonra, bu günlüğü okuduğunda hıçkıra hıçkıra ağladığını, çünkü okuduğu şeyin hayalindeki büyük adamı "paramparça etti"ğini yazdı. Fakat Lev *tanınmak* istiyordu: Karısının ikinci kalbi, ikinci beyni ve üçüncü, dördüncü elleri olmasını istiyordu. Sonraki yıllardaki mutsuzlukları büyük ölçüde ve kesinlikle, Lev'in bir kadından birbiriyle çelişen bir sürü şey beklemesinden kaynaklandı. Cinsel arzuları olmayan saf bir varlık istiyordu. Anne yerini tutacak bir kadın istiyordu. Kendisinin ifade edemediği hisleri ifade edebilen ve kaybettiğini hissettiği bir saflığa sahip olmaya devam eden birini istiyordu. Bir sekreter istiyordu ama o sekreterin kendisini sevmesini de istiyordu.

Evliliklerinin ilk yıllarında Sofya istediğinden çok daha sık olarak hamile kaldı. (Lev her türlü doğum kontrolüne karşı çıkıyordu.) Sofya daha yirmisine bile gelmemişken çocuklarına bakmak için eve tıkılırken, Lev yanına Sofya'nın bekâr kız kardeşi Tanya'yı alıp balolara ve avlara gidiyordu. "Tolstoy Natasha [Rostova] karakterini Sofya ile kız kardeşini 'mezcederek' yarattı" diyor Alexandra Popoff, yazdığı Tolstaya biyografisinde.[3] Bu kahramanın gençliği

3 Alexandra Popoff, *Sophia Tolstoy: A Biography*, New York: Free Press, 2010, s. 44 [Türkçesi: *Sofiya Tolstoy*, çev. Cemil Büyükutku, İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları, 2012].

için Tanya model alınmış, hiçbir zaman dertsiz tasasız biri olma fırsatı bulamamış Sofya ise kahramanın annelik dönemine model olmuştu. Tolstoy eşini günlük tutmaya ve uzaktayken kendisine düzenli olarak mektup yazmaya teşvik ediyor, onun iç dünyasını kana kana içmek istiyordu. Buna karşılık o da karısına, kız kardeşine duyduğu ilgi de dahil kendi sırlarını emanet ediyordu. Ücra bir yerdeki malikânesi Yasnaya Polyana'dan uzakta olduğu bir defasında karısına yazı yazmakta zorlandığını anlatan bir mektup göndermişti. Her şey donuktu ve kelimeler akmıyordu. Her şeyin yaratıcılığını tetikleyecek şekilde düzenlendiği evinde olması gerekiyordu.

Evliliklerinin nabzı yazıda atıyordu. Lev takıntılı bir şekilde her akşam olay örgüsünü gözden geçirip ona yeni sayfalar getirdiğinden, Sofya yedi yılını *Savaş ve Barış*'ı temize çekmekle geçirdi. (Ailevi olayların anlatıldığı bölümleri, askeri harekâtların anlatıldığı bölümlerden daha çok seviyordu.) Lev bazen yazdığı bölümleri ya da beğeneceğini düşündüğü başka yazarların eserlerini ona sesli okurdu. Tolstaya kocasının okuruydu, derken A.N. Wilson'ın kastettiği şey buydu; onları birbirine bağlayan şey, ikisinin de kendilerinden büyük olduğunu kabul ettikleri Tolstoy'un yazınsal projeleriydi. Sofya ona inanıyordu. O Sofya'dan aldıklarını sahipleniyordu. Sofya onun için her şeyden vazgeçmişti: Sanata ve müziğe olan ilgisinden, kendi ailesiyle yakın ilişkilerinden, zamanından, bedeninden. Lev ise bunlardan besleniyor, onun fedakârlıklarıyla kendisini büyütüyordu. Lev, Sofya için yazıyordu.

Tolstoy'un *Anna Karenina* ile *Savaş ve Barış*'ı yazdığı bu muhteşem yıllar boyunca, Sofya Tolstaya yaptığı fedakârlıkların buna değdiğine inandı. Birbirlerine âşıktılar. Lev bir sanatçıydı. Sofya bu dünyaya ona hizmet etmek için gönderilmişti. Dışarıdan bakanlara bu ilişkideki dengesizlikler çok büyük, detaylar abartılı gibi gelebilir; Tolstaya'nın kopyalama görevi sık gerçekleşen hamilelikleriyle akamete uğrayamazdı, bu yüzden lohusa yatağında bile çalışmaya devam ediyordu. Fakat belli bir süre için, Sofya'nın sahip olduğu için kendini ayrıcalıklı hissettiği bir meslekti bu ve bu mesleği icra etmeyi kabullenmişti. Lev Tolstoy'un nasıl bir hayat yaşaması gerektiğine dair bir vizyonu vardı: Modern hayatla ya da bu hayatın keşmekeşiyle kirlenmemiş, mutlu mesut yaşayan basit köylülerle

ve pastoral bir aileyle kuşatılmış bir kırsal efendi olmak istiyordu. Yeterli parası ve statüsü olduğu için bu isteğini hayata da geçirebildi. Tolstoy'u ayakta tutan şey, onu ayakta tutmak için yaratılmış devasa bir organik makineydi. Onun bal yaptığı kovandı bu.

Anna Karenina ile *Savaş ve Barış*'ın onu Rusya'nın "ikinci çarı" mertebesine yükseltmesinden sonra, Tolstoy kadar kendini kaprisin dibine vuran çok az sanatçı olmuştur. İkinci büyük eseri olan *Anna Karenina*'nın gelişi o kadar kolay olmamış, Tolstoy *Savaş ve Barış*'ın yayımlanmasından sonra bir moral çöküntü yaşamıştı. Aylarını Yunanca çalışmakla, sağlığına iyi gelir düşüncesiyle yaban atı sütü içmek için bozkırlara gidip gelmekle ve yöresinde bir okul açmaya çalışmakla geçirdi. Sofya her daim ya hamileydi ya da bir bebeği emziriyordu. Gelgelelim 1873 Martı'nda Sofya'nın oğulları okusun diye ortalığa bıraktığı bir Puşkin hikâyeleri derlemesini buldu Tolstoy; Puşkin'in yalın üslubu onu büyüledi ve hemen o akşam *Anna Karenina*'nın açılış paragraflarını yazdı. Fakat kitabın yarısına geldiğinde ilgisini kaybetti ve tekrar okul projesi üzerinde çalışmaya başladı. Sofya ondan ısrarla romana dönmesini istiyordu. Kız kardeşine yazdığı bir mektupta, yazı yazmanın Lev'in "mesleği" olduğunu ve Lev kalbinin sesini dinlemediğinde, kendisinin çok mutsuz olduğunu söyledi: "Hayatımda artık eksik olan şey, Lyovochka'nın* her zaman büyük keyifle okuyup hayranlık duyduğum çalışmaları. Anlayacağın, Tanya, gerçek bir yazarın karısıyım ben ve bizim yaratıcı çalışmalarımız benim için çok ama çok kıymetli." ("çalışmalarımız" kısmına dikkat.)

Anna Karenina'nın kilidini açan şey keder oldu: 1875 yılında çiftin oğlu Nikolay menenjitten öldü. Lev tekrar yazmaya başlayıp Sofya'nın ıstırabını romanında kullandı; nitekim romanda bir anne, çocuk büyütürken deneyimlenen "ezeli ve ebedi korku"dan bahseder. Bir kez daha Lev yazdı, Sofya kopyaladı. Tabii ki yine hamile olmasına rağmen o kadar sıkı çalıştı ki fiziksel çöküntü yaşadı. Sağ kolu acı içindeydi; doktor ona dinlenmesini emretti. Sonbaharda boğmacaya yakalandı ve prematüre bir bebek doğurdu; bebek öldü. Sonra karın zarı iltihabı oldu ve kendisi de ölümün kıyısına geldi. Tolstoy'un bü-

* Lev Tolstoy kastediliyor. (ç. n.)

tün bunlara verdiği tepki manidardı. "Bunca zamandır –iki haftalık bir süreden bahsediyor– ölü doğum yapan ve kendisi de ölümün eşiğinde olan hasta bir eşe bakıyorum" diye yazıyordu bir arkadaşına. "Fakat tuhaftır, ilgilendiğim sorunlar hakkında hiçbir zaman bu dönemde olduğu kadar enerjik bir şekilde düşünmemiştim."[4]

Sofya iyileşir iyileşmez yeniden bütün gece kopyalama yapmaya koyuldu. Bu korkunç gebelik sürecine rağmen –ya da belki de bu süreç sayesinde– roman yayımlanır yayımlanmaz büyük bir eser olarak kabul gördü. Kitabı ilk eleştirenler arasında kitabın uzunluğundan şikâyet edenler kadar –mesela *New York Tribune* gayet ciddi bir üslupla "neredeyse uyutacak kadar sıkıcı laf kalabalığı" diye yazdı–, Tolstoy'un ayrıntılı taşra anlatımından, bilge anlatıcının içgörülerinden ve Anna ile çevresindeki insanların incelikli karakter yaratımından büyülenenler de vardı. Okurlar onun eski Rusya ile yeni Rusya arasındaki çatışmayla ilgili olduğunu da anlamıştı ki roman bu yanıyla Tolstoy'un bu konudaki ikircikli duruşunu da yansıtıyordu. "Tolstoy'un aşk ve arzu hakkında gerçekten ne hissettiğine ya da nasıl hissetmesi gerektiğine tek bir kez bile kafa yorduğundan kuşkuluyum" diye yazıyordu romancı James Meek 2012 yılında.[5] "Şefkat ile ahlaki katılık, şehvet ile nefsine hâkim olma, karısına âşık olma ile ondan bıkıp sıkılma arasında gidip geliyordu. Bu belirsizlik *Anna Karenina*'da karısını iki farklı şekilde tasvir etmesinde de yansımasını bulur: Bir tarafta, bu kitabı yazdığı günlerdeki karısına benzeyen, çocuk doğurup durduğu için yıpranmış, erdemli ama biraz da itici kadın Dolly, diğer tarafta, onunla evlendiği günlerdeki karısına benzeyen, ateşli ve şirin genç kız Kitty."

Lev kitabın kazandığı başarının şerefine Sofya'ya hediye olarak pırlanta ve yakutla bezeli bir yüzük aldı. Ne var ki Tolstoy'un en büyük iki eseri aracılığıyla bu iki insanı birbirine bağlayan zihinsel ortaklaşma, bu tuhaf iç içe geçmişlik hali çözülmeye başlamıştı. Tolstoy yıllarca imanıyla cebelleştikten sonra, bir manastırı ziyaret etti ve dinsel bir coşkuyla dolup taşmış olarak eve döndü. Her zaman olduğu gibi, hayatlarına bu yeni tutkuyla bağdaşan yeni bir

4 Popoff, s. 85.

5 James Meek, "Rereading Anna Karenina", *Guardian*, 31 Ağustos 2012.

düzen verme işi karısına kaldı: Yasnaya Polyana'da çok katı oruçlar tutmaya, toplu İncil okumaları yapmaya başladı. (Tolstoy sigarayı ve avlanmayı bıraktı, hatta bir süreliğine vejetaryen oldu.) On dokuzuncu yüzyıl başlarında faaliyet gösteren Rus isyancı topluluk Aralıkçılar (Dekabristler) hakkında bir roman yazmaya başladı ama üç bölüm sonra bıraktı. Bilahare bu nevzuhur sofuluğu da bırakıp din karşıtı oldu. Edebiyatı tümüyle bıraktığını ilan etti. *Bir zamanlar* bir romancıydı ama artık değildi. Bundan böyle kişisel gelişim kitapları yazacaktı. Tolstaya 1880 yılında kız kardeşine yazdığı bir mektupta, Lev'in yeni çalışmalarını "dayanılmaz ölçüde sıkıcı" olarak niteledi. Hayatlarını birbirine bağlayan o sırma tel –yani Tolstoy'un edebi çalışmaları ile Tolstaya'nın bundan aldığı keyif– aşınıyordu.

Tolstoy'un hayatının bundan sonraki birkaç onyılı için iyi şeyler söylenmez. Moskova'ya karşı bir nefret hissi geliştirip taşrada yaşamanın keyfini daha da fanatikçe savunmaya başladı. Felsefeye olan ilgisi büyüdükçe, Rusya'da Ortodoks Kilisesi'ne ve ülkeyi yöneten hantal bürokrasiye en sert eleştirileri yönelten kişi haline geldi. Şöhreti onu, daha önemsiz bir yazar olsa mutlaka karşı karşıya kalacağı sansürden, hatta hapisten koruyordu. İnsanlar onu bir bilge, bir peygamber, kutsal bir şahsiyet olarak yüceltirken, bizzat kendisi de bu nitelemelerle bağdaşacak şekilde davranır olmuştu. Tıbbı reddediyor, cezaevlerini ziyaret ediyor, sahip oldukları parayı saçıp savuruyordu. Eşi, tutturduğu bu yeni yolda ona eşlik edemediği gibi, yaptığı şeyleri anlayamıyordu da. "Sanki insanların kötü muamele görüp acı çektikleri yerleri arayıp bulmaya çalışıyor gibiydi" diye yazdı anılarında. "Kınamalarından ve suçlamalarından ben, ailemiz ve zengin olan ama mutsuz olmayan herkes nasibini alıyordu."[6] Tolstoy bir zamanlar kadın karakterlerini kurgularken Sofya figüründen –saf bakire– yararlanıyordu. Şimdi ise kendisine bir yuva sağladığı ve yedirip içirdiği, onun sağladığı maddi desteğe bağımlı olduğu için ona içerliyor, üstüne bir de geliştirdiği felsefeyi kendisi kadar benimsemediği için onu hor görüyordu.

Yaşadıkları yabancılaşma kelimelere de dökülmüştü. 1886 yılında, yani *Anna Karenina*'nın yayımlanmasından altı yıl sonra, "Onun

6 Sofia Tolstoy, *My Life*, İng. çev. ve akt. Alexandra Popoff, *Sophia Tolstoy: A Biography*.

yazarlığına neden hâlâ körü körüne inanıyorum, hiç bilmiyorum" diye yazıyordu günlüğüne Tolstaya. İkisi de günlük tutup birbirlerinin okuması için evin orasında burasında bırakıyorlardı. Lev, on ikinci çocukları Sasha için doğum sancıları çekmekte olan Sofya'yı bırakıp gitmekle tehdit etti. Sofya Lev'in cinsel ilişki talebini reddetti ve bu onu daha da kızdırdı; oysa Lev günlüğüne karısıyla birlikte yaşamanın iğrenç bir şey olduğunu yazıyordu. Birbirlerine yabancılaşmalarının yarattığı boşluk kendilerine Tolstoycular diyen ve Sofya'dan şikâyet ede ede malikânede dolanıp duran Tolstoy hayranları tarafından dolduruldu. (Sofya'nın buna tepkisi daha da gergin ve makullükten daha da uzak bir insana dönüşmek oldu.)

Bu Tolstoycuların en önde geleni, Tolstoy'un elli beş yaşındayken tanıştığı eski Muhafız Alayı subayı Vladimir Çertkov'du. İkisi birbirlerine iki binden fazla mektup yazdı ve Çertkov'a Tolstoy'un günlüklerini okuma izni verildi. Aralarındaki ilişki arkadaşlığın ötesinde geçip tinselliğin, zorlayıcı kontrolün ve erotizmin iç içe geçtiği bir ilişkiye dönüştü. Çertkov fiilen Sofya Tolstaya'nın yerini alıp Tolstoy'un en önemli *okuru* haline geldi. Ve Tolstaya'nın yaptığı gibi Tolstoy'un dinsel şevkini kırıp maddi dünya reddiyesine karşı çıkmıyordu ki bunun önemli bir sebebi de *Tolstoy'un* evladı olmaması, yani *Anna Karenina*'nın telif geliriyle geçinecek olmamasıydı tabii. Çertkov Tolstoy'un günlüklerini ve mektuplarını kopyalamaları için sekreterler tuttu, hatta Tolstoy'a ne yazması gerektiğini bile söyledi.[7] En nihayetinde Çertkov, yazarın mirası üzerinde kendisine söz hakkı tanıyan gizli bir vasiyet koparmayı başardı.

Savaş ve Barış'ı yazan büyük Tolstoy'un nasıl olup da iç karartıcı dinsel risalelerin okunmaz yazarına dönüştüğünü sorarsanız, yanıtı basittir. Çünkü Sofya Tolstaya'nın yerine Vladimir Çertkov'u geçirdi. Aile hayatının yerine bir aziz havasında vaazlar vermeyi geçirdi. Destek ve dayanışma temelli bir ilişkinin yerine kontrol temelli bir ilişkiyi geçirdi. Muhteşem bir eşin bir dâhi için çok önemli olduğuna inanmayıp, bütün olayın tek bir şahsiyette başlayıp bittiğini düşünenler lütfen önce *Anna Karenina*'yı, sonra da Tolstoy'un elli beş yaşından sonra yazdığı herhangi bir metni bir okusunlar.

7 Alexandra Popoff, *Tolstoy's False Disciple*, New York: Pegasus, 2014, s. xviii.

Deha mitolojisinde hanımların eşsiz bir yeri vardır. "Hanım" ("wife") diyorum çünkü dâhi olarak kabul ettiğimiz insanların çoğu erkektir ve bunların çoğu da heteroseksüel evlilikler yapmıştır. Fakat benzer bir dinamiği mesela Amerikalı kadın yazar Gertrude Stein ile kadın partneri Alice B. Toklas arasında da görebiliyoruz. Tolstoy'un eşine yaptığı gibi Toklas'ın gerçek hayatını yağmalayıp çalışmalarında kullanan Stein, bununla da yetinmeyip partnerinin *sesini* de çalarak *Alice B. Toklas'ın Özyaşamöyküsü* adında bir kitap kaleme almıştır. Ve sonra da bu kitabında "Alice"in ağzından, Gertrude bir dâhidir, diye yazmıştır.

Pratik boyutu da olan bir meseledir bu: İlham perisiyle destansı bir mücadeleye girişmiş o yenilikçinin, yazarın, ressamın, o yüce kahramanın ekmeğini suyunu kim veriyor? Dâhinin bir eşi yoksa bu ihtiyaçları kurumlar karşılayabilir. Hildegard von Bingen gibi ilk kadın yazarlar rahibe manastırlarında yaşadılar. Çok ama çok garip bir adam olan Isaac Newton, o zamanlar cezaevi-erkek kulübü-manastır hücresi kırması bir yer olan Cambridge Koleji sistemi içinde muvaffak oldu. Japon sanatçı Yayoi Kusama 1977 yılında Tokyo'daki bir akıl hastanesine başvurdu ve o günden sonraki bütün hayatını orada geçirdi. (Stüdyosu hastanenin hemen karşısındaydı.) Fakat bir eş bunlardan fazlasını sunar. Büyük bir adamın hayatında bir yeri olan başka hiçbir figür bir eşin yarattığı etkiyi yaratamaz ya da o adamın varoluşunun her veçhesiyle onun gibi kopmaz bir şekilde iç içe geçemez. *Baffler* dergisi için yazdığı "The Wife Glitch" başlıklı yazısında, Amerikalı yazar Jennifer Schaffer bir hayat arkadaşının eşsiz hasletlerini şöyle sıralar:[8]

> Neye ihtiyaç duyacağımızı önceden düşünen biri; evlerimizi ve hayatlarımızı düzene koyan biri; duygularımız çok hassas ve incinmiş olduğunda duygusal ihtiyaçlarımızı gözeten biri. Hayatın sonsuz ayrıntılarını takip ve idare eden biri; ruh halimizle ilgili sorumluluk üstlenen biri; gelir gider dengesini sağlayan biri. Hepimiz, ne isteyeceğimizi önceden bilebilecek kadar bizi yakından tanıyan birini isteriz; hiç sızlanmadan arkamızı toplayan birini; zayıflıklarımızı kendi kuvvetiyle kapatan birini... Bütün bunları gerçekten isteyerek yapan birini.

8 Jennifer Schaffer, "The Wife Glitch", *The Baffler*, Nisan 2020, https://thebaffler.com/outbursts/the-wife-glitch-schaffer.

Tolstaya burada söylenenlerin cisimleşmiş halidir. Fotoğrafçılığa merak saldığı orta yaşlarında kendisinin de fark ettiği üzere, yetenekli bir sanatçı, günlüklerinin ortaya koyduğu üzere de sıkı bir yazardı o. Kocasının çalışmalarını okurken önerilerini ve eleştirilerini içeren notlar düşer, bu işe kendini her şeyiyle verirdi. Tolstoy daha sıradan, daha az entelektüel bir kadınla da evlenebilirdi ama o kadına sırtını bu kadar dayayamazdı. Tolstoy'ların evliliğini –ayakta kaldığı süre boyunca– ayakta tutan şey onun kocasının yazılarına müptela olması ve gösterdiği özen ve ilginin kocasını beslemesiydi. Tolstoy'un Sofya'nın kısa romanı *Nataşa*'dan "çalıp çırparak" *Savaş ve Barış*'ı yazdığını söylemek meseleyi basite indirgemek olur ama o romanın Tolstoy'un tek başına başardığı bir şey olduğunu söylemek de aynı kapıya çıkar. O başarı için Tolstoy'un eşine, çocuklarına, eşinin yaptığı temize çekme işine ve taşradaki malikânelerine ihtiyacı vardı. O bir dâhiydi ve de bir asalak. Etrafındaki insanlar yaptıkları fedakârlıklara değdiğini mi düşünüyorlardı? Peki bizler, Tolstoy'un bugünkü okurları olarak böyle mi düşünüyoruz? Bir sanat eserine ya da bilimsel bir yeniliğe hayranlık duyduğunuzda, o şeyin yaratılması sürecinde zarar gören insanlara karşı bir borcunuz yok mudur?[9]

Bir eş, dâhi adamı (ya da kadını) büyütülmüş olarak kendisine geri yansıtan bir aynadır. Başka eşlerle konuşabilen bir eşe sahip olması, Gertrude Stein'ın dâhilik iddiasını güçlendiriyordu. Toklas'a şöyle söyletiyordu:

> Bu kitabı, yani Gertrude Stein'la geçen yirmi beş yılımı yazmaya karar vermeden önce, *oturup sohbet ettiğim dâhi eşleri* hakkında yazacağımı söylerdim hep. Pek çoğuyla sohbetim oldu. Gerçekten dâhi olan adamların gerçekten eşi olmayan kadınlarla sohbetim oldu. Dâhilerin, neredeyse dâhilerin, sözümona dâhilerin eşleriyle sohbetim oldu; kısacası pek çok eşle ve pek çok dâhi eşiyle sık sık ve uzun sohbetlerim oldu.

Çiftimiz Pablo Picasso'yla bir araya geldiğinde, Gertrude ressamla konuşurken, Alice ise Picasso'nun kendisi de ressam partneri Fernande'yle konuşur: "Hiç mi hiç eğlenceli bir kadın değildi. Şapkalardan bahsettik."[10]

---

9 Son yıllarda bu soruyla cebelleşen, aralarında Claire Dederer'ın *Canavar*'ının ve Erich Hatala Matthes'un *Drawing the Line*'ının da [Sınır Çizmek] olduğu birkaç kitap çıktı.

10 Gertrude Stein, "The Autobiography of Alice B. Toklas", *The Atlantic*, Mayıs 1933,

Deha tarihinde eşlerin oynadığı benzersiz rolü net bir şekilde idrak etmem, *Great Wives* (Muhteşem Eşler) ismiyle yaptığım bir radyo programı sayesinde oldu. Bu programın, BBC'nin Neville Chamberlain'den Donna Summer'a pek çok şahsiyeti konu alan uzun soluklu *Great Lives* (serisine eşlik etmesi planlanıyordu. *Great Lives*'ın 450. bölümünde, programın yapımcısı sürekli karşılaştıkları bir sorundan bahsetti: Kadın konuklar genellikle en çok hayranlık duyduğu "Muhteşem Hayat" olarak bir erkeği seçerken, erkek konuklar nadiren bir kadını seçiyorlardı. (*Woke*'luğuyla herkesi şaşırtıp Rahibe Teresa'yı seçen komedyen Bernard Manning'e tebrikler.) Bugün bile biri "tarih", diğeri "kadın tarihi" olmak üzere iki kategoriden bahsedilebilmesi yeterince ayıltıcıydı ama programın bende bıraktığı başka bir şeydi. Çoğu büyük adam gözle görülmeyen bir destek sisteminden yararlanıyordu. Genellikle bir eş, ama bazen bir anne, bir kız kardeş ya da bir kâhya kadın. 2015'te Katrine Marçal'ın kitabı kapakta *Adam Smith'in Yemeğini Pişiren Kimdi?* sorusunu soruyordu. Yanıt: Annesi Margaret Douglas, onun ölümünden sonra ise kuzeni Janet'ti. Marçal, Adam Smith'in durumundaki mizahı görmüştü: Onu yedirip içirenlerin ödenmemiş emeği sayesinde kapitalizm hakkında yazacak boş zamanı bulabilmiş bir adam.

Bir karıları olabilseydi, tarih boyunca kaç kadın daha dâhi olarak selamlanırdı acaba? Çünkü bir kadın eş *her şeyi* yapabilir. Mesela Véra Nabokov kesinlikle her şeyi yaptı; kocası Vladimir konferans verirken, kendisine destek olmak için sahnenin kenarında oturmasıyla ünlüydü. Ayrıca onun temsilciliğini, çevirmenliğini ve sekreterliğini de üstlenmişti. Onun için yemek ve temizlik yapıyor, ülkeyi dolaşırken arabayı kullanıyor, hatta kendisi yapamadığında üniversitede onun yerine ders veriyordu. Onunla kelebek avlamaya gidiyor, Scrabble oynuyordu. Vladimir rüyasında karısı nota sayfalarını çevirirken piyano çaldığını görüyordu: Büyük adam ile muhteşem eş arasındaki simbiyotik ilişkinin özlü bir metaforu. Yetenek Vladimir'indi ama Véra olmasaydı onu hayata geçiremezdi. Vladimir'in bütün romanlarının ilk okuru Véra'ydı. Vladimir on

---

kaynak: theatlantic.com/magazine/archive/1933/05/autobiography-of-alice-b-toklas-i/650491/.

iki yaşındaki bir kız çocuğuna şehvet duyan bir adamın anlatıldığı *Lolita*'nın yayımlanmasından sonra kötü bir ün kazanınca, olası bir suikastçıya karşı kullanmak üzere el çantasında tabanca taşımaya başladı. Bunların karşılığında aldığı şey Vladimir'in minnettarlığı ve sıradışı aşk mektupları oldu: "Seni çok seviyorum" diye yazıyordu bir tanesinde. "Seni kötü bir şekilde seviyorum (kızma bana, mutluluğum). Seni iyi bir şekilde seviyorum. Dişlerini seviyorum... Seni seviyorum, güneşim, hayatım, gözlerini –kapalı olduklarında–, o kısacık düşünce silsilelerini, sesli harfleri uzatarak söylemeni, tepeden tırnağa bütün ruhunu seviyorum." Anlaşmaları böyleydi.

Her muhteşem eş, hayatını Sofya gibi bir angarya şeklinde yaşamaz. Fakat kadınların kendi kariyerleri için böylesine cömertçe ve fedakârca destekler aldıkları örneklerin çok nadir olması dikkat çekicidir ve "deha" kategorisindeki erkek ağırlığını tartışırken bunu da hesaba katmak zorundayız. Bir dâhi bencil olsa bile, partnerinin diğerkâm olması şarttır. Ve bir eşin mutluluğu, her şeyi yaptığı halde bunu zahmetsiz bir şeymiş gibi gösterebilmesinde yatar. Bütün o şeyleri bir gülümseme, bir baş sallamasıyla yapabilir: *Ne demek, lafı olmaz.* Bu eş, Martha Gellhorn'un* olmayı reddettiği şeyi olabilir: "Başka birinin hayatının bir dipnotu."

Tolstoy sekreterlik işinde eşine bel bağlayan yegâne yazar değildi. Dostoyevski sonradan onun editörlüğünü de üstlenen stenografı Anna'yla evlendi. Keza T.S. Eliot ikinci eşi Valerie'yle, Valerie Faber yazman ekibinde çalışırken tanıştı. 2017 yılında Bruce Holsinger adında bir İngilizce profesörü akademik metinler üzerinde bir tarama yapıp ulaştığı sonuçları Twitter'da #thanksfortyping [daktiloya çektiğiniz için teşekkürler] etiketi altında paylaştı.[11] Holsinger arama motoruna "karım daktilo etti" ifadesini yazınca hiç beklenmedik bir veri hazinesiyle karşılaştı. "Gerçek şu ki bu kitabı, daha anlaşılır ve yalın kılma yönlü aralıksız gayretlerimin bir sonucu olarak tam yirmi iki kere yazdım ve karım tüm el yaz-

* Yirminci yüzyılın en başarılı savaş muhabirlerinden biri olarak görülen Amerikalı romancı, seyahat yazarı ve gazetecidir. Bu sözü, üçüncü eşi olduğu Ernest Hemingway'den boşanırken söylemiştir. (ç. n.)

11 Holsinger bu araştırmasını Sociological Review isimli podcast yayınında ele aldı; bu yayına şuradan erişilebilir: thesociologicalreview.org/podcasts/thanks-for-typing/thanks-to-my-wife-gender-and-politics-in-the-academy/.

malarını (harap durumdaki eski bir daktiloda) baştan sona beş kez daktilo etti" diye yazıyordu bir yazar. Başka bir yazar şu incileri döktürüyordu: "Eşim, 1946 yılında doğmuş ilk çocuğumuza bakıyor olmasına ve üniversitenin kimya bölümünde yarı zamanlı ders vermesine rağmen, el yazması taslakları ona teslim eder etmez daktiloya çekti." Güney Afrikalı iktisatçı Don Ross ise eşine ve akademisyen dostlarına şöyle teşekkür ediyordu:

> Son olarak, en büyük minnet borcum (*inter alia*)* şundan dolayı eşim Profesör Nelleke Bak'adır: Bütün el yazması metni temize çekip düzen vermesi; ben uzun süreler boyunca bütün dünyayı dolaşırken editoryal yazışmalarımı yürütmesi; benim uzun süreler bütün dünyayı dolaşmama katlanması; ben çalışma odamda oturmuş fayda maksimizasyonuna kafa yorar, kimse doğru ona dürüst yardım etmez ama herkes şu şöyle daha iyi olur, bu böyle daha iyi olur diye akıl verirken hayatımızın bütün altyapısını idare etmesi.

Evet, Bay Ross bir eşe sahip olmanın faydalarını kesinlikle maksimize etmiş.

Dâhilerden bahsederken genellikle bu görünmez destek yapılarını bir kenara itiyoruz. 2021 yılında *New Yorker* dergisinde yayımlanan bir karikatür viral oldu: İki kadın bir müzede resimlere bakmaktadırlar. Biri diğerine şöyle der: "Bu adamların çocuk bakımını bedavaya başkasına yaptırdıklarını bilince, bu resimler o kadar da etkileyici gelmiyor insana."

On sekizinci yüzyıldan itibaren kız çocukları ve kadınlar giderek daha yaygın bir şekilde eğitim görmeye başlayınca, çok sayıda sanatçının ve bilim adamının çok yetenekli eşlere sahip oldukları dikkat çekmiştir: William Blake** grafiklerini eşi Catherine'le birlikte yapıyordu; John Stuart Mill'e ait el yazmalarının her yerinde eşi Harriet Taylor'ın el yazısı notları vardı. Albert Einstein genç bir adamken, vasat bir akademik performans sergilediği Zürih Politeknik Üniversitesi'ndeki okul arkadaşı Mileva Marić'le evlendi. Marić fizik öğrenimi görmesine izin verilmesi için sıkı bir mücadele vermişti ve Einstein ilk başlarda hem evin hizmetçisi görevini –Einstein kendisine çorap örebilsin diye, Marić'e şaka yollu ayağının bir çizimini göndermişti–

* Lat. Diğer şeylerin yanı sıra. (ç. n.)

** 1757-1827 yılları arasında yaşamış İngiliz şair, ressam ve grafiker. (ç. n.)

yerine getirebilecek hem de fikir jimnastiği yapabileceği bir entelektüel partnere sahip olmaktan mutluydu. 1900'lü yıllarda Einstein genel izafiyet teorisi üzerinde çalışırken, eşiyle fizik ve matematik tartışıyordu. Evlilik öncesi doğan çocukları Lieserl'dan sonra aralarındaki bu düşünsel ilişki koptuğunda bile, Marić'ten Einstein'ın maddi ihtiyaçlarını karşılaması beklendi. Einstein Marić'in imzalaması için şöyle bir sözleşme hazırlamıştı:

> Şu hususları yerine getireceksiniz:
> – Kıyafetlerim ve çamaşırlarım temiz ve düzenli olacak;
> – Her gün düzenli olarak üç öğün yemek odama getirilecek;
> Sosyal sebeplerin doğurduğu bir zaruret olmadıkça benimle her türlü kişisel ilişkinizi keseceksiniz.
> Talep ettiğim takdirde benimle konuşmaya derhal son vereceksiniz.

Nasıl ki Tolstoy'un Tolstoycuları vardıysa, Einstein'ın da kendi etrafında örülmüş bir kültü oldu: "Einstein keşişleri." Bunlar Einstein'ın mirasını herkesten koruyor, Marić'in Einstein'ın hikâyesinden çıkarılmasını istiyorlardı. Onu hikâyeden silmek hiç de zor olmadı: Einstein onu terk edip onun –kendi entelektüel hırsları olmayan– birinci dereceden kuzeni Elsa'yla ilişki kurdu. Einstein ABD'ye yerleştiğinde Marić iki çocuklarıyla birlikte Avrupa'da kaldı. Nobel Ödülü'nden kazandığı parayı Marić'e verdi ama bunun dışında onlara hep mesafeli durdu. Einstein'ın 1955'teki ölümünden sonra, vasiyetinin icracıları, büyük oğlu Hans Albert'in ailede yaşanan geçimsizlikler hakkında bir kitap yazmasına bile izin vermediler.

Muhteşem eşler bazen gölgede kalmayı seçerler. John le Carré mahlasını kullanan casusluk romanları yazarı David Cornwell'in oğlu Nick Harkaway, annesi Jane'in göz önünde olmaktan nefret ettiği için aile fotoğraflarına bile girmediğini kaydeder. Annesiyle babasının 2020 yılında üç ay arayla ölümünden sonra Harkaway şöyle yazdı: "Kendimi bildim bileli, annem ile babam arasındaki ilişkiyi tanımlayan şey, birlikte yaptıkları iş ve bu iki insanı düpedüz ayrılmaz ikili kılacak kadar şahsi ilişkileriyle iç içe geçmiş bir çalışma ilişkisiydi... [B]abam yazıyordu, birlikte redakte ediyorlardı; babam yakıyordu, annem körüklüyordu. Onların müşterek komplosu, başka kimsenin babama sunamayacağı, birlikte suç ortaklığı yaptıkları bir şeydi bu." (Le Carré aynı zamanda eşini sürekli aldatan ve asla uslanmayan biriydi; onun Jane'e sadakati kitap sayfalarıyla sınırlıydı.)

Demek ki bir kadın eş bir sürü görevi yerine getirebileceği gibi, yalnızca tek bir görevi de yerine getirebilir. Bir ilham perisi olup şiirler ve oyunlar esinleyebilir. İsmi hiçbir yerde geçmeyen bir çalışma arkadaşı olup kitap taslaklarını daktiloya çekebilir ya da hatalarla dolu yazıları derleyip toplayabilir. Evin hizmetçisi olabilir. Bir sekreter olabilir. Bir savunucu olabilir. Bir sırdaş olabilir. Zor yıllarda eve ekmeği getiren olabilir. Bunların hepsini yapabilir ve bütün bunları yaparken gülümseyebilir.

Tolstoy'ların evlilik hikâyesi 1910 yılının dondurucu soğuk bir kasım gününde bitti. Rus Devrimi yalnızca birkaç yıl uzaktaydı ve ülke çoktandır kaynıyordu. Çar geniş yığınların nefret nesnesi haline gelmiş, Ortodoks Kilisesi otoritesini büyük ölçüde kaybetmiş, 82 yaşındaki Lev Tolstoy ülkedeki yabancılaşmanın sözcüsü olmuştu. Fakat o kasım günü, Tolstoy ölüyordu.

Olayın gerçekleştiği yer, Moskova'nın 320 kilometre güneybatısındaki bir taşra demiryolu istasyonu olan Astapovo'ydu. Birkaç gün önce Lev Tolstoy, Sofya'yla birlikte yaşamaya daha fazla tahammül etmemeye karar vererek, onunla paylaştığı evden gizlice çıkmıştı. "Benim yaşımdaki ihtiyarların genellikle yaptığı şeyi yapıyorum: Ömrümün son birkaç gününü sessiz ve dingin bir yerde tek başıma geçirmek için sürmekte olduğum hayatı terk ediyorum" diye yazmıştı geride bıraktığı nota.

Sağlığı kötüleşmeye başlayınca, Sofya ile Tolstoycular arasında Tolstoy'un vasiyeti –ve dolayısıyla parası ve kitaplarının hakları– üzerinde bir mücadele patlak vermişti. Kavganın her iki tarafı da Tolstoy'un bir dâhi olduğunu düşünüyordu. Anlaşamadıkları şey, onu dâhi yapan şeyin ne olduğuydu: Romanları mı yoksa felsefesi mi?

Velhasıl, Tolstoy o kasım günü kendisini Yasnaya Polyana'dan uzaklara götüren o trene bindiğinde, Tolstoycular nihai zaferi kazandıklarını düşündüler. Trendeki yolcular onu anında tanımışlar, Tolstoy onlara vaaz vermeye başlamıştı. Bu ihtiyarın aile evinden kaçışı kısa süre içinde gazetelerde haber olmuştu ve Tolstoy Astapovo'ya vardığında, Pathé'nin* gönderdiği gelmiş geçmiş ilk haber kameralarından biri olay yerine çoktan varmış, onu bekli-

* O yıllarda haber filmleri üretip dağıtan bir Fransız film yapım ve dağıtım şirketi. (ç. n.)

yordu. Olay bir sirke, bir gösteriye dönüşmüştü. Lev Tolstoy şöhreti ve serveti reddettiğini iddia etse bile, abartılı tavırlarla dikkat çekmekte ustaydı.

Tolstoy'un eşine gelince, haberi ilk duyduğunda kendini Yasnaya Polyana'daki gölete attı. Bir kez daha göletten çekilip çıkarıldıktan sonra, özel bir trenle Astapovo'nun yolunu tuttu. Ve o istasyon binasında, kocasının can çekiştiği odanın dışında bekleyip kocasının hayranlarına kendisini içeri bırakmaları için yalvardı. Yalnızca veda etmesine izin verdiler ama o sırada Tolstoy çoktan bilincini kaybetmişti.

Sofya Tolstaya'nın hikâyesinde iki husus beni çok etkiliyor: Birinci olarak, hayatını, etrafındaki herkesin dâhi saydığı bir adama hizmet etmekle geçirmiş, bu durum onu son derece mutsuz etmişti. İkincisi, birisi bu eziyete son verme tehdidi yarattığında, kıskançlıkla eziyetine sarılıyordu. Lev *onun* kocası, *onun* sorunuydu. Tolstoy'un ateş muhafızıydı o.

Tolstoy hikâyesine başka bir açıdan daha bakabilirsiniz: Tolstoyculara göre Sofya düşmandı. Kocasının anarşizme meyleden, tapındıkları bir aziz olmasına izin vermek yerine, onu aile hayatına ve burjuva normalliğine geri döndürmeye çalışıyordu. Eş ile hayranlar arasındaki bu çatışma, deha mitinin tanımlayıcı unsurudur: Yoko Ono'yu bir düşünün. Büyük adamı *gerçekten* anlayan kimdir? O *aslında* kime aittir? Eşlerden genellikle nefret edilir çünkü dâhinin dikkatini dağıtır ya da ondan taleplerde bulunur: Dâhinin zamanı bu kadar kıymetliyken, ne cüretle evde ondan yardım ister? Şikâyet eden kadınlara ise özel bir nefret beslenir: Azamete bu kadar yakın olma fırsatını bulmuşken bir de nankörlük mü ediyorsun? Burada ima edilen şey, hayranların aldatılmaya, öfke nöbetlerine, ihmal edilmeye ya da bir evliliği zehir edebilecek başka bir yığın ayıba güle oynaya katlanacaklarıdır. Hatta işi iyice ifrata vardıran kimileri, büyük adam tarafından dövülmeyi, istismar edilmeyi ve hatta öldürülmeyi bir onur sayar.

Tolstoy'un gizli son vasiyeti Vladimir Çertkov'a edebi mirasını yönetme hakkını veriyordu. Çertkov'un Sofya Tolstaya'dan koparıp almaya azmettiği ödül de buydu, çünkü ona büyük bir güç veriyordu. 1919 yılında ölen Tolstaya'nın anıları sonraki seksen

yıl boyunca yayımlanmadı, yazıları araştırmacılara kapalı kaldı. Sesinin duyulmadığı bütün bu süre boyunca, çok sonraları Yoko'ya ne yapıldıysa Tolstaya'ya da aynısı yapıldı: Tolstoy kendi açıkladığı ilkelerine uymaktan âciz bir ikiyüzlü değildi; eşi onu bu ilkelere uymaktan alıkoyuyordu.

Sofya Tolstaya, insanlık *Anna Karenina* ile *Savaş ve Barış*'a sahip olsun diye yaptığı fedakârlıkların tamamen farkındaydı. (Tolstoy'un dinsel risalelerinin ne kadar abartılı, Shakespeare aşağılamalarının ne kadar tuhaf olduğunun da öyle.) "Neredeyse kırk yıl boyunca bir dâhiye hizmet ettim" diye yazıyordu, Tolstoycuların yayımlanmasını engellediği anılarında. "Yüzlerce kez entelektüel enerjimin ve her türden arzunun içimde kıpırdadığını hissettim [...] ama bütün bu özlemleri tekrar tekrar bastırıp boğdum. Herkes şunu soruyor: *İyi de neden senin gibi değersiz bir kadın, entelektüel ya da sanatsal bir hayata ihtiyaç duysun ki?* Bu soruya ancak şu yanıtı verebilirim: *Bilmiyorum ama bir dâhiye hizmet etmek için bunu ilanihaye bastırmak berbat bir şey.*"

Ateş Muhafızları

Son isteğim şudur: Günlükler, el yazmaları, (benim yazdığım ve bana yazılan) mektuplar, taslaklar vesaire ne varsa, arkamda bıraktığım her şey okunmadan yakılsın.
Franz Kafka'nın arkadaşı
Max Brod'a yazdığı mektup

1950 yılında *Life* dergisi bir fotoğraf çekimi için on beş avangart sanatçıyı bir araya getirdi. Dergilerin bir yandan bir *zeitgeist** yaratmak ya da bir hareketi vaftiz etmek, bir yandan da trend öncüleri olarak ne kadar önemli olduklarını göstermek için her zaman başvurdukları tanıtım gösterilerinden biriydi bu. Bu on beş kişinin çoğu, soyut eserlere yeterince yer verilmediğini düşündükleri bir çağdaş Amerikan resmi sergisi düzenlediği gerekçesiyle New York'taki Metropolitan Müzesi'ni kısa süre önce protesto etmiş "Asabi On Sekizler" hareketinden seçilmişti. Picasso'nun sanat dünyasını *Avignonlu Kızlar*'ıyla sarsmasından kırk yıl sonra, önde gelen galericilerin ve ressamların çoğu, müzelerin resim sanatının değişmeye devam ettiğini idrak etmekte yavaş kaldığı hissiyatındaydı. Bir zamanlar İzlenimci akım resimseverleri flu lekeler gibi görünen şeylerle şoke etmişti. Şimdi de ön cephede, genellikle tanımlanabilir figürlerin hiç olmadığı, ressamların saf renklerle ya da net hatlarla, hatta buluntu nesnelerle denemeler yaptığı soyut dışavurumculuk vardı.

Life dergisi Asabi On Sekizler'den, aralarında Mark Rothko, Willem de Kooning ve –üç yıl önce damlatma tekniğiyle resimler yapmaya başlamış ama bunları satmakta zorlanmış– Jackson Pollock'ın da olduğu on beşini bir araya getirmişti. Sanatsal devrimci oldukları iddia edilen bir topluluğun portresi için tuhaf derecede tekdüze bir fotoğraftı: Hemen hepsi takım elbiseli ve kravatlıydı.

---

* Alm. Zamanın ruhu, bir döneme damgasını vuran düşünsel, ahlaki ve kültürel iklim. (ç. n.)

Görüntüye canlılık katan tek figür, fotoğraftaki yegâne kadın olup simsiyah paltosu ve şapkasıyla erkeklerin üstünde yükselen Hedda Sterne'dü. (Çekime geç kalmış, bu yüzden bir masanın üstüne çıkmıştı.) Buna karşın fotoğraf 1951 Ocağı'nda yayımlandığında, tam da *Life* dergisinin umduğu gibi başarılı oldu. Artık soyut dışavurumculuk diye bir sanat akımı vardı ve bu on beş ressam akımın çekirdek kadrosunu teşkil ediyordu. Bu yeni dalganın bu şekilde kutsanmasının yarattığı heyecan, daha fazla şöhret, daha fazla satış ve daha fazla sergi fırsatı olarak sanatçılara geri döndü. Fotoğraf bir gelenek yarattı. Çekilmesinden yarım yüzyıldan fazla bir süre sonra sanat tarihçisi Irving Sandler şöyle yazdı: "[Bu fotoğraf] her gördüğümüzde Amerikan resmini zafere ulaştırmış sanatçıları gözümüzde canlandırdığımız *biricik* imgeye dönüşmüştür."

Gelgelelim fotoğraftaki ressamların çoğu, bireyselliklerinin bu şekilde silinmesinden ister istemez tedirgin oldu. Üstünden birkaç yıl bile geçmeden birkaçı topluluktan koparken bazıları da ortak galericileriyle yollarını ayırdı. Bunlardan biri olan Ad Reinhardt diğer ressamlar hakkında o kadar ağır şeyler söyledi ki hakaret davalarıyla karşı karşıya kaldı. Hedda Sterne ise fotoğrafta yer almaktan her zaman pişmanlık duydu; söylediğine göre bu grup fotoğrafı, bir kadının varlığının ciddiyetlerini sarstığını düşünen erkek ressamları her zaman rahatsız ettiği gibi, Sterne'ün kendi kariyerini de gölgede bırakmıştı. "Seksen yıllık çalışmalarımdan çok o lanet fotoğrafımla tanınıyorum" diyordu yazar Sarah Boxer'a, yüzüncü doğum gününden birkaç yıl önce. "O fotoğraf bir yalandı... Ben Soyut Dışavurumcu değildim. Ayrıca Asabi de değildim." Ona göre fotoğraftaki adamlar kişi kültüne yenik düşmüşler, yani deha mitine kendilerini kaptırmışlardı. Boxer'ın yazdığına göre, Sterne kendi sanatını, "bir günlük olarak, gözlerini ise sıradanın içindeki sıradışını yakalayan bir kamera olarak görüyordu".[1]

Buna karşın Jackson Pollock acıların sanatçısı konseptinin neredeyse her klişesini dibine kadar yaşamış, kendi kendini mahva götüren bir alkolikti. (Chris Goode gibi, kasvetini göstermeyi seven, depresif biriydi.) Diğer Asabiler, 1949 yılındaki bir *Life* sayısında

1 Sarah Boxer, "The Last Irascible", *New York Review of Books*, 23 Aralık 2010.

Pollock'a yer vermesinin yarattığı ilgiyi gördükleri için bu fotoğraf çekimini kabul etmişlerdi. O tarihlerde otuz yedi yaşında olan Pollock'ın, kollarını kovuşturup bacaklarını birbirine çaprazlayarak ayakta dikilmiş, ağzından bir sigara sarkan, bir kot takım giymiş, suçlayıcı bir şekilde dik dik okuyucuya bakan fotoğrafı derginin iki sayfasını kaplamıştı. Pollock'ın arkasında, o güne kadar yaptığı en büyük resim olan, siyah, sarı, kırmızı ve mavinin 5,5 metrelik helezonu *Number 9* (9 Numara) vardı. Başlık şöyleydi: "Jackson Pollock: ABD'nin yaşayan en büyük ressamı o mu?" Başlığın altındaki yazıda aynı övgü dolu ton devam ediyordu. Fakat yazıda daha karmaşık bir şeyin ipuçları da fark edilebiliyordu: "Geçen yıl New York'ta düzenlenen sergisinde on sekiz resminden on ikisi satıldı" deniliyordu bize. Yazıda söylendiğine göre Pollock'ın "bakkalı onun bir resmini satın almış"tı ve şimdilerde seyyar satıcılara bu resmin Sibirya'nın havadan görüntüsünü tasvir ettiğini anlatıyordu. Gerçekte ise bakkal resmi satın almaktan ziyade, Pollock'ın dükkâna taktığı borçlar karşılığında almayı kabul etmişti. Dâhi mitolojisinin pratikte nasıl işlediğini gösteren bu örnek, gütmesi kedi gütmekten de zor bir düzineden fazla ressamın daha sonraki *Life* çekimini neden kabul ettiğini de açıklar.

Bu grup fotoğrafı başka bir bakımdan da dikkat çekicidir: İçermediği bir kişi bakımından. 1950 yılı itibarıyla, bu yeni üslubu benimsemiş, resimleri sergilenmiş ve daha önce soyut resim lehine protestolar örgütlenmesine yardımcı olmuş başka bir iyi eğitimli ressam daha vardı. Bütün bu referanslarına rağmen, Asabi On Sekizler arasına alınmamış bir ressamdı bu. Adı Lee Krasner'dı ve Jackson Pollock'ın eşi olmasıyla da biliniyordu.

Lee –anne babasının verdiği isimle Lena– 1900'lü yılların ilk çeyreğinde bugünkü Ukrayna sınırları içindeki Odessa'dan Amerika'ya göçmüş dindar Yahudi çift Joseph ile Anna'nın beşinci çocuğuydu. Aile bir görev bilinciyle sinagoga gidiyor, evde Yiddiş dili konuşuyor ve Joseph'in Brooklyn'deki balıkçı tezgâhı sayesinde orta sınıfa yükselmeyi umuyordu. Lee'nin kardeşlerinden yalnızca biri –Irving– erkekti ve aile yavaş yavaş onun etrafında dönmeye başlamıştı. On dört yaşındayken baş kaldırıp resim eğitimi alabileceği bir yüksekokula kaydolan Lee, eğitimine daha sonra Manhattan'da

devam etti. Eserleri yaşının çok ötesinde, cüretli ve biçimsel olarak başarılıydı. "Gelgelelim yolun daha en başlarında anlaşıldı ki Krasner'ın çalışmalarında ve kariyerinde sergilediği çelik gibi özgüveni, iş gelip erkeklerle ilişkilere dayandığında un ufak oluyor gibiydi" diye yazıyor biyografi yazarı Andrea Gabor.[2]

Krasner Rus ressam Igor Pantuhoff'la on yıl birlikte yaşadı ama yaratıcılıktaki ilgi alanları farklılaşınca ilişkileri de bitti. (Pantuhoff bir sosyete ressamı olmaktan memnundu ama Krasner avangart sanattan kopmak istemiyordu.) Pantuhoff'tan ayrıldıktan sonra coşkuyla yeni harekete katıldı: Pek çok soyut dışavurumcuyu savunup desteklemiş olan Hans Hofmann'dan ders aldı ve Amerikalı Soyut Ressamlar grubuna dahil oldu. Kendi eserinin de yer aldığı bir sergide Piet Mondrian'la tanıştı ve Mondrian onun "çok güçlü iç ritmi"ni övdü.

Lee Krasner, Gertrude Stein'a kalsa dâhiler ve eşleri şeklinde tanımlanabilecek iki kesim arasında kesin sınırların çizildiği New York'un eril atmosferine rağmen başarılı oldu. Pollock'la tanıştığında ondan daha tanınmış bir ressamdı. Fakat bir çift olduklarında, mesleki fırsatlar onu hep ıska geçer oldu. Krasner, sanat koleksiyoncusu Peggy Guggenheim'ın büyük etki yaratan "Art of This Century" isimli sergisinden sırf Pollock'la ilişkilerini kıskandığı için kendisini dışladığına hep inandı.

Ve Jackson Pollock sürekli olarak başkalarının yardımına muhtaç olan biriydi. O kadar kontrolsüzce alkol alıyordu ki acil servislerin ve rehabilitasyon merkezlerinin müdavimi olmuştu. Randevularının düzenlenmesi ve yemeklerinin pişirilmesi işleri Krasner'ın eline bakıyordu. İlişkilerinin ilk aylarında Pollock'ın istikrarsız ve kural tanımaz –sonrasında çığır açıcı damlama tekniğiyle sonuçlanan– yaratıcılığı, Krasner'ı kayda değer hiçbir şey üretemediği bir "kesinti süreci"ne soktu. Bütün bunlara rağmen çift 1945 Ekimi'nde evlendi. (Peggy Guggenheim nikâh şahidi olmasına rağmen düğüne gelmedi.)

Şimdi, diyebilirsiniz ki Pollock eşinden daha yetenekli bir ressamdı, hepsi bu. Pollock'ın damlama tekniğiyle yaptığı resimlerin

2 Andrea Gabor, *Einstein's Wife: Work and Marriage in the Lives of Five Great Twentieth-Century Women*, Londra: Penguin, 1996, s. 42.

kendilerine has bir gücü vardı: Bir şekilde doğru görünen ama bir tema olarak anlaşılabilecek herhangi bir şeye dönüşmeyi inatla reddeden bir renkler ve biçimler karışımı. Ne var ki çifti tanıyan insanların çoğu meseleyi böyle görmüyordu: Jackson Pollock olmasaydı da Lee Krasner yine bir ressam olabilirdi ama Lee Krasner olmasaydı Jackson Pollock hiçbir baltaya sap olamamış bir alkolikten başka bir şey olamazdı. "Lee olmasaydı, Jackson muhtemelen o eserleri yaratamaz" diyordu Krasner'ın yeğeni Ronnie Stein, "New York'un Greenwich Village semtinde alkol komasına girip ölürdü."[3]

Krasner, kocasının iyiliği için New York'tan ayrılıp Long Island'a taşınmaları gerektiğine karar verdi. "Orası" diye yazıyor Gabor, "Pollock için bir yaratıcılık cenneti, Krasner'ın sanatsal tutkuları için ise sığ bir mezar oldu". Long Island'da kullandıkları o alan olmasaydı, *Life*'ın Pollock'la ilgili yazısına eşlik eden 5,5 metrelik resim de olmazdı, zira burada mülk fiyatları daha ucuz olduğundan, evlerinin önünde uzanan çimenlikteki büyük bir ambarı satın alabilmişler, Pollock burada devasa tuvallerin üstüne yukarıdan boyalar dökebilmişti. Buna karşın Krasner bir odadaki masa üzerinde, hiyerogliflerden, damlalardan ve tuvale sıkış tıkış doluşturulmuş karelerden müteşekkil kendi "'Little Image" ("Küçük Suret") serisi üzerinde çalışıyordu. Yüzeydeki her bir santimetrenin renklerle ya da dokularla dolu olduğu, tuvaldeki düzlemin iki boyutluluğunu vurgulayan bu soyut resimler inanılmaz bir enerjiye sahipti. Fakat küçük boyutları, yaratıldıkları yerdeki koşulların bir sonucuydu. Çiftin dostları sık sık Krasner'ın resmi bıraktığını düşünüyordu ki Krasner'ın buna itiraz etmediği zamanlar da oluyordu. Gerçekte ise sabah saatlerinde, kocası uyanmadan önce resim yapıyordu. 1947 yılında iki adet vagon tekerleğini mozaik desenli masaya dönüştürdü ve bunlardan biri sergilenip olumlu eleştiriler aldı. Bir galerici bu başarı üzerine çifti yemeğe çağırdı ama yemekte üç şişe şarap içtikten sonra saldırganlaşan Pollock ev sahibesine hakaretler yağdırdı.

Sonra Pollock'ın büyük başarısı geldi: *Life*'ta tanıtılması, 1951 yılındaki fotoğraf çekimi ve Venedik Bienali'nde eserlerinin sergilenmesi fırsatı. Artık ünlü bir ressamdı ama hâlâ günler süren içki

3 Akt. Gabor.

âlemlerine ve şiddetli kavgalara teşneydi. Birkaç gizli gönül ilişkisi ve bazı ortak arkadaşlarıyla flörtleşmeleri oldu. Sanat simsarları onunla iş yapmak istemiyordu. Krasner bir temsilci bulmasına yardımcı oldu ama artık giderek daha bağımsız hareket etmeye başlamıştı: 1954 yılında, artık kırklı yaşlarının ortalarındayken, nihayet araba kullanmayı öğrendi. Eserlerini yeniden sergilemeye başladı. 1955'te Pollock, tanıştığı yirmi beş yaşındaki bir hayranıyla göstere göstere bir ilişki yaşadı. Krasner onu ve Amerika'yı terk etti. Kocasının bir araba kazasında öldüğünü Avrupa'dayken telefondan öğrendi. Sarhoş Pollock arabanın kontrolünü kaybetmiş ve bir ağaca çarpmıştı.

Lee Krasner artık bir muhteşem eş değildi. İzleyen yıllarda evlerindeki ambar stüdyoyu kendisi devralıp büyük tuvallerde resimler yapmaya başladı. 1957'de yaptığı *Mevsimler*'in genişliği beş metreyi aşıyordu. 1959 ile 1962 yılları arasında yaptığı, kahverengi ve krem renkli kontrollü kıvrımlardan müteşekkil *Ombra* serisi büyük ölçekli, kendinden emin, hatta heybetliydi. Anlattığına göre, daha önce kullandığı parlak renklerden müteşekkil paleti bir kenara bırakmıştı, zira bu resimleri uykusuzluk çektiği gecelerde yapay ışıkta çizmişti. Peki bu heybetli tuvallerde Pollock'tan mı etkilenmişti? Yoksa onun etkisinden kurtulup özgürleşmiş miydi? Onun yasını mı tutuyordu? Yoksa iblisi içinden söküp atmış mıydı? Belki de bunların dördünü birden yapmıştı. Bundan on yıl sonra *Artforum* dergisine, "Kadın özgürleşmesinin hayatımın 30 yıl önceki döneminde gerçekleşmemiş olması çok kötü oldu" dedi. "Tek başına bir kadın olarak, bir yandan resim yapmaya devam edip bir yandan da Pollock'ın karısı rolünü oynarken, gidip bir de sanat dünyasındaki cinsiyetçiliklerin hakkından gelemezdim."

Hiçbir zaman tümüyle kaçınamadığı bir roldü bu.

Kitabın burası, Shakespeare'in bahçesindeki ağaçtan imal edildiği iddia edilen kürdanlara geri dönmek için uygun bir yer gibi görünüyor. Bu kürdanlar, Avon Nehri kıyısındaki Stratford kasabasında düzenlenip Shakespeare'in İngiltere'nin ulusal şairi olarak konumunu pekiştiren büyük festivalde göze çarpmıştı. Ölüm sonrası itibar yönetimi, bir dâhinin pazarlanmasında çok önemli bir yer tutar. Bu kapsamda kutsal emanetler satıp savılır, bir sicil temizliği

yapılır ve markanın değer kaybına uğraması engellenir. Bu dünyadan göçmüş bir dâhiyi en iyi onun eşi pazarlar; yani muhteşem bir eşten şahane bir dul çıkabilir. (Sayıları az olsa da tarihte bu rolü yerine getiren erkekler de olmuştur; bunlardan biri de müteveffa eşinin kurduğu Vivienne Westwood markasını halihazırda yöneten Andreas Kronthaler'dır.) Bir sanatçının dul eşi bir *catalogue raisonné*'nin, yani gerçekten o sanatçıya ait tüm eserlerin resmî bir listesinin oluşturulmasına yardımcı olabilir. Bir işadamının dul eşi, yaptığı bağışlarla ölmüş eşinin isminin üniversite kürsülerine ve binalara verilmesini sağlayabilir. Bir yazarın eşi müteveffa kocasının eserlerinin sürekli raflarda olmasını sağlayabilir, onayını almamış biyografi yazarlarının hayatlarını –utanç verici olayları örtbas ederek ya da başka insanların katkılarını silip atarak– gerçekten çekilmez kılabilir ya da eşinin belgelerini bir kütüphaneye satarak biyografi yazarlarına yardımcı olabilir. Sonia Brownell George Orwell'in eşi olarak yalnızca on dört haftalığına Bayan Orwell oldu ama onun dul eşi olarak otuz yıl boyunca onun edebi mirasını idare etti (Orwell'in vasiyetindeki biyografisinin yazılmaması hükmünün ihlal edilmesine de yardımcı oldu). Brownell olmasaydı, bir vakfın, bir dizi ödülün ve BBC'nin önündeki bir heykelin de içinde olduğu Orwell endüstrisi bugünkü göz kamaştırıcı haliyle asla var olamazdı.

Edebiyat eleştirmeni Ian Hamilton, bunlar dışında, deha mitlerinin yaratılmasında çok önemli roller oynamış başka bir düzine muhafız daha tespit etmiştir.[4] İngiliz şair John Donne'un evrakını yayımlayabilmek için, onlarla hiçbir şey yapmayan vasiyet icracılarından çalan kişi muhtemelen oğluydu; şairin arkadaşları ise deli dolu genç şairin ağırbaşlı bir din adamına dönüştürüldüğü bir tövbe anlatısını ısrarla yayarak şairin itibarının parlatılmasına katkıda bulundu. Andrew Marvell'ın *Miscellaneous Poems*'i 1681 yılında onun dul eşi olduğunu iddia eden ama hemen sonrasında aslında onun ev sahibi olmakla suçlanan Mary isimli bir kadın tarafından yayımlandı. Alexander Pope'un, izni olmadan mektuplarını ve şiirlerini yayımlayan yayıncı Edmund Curll'la uzun süre devam eden husumeti, Pope'un şöhretini büyüten bir etken oldu. (Pope'un buna yanıtı Curll'ı hafifçe zehirlemek oldu.) İngiliz yazar

4 Ian Hamilton, *Keepers of the Flame*, Hutchinson, Londra, 1992.

Samuel Johnson'ın biyografisini yazan James Boswell'la tanışmasının kendisi adına çok büyük bir şans olduğu iyi bilinir; zira Boswell olmasaydı bu büyük ve çok yönlü bilgin bugün çok daha az hatırlanan biri olurdu. Robert Burns'ün yurtsever hayranları onun hayatını temize çekip alkol ve kadın düşmanlığının izlerini silerek, saf köylü deha imgesini öne çıkarıp yaydılar ve böylece onun İskoçya'nın ulusal şairi olmasını sağladılar. Onun ilk biyografilerini kaleme alan yazarlar sayesinde, "yeni bir Robert Burns doğdu: Aklanıp paklanmış, alkolden arındırılmış, yoksulluk içinde geçtiği iyi bilinen çocukluğunda yakalandığı kalıcı bir hastalığın zavallı bir kurbanı" diye yazıyor Hamilton. "Burns Kulübü artık nihayet kahramanlarına kayıtsız şartsız tapınabilirlerdi." (1930 yılında Glasgowlu yazar Catherine Carswell, şairin cinsel hayatını gözler önüne sermesiyle öncekilerden ayrışan bir biyografi yayımladı. İskoçya'da nefret nesnesi haline gelip toplumdan dışlanan Carswell'e posta yoluyla bir mermi gönderildi.)

Daha yakın zamanlarda ise, edebi mirasları yöneten vakıflar ölmüş dâhilerin itibarını telif hakları yoluyla yönetebiliyorlar. Bir aktrisseniz ve *Godot'yu Beklerken*'de oynamak istiyorsanız, işiniz zor. Samuel Beckett Vakfı, kadınları Beckett'in oyunlarındaki erkek rollerini oynamaktan menediyor. Kıskanç mirasçılar araştırmacıların belgelere erişimini sınırlayabildiği gibi, vasiyet icracıları hangi belgelerin halkın erişimine açılacağına karar verebiliyorlar. Hikâyenin istenmeyen yönlere sapmasını engellemeleri, terk edilmiş âşıkları ve nahoş hukuksal çekişmeleri halı altına süpürmeleri için biyografi yazarları istihdam ediliyor. Gelgelelim bütün bunlar bazen geri tepiyor. Adam Sisman 2015 yılında, John le Carré hâlâ hayattayken onun izniyle biyografisini yazdı. Daha önce erişmesine izin verilmeyen bir yığın bilgi ve belgeye ulaşınca bunları bir kenarda sakladı ve sekiz yıl sonra le Carré hayatını kaybedip kendisi için bir hukuksal risk yaratmaktan çıkınca, biyografinin, le Carré'nin iflah olmaz kadın düşkünü olduğunu gözler önüne seren ikinci versiyonunu yayımladı.

Bütün bunlardan, kendi deha mitlerini pekiştirmek isteyenlere yönelik şöyle bir ders çıkar: Kendinize bir eş ya da sizden daha genç bir meslektaş bulun ve eserlerinizi korumanın ve hayatınızın onaylı versiyonuna sahip çıkmanın ne kadar önemli olduğunu kafalarına

kazıyın. Bu onaylı versiyonda dâhinin sütten çıkmış ak kaşık olması gerekmiyor; aslına bakarsanız, önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, pisliğin teki olmak bazen dâhi kimliğinin inşasına katkıda bulunur. Alkoliklik, aileyi yüzüstü bırakma, sadakatsizlik, istismar, tuhaflık, sorumluluk almaktan kaçınma – bütün bunlar farklı bir gözle değerlendirilip, azametinizin kanıtı olarak kayda geçirilebilir.

"Sanat Dulu" ifadesi, etkili eleştirmen Harold Rosenberg'ün Lee Krasner için kullandığı bir ifadedir. Resimleri de dahil her şeyini eşine miras bırakan Pollock'ın ölüm şekli, Amerikan sanatının ehlileştirilemez ruhu olarak kazandığı şöhreti daha da pekiştirmişti: Piyasaların ya da burjuva adabımuaşeretinin veya katı natüralizm dogmalarının içine hapsedilemeyen romantik dâhi. Pollock'ın Amerikan vatandaşı olması, ölümünden sonra kazandığı şöhrette kilit bir rol oynadı: "İlk kez Amerikalı bir ressam, Avrupalı Modernistlerle aynı cümle içinde anılmaya değer biri mertebesine yükseltiliyordu" diye yazıyordu onun biyografisini kaleme alan Evelyn Toynton.[5] Tennessee Williams onu konu alan bir oyun yazdı. Arkadaşları –hatta psikanalisti– basına onun hakkında demeçler verdiler. 2000 yılında hayatını konu alan bir film –*Pollock*– gösterime girdi. East Hampton'daki evi, parayı bastırıp Pollock'ın zeminde bıraktığı boya lekelerini görebildiğiniz bir müzeye dönüştürüldü.

Pollock'ın ölümünden sonra, resimlerinin çoğunu Krasner elinde tuttu ve yılda yalnızca bir ya da ikisini, onları da tercihen özel koleksiyonculara değil müzelere sattı. Böyle yaparak eserlerin değerini artırdığı gibi, bir bütün olarak soyut dışavurumcu hareketin şöhretini de büyüttü. Nitekim Harold Rosenberg, Krasner'ın "neredeyse tek başına çağdaş Amerikan soyut sanat eserlerinin fiyatlarının yükselmesini sağladı"ğını söyledi. 1973 yılında, Pollock'ın *Mavi Direkler*'i 2 milyon dolara satılarak en pahalı çağdaş resim oldu. Bundan otuz yıl sonra, Pollock'ın bir başka resmi olan *No: 5, 1948* açıklanan 140 milyon dolarlık satış fiyatıyla yeni bir rekor kırdı.

Toynton, Pollock'ı, bir diğer "deli dolu ressam, acıların dâhisi olarak romantikleştirilmiş" Vincent van Gogh'a benzetir. Keza Van Gogh da "yoğun duyguların tezahürü olan tutkulu bir ke-

5 Evelyn Toynton, *Jackson Pollock*, New Haven: Yale University Press, 2012, s. 105.

sinlik ve doğrudanlıkla tuvali boyuyor, muhteşem sanat eserleri yaratmasına imkân veren duyarlılığın ta kendisi tarafından yıkıma uğratılıyordu. 'Kabuksuz bir istiridye' olarak, dünya onun hiçbir zaman kendini evinde hissedemeyeceği kadar zalim ve yıpratıcı bir yerdi."[6] Ve tabii ki Van Gogh'un eserlerinin yaratılmasında ve günümüze kalmasında hayati bir rol oynamış iki kişi vardır. Birincisi, her daim depresif ve meteliksiz kardeşine cesaret ve parasal destek veren erkek kardeşi Theo'ydu. Diğeri ise Vincent'in yengesi ve yine bir Sanat Dulu olan Johanna'ydı.

Amsterdam'ın güneyinde kalan küçük kasaba Bussum'daki mütevazı bir pansiyonda 1890'lı yıllarda herhangi bir yangın çıkmış olsaydı, Vincent van Gogh bugün hatırlanan biri olmazdı. Pansiyon otuz yaşına bile gelmeden, üstelik bir erkek bebeği varken dul kalmış Johanna adında genç bir kadına aitti. Johanna Bonger 1889 yılında, yani yirmi altı yaşındayken sanat simsarı Theo van Gogh'la evlendiğinde, kocasının parlak ama dengesiz kardeşi Vincent'le çok yakın olduklarını biliyordu. Düğünden beş ay, Theo'nun Johanna'ya evlenme teklif etmesinden bir gün önce, Paul Gauguin'le münakaşa ettikten sonra Vincent bir jiletle kulağını kesmiş, sonra da onu kâğıda sarıp yakındaki genelevde çalışan bir hizmetçiye vermişti. En sonunda akıl hastanesine düşen Van Gogh'un orada birinde yattığı, diğerinde resim yaptığı iki odası vardı. Düğünden kısa süre sonra Jo, Vincent'e bir mektup yazıp hamile olduğunu ve bebeğe onun isim vereceğini bildirdi. Van Gogh bir arkadaşına, bu haberin şerefine çiçek açmış badem ağacı çizeceğini yazdı.

Sonrasında her şey çok hızlı olup bitti: On sekiz aylık bir süre içinde Jo Theo'nun bebeğini doğurdu ve sonra da hem Vincent'i (intihar) hem de Theo'yu (kederden ve muhtemelen frengiden) kaybetti. Gidenlerden geriye kalan, oğlu ile büyük bir resim koleksiyonu olmuştu: Kocası kardeşine verdiği 15 sent aylık maaş karşılığında tüm resimlerini almıştı. Johanna geçimini sağlamak için bir pansiyon açtığında her bir duvara bir Van Gogh astı – bu koleksiyonun bugünkü değeri yüzlerce milyon dolardır. Çiçek

6 *Age*, s. 107.

açmış badem ağacı, Johanna'nın bebek Vincent'le paylaştığı yatak odasına gitti. "Çocuğun yanı sıra," diye yazıyordu günlüğüne, "[Theo] bana başka bir görev daha bıraktı: Vincent'in eserleri –onların mümkün olduğunca görülmesini ve takdir edilmesini sağlamak." 1891 yılında düzenlenen bir sigorta poliçesinde 200 resimden ve bir dosya dolusu çizimden bahsediliyordu ki bu sayı bile gerçek sayının epey altındaymış gibi görünüyor.[7] Kardeşlerin mektupları, fotoğrafları ve eskiz defterleri, yani onun hayat hikâyesiyle sanatçı yönünü mezceden bir Van Gogh kültü yaratmak için gerekli bütün malzemeler bu evdeydi. Ve yemek pişirirken gerçekleşecek tek bir kaza ya da bir kiracının yapacağı bir dikkatsizlik bütün koleksiyonun ebediyen kaybedilmesiyle sonuçlanabilirdi.

Jo van Gogh-Bonger, sanatçının kendisinin değil kardeşinin eşi olmasına rağmen tarihteki en başarılı ve önemli "Sanat Dulları"ndan biri olmuştur. Theo'nun mektuplarından ve Vincent'in resimlerinden müteşekkil koleksiyonu daha yakından inceledikçe, kardeşlerin sevgi hikâyesinin resimlerin satılmasına katkıda bulunabileceğini fark etmiş, Vincent'in çağın ruhu haline gelebileceğine kanaat getirmişti: Vincent salon inceliklerinden ve seçkinci sanattan uzak durmak istemişti. Bu tutum Kuzey Avrupa'ya hâkim *fin-de-siècle* ruh haliyle uyumluydu.

Mektupları ve resimleri etkili bir sanat eleştirmeni olan Jan Veth'e gösterdi ama adam önce bunları "neredeyse bayağı" olarak niteleyip küçümsedi. Fakat günün sonunda –Paris salonları ve daha genel olarak bu zalim dünya için fazla hassas bir aykırı olarak– köylülerin ve saf doğanın ressamı Van Gogh fikrine ikna oldu. Modayı takip eden sanat dünyası Veth'in izinden gidip Van Gogh'un eserlerini ve hayatını bir bütün olarak görmeye başladı. "Resimlere baktıklarında gördükleri tek şey sanat değil, aynı zamanda ter döküp acı çeken, kendi kulağını kesip koparan, tırnaklarıyla kazıya kazıya yaratan Vincent'ti aynı zamanda" diye yazıyor gazeteci Russell Shorto.[8] "Sanat ile sanatçıyı kaynaştırıyorlardı. Jo van Gogh-Bonger onlardan neyi görmelerini istiyorsa

7 Hans Luijten, *Jo van Gogh-Bonger: The Woman Who Made Vincent Famous*, İng. çev. Lynne Richards, Londra: Bloomsbury, 2023, s. 3.

8 Russell Shorto, "The Woman Who Made Van Gogh", *New York Times magazine*, 14 Nisan 2021.

onu görüyorlardı." 1905'te Amsterdam'daki Stedelijk Müzesi'nde 484 eserden oluşan bir sergi düzenledi – gelmiş geçmiş en büyük Van Gogh eserleri sergisiydi bu. Ressamın geç dönem eserlerinden biri olan *Yıldızlı Gece* pek çok eleştirmeni rahatsız etti, zira gökyüzündeki helezonların, Van Gogh'un akli dengesinin bozulmakta olmasının bir ürünü olduğu hissiyatına kapıldılar. Fakat Jo van Gogh-Bonger'in fark ettiği bir şey vardı: Rahatsızlık iyidir. Dengesiz dâhinin bir simgesi haline gelme potansiyelinin olduğunu düşünerek bu resmi sahibinden geri satın aldı. (*Yıldızlı Gece* bugün New York'taki Modern Sanatlar Müzesi'nde sergilenen en paha biçilmez eserlerden biridir.)

Amsterdam'daki Van Gogh Müzesi müdürü Emilie Gordenker bu göreve başladığında, bir müze çalışanı kendisine Jo van Gogh-Bonger'in biyografisini verdi. Gordenker'in gazeteci Shorto'ya söylediğine göre, Van Gogh-Bonger, tarih boyunca çoğu sanatçının konforlu hayatlar sürmesine karşın, "yaşadığı tavan arasında açlık çeken ressam nosyonu"nun yaratılmasına yardımcı olmuştu. "Bu söylem, Rembrandt gibi birinin çıraklarla çalışan bir usta olarak, çok sayıda zengin müşterisinin olduğu erken modernite dönemine uygulanamaz" diyen Gordenker'a göre, "Bir açıdan bakıldığında, Jo bizi etkilemeye devam eden bir imajın şekillendirilmesine katkıda bulundu".

Peki Gogh-Bonger'in Vincent markasının yaratılmasındaki rolü neden bu kadar uzun bir süre boyunca hiç dillendirilmedi? Çünkü Gogh-Bonger'in ailesi, muhtemelen sonraki yıllarda başka bir ressamla arasındaki ilişkiyi önemsizleştirmek amacıyla, 2009 yılına kadar onun günlüğünü araştırmacıların erişimine açmadı. Günümüzde Vincent'in mirası hâlâ Van Gogh ailesinin kontrolü altında: Sahip olduğu koleksiyonun ana bölümünü bir zamanlar Jo'nun pansiyonunun duvarlarına asılmış ya da tavan arasına sıkıştırılmış resimlerin oluşturduğu Van Gogh Müzesi'nin yönetim kurulunda Jo'nun soyundan gelen üç kişi var. Bu durum Van Gogh'u bir *ulusal* ressama dönüştürdü: İngiltere için Shakespeare neyse, Hollanda için Van Gogh da odur. Vincent markasını destekleyip büyütmek artık devletin işi haline gelmiştir.

Ne var ki bir miras yaratmak mümkünse, onu yıkmak da mümkün demektir. Jackson Pollock'ın itibarına yönelik ilk meydan

okuma, "Pollock'ın stüdyosunda çalışırken sergilediği efsanevi doğaçlamaları taklit edememenin yarattığı hayal kırıklığıyla verilmiş neredeyse bilinçli bir tepki" niteliğindeki katı ve geometrik hatların damgasını vurduğu *pop art* akımından geldi.[9] Daha yakın zamanlarda ise, sanat eleştirmenleri Pollock'ın maço hayat tarzının yüceltilmesinden duydukları rahatsızlığı ifade ediyorlar. Artık onu "eski moda bir hoyrat, Stanley Kowalski'nin* ressam versiyonu" olarak görüyorlar."

Sanat dünyasındaki hâkim tutum artık Krasner'ı öne çıkarıp yüceltmektir, kocasını değil. Değeri bilinmemiş isimsiz kadın dâhi mitolojisi artık kökleşmiş durumda. Lee Krasner, Pollock'ın ölümünden dokuz yıl sonra Whitechapel Galerisi'nde, bu sergiden on yıl sonra ise Whitney Amerikan Sanat Müzesi'nde kişisel sergi açtı. 1984 yılında, New York'taki Modern Sanatlar Müzesi'nde (MoMa) kendisini konu alan büyük bir retrospektiften yalnızca birkaç ay önce hayatını kaybetti. 2019'da Londra'daki Barbican Gösteri Sanatları Merkezi'nde yüz eseri sergilenirken sanatçı şöyle tanıtıldı: "Jackson Pollock'la evliliği nedeniyle gölgede kalıp önemi anlaşılamamış müthiş bir ressam."

Krasner Asabi On Sekizler'den ve *Life*'ın ikonik fotoğrafından dışlanmış olabilir ama bugün sanat dünyasında soyut dışavurumculuğun en önemli isimlerinden biri olarak kabul ediliyor. Dönemin eleştirmenlerinin İzlenimcilerden uzak durması yönündeki hikâyelerin güncel bir versiyonundan, yani yeni bir mitten nemalanarak eleştirmenlerin gözdesi olmuş biridir. Krasner kendi zamanında değeri bilinmemiş bir ressamdır ama bunun sebebi sanatının insanlara ağır gelmesi değil, cinsiyetinin insanlara ağır gelmesidir. On dokuzuncu yüzyılda Monet'nin gün doğumunun güzelliğini görememiş Parislilerden daha zevkli olduğumuzu düşünmek nasıl kendimizi iyi hissettiriyorsa, görmezden gelinmiş bir kadın ressamın hakkını teslim ettiğimiz için de kendimizle gurur duyabiliriz.

---

9 Toynton, s. 115.

* Tennessee Williams'ın *Arzu Tramvayı* oyunundaki tiyatroda ve sinemada Marlon Brando ve Anthony Quinn gibi büyük oyuncuların canlandırdığı, empati, bağışlayıcılık ve sabır gibi hasletlerden yoksun sert, kontrolcü ve saldırgan, zaman zaman karısına şiddet de uygulayan kurgusal karakter. (ç. n.)

Dev isimleri tahtından indirme dürtüsü çağdaş sanatta artık çok etkili olsa da sınırları vardır. Sanat piyasasında geçerli olan değer sistemi, eleştirmenlerin ve küratörlerin benimsediği değer sisteminden farklıdır. 2015 yılında Jackson Pollock'ın bir eseri 200 milyon dolara satıldı. Bundan dört yıl sonra, Krasner'ın 1960 yılında yaptığı *Göz İlk Halkadır* ise bir kadının elinden çıkan ve en pahalıya satılan resim unvanını aldı. Satış fiyatı 11 milyon dolardı.

Bir *Cover* Versiyon

Yeteneğin bir önemi yoktur. Çok yetenekli ama hayatı enkaza dönmüş bir sürü insan tanıyorum.
James Baldwin

Gençliğinin baharında sayılmasa da henüz orta yaşlı da denemeyecek bir adamdır. Yetenekli bir müzisyendir ama kayda değer bir başarı elde edememektedir. Yaptığı müziğe yüreğini koysa da kimsenin umurunda değildir. Hayal kırıklığına uğrar, incinir. Acılarını ve kalp kırıklıklarını işleyip çok satan albümlere dönüştüren diğer adamlardan ne eksiği vardır? Kendisinin başaramadığı şeyi onlar nasıl başarmışlardır?

Derken mucizevi bir şey olur. Bir parlama. Bir gerçeklik kayması. Genç adam birdenbire Beatles'ı hatırlayabilen tek yaşayan insan olmuştur. Peki şimdi ne yapacaktır? Kendine engel olamaz: "Hey Jude"un ne şahane bir şarkı olduğunu, bütün dünyanın nabzının nasıl "I Wanna Hold Your Hand"le aynı ritimde attığını, "Elanor Rigby"e dökülen milyonlarca gözyaşı damlasını bilmektedir. Alır gitarını eline, geçer mikrofonun önüne ve Beatles şarkıları söyler.

Senaryosunu Richard Curtis'in yazdığı *Yesterday* filminin konusu böyle. 2019 yılında gösterime giren film 50 milyon dolardan düşük bütçesine karşın 154 milyon dolarlık gişe yaptı. Filmin başkahramanı Jack "Le It Be"yi ("Varsın Olsun") ilk olarak ailesine çalıp söyler ama pek beğenmezler, hatta şarkının ismini "Leave It Be" ("Hiç Karışma") olarak anlarlar fakat Beatles'ın saf gücü yadsınabilir bir güç değildir. Dünya Fab Four'un (Muhteşem Dörtlü) şarkılarını ilk kez duymakta ve onlara bir kez daha âşık olmaktadır. Jack artık ünlüdür.

Yukarıdaki paragraflar aynı zamanda başka bir filmin daha konusunu özetler: Jack Barth adında pek tanınmayan bir senaristin

senaryosunu yazdığı *Cover Version*. Hikâyede başkarakter Dan hiçbir zaman başarılı olamaz. Dan, en hit şarkısı ("Walk Tall"-"Başını Dik Tut") bir *cover* olan Clay Enema adlı bir müzik grubunun solistidir. Bahse konu hafıza kırılması gerçekleştikten ve herkes Beatles'ı unuttuktan sonra, Dan grup arkadaşlarına Beatles şarkıları çalıp söylemeye başlar ama arkadaşları şarkılardan öyle aman aman etkilenmez. Grup 2000'li yıllardaki bir nostalji gecesinde Beatles'ın "Day Tripper"ını söylediğinde, kalabalık coşup çıldır*maz*. Organizatör "Walk Tall"ı söylemedikleri için Dan'i paylar.

Bu iki film arasındaki benzerlikler bir rastlantı değildir: Jack Barth'ın özgün fikri Working Title isimli prodüksiyon şirketi tarafından satın alındı ve Curtis ve yönetmen Danny Boyle daha sonra bu fikir üzerinde birlikte çalıştılar.

Yesterday ile *Cover Version* arasındaki en büyük farklılık, aynı sorulara zıt yanıtlar vermeleridir. Yetenek ne kadar önemlidir? Deha durdurulamaz bir şey midir? Belki de Jack Barth ile Richard Curtis'in hayatları ve kariyerleri onları farklı sonuçlara götürmüştür. *Yesterday* sahicilikle ilgili, şöhretin yüzeysel getirileri karşısında kendi değerlerine ve inançlarına sadık kalmakla ilgili bir filmdir. Başarıyla nasıl iştigal etmek gerektiğiyle ilgili bir filmdir. Buna karşın *Cover Version*'ın arkasındaki fikrin kaynağı Barth'ın şu kanaatiydi: Şayet *Yıldız Savaşları* filmi yapılmamış olsaydı ve *Yıldız Savaşları* filmini yapma fikrini ben ortaya atsaydım, eminim bu fikri pazarlayamazdım.[1] *Cover Version* yeteneğin yetmediğine dair bir hikâyedir. Başarısızlığa dair bir hikâyedir.

Jack Barth'la bir araya geldiğinizde, ondan yayılan, gerginlik kaynaklı bir enerjinin hafif titreşimlerini hissediyorsunuz. Söylediğine göre bunun sebebi sosyalleşmeyi hiç beceremememesi. Sosyalleşme bakımından ondan çok daha beceriksiz bir sürü insan tanıdım ya neyse, sonuçta o kendisini böyle görüyor. "Yani, çoğu yazar gerçek hayatta epey içine kapanıktır ama ben gerçekten ama gerçekten sosyal özürlüyüm" dedi bana bir yaz günü Londra'nın Soho semtinde yediğimiz öğle yemeğinde. "On ya da yirmi yıl öncesine

1 Jack Barth'ın Uproxx sitesine yayımlanan röportajı, "How One "Yesterday" Screenwriter's Dream Became Something of A Nightmare", 21 Mayıs 2020. Kaynak: uproxx.com/movies/jack-barth-interview-yesterday-writer-richard-curtis/.

kadar insanlarla konuşamıyordum bile; başım hep öne eğikti... Bütün o ego işleri beni hasta ediyordu. Delilik bu, farkındayım. Delilik, çünkü kendinizi pazarlamaya çalışmazsanız, bu dünyada hayatınızı idame ettiremezsiniz. Fakat en nefret ettiğim insanlar sürekli bir kendini pazarlama halinde olan insanlardır. Velhasıl bunun, yani mesela sahici olmanın bedelini ödemişsem n'olmuş! Kendi doğrularıma hep sadık kaldım ben."

Barth'ın hayatı kriterlerimizin çoğu bakımından başarısız değildir: Bir eşi ve bir kızı var; yaşamayı seçtiği ülke olan Britanya'da hiç durmadan çalışmış. Gelgelelim o sanki kıl payı kaçmış fırsatlardan müteşekkil bir hayat yaşamış gibi hissediyor. 1990'larda ondan *Simpsonlar*'ın bir bölümünü yazması istenmiş. O yazmış, yapımcılar onaylamış ve ortaya "Selma Adında Bir Balık" isimli *Simpsonlar* bölümü çıkmış. Gelgelelim *Simpsonlar* yapımcıları bir daha onu aramamış.

Barth *Cover Version*'ı yazmaya başladığında, halihazırda yirmi beş tane filme çekilmemiş senaryo yazmış durumdaydı. Ve Beatles'ı *çok seviyordu.* Beatlemania'nın (Beatles çılgınlığı) zirve yaptığı bir zamanda *Help!*'i* sinemada izlediğini hatırlayabiliyordu. "Beatles üyelerinden biri yakın çekim göründüğünde, seyirciler arasındaki kızlar, çığlıklar atıyorlardı" dedi bana. "Ve Beatles üyeleri pek çok sahnede kameraya göz kırpıyorlardı, çünkü bunun bir etki yaratacağını biliyorlardı."

Bu tür bir hayranlığı ve yaratıcı bir sanatçı olarak kendi deneyimlerini bir araya getirmek beyninde zincirleme bir reaksiyon yaratmıştı. Beatles var olmasaydı, onu yaratabilir miydiniz? Onları Muhteşem Dörtlü söylemeseydi de o şarkılar bu kadar keyif verici olur muydu? Yoksa "In My Life"ı dinlediğimizde şöyle mi düşünürdük: Yirmi küsur yaşındaki bir genç kaybetmeyi ve nostaljiyi ne bilir ki?

Jack Barth bütün sevgisini ve hayal kırıklıklarını, başka birinin şarkısını yeniden yorumlayıp hit yapmış Clay Enema grubunun otuz iki yaşındaki solisti Dan'in hikâyesine taşıdı. Dan'in grup arkadaşları yetişkin insanlardır ve müziğin onlar için bir kariyerden ziyade hobi olduğunu kabullenmeye hazırdırlar. Grubun bas

---

* Richard Lester'ın yönettiği, Beatles üyelerinin başrollerini oynadığı müzikal komedi-macera filmi. (ç. n.)

gitarcısı ve Dan'in kız arkadaşı Ella aynı zamanda öğretmenlik yapmaktadır. Diğer gitarcı Cesar aynı zamanda Londra Şehri'nde* çalışmaktadır. Fakat hayalinden vazgeçmemiş olan Dan'in başarısızlık hissi Ella ve Cesar'la ilişkilerini zehirler. (Dan'de biraz züppelik de vardır. Punk rock grubu Ramones tişörtü giymiş bir kız görür ve muhtemelen o grubun müziklerinden hoşlanmadığı halde bunu yaptığını düşünüp kızı küçümser.) Dan baktığı her yerde ona başarının ne kadar erişilmez olduğunu hatırlatan şeyler görür. Eskiden turnelerde malzemeciliklerini yapan Justin, "zayıf, yaban bir pop" şarkısıyla yıldız olur. Bir başkası, Clay Enema'nın en büyük hiti olan şarkının yeni ve daha iyi bir *cover* versiyonunu yapar. (Tuhaftır ama Clay Enema'nın [Lavman Kili] bir müzik grubu için berbat bir isim olduğu, Dan'in bu isimi değiştirerek başarı şansını artırabileceğini söylemek kimsenin aklına gelmez.)

Bana sorarsanız, Dan tam bir duygudaşlık kurulamayacak kadar asık suratlı ve hep çocuk kalmış bir adamdır; Judd Apatow'un 2000'li yıllardaki komedilerinde karşılaştığımız, bir baltaya sap olamamış, hakkı olanı vermediği için bütün dünyaya öfkeli ergen ruhlu adamlardan biri olarak görebilirsiniz onu. (Kadınların aksine, en azından kendi hayatlarının başkahramanları olabiliyorlardı.) Fakat bütün bunlara rağmen *Cover Version* çoğumuzun hissettiği bir şeye temas eder: Başarı adil değildir ya da adil bir şekilde bölüştürülmez ve yaşlanmanın bu kadar can yakmasının bir sebebi de sınırlarınızı fark edip hayallerinizi sessiz sedasız rafa kaldırmanızdır. Otuzlu yaşlarınıza gelmişseniz seçenekleriniz daralmış demektir ve kalan seçeneklerinizin çok muhteşem olması bu gerçeği değiştirmez. Bir "olabilirlik" değilsinizdir artık. Kaçınılmaz bir gerçek olarak, ne iseniz osunuzdur.

Dan işte bu kaderine yanarken, bir zaman-mekân zamazingosu olur: Tuhaf bir limuzin geçer, bir melodi parçası tekinsizce havada yayılır, renkler parlaklaşır – ve evren değişir. Bir sonraki provada Dan "Yesterday"i çalmaya başlar ama Cesar ve Ella şarkıyı tanıyamaz. Hiçbir Beatles şarkısını bilmemektedirler. Yalnızca Dan bu şarkıları hatırlamaktadır.

---

* Londra içinde ayrı bir idari yönetime sahip, tarihi eserlerin en yoğun olduğu, ayrıca iş ve finans merkezi konumundaki 2,6 kilometrekarelik bölge. (ç. n.)

Dan büyük bir heyecana kapılır. Bu şarkıların başarısı deneyimle sabittir: Binlerce kızı çığlık çığlığa bağırtan film müzikleri, binlerce düğünde ilk dans şarkıları, uzun aile yolculuklarında araba teyplerine ilk takılan kasetler olmuşlardı. Fakat sorun şudur ki artık böyle bir etki yaratmamaktadırlar. İskoç rock grubu Franz Ferdinand üyesi Alex şarkılardan birinin araba reklamlarında iyi gideceğini söylese de Beatles şarkıları genel olarak pek ilgi görmez. Ve Dan bir noktada bir aydınlanma ânı yaşar.

> DAN: Şimdi kafama dank etti. Kime benzedim biliyor musun? Townes Van Zandt.
> JOEY ESSEX: Komik bir ismi varmış.
> DAN: (Joey'yi duymazdan gelerek) Büyük bir şarkı yazarıydı; sürekli ismi anılır ... Tek bir şarkısı bile hit olmadı, beş kuruş para kazanamadı. (Duraksar) Townes Van Zandt gibi olmak istemiyorum.

İşin bu noktaya gelmesi Dan'i önce afallatır, sonra öfkelendirir. Townes Van Zandt'den Bob Dylan, Willie Nelson, Sonic Youth ve Norah Jones'ı etkileyen müzisyen olarak bahsedilir ama 1997 yılında elli iki yaşındayken kalp krizinden öldüğünde, müzikal geçmişinde ortalığı kasıp kavuran tek bir hit bile yoktu. (1983 yılında Willie Nelson ve Merle Haggard, bir albümlerinde Van Zandt'in "Pancho and Lefty" isimli şarkısını birlikte yorumladılar ve şarkı *country* müzik listesi *Billboard*'da bir numaraya yükseldi.)

Evren niye benden nefret ediyor diye, sorar Dan kendi kendine. Evren niye onun mutlu olmasını istememektedir? Gruptan soğuyup uzaklaşır. Bu arada, Cesar partnerinden bir yıl önce ayrıldığı halde Dan'in bundan haberi bile olmadığını, yani Dan'in kutsal Lennon-McCartney şarkılarının yegâne hamili haline gelmeden önce de kendinden başka kimseyi umursamayan yavşağın teki olduğunu öğreniriz. Ella'dan ayrılır. Dengesini tümüyle yitirdiği bir anda, gruptan ayrılan iki arkadaşının yerine Liverpool şivesiyle konuşan iki genci gruba alır: Belki de eksik olan şive ve uzun dağınık saçlardır! Bunlar da kâr etmez. En sonunda bütün çabaların boşuna olduğunu anlar. Asla başaramayacaktır. Bu yeni evrende Beatles'ın davulcusu Ringo (Richard Starkey) tek bir hit şarkıyla büyük ses getirmiş ama sonra da unutulup gitmiş biridir. Peki ya John Lennon? Dan, Lennon'ın bir röportajında, ünlü olmasaydı bir balıkçı olacağını söylediğini hatırlar. Lennon sendikaları ve

sendikalı olmayı hep savunmuş biri olduğundan, balıkçılar sendikası üzerinden onun izini bulabileceğini düşünür. Nitekim Balıkçı John'un izini bulur ve John ona kendi inançlarına ve değerlerine sadık kalmasını söyler. Hayat bir *cover* versiyonu değildir. Notalarını kendin yazmak, onu kendin bestelemek zorundasındır.

Dan, bu çapta bir felsefi aydınlanma yaşayan her Britanyalının yapacağını yapıp pub'ın yolunu tutar. Orada bir sürü ünlü yüz –Helen Mirren, Bobby Charlton, Judi Dench–, daha doğrusu bu yüzlerin hiçbir zaman ünlü olmamış versiyonlarını görür. "Bu pub'daki insanları hayatlarıyla bir sürü başka şey yapmaktan alıkoyan şey nedir?" diye sorar kendine. Charlton neden eline hiç futbol topu almamıştır? Dench neden katılması gereken oyuncu seçmelerine katılmamıştır? Doğa tarihçisi David Attenborough'a doğa sevgisini aşılamayı kim unutmuştur?

Ve son olarak: "Ben neden bir rock yıldızı değilim?"

Cover Version, Dan'in Beatles şarkılarından vazgeçmesiyle biter ama tam bir vazgeçiş değildir bu. Bazı şarkıları eski turne malzemecisine satar ve parasıyla John Lennon'a, yaşlı balıkçının hep istediği o klasik arabayı satın alır. Fakat kendisi, daha önce bıraktığı hobisi resme tekrar başlayan ve Dan'in kendi şarkılarından oluşan albümünün kapağını hazırlayan babasıyla birlikte yaşamaya devam eder. Çok az sayıda hayranı vardır ama bu hayranlar "ciddi müzisyenler"dir. Ama hepsinden önemlisi, bir performansını bitirdiğinde, Ella, beğendiğini söylediği yeni şarkısı hakkında ona takılmaya hazır ve nazır halde dışarıda onu beklemektedir: "Boktan bile değil. Bana ... Townes Van Zandt'i hatırlattı."

Yesterday ile *Cover Version*'ın olay örgüleri arasında benzerlikler söz konusudur. Bu konuya daha sonra yine döneceğiz, zira bu benzerlik Jack Barth için bir üzüntü kaynağıdır. Fakat bu iki film arasındaki farklılıklar en az benzerlikler kadar önemlidir.

Öncelikle, *Yesterday*'in başkarakteri Jack Malik otuz iki değil yirmi yedi yaşındadır ve bu yaşı itibarıyla bir popstar adayı olarak biraz yaşlıdır ama onun için miadı dolmuştan ziyade gözü hâlâ yükseklerde denilebilir. Festivallerdeki küçük çadır sahnelerinde bir düzine heyecansız çocuğun önünde ya da pub dinletilerinde şarkı söylemek onda daha yeni yeni bir burukluk yaratmaya başla-

mıştır. Malik'in menajeri Ellie'yi filmde Lily James oynamaktadır, yani daha filmin en başında, Malik bunun hiç farkında değilmiş gibi görünse de Ellie'nin bir aşkın öznesi olacağını bilirsiniz. Malik Ellie'ye kendi hayatı hakkında sızlanıp durur ama Ellie'nin hayatına hiçbir ilgi göstermez ki bu durum anaakım Hollywood filmlerindeki kadın karakterlerin, nedendir bilinmez, erkeklerde katlanmak zorunda oldukları bir şeydir. Ellie de bunun bir istisnası değildir.

Akabinde malum olay gerçekleşir. Jack dünyanın belli ki yeniden yüklendiği o anda bisikletinden düşer – ışıklar kararır ve sonra yeniden açılır. Hastanede kendine geldiğinde ön dişleri ortada yoktur ama Ellie oradadır ve elini tutmaktadır. Pub'a gidecek kadar iyileştiğinde kadın arkadaşları ona bir iyileşme hediyesi (yeni bir gitar!) getirirler ama erkek arkadaşlarda durum farklıdır: Bir erkek arkadaşı ortama dahil olamayacak kadar sarhoşken, başka bir erkek arkadaşı Jack'le ilgilenemediği için özür dileyip, "bütün hafta boyunca çalışmak zorunda kaldığını" söyler. Jack gitarını tıngırdatmaya başlar ve –tıpkı *Cover Version*'da olduğu gibi– arkadaşları şöyle söyler: Devam et, güzelmiş bu. Bunu daha önce niye çalmadın bize? Ve işte o an bunun Beatles'ın hiç var olmadığı bir evren olduğunu anlar; Google'da Beatles kelimesi aratıldığında yalnızca böcekler ve Papa II. Ioannes Paulus sonucu çıkmaktadır. Velhasıl Jack Beatles şarkılarını çalıp söylemeye başlar. İlk başlarda bir sonuç alamaz, çünkü Beatles şarkılarını kutsiyetinden arınmış halde dinleme fikri senarist Curtis'in de çok hoşuna gitmiştir. Kayıtsızlıkla karşılanan bir şey bir başyapıt olabilir mi? Bir çocuğun doğum günü partisinde çaldığı "I Wanna Hold Your Hand" şarkısı hiçbir etki yaratmaz.

Gelgelelim tam bu noktada iki film ayrı yönlere gider. *Yesterday*'de şarkı yazarı ve müzik yapımcısı Ed Sheeran –evet, kendisini oynuyor– yerel bir haber programında Jack'i "In My Life"ı çalıp söylerken dinler ve ondan Moskova'daki şovunun açılışını yapmasını ister. Bu bölüm tam anlamıyla bir arzu tatminidir. Jack şova çıkıp "Back in the U.S.S.R."ı söyler ve bu da Sovyetler Birliği'nin çöküşünden otuz yıl sonra Rusya'dan USSR (SSCB) şeklinde bahsetmenin tuhaf olduğu şeklinde kaba saba yorumlara neden olurken, Ed ona meydan okuyup bir şarkı yazma yarışmasına davet eder. Birkaç dakikalığına bir odaya kapanacaklar ve bir şarkıyla

çıkacaklardır. Ed hoş ama akılda kalmayan bir melodiyle, Jack ise "The Long and Winding Road" ile odasından çıkar.

Burada biraz duralım ve bizlere sessiz sedasız yutturulan –yanlış anlaşılmış, asil, erkek dâhi dışında– bir diğer kalıp tiplemeyi not edelim. Günümüzdeki çoğu şarkı yazarı gibi Ed Sheeran da tek başına çalışmaz. (Dostum Robert Icke, Beyoncé'un "Who Run the World (Girls)" ["Dünyayı Kim Yönetiyor (Kızlar)"] isimli şarkısını iki erkeğin birlikte yazmasını ve şarkıyı yazarken dört başka adam tarafından yazılmış başka bir şarkıdan ciddi iktibaslar yapmalarını hep komik bulmuştur. Ona bu şarkının epey feminist bir şarkı olduğunu söyleyip dururum: *Dünyayı Kim Yönetiyor?* Ayak işlerini erkeklere devretmiş kızlar.) 2022 yılında Sheeran, "Shape of You" şarkısının Türk kökenli bir şarkıcıya ait "Oh Why" isimli bir şarkıdan araklandığı iddiasıyla açılan intihal davasını kazandı. Mahkeme Sheeran'ın daha önce yayımlanmış *Oh Why*'dan aşırı kopyalama yapmadığına karar verdi ama bu yargı süreci bizlere Sheeran'ın "Shape of You" şarkısını, rock grubu Snow Patrol'dan Johnny McDaid ve müzik yapımcısı Steve McCutcheon'la birlikte yazdığını hatırlattı. Sheeran mahkeme kararını değerlendirirken şöyle dedi: "Spotify'da her gün 60.000 yeni şarkı yayımlanıyorsa benzerlikler illaki olur. Çünkü yılda 22 milyon yeni şarkıya karşılık elde yalnızca on iki tane nota var." Haklı ama bu istatistikler müzik sektöründeki inanılmaz piramidi gözümüze sokmaktan başka bir işe yaramıyor: Sayısız şarkı, sayısız şarkı yazarı ama çok az sayıda Sheeran seviyesinde yıldız.

Yesterday filminde eser yaratıcılarının bu şekilde fetişleştirilmesi mevzusunda tam bir farkındalık söz konusudur, zira Richard Curtis'in senaryosunda Jack Malik'in menajerleri, şarkıcının Beatles şarkılarından oluşan ilk albümü için dikkat çekici bir tanıtım kampanyası hazırlar. Albüm "Tek Bir Adam"ın eseri olarak tanıtılacaktır. Bu şarkıları –ne tek başına ne de başkalarıyla birlikte– kendisinin yazmadığını gayet iyi bildiğinden, tanıtım kampanyası Jack'te suçluluk hissi yaratır. Lily James'in canlandırdığı Ellie'nin ona aşkını itiraf etmesi ama bir rock yıldızının kız arkadaşı olmak da istememesi, keza zavallı Jack'in bu yeni ünlü hayatından nefret etmeye başlaması duruma tuz biber eker. Beatles'ın bir çatı konseri verdiği Apple binasında değil ama Gorleston-on-Sea kasabasındaki

başka bir binada vereceği bir çatı konserinden önce grubu hatırlayan başka birkaç kişiyle tanışır. Fakat bu insanlar onu bir hırsız olarak ifşa etme niyetinde değildir. Jack Beatles'ı dünyaya geri kazandırdığı için mutludurlar.

Suçluluk duygusu altında ezilen, aşk hayatı hakkında endişeleri olan ve şayet mutsuzsa şöhretin ne anlamı olduğunu sorgulayan Jack Malick ne yapacaktır? Bu evrende bir balıkçı olan John Lennon'a gidecektir tabii.

Peki. *Yesterday* gösterime girdiğinde, Richard Curtis röportajlar verip filmin yaratım sürecini anlattı. Jack Barth'ın sunumunu izlemişti ama senaryosunu asla okumamıştı. "Tek bir cümleyi duydum ve hemen o senaryo hakkında daha fazla şey duymak istemediğimi söyledim çünkü başkalarının ürettiği bir malzeme üzerinde çalıştığımda ortaya çıkan işin çok samimi olmadığı hissine kapıldığım olmuştur" diyordu Curtis, Den of Geek isimli internet sitesine verdiği röportajda. "Bu yüzden, haddinden fazla ekstra bilgi almak yerine, benim için anlamı olan bir filmi başından sonuna kadar yazmaya giriştim." Sinema haber bloğu SlashFilm'e ise şöyle konuştu: "Birisi bana telefon edip, ana temasını, dünyada Beatles'ı hatırlayan yegâne insan olan bir müzisyen, şeklinde tek bir satırla özetlediği bir filmle –hatta sanırım belki de yönetmen olarak– ilgilenir misin diye sordu. Bunu duyar duymaz, aman dedim dur, sakın daha fazla bir şey söyleme. Bırak da kendi filmimi yazayım."

Curtis gerçekten Barth'ın senaryosunu okumamışsa, her ikisinde de birer balıkçı John Lennon olması bayağı büyük bir tesadüf olmuş. Finalleri de öyle: Her iki film de kimsenin *Harry Potter*'ı da hatırlamadığı şeklindeki gelişigüzel bir espriyle biter. (Curtis bu espriyi Amerikalı komedyen Sarah Silverman'a atfeder. Müzik ve kültür odaklı internet sitesi Uproxx bu benzerlikleri Richard Curtis'in önüne koyduğunda bir dönüş alamadı.)[2] Beni Jack Barth'ın hikâyesine çeken şey ilk başta bu ironiler oldu: Başkalarının eserlerini kendine mal etme hakkında bir filmdi bu ve..., nasıl desek, Barth'ın başına gelen de bu oldu. Fakat *Yesterday* aynı zamanda, önemli olan şeyin içerik olduğuna, *yeteneğin er ya da geç*

2 Bkz. https://uproxx.com/movies/jack-barth-interview-yesterday-writer-richard-curtis/

kendini göstereceğine dair bir filmdir de. Ve hepimiz biliyoruz ki bir "Richard Curtis" filminin hazır bir izleyici kitlesi varken, Jack Barth'ın ismini taşıyan bir film için kimse kuyruğa girmez. Yani demek ki ürünün üstüne kimin ismini yapıştıracağınız gerçekten önemlidir.

Yesterday'in finalinde Jack Malik Wembley Stadyumu'nda verdiği konserde Ellie'ye olan aşkını ilan, Beatles'ın şarkılarını kendisinin yapmadığını itiraf eder. Albüm satıp para kazanmak yerine, şarkıları internete yükleyip ücretsiz erişime açar. Ellie'yle evlenir, öğretmenliğe başlar. Hikâyeden çıkarılacak ders şudur: Lily James'le öpüşüp koklaşmak, stadyum konserleri verip Spotify'da milyonlarca kez indirilmekten iyidir.

Yesterday gösterime girdiğinde, Jack Barth önce filmle ilişkisi hakkında sessiz kaldı ya da kendi ifadesiyle, ondan katkı vermesi istenmedi. Filmin prömiyeri için birkaç bilet alabildi ve filmin künyesinde ismi sadece hikâye yaratıcılarından biri olarak geçti. Filmin kazandığı başarı ona servet kazandırmadı, çünkü ona yalnızca *net* kârdan pay verilmesi vaat edilmişti. (Gişe gelirleri yapım maliyetini çok çok aşmasına rağmen, *Yesterday* Hollywood'a özgü muhasebeleştirme teknikleri sayesinde teknik olarak zarar etti.) Bir kenara itilmek Barth'ın burukluğunu daha da artırdı. Senaristler, önceden doğru dürüst haber bile vermeden yazarların projelerden uzaklaştırılmasının vaka-ı adiyeden olduğu sinema endüstrisindeki acı verici "ekip çalışması" deneyimlerinden pek bahsetmezler. İşin parası iyidir ve hiçbir senarist kara listeye girmek istemez. Yüksek sesle söylenmez ama belli bir yönetmene atfedilen bazı filmler yapım sürecinde başkaları tarafından devralınır. Yazar olarak kimin adının anılacağı ancak ajanslar arasındaki sert müzakereler sonunda kararlaştırılabilir. 2000 yılına kadar, yönetmenlerin isimlerinin beraber anılmasını istemeyecekleri kadar berbat olduğunu düşündükleri filmlerde kullandıkları genel kabul görmüş bir takma isim bile vardı: Alan Smithee.

Böylesi bir ortamda, Barth'ın kendi özgün senaryosunu yüksek sesle savunması ve Hollywood içerik makinesini eleştirmesi pek görülmüş şey değildir. Bu duruşun kaynağı, ona en başta *Cover Version*'ı yazdırmış olan dürtünün ta kendisidir. "Richard Curtis" dedi Barth bana, "bu şarkıların bugün üretilseler yine hit olacağını

söyleyerek Beatles'ı onurlandırdığını düşünüyor. Fakat bu [doğru] değil; Beatles üyelerinin şahsiyetleri, sergiledikleri performanslar, nasıl baktıkları ve hangi zamanda, nerede oldukları da önemliydi. Başarıyı getiren şey bunların hepsiydi." Filmde reenkarne Beatle olarak Jack Malik'e odaklanılması, müziğe getirdiği yeniliklerle grubun gelişiminde çok kritik bir rol oynayan yapımcı George Martin'in ve bu erken gelişmiş, hevesli Liverpool'lu delikanlıların çıkışını dikkatli bir şekilde yöneten Brian Epstein'ın öneminin azaltılması sonucunu vermiş. *Yesterday*'da, Kate McKinnon'ın oynadığı Jack Malik'in menajeri menfaatçi bir paragözdür. Müzik umurunda değildir, onu yalnızca para kazanmanın bir yolu olarak görmektedir. "Brian Epstein kendisini gerçekten bu çocuklara adamıştı" diyor Barth. "Dürüstlüğü hiç elden bırakmayan biriydi ki nadir görülen bir özelliktir. Kate McKinnon'ın oynadığı karakter gibi birinin, müziği zerrece umursamayan korkunç biri olmasına rağmen, bu adamı bu kadar kolayca bir yıldız yapabildiğini söylemek bir hakarettir."

Uproxx'a röportaj veren Barth bu iki senaryo ve bu iki senaryoda cisimleşen duruşlar arasındaki farkı, biyografik tesadüflere bağlar. Onun için yazmak her zaman bir mücadele olmuş, yaratım eylemini gerçekleştirmekte değil ama ortaya çıkan eseri pazarlamakta hep zorluk çekmişti. Buna karşın Richard Curtis kariyeri boyunca hep başarılı olmuştu. Özel bir okul olan Harrow'da komedi yazmayı ve oyun yönetmeyi öğrenmiş, üniversitede Rowan Atkinson'la tanışmış, ikisi birlikte üniversitedeki Deneysel Tiyatro Kulübü'ne katılmışlardı. Curtis, Atkinson'ın büyük başarı kazanan Edinburgh Fringe şovunda başrollerden birini oynadığı gibi, ikili birlikte bir BBC radyo dizisi de yazmıştı. Curtis akabinde önce komedi programı *Not the Nine O'Clock News*'te, sonra İngiliz durum komedisi *Blackadder*'da görev almıştı ki bunlarının ikisi de müstesna yetenek John Lloyd'un elinden çıkma işlerdi. (*Blackadder*'ın tema müziklerini yine Oxford'lu Howard Goodall bestelemişti.) *Blackadder*'ın birinci sezonu tam bir fiyaskoydu: Stüdyoda seyirciler yoktu, aktörler repliklerini zamanında söyleyemiyorlardı ve Edmund Blackadder karakterinin ilk versiyonu şeytani bir düzenbazdan ziyade çelimsiz bir hergelenin tekiydi. Buna rağmen BBC yeni sezona onay verdi. İkinci sezonda eş yazar Rowan Atkinson'ın yerini Ben

Elton aldı ve o aralar çok rağbet gören Oxbridge'li* komedyenler arasında yıldızı parlayan başka isimler de –Hugh Laurie, Stephen Fry– daimi oyuncu kadrosuna katıldı. 1994 yılında Curtis, şekil verilemeyecek kadar yumuşak saçlı Hugh Grant'ı bir yıldız yapan ve o yılların en çok gişe yapan Britanya filmi olan *Dört Nikâh Bir Cenaze*'yle sinema dünyasını fethetti. Film Curtis'in bir daha hiç kopmadığı Working Title şirketi tarafından yapılmıştı – kariyeri boyunca devam eden bir yaratıcı işbirliği daha.

Bütün bunları söylerken, Richard Curtis'in yeteneğini küçümsemeye çalışıyor değilim (kocam her Noel'de *Aşk Her Yerde*'yi izler, yeterince uzağa kaçamamışsam ben de öyle.) Söylemeye çalıştığım şey, Richard Curtis –ya da Beatles– kadar büyük bir yeteneğin bile tek başına yeterli olmadığıdır. Doğru ekip arkadaşlarına, serpilip gelişebileceğiniz doğru bir ortama ve birazcık da düpedüz şansa ihtiyacınız vardır.

Kendisine *Cover Version* ile *Yesterday* arasındaki farklılıkları soran Uproxx muhabirine, "Bu konuya çok fazla kafa yoruyorum" diye yanıt veriyor Barth. "Bence Richard'ın [Jack Malik'i] bütün zamanların en başarılı şarkı yazarına dönüştürmesinin sebebi, Richard'ın kendi hayatını böyle yaşıyor olmasıdır. Oxford'da Rowan Atkinson'la tanıştı, Oxford'dan mezun olur olmaz, Rowan Atkinson'la ilişkisi sayesinde, yirmili yaşlarının daha başlarında büyük başarılar kazandı ve bildiğim kadarıyla hiçbir zaman yıkılmadı. Jack Malik niye dünyanın en başarılı şarkı yazarı *olmasın ki*?"

Kanaatimce, *Cover Version* filme çekilseydi bile *Yesterday*'in kazandığı ticari başarıyı yakalayamazdı; hatta senaryo yazarlarının isimlerini künyeden çıkarsanız bile sonuç değişmezdi. Bunun sebebi *Yesterday*'in pazarladığı deha miti versiyonunun, albenisi daha yüksek bir versiyon olmasıdır. Bu versiyonda yetenek asla bastırılamaz. Duymak istediğimiz hikâye budur... Beatles üyeleri John, Paul, George ve Ringo başka bir zamanda ya da başka bir evrende aynı şarkılarla ortaya çıksalardı dünya onları umursayabilirdi iddiası değil. Fakat Beatles'ın hikâyesinde her zaman saf yetenekten fazlası olmuştur; velhasıl Beatles mitolojisinin biraz daha derinlerine inelim.

---

* Oxford ya da Cambridge mezunu (ç. n.)

Simya

Başyapıtlar tek başlarına vücut bulmuş varlıklar değildir; müşterek düşünmeyle geçen yılların ürünüdürler.
Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*

Aldeburgh kasabasında birlikte öğle yemeği yediğimiz Creaik Brown zındıkça laflar ediyor: "Pop müzikte Paul (McCartney) ve John (Lennon) dahil neredeyse herkesin kayıp yaşamasını çok ilginç buluyorum." Gazeteci ve mizah yazarı Brown hiç farkında olmadan Jack Barth'ın bana sorduğu retorik sorunun aynısını soruyor: "Eski muhteşem grupların hiçbiri, en azından teknik olarak eskiden olduklarından muhtemelen daha iyi müzik yaptıkları halde, neden son yirmi yıldır hit olmuş tek bir albüm bile çıkaramadı?"

Barth'ın bu soruya cevabı, [Bruce] Springsteen, [The Rolling] Stones ve diğerlerinin "görünüşlerinde sorun olması" – yani sanatın, kaba cinsel çekiciliğin kültürlü eleştirmenlerin kabullenmek isteyebileceklerinden daha önemli bir rol oynadığı hercai bir iş olması. Brown'ın aynı soruya cevabı farklı ama belki de tamamlayıcıdır: Ressamlar veya yaratıcı işlerle uğraşan diğerleri gibi en iyi müzisyenlerin de bir parlama *anları* vardır. Bu an, uzatılmış bir nota gibi, çok güzel olabilir ama sonsuza kadar süremez.

Brown'ın bir Beatles biyografisi olan *One Two Three Four*'u (Bir İki Üç Dört) yazdığı çalışma odasının bitişiğindeki salonunda oturmuş, yukarıdan denizi seyrediyoruz. COVID karantinası döneminde okuduğum kitaplar arasında en iyisi oydu diye hatırlıyorum. Harika kurgulanmış bir kitaptı: Brown bir diğer mitleştirilmiş figür olan Prenses Margaret* hakkında yazarken, hikâyeyi "anlık kesitler" halinde anlatma şeklinde çığır açıcı bir teknik geliştirmişti. Beatles üzerine

* Britanya Kralı VI. George'un kızı ve yetmiş yıllık hükümranlık döneminden sonra 2022 yılında hayatını kaybeden Britanya kraliçesi II. Elizabeth'in tek kardeşi. (ç. n.)

çalışmasında bu anlık kesitler Beatles üyelerinin okul günlerinden başlayıp, menajerleri Brian Epstein'ın 27 Ağustos 1967'deki ölümüyle bitiyordu. Çok iyi seçilmiş bir zamansal çerçeveydi bu: Epstein'ın yanlışlıkla aşırı doz ilaç alarak ölmesi Beatles için bir dönüm noktasıydı. Yönetmen Peter Jackson'ın muazzam belgesel çalışması *Get Back*'te (Geri Dön), Epstein'ın ölümünden on yedi ay sonra bile grup üyelerini, "Bay Epstein"ın rehberlik eden hassasiyeti ve sezgileri olmadan yola nasıl devam edeceklerini sorgularken görürüz.

Brown'ın kitabı bu dört adam arasındaki zıtlıkların ne kadar önemli olduğunu gözler önüne serer: "Her zevke uygun bir Beatles üyesi vardı" diye yazıyordu Brown. "Bir Beatles hayranı olarak, birini diğerlerine tercih ettiğinizde kendinizi ifade etmiş olurdunuz."[1] (Müzik endüstrisi 1990'lı yıllarda Spice Girls grubunda da aynı numaraya başvurdu.) Brown, o zamanlardan beri yaratıcılık hakkında yazılmış sayısız makaleye ve kitaba konu olmuş John ile Paul arasındaki işbirliğine özellikle dikkat çekiyordu. "Aynı şarkıya yaptıkları katkılar bazen o kadar keskin bir şekilde farklılaşırdı ki sanki bazı karakter özelliklerinin abartılmasına dayalı karikatürlerine yakışır şekilde davranıyor gibiydiler" gözleminde bulunan Brown şöyle devam ediyordu: "Paul 'bunu halledebiliriz' derken, John hemen bu iyimserliğin altını oyar: 'Hayat çok kısa.' Paul 'Her şey daha iyiye gidiyor' diye şakırken, John 'Daha kötüsü olamaz' diye araya girer." Bir aristokratın yaptığı araba kazası ile bir adamın sabah rutinlerinin neşeli bir anlatısının iç içe geçirildiği "A Day in the Life" şarkısında bu eğilim en uç sınırlarına varır.

Fakat Brown'la konuşmak istememin sebebi, kitabının daha önce okuduğum hiçbir dâhi biyografisinde şahit olmadığım kadar mükemmel bir şekilde yaptığı başka bir şeydi: Neredeyse Beatles'ın hiç var olmamasıyla sonuçlanacak bir sürü olayı gözler önüne serer.

Savaş günlerinin Liverpool'u. Paul McCartney'in annesi Mary ile babası Jim zamanın standartlarına göre ileri sayılabilecek bir yaşta tanışırlar: Mary otuz, Jim otuz sekiz yaşındadır. Mary Jim'in kız kardeşi Gin'le aynı evde yaşamaktadır; Craig Brown buradan iki olası tarih versiyonu türetir:

1 Craig Brown, *One Two Three Four: The Beatles in Time*, Londra: Fourth Estate, 2020.

(a) Nazi bombardıman uçaklarının havada dolandığı o gece Gin ve Mary, Scargreen Caddesi'nde oturan Jim'in annesini ziyaret etmekteyken sirenler çalmaya başlar ve bu yüzden de o gece orada kalmak zorunda kalırlar. Şehre bombalar yağarken Jim ve Mary saatlerce sohbet ederler. Bütün sesler kesilip tehlike geçtiğinde, ikisi de birbirleri için yaratılmış olduklarını düşünmektedirler. Kısa bir nişanlılık sürecinden sonra 15 Nisan 1941'de evlenirler ve yalnızca bir yıl sonra Mary ilk çocuklarını doğurur. Onu James Paul McCartney ismiyle vaftiz ederler.

(b) Sessiz bir gecedir. Gece boyunca sirenler hiç çalmaz. Tesadüf bu ya, Gin'le Mary'nin evde kalmayı planladığı ertesi gece çalacaktır. Bu yüzden de Jim ile Mary samimi bir şekilde dertleşemez, hayatlarına ayrı yollardan devam ederler. James Paul McCartney hiçbir zaman doğmaz.[2]

Başka tesadüfler ve kıl payı gerçekleşmeler de söz konusudur: Gerçek hayatta John, annesini daha önce kaybetmiş Paul'le tanışmasından hemen sonra annesi Julia'yı kaybeder ve insanlar arasında bağ kuran cinsten bu travmatik deneyim iki delikanlıyı birbirine yaklaştırır. Grubun diğer üyesi Ritchie Starkey yedi yaşındayken apandisiti patladıktan sonra oluşan karın zarı iltihabı nedeniyle ölümden döner. Paul lise bitirme sınavları kapsamında girdiği İspanyolca sınavında kalınca okulu bir yıl daha uzar ve bu sayede George Harrison adında kendisinden daha küçük bir delikanlıyla tanışma fırsatı bulur. Bu gençler zorunlu askerlikten kıl payı kurtulur. Tam da grubu dağıtmayı düşündükleri günlerde menajerleri Brian Epstein'ı bulurlar. Hamburg'daki ilk konserlerde grupla birlikte sahneye çıkan Stuart Sutcliffe, orada bir kız arkadaş bulduğu için diğerleriyle birlikte İngiltere'ye dönmek yerine Almanya'da kalır. (1962 yılında beyin kanamasından öldü.) Epstein cesaretini toplayıp grubun yakışıklı ve karizmatik davulcusu Pete Best'i kovup, yerine Ringo'yu geçirir ve bu yüzden de Best'in gruba geri dönmesini talep eden bir toplu dilekçeyle ve ofislerinin önünde gerçekleştirilen bir protesto gösterisiyle yüzleşmek zorunda kalır. Ringo Amerika'ya yerleşmeyi düşünür ama bunun için çok fazla form doldurması gerektiği için vazgeçer. Vesaire, vesaire. Gerek *Yesterday* gerekse de *Cover Version*, Beatles şarkılarının o şarkıları yapan adamlar olmasa yine de hit olup olamayacağı sorusuna bir yanıt vermeye çalışırken, *One Two Three Four* bizden bu şarkıların

2 *Age*, s. 9.

neredeyse hiç var olmamanın eşiğinden nasıl döndüğü üzerinde düşünmemizi ister.

Kitapta ayrıca John ile Paul'ün ilişkilerinin ilk günleri etrafında örülmüş kalın mitoloji katmanı da irdeleniyor. Bu katman büyük ölçüde, bu arkadaşlığı –ve dolayısıyla da Beatles'ın varoluşunu– kaçınılmaz göstermek için yaratılmıştır. Bu arkadaşlığın anlamlı olmasını, tarihte önemli bir kırılma ânı olmasını istiyoruz. Gelgelelim ilk dönemlerinde grubun üyesi olan Pete Shotton 1967 yılında verdiği bir röportajda, Paul'ün gelip kendisinden iki yaş büyük John'la tanıştığında, onu pek etkileyemediğini söyler. *Hayır, olmadı böyle. Bir daha dene.* Shotton bundan on altı yıl sonra, anılarında bu sefer, John'un Paul'den "tanışır tanışmaz çok etkilendiğini" söyleyecektir. *Hah, şimdi oldu.*

Her dâhi biyografisinde bu türden patinajlar ve küçük rötuşlar illaki bulunur, yeter ki nereye bakacağınızı bilin. Beatles bu kadar ayrıntılı belgelenen tarihteki ilk müzik grubudur ve bu durum bize grup üyelerinin hayatlarının derinlerine inme, kariyerlerinin ne kadar tesadüflere bağlı olarak geliştiğini görüp anlama ve onlar etrafında örülen mitolojinin gerçek zamanlı oluşum sürecinin izlerini sürme imkânını verir. Aslında her grubun kariyerlerine yakından bakıp, tesadüfleri, kıl payı kazanılan başarıları ve grup üyeleri arasında yaşanan ve çıkarabilecekleri en iyi işleri çıkarmalarını sağlayan yaratıcı sürtüşmeleri keşfedebilirsiniz. Ancak kimse Kula Shaker ya da Wizzard gibi gruplar için bunu yapma zahmetine girmez, hepsi bu.

Bu da bizi Craig Brown'ın zındıklığına götürür: Beatles ne mutlu ki *o dehaya*, en muhteşem şekliyle *sahipti* ama bir noktada üyeler tek tek onu kaybetti. Ben Brown'ı *Cover Version* tarafında görüyorum: Yetenek her zaman kendini göstermediği gibi, Beatles'ı Beatles yapan, onu oluşturan bireylerin dehalarından tamamen bağımsız olarak, bir milyon sebep vardır. "Beatles'ın hiç [var olmaması] pekâlâ mümkündü" dedi Brown bana. "John'la tanışmamış olsaydı, Paul sanırım bir şarkı yazarı olurdu. Güzel melodiler üretebilirdi ama üretemeyebilirdi de."

Ona "komşu olasılık"tan bahsettim. Beatles bir kitle iletişim aracı olarak televizyonun zuhurundan (video kliplerin ilk öncüleriydiler), Little Richard (John ve Paul ona neredeyse âşıktılar)

gibi öncü sanatçılardan ve Britanya'da savaştan sonra hâkim olan ve işçi sınıfından gelen müzisyenlere geçimlerini sağlama imkânı veren istikrar ortamından yararlandılar. "Beşinci Beatle" unvanını başka herkesten daha fazla hak eden ezber bozan müzik yapımcısı George Martin'le bir araya gelmek grup için çok büyük bir şans oldu. Klasik müzik eğitiminden geçmiş Martin grupla tanışmadan önce komedi programları yapıyordu. "Radyo komedi programı The Goons'u ve Peter Sellers komedilerini yaptı ki Beatles'ın onunla çalışmak istemesinin sebebi de buydu" diyor Brown. "Bu yüzden ona büyük saygı duyuyorlardı." Martin bu dört müzisyenden hoşlanmıştı çünkü havalı, esprili ve kıvrak zekâlı Liverpool'lulardı; buna karşılık Beatles da karmaşık aranjmanlar yapabilen ve Paul'ün aksine nota okuyabilen birini kazanmıştı. "Grup üyelerinin aklından geçen soyut fikirleri somut pratiğe geçirmekte o kadar başarılıydı ki, mesela, 'sesin bir balon gibi havada yükselmesini istiyorum' dediklerinde, o etkiyi tam olarak yaratabiliyordu."

Ama işte tam da bu noktada bu sefer *ben* zındıkça düşüncelere kapılıyorum. Beatles fanatikleri, ilk ortaya çıktığı zamanlarda grubun dehasını ıskalayan eleştirmenleri bulup spor niyetine bunları lafla dövmeyi pek sever. Grubun 1962 Ocağı'nda Decca Records şirketinin düzenlediği seçmelerde başarısız olması öylesine kötü bir ün kazanmıştır ki sırf bu konu için açılmış bir Wikipedia sayfası vardır ve bu sayfada söz konusu plak şirketinin Beatles yerine Brian Poole and The Tremeloes isimli grupla sözleşme yapmayı tercih ettiği belirtilir. (Decca'nın gerekçesi, yerel bir grubun daha az masraf çıkaracak olmasıydı.) Brian Epstein'ın sonraki süreçte dillendirdiği bir iddiaya göre, şirketin Dick Rowe adında bir yöneticisi, "gitar gruplarının modası geçmekte", dolayısıyla "Beatles'ın şov dünyasında bir geleceği yok" demişti. (Rowe böyle bir yorumda bulunduğunu her zaman reddetti) Peki... ya grubun o seçmelerde söylediği şarkılar o kadar da iyi şarkılar *değilse*? Grubun Decca seçmelerinde söylediği şarkıların çoğu *cover* versiyon, üçü ise Lennon-McCartney ikilisinin elinden çıkma ama hakiki bir Beatles fanatiği değilseniz kesinlikle duymamış olduğunuz şarkılardır.[3] O günün kayıtlarını dinleyen George Martin'in duyduğu şey muhtemelen *bir*

3 "Like Dreamers Do", "Hello Little Girl" ve "Love of the Loved".

*potansiyel*di: Çalıştığı müzik şirketi Parlophone'u grupla sözleşme imzalamaya ikna etmesine yetecek bir potansiyel.

Başından sonuna kadar dinlediğim ilk Beatles albümü, şans eseri grubun çıkış albümü *Please Please Me* oldu. O zamanlar bir ergendim ve beni en çok etkileyen şey, seslerinin kulağa çok *genç*, yani ham, enerjik ve henüz tamamına ermemiş gibi gelmesiydi. Bu albüm tek bir kayıt oturumunda kaydedilmiş olmasıyla ünlüdür; nitekim son şarkıya, yani "Twist and Shout"a geldiğinizde John'un sesinin kısıldığını fark edersiniz. Hem *cover*'lardan hem de kendi bestelerinden müteşekkil şarkılar akılda kalıcı, kısa şarkılardır: Radyolar üç dakikayı geçmeyen şarkılar istiyorlardı. "Hoş harmoniler vardı, grup üyelerinin sesleri gerçekten ilginçti ve birbiriyle gayet uyumludu" diyor Brown. "Fakat bence şarkılar çok ama çok basitti. Ve Little Richard yahut diğerlerinin bundan beş yıl önce yaptıkları şarkılarla kıyaslarsanız, onların bu ilk Beatles şarkılarından daha ileri olduklarını görürsünüz. Velhasıl bu çıkışın devrim gibi bir şey olduğu fikrine katılmıyorum." Brown buna karşın Bruce Springsteen'in ve sonraki yıllarda zuhur eden diğer Amerikalı şarkı yazarlarının Beatles'ı en baştan itibaren dönüştürücü bir güç olarak deneyimlemiş *olduklarını* kabul ediyor. Bunu sonraki altmış yıl boyunca çözemeyeceğimiz bir Potus problemi olarak görmek zorundayız. "Bunu anlamıyorum ama onlara güvenmek zorundasın, çünkü onlar o tarihlerde Amerika'daydılar. Evet, Beatles, Amerika'yı garip bir şekilde değiştirdi."

Benim gibi Brown da Beatles'ı müzik yaptıkları dönemden ayrı ele almanın zor olduğunu düşünüyor: *One Two Three Four* kitabının altbaşlığı "Zaman İçinde Beatles"tır. Annemle babam Kraliçe II. Elizabeth'in 1953'teki taç giyme törenini izleyebilmek için sinemaya gitmek zorunda kaldıklarını hatırlıyorlar ama 1960'lı yıllarda Britanyalıların dörtte üçünün evinde televizyon vardı. Beatles'ın ergen fanları demografik bir büyümenin parçalarıydı: İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğmuş *baby boomer*'lar.* Bu *boomer*'lar, muhtemelen ait oldukları neslin muazzam sayılara ulaşması sayesinde, bütün hayatları boyunca çok büyük bir kültürel etki gücüne sahip oldular. (Brown bugün altı yaşındaki çocukların Beatles şarkılarını bildiğine

* İng. Doğum patlaması çocukları. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1946 ile 1964 arasını kapsayan doğum patlaması döneminde doğmuş olanlar. (ç. n.)

ama pek azımızın Brown'ın gençliğinde George Formby gibi sanatçıların söyledikleri popüler şarkıları hatırladığımıza dikkat çeker.)

Dolayısıyla Beatles vaktinden önce zuhur etmemiştir ama geç kalmış da değildirler. Müzik dünyası parçalara ayrılıp birbirinden izole kompartımanlara bölünmüş durumda. Listeler varlığını sürdürüyor ama 1960'lı yıllarda oldukları gibi bir kültürel güç değiller artık. Günümüzde algoritmalar tavsiyelerle bizi yönlendirirken, geçmişin büyük kültür bekçileri un ufak olmuş durumda. (Akşam *Ed Sullivan Show*'a çıkıp ertesi sabah dünyanın en ünlü insanı olarak uyanmanın bir muadili yok artık bugün.) Günümüzde en çok saygı duyulan dâhilerin bazıları soylarının tükenmekte olduğu hissiyatındalar. Einstein fizikte yeni bir konsept yaratmış son büyük yenilikçiydi ama ondan sonra fizik parçalara ayrılıp birbiriyle rekabet halindeki uzmanlaşmış disiplinlere bölündü; Picasso Kübizmin kralıydı ama daha sonra soyut ve modern resim akımları onunkiler de dahil geleneksel resimlerin geçmişte kalmış gibi görünmesine neden oldu; Thomas Edison, bir uzanma mesafesinde bolca meyvenin bulunduğu bir çağın yığınla patent almış mucidiydi. Müzik dünyası yeni süperstarlar yaratmaya devam etse de para basan nostalji oluyor: The Rolling Stones kuruluşundan altmış yıl sonra hâlâ turneye çıkıyor ki ilk zamanlarında Beatles'ın da çaldığı Cavern Club'ın onlardan, üyeleri 1880'li yıllarda doğmuş bir grubun alt grubu olmasını istemesi gibi bir şey bu.

Beatles pop müziğin rüştünü ispat etmiş olduğu bir dönemde var oldu. 1967 yılında on yaşında olan Craig Brown, Beatles'ın her hamlesiyle –mesela bembeyaz bir albüm kapağıyla– nasıl bir beklenti hissi yarattığını hâlâ hatırlıyor. Muazzam popülaritelerinin bir sonucu da kendilerinden sonra gelen her şeyi etkilemeleri oldu. (*Yesterday*'de bu etkinin ağır bir yansımasıyla karşılaşırız: Jack Malik müzik grubu Oasis için bir internet araması yapar ama grubun kurucuları Gallagher kardeşlerin hiçbir izini bulamaz.) Beatles bir şekilde *o malum* grup haline geldi. Herkesin kendi zihin dünyasındaki pop müzikçiler listesinin en tepesindeki isimdir o: Resimde Picasso, bilimde Einstein, tiyatroda Shakespeare, icatlarda Edison neyse, pop müzikte Beatles da odur. Beatles'ın bu konuma yükseldiği süreç bir simya sürecidir; kolektif bir iradi eylem sürecidir. Beğeni yaratıcılarının ve eleştirmenlerin tek başlarına yapabilecekleri bir şey

değildir bu: İnsanları bir süreliğine kralın çıplak olmadığına inandırabilirsiniz ama uzun bir süre boyunca boktan şeyleri sevmesini sağlayamazsınız. Müritler de bunu yapamaz ama sürece katkıda bulunurlar; keza belirli bir eserin, bireyin ya da grubun derinden etkilediği genç bir neslin de katkısı olur. Bütün ağırlığıyla kapitalizm de bu süreçte bir rol oynar. Günümüzde bazı dâhilerin ismi marka haline gelmiştir; muazzam bir ticari güç haline gelen ve popülariteleri hiç sonlanmayan bu markalar mirasçılarını ve kendi adlarına kurulan vakıfların yöneticilerini servete boğar. Kendi kendilerini idame ettiren bir endüstriye dönüşürler. "Herkesin dâhilerden her seferinde daha muazzam bir iş çıkarmasını istediği bir tür –Jung'un kastettiği anlamda– kolektif bilinçaltı durumudur bu" diyor Brown. "Ve sonra bu kolektif bilinçaltı aniden kaybolur."

Ah evet. Beatles bir diğer büyük deha kuralına da uyuyordu: Bırakın daha fazlasını istesinler. Başka bir şekilde ifade edersek: Bir dâhi ne zaman ölmeli?

George M. Beard adında Amerikalı bir nörolog 1874 yılında bin seçkin insanın biyografisini inceledi ve bu insanların kırk yaşındayken başarılarının zirve yaptığını, ömürlerinin geri kalan kısımlarının bir gerilemeyle geçtiğini bulguladı. Bu çalışma başka insanları da bu olgu üzerine eğilmeye teşvik etti ve en nihayetinde Hans Eysenck'in *Genius* isimli kitabında şu şekilde özetlediği fikirde bir mutabakat sağlandı: "En erken yaşlarda başarıya ulaşanlar şairler ve matematikçilerdir; bilim insanları daha geç, düşünürler onlardan da geç yaşlarda başarıya ulaşırlar." Bunun psikolojik açıklaması şudur: Genç insanlar, kendi çalışma alanlarındaki geleneklerin ve standart pratiklerin ağır yükü altında ezilmemiş put kırıcılardır. Keza daha enerjik ve şevklidirler ve bu hasletleri nispeten teknik kapasite ve uzmanlık bilgisi eksikliklerini fazlasıyla telafi eder. Hans Eysenck devamla, tam da kendisinden beklenebileceği gibi, gerek psikoz hastalarının gerekse de seçkin insanların büyük ihtimalle şubat ayında doğduklarını söyleyip bunun fetüsün gelişimini etkileyen mevsimsel virüslerle bağlantılı olabileceğini öne sürer.

"Seçkin" insanların biyografilerini analiz eden tarihçi Dean Simonton soruna daha sistematik bir yaklaşım geliştirmiştir. Dik bir açıyla yükselen ve sonra aşağı doğru hafif bir eğim yapan bir

örüntü tespitinde bulunan Simonton'a göre yaratıcının başarı çizgisi yirmili yaşlarda başlar, kırklı yaşlara yaklaşırken zirve yapar, sonra sertçe düşer ve en sonunda da düz bir çizgi halinde devam eder: "Düşüş eğimi diklik bakımından yükseliş eğiminin yanına bile yaklaşamadığından, yaratıcı bireyler yetmişli yaşlarında yirmili yaşlarında olduğundan daha üretken olabilirler."[4] Simonton verdiği sayıların ortalamalardan ibaret olduğunu özellikle vurguluyordu: Darwin *Türlerin Kökeni*'ni elli yaşında yayımlarken, Copernicus *Gökcisimlerinin Dönüşleri Üzerine*'sini yetmişinde tamamladı. Siyasette ise Benjamin Disraeli "neredeyse her muhteşem şeyin gençler tarafından başarıldığına" inanıyordu ama İngiltere'nin başbakanı olduğunda altmış dört yaşındaydı.

Daha yakın tarihli çalışmalarda, bu çelişkili kanıtı –harika çocuklara karşı geç yaşta açılanlar– açıklamak için iki tip deha olduğu öne sürülmüştür: Yeni bir konsept yaratmış yenilikçiler ve deneysel yenilikçiler. Birinci gruptaki yenilikçiler, kendi çalışma alanlarını yeni baştan yaratan ve o çalışma alanının dışında olanların da ilgisini çeken büyük bir fikir öne sürmüş, bir Büyük Patlama gerçekleştirmişlerdir. İkinci tip, yani deneysel yenilikçiler daha ağır ve daha dikkatli ilerleyen yenilikçilerdir. Sebatkâr insanlardır bunlar. Aynı fikir üzerinde yıllarca, hatta onyıllarca çalışıp, kendi alanlarında sürekli olarak daha da uzmanlaşarak yalnızca kendilerinin görebildiği bir hedefe doğru yol alırlar. Tarihçi David Galenson bu iki dâhi tipini Picasso ve Cézanne örnekleri üzerinden açıklarken, Picasso'nun –gerçekleştirdiği sanatsal devrimden sonra yaptığı– ilk Kübist eserlerinin kariyerinin sonunda yaptığı resimlerden daha değerli olduklarına dikkat çeker.[5] Gelgelelim müzayede piyasasının Cézanne hakkındaki hükmü ise tam tersi yöndedir: Onun son dönem resimleri daha yüksek fiyatlara satılmaktadır. "Tarihsel olarak bakıldığında, yeni bir konsept yaratan yenilikçiler büyük ölçüde dâhi olarak tanımlanan sanatçılar arasından çıkmıştır, zira bu insanlar parlak ve usta sanatçılar olduklarına dair ilk işaretleri verdiklerinde, bu işaretler doğuştan olağanüstü bir yeteneğe sa-

4 Dean Simonton, *Greatness: Who Makes History and Why*, New York: Guilford, New York, 1994, s. 183.

5 David Galenson, *Old Masters and Young Geniuses: The Two Life Cycles of Artistic Creativity*, Princeton: Princeton University Press, 2007.

hip olmalarına yorulmuştur" diye yazıyor Galenson. "[Yeni bir konsept yaratan] yenilikçiler genellikle, yerleşik değer yargılarını hiçe sayan put kırıcılar olarak algılanmışlardır." Yeni bir konsept yaratan yenilikçilerin –yani paradigma değişimine neden olan büyük bir fikre sahip dâhilerin– bu şekilde yüceltilmesi başarıyı değerlendirme biçimimizi çarpıtmıştır.

Dehanın, Thomas Edison'a atfedilen bir ifadeyle %99 ter, %1 ilham olduğuna değil, yalnızca çok küçük bir seçilmiş azınlığa bahşedilmiş özel bir haslet olduğuna inanmak *istiyoruzdur* belki de.[6] En nihayetinde, Cézanne'ın dehasının kaynağı ömrünün onyıllarını tek bir fikre adamak olduğuna göre, bizi aynı şeyi yapmaktan alıkoyan şey nedir? Yeteneğin kendisini erken yaşta ve güçlü bir şekilde ortaya koyduğuna inanmak bize çok daha iyi gelir. Bu deha modeli kendimizi daha iyi hissettirir çünkü neden *bir dâhi olmadığımızı* açıklar. "Yazdığım yüz yirmi hikâyede kendi duygu dünyamdan çok faydalandım" diye yazıyor Amerikalı romancı ve hikâyeci F. Scott Fitzgerald *Çatlak* isimli kitabında. "Bunun için ödediğim bedel Kipling'in ödediklerinden* az değildir, çünkü kanımdan, terimden ve dölümden bile daha derinlerimden gelen bir şeyim vardı. İşte o artık yok ve ben de sizler gibiyim."[7]

Beatles için başvurulan standart hikâye de bu oldu: Yeni bir konsept yaratan yenilikçiler; müzik eğitimi almadıkları halde, Merseybeat** müziğinin –tiz elektrogitar sesinin baskın olduğu– sürpriz içermeyen akorlarını ve melodilerini tuhaf ve yeni bir şeye dönüştürmüş harika çocuklar. Malcolm Gladwell, grubun hikâyesini yeni baştan yazmış olmasıyla da bilinen kitabı *Çizginin Dışındakiler*'de grubun Hamburg'da binlerce saatini pratik yapmakla ve çalıp söylemekle geçirdiğini anlatır. (Gladwell'in "10

6 Buraya kadar okuduklarınızdan sonra, bu sözlerin gerçekten kime ait olduğunun tartışmalı olduğunu duymak muhtemelen sizi şaşırtmayacaktır.

* İngiliz gazeteci, romancı, şair, hikâyeci ve Nobel ödülü almış ilk İngilizce yazan yazar olan Joseph Rudyard Kipling'in yaşadığı trajediler arasında bir oğlunun ve bir kızının ölümü de vardı. (ç. n.)

7 F. Scott Fitzgerald, *The Crack-Up*, 1945, s. 165 [Türkçesi: *Çatlak*, çev. İrem Uzunhasanoğlu, İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2024]. Akt. Galenson.

** Beat müzik de denilen, 1950'lerin sonunda, 1960'ların başında Liverpool ve civarında gelişen bir İngiliz popüler müzik türüdür. (ç. n.)

bin saat" tezinin* bu kitabın temel argümanları arasında olması asla amaçlanmadığı gibi, verilen sayının tamlığı bakımından da yanıltıcıdır. Fakat eğitim almadıkları aşikâr bir sürü harika çocuğun çalışmalarına çok genç yaşta ve çok yoğun bir şekilde başladıkları doğrudur.) Peter Jackson'ın epik belgeseli *Get Back*'i izleyen herkes, Beatles'ın uzun bir süre boyunca, görünür bir amacı olmadan, ta ki adeta sislerin arasından bir şarkı belirinceye kadar, birlikte doğaçlama olarak bir şeyler çaldıklarını bilir. Bunun en iyi örneği, Paul McCartney'in parmaklarının ucunda şekillendiğini gerçek zamanlı olarak izleyebildiğiniz "Get Back" isimli şarkının ta kendisidir. Jackson'ın belgeselini izlemek harikulade, neredeyse mistik bir deneyimdir ama size karşı dürüst olmak zorundayım. *Onu epey sıkıcı da buldum.* Grubun başarısında, McCartney'in o bulanık, belirsiz yaratıcılık alanına gösterdiği tahammül, yeni bir konsept yaratan yenilikler (mesela deneysel kayıt teknikleri ve sitar gibi alışılmadık enstrümanların kullanımı) kadar önemli bir rol oynamıştır. (McCartney'in grubun dağılmasından sonra da beste yapmaya devam etmeye karar vermesi de dehayla bağlantılı bir diğer niteliği gözler önüne serer: İç motivasyon. Eleştirmenlerin "We All Stand Together" (namıdiğer Frog Chorus) ya da "Mull of Kintyre" şarkılarının "Let It Be"nin yanından geçemeyeceği şeklindeki sızlanmalarının bir önemi yoktur. Sonuçta McCartney beste yapmaya devam etmiştir.)

Mesele şu ki, bu deha modelleri ilginç –ve kırkına merdiven dayamasına karşın sıradışı bir şeylere ulaşma umudunu hâlâ kaybetmemiş herkes için rahatlatıcı– olsa da az önce sorduğum soruya yanıt vermek için bu modellere ihtiyacımız yok. Bir dâhi ne zaman ölmeli? Dehayı bir hikâye olarak ele alırsak, yaşam döngüleri meselesi bir yaratıcılık zirvesi meselesi olmaktan çıkıp bir *zirve mitolojisi* meselesine dönüşür. Hafızalara kazınan bir ölüm şöhreti büyütür ya da öncesindeki hayata ironik bir şekilde yansır. Hem Thomas Jefferson hem de John Adams, Bağımsızlık Bildirgesi'nin imzalanmasından tamı tamına yarım yüzyıl sonra, 4 Temmuz günü öldüler. Mozart bir cenaze marşı bestelerken öldü ki *Amadeus* oyununda bu durum başlı başına bir meseleye dönüştürülür. Asi genç James

* Gladwell'in, herhangi bir alanda ciddi bir başarı kazanmak için o alanda on bin saat pratik yapmak ya da bilfiil çalışmak gerektiği şeklindeki tezi kastediliyor. (ç. n.)

Dean –aşırı hız nedeniyle trafik cezası yediği gün– araba kazasında öldü. (Porsche Spyder'ıyla, Donald Turnupseed gibi tuhaf isimli bir öğrencinin kullandığı bir Ford Tudor'a çarptı.) Mitolojik bir mertebeye ulaşan ölümler her zaman ihtişamlı olmaz. Elvis Presley Graceland isimli malikânesinin banyosunda kalp krizinden öldü ve bu durum tuvalette burger yerken öldüğü şeklinde ardı arkası kesilmeyen dedikodulara yol açtı.[8] Ölümü gerçekleşmemiş bir vaadin simgesine dönüşmek yerine, şöhretin boşluğuna ve genç bir yeteneğin tohuma kaçmasına dair bir menkıbeye dönüştü.

Peki, mitolojisinin gelişip serpilmesi açısından, bir dâhinin sahneden inmesi gereken en doğru zaman hangisidir? Çok erken inerseniz büyük eserlerinizi ya da işlerinizi kotaracak zamanınız olmaz. Çok uzun süre oralarda takılıp kalırsanız, ileri yaşlarınızdaki daha düşük üretkenliğinizin anıları daha genç yaşlardaki başarılarınızı gölgeleyebilir. Gelgelelim çok ileri yaşlarınıza kadar yaşarsanız, kendinizden daha büyük bir şeyin simgesine de dönüşebilirsiniz: Kayıp bir çağa, toplumsal bir devrime ya da tarih kitaplarının heyecan verici bir bölümüne. "En büyük şöhreti yakalamak isteyen yaratıcılar için, orta yaşlarda, mesela altmış yaşında falan ölmek tavsiye edilen bir şey değildir" diye yazıyor Dean Simonton, o her zamanki sakin ve zekâ dolu nüktedanlığıyla. "Onlar için en iyi seçenek ya genç yaşta trajik bir ölüm ya da ait oldukları geçmişin yaşayan abideleri haline gelecek kadar uzun bir süre hayata tutunmaktır. İlk durumda gelecek nesiller, o yaratıcının yapabileceklerinin acı verici bir şekilde yapılamadan kalmasına ağlayıp dövünebilirler. İkinci durumda ise yaratıcının genç çağdaşları ulusal kültürün bu ulu anasına ya da babasına hac ziyaretleri yapabilir. İlkine Mozart'ı, ikincisine Goethe'yi örnek gösterebiliriz."[9]

Beatles, eşi benzeri hemen hiç görülmemiş bir şekilde, bu gerekliliğin her iki biçimini de yerine getirmiştir. McCartney 1970'te, yani grubun baş gitaristi George Harrison yalnızca yirmi yedi yaşındayken, gruptan ayrıldığını ilan edip gruba fiilen son verdi.

8 Burger yalan, tuvalet doğrudur. Presley uykusuzluk ve diğer rahatsızlıkları için aldığı çeşitli ilaç kokteylleri nedeniyle şiddetli kabızlıktan mustaripti. Son sözleri, tuvalette yine uyuyakalmaması için kendisini uyaran nişanlısı Ginger Alden'e verdiği şu cevap oldu: "Kalmam."

9 Simonton, s. 213.

Bu durum hâlâ insanları şaşırtmaya devam eder. Ne sanatsal ne de ticari bakımdan yeniden birleşmeye ihtiyaç duyan Beatles üyeleri sonraki on yıl boyunca bu yöndeki baskılara direndi. John ile Paul arasındaki sevgi dolu, yoğun ve gerilimli bağ kopmuştu. George bir yardımcı oyuncu olmak yerine en sonunda kendi hayatının başkahramanı olabildiği için rahatlamıştı. Ringo, tam da kendisinden beklenebileceği gibi, artık bir Beatles üyesi olmadığı için öyle aman aman bir sıkıntı yaşamadı ve bu sayede televizyon anime dizisi *Thomas the Tank Engine*'de (Buharlı Lokomotif Thomas) Thomas'ı muhteşem bir şekilde seslendirebildi.

Bu kararlar, grup zamanında harika işler çıkarsa da bunun bir sonu olduğu anlamına geliyordu. Ve sonra, 8 Aralık 1980'de Mark Chapman adında eski bir hayranı John Lennon'ı New York'ta yaşadığı apartmanın önünde dört yerinden vurdu ve böylece Beatles'ın yeniden bir araya gelme ihtimali tümüyle ortadan kalktı.

Lennon'ın ölümü onu bir şehit mertebesine yükseltti. Dakota apartmanının önü bir tapınağa dönüştü. Gerçek –yani sivri, müstehzi, zor insan– Lennon'ın izleri silinip yerine sakallı barış peygamberi "Aziz John" geçirildi. Keyfine göre verdiği siyasi beyanlar, keza eşi Yoko Ono'yla birlikte yaptığı avangart sanat unutulmalıydı. Kalçalarını kameraya çeken kanlı canlı bir ünlü değil, "Strawberry Fields Forever" şarkısını yazmış ölü bir dâhiydi o artık. Ölümü onu geçmişe gömdü ve bu da günü gelip ahlaki değer yargıları değiştiğinde onun mirasına destek oldu. Yoksa, oğlu Julian'ı terk etmesi ve ilk eşi Cynthia'ya şiddet uygulaması mirasına leke düşürebilirdi. Ölümünden sonra John artık Paul'ün gruba yaptığı katkıları (grubun bölünmesinden sonra onu "halkla ilişkilerci" olarak nitelemişti) ya da solo çalışmalarını (bir keresinde bunları, nezaket sınırlarını da aşarak, "muzak", yani asansörlerde falan çalınan ağır aksak ve niteliksiz ortam müziği olarak tanımlamıştı) değersizleştiremezdi. McCartney Lennon'ın öldürülmesinden beş yıl sonra *Woman* dergisine verdiği bir röportajda, "Kimse farkında değildi ama zaman zaman tam bir hesapçı domuz olabiliyordu" demişti onun için. "Ölümünden sonra ise 'Martin Luther' Lennon oldu çıktı. Fakat o böyle biri de değildi. Bir aziz falan değildi yani. Aslında bir ifşacıydı o."

Paul ile John arasında yapılagelen uygunsuz karşılaştırmalar, Beatles hakkındaki tartışmaları hep zehirlemiştir. "Paul çok bü-

yük, tarihi önemde işler başarmış birisidir ve yüzyıllar boyunca hiç unutulmayacak bir şeyler varsa, bunlar da onların arasında olacaktır" diye yazıyordu yazar Ian Leslie 2020 yılında. "Buna rağmen, en azından burada, Britanya'da, Paul McCartney'den sanki bir zamanlar yarışma programı sunan silik bir ünlüymüş gibi bahseden insanlar vardır. ... [Bunlara göre] Lennon hisli, derin ve radikal, McCartney ise sığ, sıradan ve burjuvadır. 1970'li yıllarda kök salan, Lennon'ın erken yaşta korkunç bir şekilde ölmesinin pekiştirdiği bu düalizm hâlâ hükmünü sürdürüyor."[10] Lennon kendini mitleştirme işini, birlikte şarkılar yazdığı grup arkadaşı McCartney'den daha ileri noktalara taşımış biriydi; en sevdiğim Beatles şarkılarından biri, kendisi ve eşinin "yalnızca biraz huzur bulmaya çalışırken" basının kendilerini nasıl taciz ettiğinin anlatıldığı "The Ballad of John and Yoko"dur. Klasik bir dâhi tiplemesi: Kirli maddi dünyanın kuşatması altındaki pirüpak sanatçı.

Lennon'ın kişisel yaşamı da modern deha şablonuna daha iyi uyar. Leslie, McCartney'in göze çarpan aile mutluluğunun yıllar boyunca ona karşı kullanıldığını kaydeder. "McCartney ilk solo albümü *McCartney I*'ın arka kapağı için, eşi Linda'nın çektiği, McCartney'in montunun içinde kızları Mary'nin kafasının göründüğü bir fotoğrafı seçer" diye yazar Leslie: "Bir rock yıldızı için epey tuhaf bir imaj seçimi olması açısından, bu kapağı hor görmek hiç de zor değildir. Bir aile adamı olmanın ve onun dar kafalı, bağnaz hayatının karşı kültür tarafından küçümsenmesinin zirve yaptığı zamanlardı. Bir rock yıldızından, burjuva geleneğinin zincirlerinden azade bir yaşam biçiminin ışıltılı bir örneği olması bekleniyordu. Aile hayatından haz almak hiç de havalı değildi. Bir *dâhinin* yapacağı türden bir şey hiç değildi."

Doğru Beatle'ın hayatta kaldığını söylemek taş kalplilik olur. Fakat McCartney'in John'un küçümsemelerini ve kendisini Sıkıcı Beatle olarak nitelemesini boşa düşürüp "ulusal kültürün babalarından biri" haline gelecek kadar uzun yaşadığı doğrudur. 2022'de Glastonbury Festivali'nde kendisinden genç yetenekler Bruce Springsteen ve Dave Grohl'la birlikte sahne aldı. 2014 yılında

10 Ian Leslie, "64 reasons to celebrate Paul McCartney", https://ianleslie.substack.com/p/64- reasons-to-celebrate-paul-mccartney.

Amerikalı rapçi Kanye West'le birlikte çalıştı. "Halkla ilişkilerci" McCartney, Lennon'ın ölümünden sonraki kırk yıl boyunca grubun imajını ve müzik arşivini çok zekice yönetti. Dostu ve rakibi Lennon'ın anısıyla bir tür uzlaşmaya da vardı: Glastonbury'deki konserini, sesi orijinal bir kayıttan ayrıştırılan Lennon'la düet yaparak söylediği "I've Got A Feeling"le bitirdi. Çok etkileyici bir performanstı. Formel bir ses eğitiminden geçmemiş, bir ömür boyunca hiç durmadan şarkı söylemiş seksen yaşındaki McCartney'in sesi bazen zayıf ve tiz gelirken Lennon'ın sesi hâlâ gençti. Bir uzlaşma hissi verdiği kadar, duygusal bir andı da: Lennon artık hayatta geçirdiğinden daha uzun bir süredir ölüydü. Lennon'ın çocukluk arkadaşı, ömrünün yarısını onun gölgesinde geçirmişti. Bu yıllar boyunca, eleştirmenler ve hayranlar John'un karanlık, sert tonlarını Paul'ün sakin neşesinden üstün tutmuşlardı ama bunu yaparken Beatles'ın her ikisini de, keza George'un keskinliğine ve Ringo'nun istikrarına da ihtiyacı olduğunu unutmuşlardı.

Dehayı bir hikâye olarak gördüğümüzde, Beatles'ın sahip olduğu emsalsiz şöhretin belirli bir zamanın ve yerin, keza bir dizi verimli işbirliklerinin ve mutlu tesadüflerin ürünü olduğunu anlayabiliriz. Gerek John gerekse de Paul, –ilki ölerek, ikincisi hayatta kalarak– bu hikâyede kritik roller oynamışlardır. "Buna kendileri bir son verdi" dedi Craig Brown bana, görüşmemizi bitirmeden hemen önce. "Bir başlangıçları, ortaları ve sonları oldu. Oysa The Rolling Stones devam etti."

Eksiklik Modeli

Isaac Newton'lardan müteşekkil bir türe evrilmiş olsaydık, ileriye gitmiş olmazdık. Çünkü Newton'ın üstün zekâlı bir insan olmak karşılığında ödemek zorunda kaldığı bedel, arkadaşlıktan, sevmekten, babalıktan ve bunlar gibi pek çok diğer makbul şeyden mahrum ve âciz kalmaktı. İnsan olarak bir başarısızlık timsaliydi ama bir canavar olarak muhteşemdi.
Aldous Huxley

Yıl 1948. John Nash adlı genç matematikçi Princeton Üniversitesi'ne yeni gelmiş. İnsanlarla ilişki kurmakta zorlanan, inatçı biri; derslere girmeyi reddediyor. Kütüphanede okumalar yapmayı ya da odasında çalışmayı tercih ediyor ama oda arkadaşı Charles zaman zaman bu ikincisini bölüyor. Yetenekli doktora öğrencisi araştırıyor, hep araştırıyor: Einstein ve Newton'la karşılaştırılabilecek kadar harika ve yeni bir teoriye imza atmak istiyor. Bulduğu hiçbir fikir bir yere varmıyor. Başaramıyor. Akabinde, arkadaşlarıyla barda buluştuğu bir akşam sohbet kadınlara geliyor: İçlerinden biri az önce arkadaşlarıyla birlikte bara girmiş çok güzel bir sarışına çıkma teklifinde bulunacaktır. Nash bir aydınlanma ânı yaşar. Şayet hepsi birden sarışını elde etmeye çalışırlarsa birbirlerinin önünü kesecek, biri hariç hepsi avucunu yalayacaktır. Keza ateşli sarışının yanındaki diğer kızlar göz ardı edildikleri için öfkelenecek, ikinci tercih olarak kendilerine yönelen adamlara pek yüz vermeyeceklerdir. Böyle yapmak yerine, adamlardan her biri daha az çekici kadınlardan birine yönelseydi, her biri *bir kadınla* en azından dans etme fırsatı bulacaktır.

Ron Howard'ın yönetip, Russell Crowe'un başrolünü oynadığı 2001 tarihli *Akıl Oyunları*'nda* Nash'in büyük keşfi böyle anlatılıyor. Bu söylenenlerin, bir işbirliksiz oyunda, oyuncuların, diğer bü-

---

* Filmin orijinal ismi *Beautiful Mind* olup, birebir çevirisi "şahane kafa", "olağanüstü akıl" anlamına gelmektedir. (ç. n.)

tün oyuncuların stratejilerini bildiklerinde bile kendi stratejilerini değiştirmeyi genellikle reddettiğinde ortaya çıkan "Nash dengesi"ni çok iyi tanımladığı söylenemez. Gelgelelim bar sahnesi yine de incelemeye değer, zira dehaya dair mitlerin yaratılıp pekiştirilmesinde biyografik filmlerin ne kadar etkili olduğunu gösteriyor bize. Büyük fikri John Nash'e bir anda, tam teşekküllü olarak ve bütün insicamıyla malum olmuştur ve Nash'in tek yapması gereken onu yazıya geçirmektir. Film onun çığır açıcı keşfini düpedüz görsel bir deneyim şeklinde tasvir eder.

Yirminci yüzyıl sonlarında, muazzam bir deha mitolojisi makinesi olarak işleyen biyografik filmler, bu bakımdan bütün diğer medya mecralarına nal toplatmıştır. *Akıl Oyunları*, *Her Şeyin Teorisi* ve *Enigma* gibi filmler deha mitolojisiyle doludur: Ani ve göz kamaştırıcı bir kavrayış olarak ilham, uhrevi bir varlık olarak dâhi ve son olarak, "eksik dâhi modeli" dediğim şey. Bu modelin ana fikri, çok kıymetli deha hediyesinin ödenmesi gereken insani bir bedelinin olduğudur. Vasari'nin *Hayat Hikâyeleri* kitabı Rönesans döneminde ne kadar etkili olmuşsa, biyografi filmleri de bugün o kadar etkilidir. Bilim insanları Büyük Adam tarih teorisini gömme, biyografi filmleri ise onları gömüldükleri yerden kazıp çıkarma çabasına devam ediyorlar. Bunu görmek için John Nash'in oda arkadaşı Charles'a bakmak yeter.

Charles *Akıl Oyunları*'ndaki en iyi karakterdir. Paul Bettany'nin canlandırdığı bu karakter bir hayalet gibi solgun ve hovarda ama aynı zamanda ilgili ve anlayışlı bir edebiyat öğrencisidir. Doktorasını bitirdikten sonra Nash, kampüsü ziyaret eden Charles'ın yeğeni küçük Marcee'yle tanışır. Charles'la yeğeni sevimli bir ikilidirler.

Ne var ki tam da o günlerde Nash'in hayatı meşum bir yöne savrulur. Sayılara dair eşsiz yeteneği onu çok iyi bir şifre kırıcı yapmaktadır; başka kimsenin göremediği örüntüleri görebilmektedir. Bir gece Nash gizli bir toplantıya çağrılır ve orada Kuzey Amerika'da bazı koordinatları ifade ettiği anlaşılan sayısal bir şifreyi kırar. Kendisine bir irtibat elemanı atanıp, posta kutusuna nasıl gizlice not bırakıp alınacağı gösterilir. Görevi ABD'de komünistlerin saklandığı yerlere dair ipuçları bulmak için gazeteleri ve dergileri taramaktır.

Ron Howard'ın yönetmenlik becerisi ve Russell Crowe'un oyunculuk performansı bu bölüm boyunca izleyiciyi sürekli bir kuşku

halinde tutar. Nash paranoyaktır ve her zaman tuhaf biri olmuştur. *Bütün bu casusluk işleri gerçek midir?* Neticede, bir sınıfta ders verirken Nash'in etrafını gizli ajanlar sarar ve bütün kampüste kovalanır. Direnip tekmeler atmasına rağmen yatıştırıcı iğne verilen Nash bir psikiyatri hastanesine görülür. *Bütün o casusluk işleri elbette ki doğru değildir.* Nash'in eşi Alicia kocasının, kırmızı iplerle (bir "komplo teorisyeni"nin varlığına işaret eden kesin bir görsel gösterge) birbirine bağlanmış fotoğraflarla dolu bir ofisinin bile olduğunu keşfeder. (2001 yılı itibarıyla çoktan klişeleşmiş bir şey değil miydi bu? Muhtemelen hayır ve burada karşımıza çıkan şey, filmi daha sonraki yıllarda izleyenlerin çözmesi gereken bir Potus problemidir.)

Gelgelelim izleyiciye asıl büyük şoku Nash'in sevecen oda arkadaşı, sevimli mi sevimli yeğeni olan Charles yaşatır. Onun psikiyatri hastanesinde ne işi vardır ve niye doktorun soruları onu sıkıntıya sokmuş gibi görünmektedir? Çünkü o da bir kurgudur. Nash'in o şahane ve karışık kafasının bir yansımasıdır. Alicia bile Charles'ın gerçek olmadığına inanmakta zorluk çeker. "Charles hayal ürünü değil" der. "O ve John, Princeton'dan beri çok iyi arkadaşlar." Psikiyatrist ona nazikçe, Charles'la hiç tanışıp tanışmadığını ya da telefonda konuşup konuşmadığını ve niye düğünlerine gelmediğini sorar. "John'un dünyasının sanrılarla iç içe geçtiğine inanıyorum" der psikiyatrist. "Uyanık hayatının içinden rüyalar geçiyor sanki."

Akıl Oyunları dört Oscar ödülü kazandı ki bu başarının bir sebebi de Nash'in matematik alanındaki başarılarının geniş izleyici kitlesinin anlayabileceği şekilde sunulmuş olmasıydı. Matematiği en kötü izleyicilerin bile Nash'in ışıltısını anlayabildiği birkaç an var filmde. Fakat film çok başarılı bir aldatmacaya da imza atar. O casusluk işlerinin bir sanrı olduğundan şüphelenen izleyiciler bile, cana yakın, iyi niyetli, tamamen normal bir insan olan Charles'ın da Nash'in hayal gücünün bir ürünü olduğunu muhtemelen anlayamazlar. Bir an için, kurgunun olgu kadar güçlü bir somutluk hissi verdiği ürkütücü bir şizofrenik oryantasyon bozukluğuna içeriden bir bakış atarız. Şizofrenler "sesler duyar" derken doktorların kastettikleri şey, bu seslerin onlara, yan odadan size seslenen eşinizin sesi kadar doğal ve normal geldiğidir.

Gerek *Akıl Oyunları* filminde gerekse de bu filmin dayandığı Sylvia Nasar'ın *Akıl Oyunları** isimli kitabında Nash'in deliliği ile parlak matematik zekâsı arasında açıkça bağlantı kurulur. Dünya dışı varlıkların ona gazeteler aracılığıyla mesajlar gönderdiğine nasıl inanabildiği kendisine sorulduğunda, gerçek Nash şu cevabı verdi: "Çünkü doğaüstü varlıklar hakkındaki fikirlerimi, matematik fikirlerimi nasıl ediniyorsam o şekilde edindim. Bu yüzden onları ciddiye aldım." Nash'in paranoyak sanrıların kıskacında olduğunu meslektaşlarının bir türlü fark edememelerinin bir sebebi de onun ... nasıl desek, her zaman biraz tuhaf bir insan olmasıydı. Ve üst seviye matematikçilerde sıkça karşılaştığımız türden bir tuhaflıktı bu. Filmde Nash ilaçlarını almayı bırakınca yeniden gazetelerde belli örüntüler, yani gizli mesajlar görmeye başlar. Ama aynı zamanda, evindeki sandalyesinden bile kalkamadığı aylardan sonra, denklemler kurma yeteneğini yeniden kazanır.

Nash'in hikâyesinin en sıra dışı yönlerinden biri de 1970 yılında antipsikotik ilaçları bırakmış olmasına rağmen sanrılardan uzak durmayı başarmış olmasıdır. Filmde bu durum ifadesini, Nash'in, Charles'ın yeğeni Marcee'nin hiç yaşlanmadığını fark etmesinde bulur; bunu fark ettiği andan itibaren onları dikkate almayı reddeder. (Filmde Nash'in ilaçlarını almayı reddetmesi geçiştirilir; Nash, filmi yapan şirketin, diğer şizofrenleri kendisinin yaptığını yapmaya teşvik etmek istemediği için bunu yaptığını düşünüyordu.)

Deli dâhi klişesi, mitin saf hali değildir. Kişilik üzerine yapılan çalışmalar yaratıcı insanların yüksek bir zihinsel açıklık sergilediğini gösteriyor ve zihinsel açıklıkta aşırıya kaçmak, gerçek ile sanrıyı birbirinden ayıramayan bir zihinle sonuçlanabilir. "Delilik ile dâhilik arasındaki mesafe çok kısadır" diye yazıyordu Fransız filozof Denis Diderot.

Fakat *Akıl Oyunları*'nın izleyicileri bu kadar derinden yakalamasının başka bir sebebi daha var: Nash'in parlak zekâsının cefasını çektiği fikri. Hayatın muhasebe defterinin aktifler tarafına muazzam bir aktif varlık –nadir görülen cinsten bir matematik zekâsı– kaydı düşülmüştü ve evren bir şekilde ona bunun be-

* Kendisine dayanılarak çekilen film gibi kitabın da orijinal ismi *Beautiful Mind*'dır. (ç. n.)

delini ödettirmişti. Bu yaklaşımda, bizi damardan yakalayan bir şey var. Bize *doğru* gelen bir şey. Bize *adil* gelen bir şey. Ne kadar çok dâhi hikâyesinde dâhilerin defolarının anlatıldığını bir düşünün: Beethoven, o büyük besteci sağır oldu; şair Milton kör oldu; Mozart yetişkinlerin dünyasıyla baş edemeyen bir dâhi çocuktu; Leonardo da Vinci sonu gelmez ilham ve parlak fikirlerin baskısı altında öylesine ezilmişti ki sahip olduğu potansiyeli hiçbir zaman hayata geçiremedi. Picasso'nun bir parazit gibi hareket etmesi bile bu şekilde değerlendirilebilir: Başyapıtlarını çizmek için kadınların kanına ihtiyaç duyan büyük maskülen ressam. Dâhi hikâyelerinin büyük çoğunluğunda, karşımızdaki insan aslında sorunlu bir insandır: Dehanın simyasal niteliği, tuhaf olmayı özel olma haline dönüştürür. Basit ve sıkıcı bir başarı hikâyesi tatsız tuzsuz bir şey olurdu; oysa bizler acı-tatlı şeylere bayılırız. Zorlukları aşmak kahramanca bir edimdir.

Hollywood'un ilk günlerinden beri biyografik filmler çekilmektedir ama yeni binyıl dönümünden beri popülariteleri giderek arttı. Süper kahraman film serilerinin ve geçmişte büyük gişe yapmış filmlerin fikrî haklarının sinema sektörüne damgasını vurduğu bir çağda, bir filmin ismine ünlü birinin adını koymak, orta ölçekli bir film projesini başlatıp rayına oturtmanın güvenilir bir yoludur. Keza, cazip bir başrol, özellikle de Oscarlık gibi görünen bir başrol, bir yıldızı ekibinize katmanızı sağlayabilir.

Bu etmenler biyografik filmleri deha mitinin en büyük destekçileri haline getirmiştir, zira bunların çoğu efsaneleri bitirmeye değil parlatmaya hasredilmiştir. Mesela Baz Luhrmann'ın yönettiği *Elvis* filminde, "Presley'in siyahların müziğini yağmalamasına ya da gelecekte eşi olacak Priscilla'yla, o henüz 14'ünde, kendisi ise 24 yaşındayken çıkmaya başlamış olmasına karşı hiçbir eleştirel tutum alınmaz."[1] Biyografik drama *Bohemian Rhapsody*'de çok kesin bir dille ifade edildiği üzere, rock grubu Queen Galileo ve fandango dansı hakkında absürt laflarla dolu altı dakikalık bir single çıkarmaya karar verdiğinde kimse ortaya iyi bir şey çıkacağına inanmadı ama

1 William Kohler, 'How the biopic became the new must-have IP for film studios", *Little White Lies*, 20 Şubat 2023, https://lwlies.com/articles/.

grup sanatsal vizyonuna bağlı kaldı. (Queen üyeleri, tıpkı Ignaz Semmelweiss gibi, tek bir amaca odaklanmış isyancılar olarak görülüyorlar.) Hayattaki insanlar hakkında, onların onayıyla yapılmış biyografi filmleri azizlerin yaşamöykülerine özellikle meylediyor: Tenisçi kardeşler Venus ve Serena Williams'ın babalarını konu alan *King Richard: Yükselen Şampiyonlar* filminden çıkan tek sonuç, kızlarını başarıya götüren şeyin babalarının büyük hırsı olduğudur.

Bu çarpıtmalardan neden kaçınılamıyor? Çünkü biyografik filmler ancak bir hayatın gerçeklerini dramatik etki yaratacak şekilde kullanabildiklerinde başarılı olurlar. Benim bu türdeki favori filmim, Peter Shaffer'ın aynı isimli oyunundan uyarlanan *Amadeus*'tur. Bu filmde Mozart'ın, yine bir besteci olan ama Mozart'tan çok daha fazla çabalamasına rağmen onun kadar iyi olamayan çağdaşı Salieri'yle ilişkisi üzerinden haset fikri irdelenir. Çoğu başarılı biyografik filmde –*Schindler'in Listesi, Cesur Yürek, Gandhi*– ana tema direniştir; bir biyografik filmin hiç değilse bir mücadele temasını içermesi gerekir. Film, romandan daha az yoğun ve daha yüzeysel bir anlatım aracıdır; bu yüzden de tek tabanca bir isyancının halkı umursamayan bir rejime karşı mücadelesinin anlatıldığı tek kahramanlı hikâyeler özellikle iyi iş yapar.

Biyografik filmler, örtük olarak öznelerinin önemli insanlar olduğu iddiasını içerir: *Bu* hayatın bize Amerika ya da anne sevgisi veya sportif başarı ya da insanlık durumunun kendisi hakkında söyleyeceği çok önemli şeyler vardır. Altta işleyen bu motor olmazsa, aksiyon hiçbir yere varamaz. (Komedyen Denis Leary'nin, Jim Morrison ve müzik grubu The Doors'u konu alan Oliver Stone filmi hakkında yaptığı, arada sıra hatırla(t)mayı sevdiğim bir değerlendirme vardı: "Şu kadarını söylememe izin verin. The Doors hakkında iki buçuk saatlik bir filme ihtiyacımız var mı? Hayır dostlar, yok. İsterseniz size filmi beş saniye içinde özetleyebilirim. Ben sarhoşum. Ben hiç kimseyim. Ben sarhoşum. Ben ünlüyüm. Ben sarhoşum. Ben lanet olası ölüyüm. Koca film bundan ibaret, tamam mı?! Filme sizin için bir isim de önereyim: Küvetteki Şişman Ölü Adam.")[2] Biyografi filmleri ayrıca siyasi filmlerdir de: Kimlerin hikâyesinin anlatıldığı önemlidir. Aktivistlerin ve bizzat aktörlerin

2 Denis Leary, "More Drugs", *No Cure for Cancer* albümünden, 1992.

baskısıyla, biyografik filmlerin kapsamını genişletmek için ciddi bir çaba sarf eden Hollywood, *Milk*'ten (bir cinayete kurban giden eşcinsel hakları savunucusu Harvey Milk) *Gizli Sayılar*'a (1960'lı yıllarda NASA'da çalışan siyah kadın bilim insanları) çeşitli filmlere imza attı. Biyografi filmlerini yapanlar, odaklarına bireyi almaktan vazgeçip *scenius*'ın önemini öne çıkarmakta zorlanıyorlar. Christopher Nolan'ın *Oppenheimer* filmi, kendisini çevreleyen yetenekler üzerinde çarpan etkisi yaratan bir karizmatik lideri perdeye aktarmaya çalışan nadir filmlerden biriydi: J. Robert Oppenheimer Los Alamos Ulusal Laboratuvarı'ndaki en yetenekli fizikçi değildir; onun dehası örgütçülüğünde yatar. Seyirciler bu tür filmleri dağınık ve dikkat dağıtıcı bulabilir. Zaten kimin hikâyesi ki bu?

Hollywood'un dâhileri konu alan biyografik filmler için geliştirdiği bir şablon var: Eksiklik modeli. Dünyanın anlayamadığı büyük adam, olağanüstü bir şeyi başarmak için normallikle bağını kesip zorlukların üstesinden gelir. Bu uğurda acı çeker; her aktif varlık karşılığında bir de borç vardır. En önemlisi, tablonun tam merkezinde konumlanmış, diğer her şeyin ve herkesin etrafında döndüğü güneştir o. Hikâyelerde bu işler böyle yürür ama artık bilimde işler böyle yürümüyor. CERN'deki Büyük Hadron Çarpıştırıcısı'nda çalışan onlarca farklı ülkeden yüzlerce bilim insanını düşünün. Ya da pek çok çığır açıcı keşfin ya da buluşun büyük ekipler tarafından gerçekleştirildiği bir zamanda, bilim dallarında kazananların en fazla üç kişiyle sınırlandırıldığı Nobel bilim ödüllerini kimin hak ettiği hakkında yürütülen şiddetli tartışmaları.

Bu modeli bir kez fark ettiniz mi, her yerde onu görmeye başlarsınız. İnsanlarla bağ kuramadığı için Facebook'u yaratan bir Mark Zuckerberg tablosunun çizildiği *Sosyal Ağ* filmine bakın. *Sol Ayağım*'da felçli bir adam, işleyen tek uzvu olan sol ayağıyla resim yapmayı öğrenir ve günü geldiğinde anılarını yazar. *Can Dostum*'da bir okul hademesinin bir matematik sihirbazı olduğu ortaya çıkar. *Yağmur Adam*'da Dustin Hoffman'ın canlandırdığı karakter bir akıl hastanesinde yaşamaktadır ve sürdürmek zorunda olduğu çok katı rutinleri olan biridir ama aynı zamanda karmaşık hesaplamaları kafasında yapabilen bir süper zekâdır. *Shine*'da yetenekli bir piyanist, babasının istismarına uğramasının yarattığı travmanın üstesinden gelmek zorundadır. Bu tür hikâyelere bayılıyoruz. Obse-

sif-kompulsif kişilik bozukluğundan mustarip bir oğlan çocuğunu konu alan *Raising Genius* isimli (fiyasko) filmin tanıtım sloganı bu filmlerin geneli hakkında bize bir fikir verir: "Gerçekten yetenekli. Ve tamamen çarpık."

Şimdi düşünüyorum da, pekâlâ *Akıl Oyunları*'nın tanıtım sloganı da olabilirmiş bu.

Eksik dâhi modeli o kadar etkilidir ki gerçek hayatları çeperlerinden eğip büker. Biyografik film formatında, gerçeklik olduğu gibi ele alınamaz. Eddie Redmayne'ın fizikçi Stephen Hawking rolüyle En İyi Aktör Oscar'ını kazandığı *Her Şeyin Teorisi*'ni ele alalım. Filmin başında 1960'ların Cambridge'indeyizdir ve Redymayne görünüşü itibarıyla Hawking'den ziyade Austin Powers'ı* andırmaktadır: Papyon, mantar kafa saçlar ve kadife olduğu kuşkusu uyandıran bir ceket. Filmde Stephen Hawking'in yaşadığı sosyalleşme sorunları abartılmaz ki Redymayne'ın ikinci karısını motorlu bir tekerlekli sandalyedeyken tavlayacak kadar çekici bir adamı oynadığı düşünülürse, gayet yerinde bir yaklaşımdır bu. Aslına bakılırsa, *Her Şeyin Teorisi*'ni yapanların filme canlılık ve ferahlık katan bir tercihi de sakat bir adamı ıstırap içindeki bir aziz şeklinde sunmayı reddetmeleridir. Hawking azgın bir adamdır. (Gerçek Hawking gece kulübü Stringfellows'a gidip striptiz izlemeyi seven biridir.) Keza kendisine konulan motor nöron hastalığı teşhisini ilk duyduğunda yaşadığı kısa bir umutsuzluk ve çaresizlik anı hariç, kendine acımayı reddeden, eğlenceli biridir.

Bütün bunlar çok etkileyici şeylerdir ve filmde hakkıyla yansıtılmıştır. Filmde beni rahatsız eden şey, gerçek hayattaki Hawking'in eksantrik hususiyetlerinin, Ron Howard'ın filmindeki John Nash karakterine kıyasla, çok daha üstünkörü bir şekilde yansıtılmasıdır. Hawking'in birinci eşi başka birine âşık olmuş ama kocasıyla yaşamaya devam etmiştir; akabinde Hawking hemşiresi Elaine Mason'a âşık olmuştur ve onunla evlenmiştir. (Sonraki süreçte Mason'a yöneltilen Hawking'e kötü davrandığı suçlamalarından filmde bahsedilmez.) *Her Şeyin Teorisi* ayrıca Hawking'in fizik

* 1997-2022 yılları arasında vizyona giren, orijinal ismi *Austin Powers* olmakla birlikte ülkemizde *Avanak Ajan* ismiyle gösterilen üç Amerikan casusluk komedisinin Mike Myers tarafından canlandırılan başkahramanı. (ç. n.)

alanındaki başarılarını yansıtmakta da zorlanır: Kara deliklerin yaydığı radyasyon, filmde görselleştirilmeye uygun bir şey değildir. Fakat dramatik açıdan asıl çarpıcı olan, Hawking'in en iyi çalışmalarını fiziksel durumunun kötüleşmesinden *önce* yapmış olmasıdır. Hawking'in çalışmaları ile fiziksel durumu arasındaki bağlantı, filmde bize coşkuyla anlatıldığı gibi değildi.

Bu bir sorundur çünkü Hawking'in en çok satan kitabı *Zamanın Kısa Tarihi* pek okunmamasıyla da bilinir. İnsanlar onu akıllı görünmek için aldılar. Ama aynı zamanda kitabın temsil ettiği ideal için de satın aldılar: Çökmüş bir bedende parlak bir beyin. Eksik dâhi modeli işbaşında. Motor nöron hastası olmasaydı Stephen Hawking yine cidden önemli bir fizikçi olurdu ama bir popüler kültür ikonu olamazdı: *Simpsonlar*'da bir karakter olarak ölümsüzleşmiş, yaptığı sıfır yerçekimli uçak yolculuğu manşetlere çıkan, Tanrı hakkındaki fikirleri merak edilen biri. Nitekim Hawking'in çalışma arkadaşı Roger Penrose, Hawking'kiler kadar etkileyici başarılara imza atmasına rağmen akademi dünyası dışında çok az tanınır. Çok üst düzey bir geometri kuramcısı olan Penrose'un imgelemindeki şekiller Hollandalı grafik sanatçısı M. C. Escher'ın iki eserine esin kaynağı olduğu gibi, Penrose ayrıca bilinç üzerine de yazılar yazmıştır. (Penrose, kara delikler üzerine çalışmasıyla 2020 Nobel fizik ödülünü kazanacak kadar uzun yaşadı, lakin Hawking Nobel alamadan 2018 yılında öldü.)

Sakatlığı Hawking'in ününe ün katıp onu, Büyük Beyin deyince herkesin aklına ilk gelen isim olan Albert Einstein'ın bulunduğu mertebeye yükseltti. Hawking mitolojisi onu bir bilim insanından fazlasına, bir simgeye dönüştürdü. Bu haliyle geleceğin fizikçileri için bir ilham kaynağı olmuşsa da Hawking'in şöhretinin tümüyle olumlu bir şey olup olmadığını sorgulayan fizikçiler de vardır. "Ampirik olgulardan ziyade şöhretle kanıtlanan, yani bir temelden yoksun 'Her Şeyin Teorileri'nin, fiziksel dünyayla bilimsel olarak iştigal etme şeklindeki açık uçlu girişimden üstün tutulması o zaman da zarar vericiydi, şimdi de öyledir" diye yazıyordu Nobelli fizikçi Frank Wilczek.[3] "İdollük statüsü bence Stephen'ı da zorlu-

3 Frank Wilczek, "Revisiting the Unusual Celebrity of Stephen Hawking", *New York Times*, 18 Nisan 2021, https://www.nytimes.com/2021/04/18/books/review/hawking-hawking-charles-seife.html

yordu. Kendisi herkesten çok farkındaydı bunun. Bu statünün azı karar, çoğu zarardır."

Yakın zaman önce bilgisayarların öncüsü Alan Turing de benzer bir muameleye tabi tutuldu. Aktör Benedict Cumberbatch hiçbir zaman, Turing ve onun –müttefik şifre kırıcıların çalışma merkezi– Bletchley Park malikânesinde yürüttüğü Nazi şifrelerini kırma çalışmaları hakkındaki biyografik film *Enigma*'da olduğu kadar, çok güzel bir porselen robot gibi görünmemiştir. Filmin mottosu, film içinde üç kez tekrarlanan şu sözdü: "Hiç kimsenin hayal bile edemeyeceği şeyleri yapanlar, kimsenin böyle bir başarıyı kondurmadığı insanlardır."

Gerçekleri biraz eğip büküyorsa da klasik bir mazlum hikâyesidir bu. Bletchley Park'ta göreve başladığında yirmili yaşlarının sonunda olan Turing, çoktandır Cambridge Üniversitesi bünyesindeki kolejlerden birinde Öğretim Görevlisi (Fellow) olarak görev yaptığı gibi, birkaç tane de önemli araştırma makalesi yayımlamıştı. Filmdeki Turing esprileri anlamaktan âciz ama bulmacaları dakikalar içinde çözebilen birisidir. Arkadaş edinmeyi beceremememektedir; okuduğu devlet okulunda tek arkadaşı Christopher adındaki bir diğer oğlan çocuğudur. Bletchley'de ekip şefi –ve bir diğer matematik dehası– Hugh Alexander'la arasında bir mesafe oluşan Turing, "Sandwich'e gidiyoruz" lafının bir tür şifre olduğunu, diğerlerini öğle yemeğine çağırmak için söylendiğini bile anlayamaz. Bunların hepsi eksik dâhi modelinin unsurlarıdır. Matematik dehası olursunuz ama bu deha sosyal becerilerinize mal olur. Turing'in hikâyesinde *Akıl Oyunları*'nı anımsatan bir diğer husus da Turing'in kendisini düpedüz hadım eden ilaçlar almaya zorlanmasıdır. Eşcinsellik suçundan mahkûm olmasının ardından, kimyasal maddelerle hadım edilir ve kendisini bulmaca bile çözemeyecek bir durumda bulur. Bütün dünya onu "normal" yapmaya çalışmış ama bu süreçte onun ışıltısını söndürmüştür.

Eksik dâhi modeli çok ilgi çekici olduğu kadar tehlikeli bir mittir de. Çünkü, tıpkı *Yesterday* ile *Cover Version* ikilisi örneğinde olduğu gibi, *Akıl Oyunları*'nın da bir gölge versiyonu, yani hiçbir zaman filme çekilmemiş bir versiyonu vardır: *The Laws of Madness* (Deliliğin Yasaları).

"Maymunlar beynimi yiyorlar" diye çığlıklar atıyordu Michael Laudor, Yale Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kabul edildiği gün. Şizofreniden mustarip Laudor, yaşadığı hayatı, beyninin içinde birbiriyle çatışma halinde olan televizyon kanalları arasındaki bir yarış olarak görüyordu: Ona kendisini öldürmesini söyleyen "İntihar Kanalı" ile her şeyin huzur verici olduğu "Sükûnet Kanalı" arasında. Laudor daha yirmi yaşına bile gelmeden sekiz ayını bir akıl hastanesinde geçirip taburcu edildikten sonra, babası, oğlunun parlak zekâsını gayrete getirip yaşadığı mental zorluklarda ona destek olacağı umuduyla, Yale Üniversitesi'ne başvurma tavsiyesinde bulundu. Haklı da çıktı. *Yale Law Review*'nun editörlüğünü üstlenen Laudor yüksek bir not ortalamasıyla mezun olduğu gibi, lisansüstü eğitim de yaptı. Keza bu dönemde, aynı hastalıktan mustarip başkalarına yardımı olur umuduyla, hastalığını ilan etmeye de karar verdi.

1995 yılında *New York Times* sayfalarında Laudor'u okurlarına tanıtırken, onun "32 yaşında ve her açıdan bir dâhi" olduğunu yazdı.[4] Bu yazıyı okuduğunuzda, eksiklik modelinin sürekli yinelenen bütün temel unsurlarını görebiliyorsunuz: Vergilius'un epik şiiri Aeneis'ten hiç zorlanmadan alıntılar yapabiliyor, okulda dersleri asmasına rağmen yüksek notlar alabiliyor, kendisiyle röportaj yapan gazeteciyle "pamuktan ve gazlı bezden duvarların arasından" konuşuyormuş gibi hissediyor ve beyninin %70'ini gerçeklikle olan bağının kesilmesini engellemeye hasrediyordu. "Hikâyenin üstüne inşa edildiği temel parlak zekâydı ve tıpkı hastalanmadan önce zekâsının onu olağanüstü şeyler beklenen bir insana dönüştürmüş olması gibi, bu temel de Michael'ı şizofreni klişelerinin üstünde bir yere konumlandırıyordu" diye yazacaktı çocukluk arkadaşı Jonathan Rosen daha sonra.[5] Rosen, *New York Times*'taki yazının Laudor'un hastalığını gerçek boyutlarıyla yansıtmadığı hissiyatındaydı: Şiddete eğilimli olup olmadığı sorusunu bir "klişe" olarak nitelendirip cevaplandırmayı reddetmesine izin verilmişti ama Nazi olduklarına kanaat getirdiği için annesiyle babasını bıçakla tehdit etmişliği bile vardı.

4 Lisa W. Foderaro, "A Voyage to Bedlam and Part Way Back", *New York Times*, 9 Kasım 1995.

5 theatlantic.com/magazine/archive/2023/05/american-madness-schizophrenia-mental-illness/673490/.

Yazıda çizilen, her gün hastalığının –nahoş boyutlarından arındırılmış versiyonunun– üstesinden gelme mücadelesi veren bir Prometheus şeklindeki sempatik Laudor portresi, *The Laws of Madness* adını alacak anılarının telif hakları için kıran kırana bir teklif yarışına neden oldu. Yarışı kazanan teklif 600.000 doların üstündeydi ve *Akıl Oyunları*'nın yönetmeni Ron Howard'ın film hakları için 1,5 milyon dolar ödemesi de cabası oldu. Başrol için Brad Pitt ayarlanmıştı.

Sonraki süreçte, *Time*'ın yazdığına göre, anılarını yazmak, mükemmeliyetçi bir kişilik olan Laudor üzerinde baskı yarattı. Arkadaşları onun için endişelenmeye başladılar.[6] "Amerika'nın en ünlü şizofreniydi o" diye yazıyordu Rosen, "ve bu unvan uygunsuz olmakla birlikte, hayatının büyük bölümüne damgasını vurmuş, birlikte büyürken şahit olduğumuz beklentileri şekillendirmiş bir eşsizlik aurasıyla tuhaf bir şekilde uyumluydu.[7] Anılarının sinemaya uyarlanması fikrini Hollywood'da pazarlamaya çalışırken, Laudor şirket yöneticilerine, sanrılarıyla baş etmekte kullandığı yöntemin, onları televizyon ekranlarında tahayyül etmek olduğunu söyledi. "Sinema dünyasındaki insanlar, Laudor'un halüsinasyonlarını denetim altına almakta kullandığı metodu mükemmel bir sinematografik motif olarak gördüler."

Ne yazık ki tam olarak öyleydi de: Kurgusal bir motif. 17 Haziran 1988'de Michael Laudor New York eyaletinin Ithaca şehrindeki Cornell Üniversitesi kampüsünde üstü başı kan içinde dolaşırken bulundu. Kız arkadaşı Caroline'i öldürdüğünü hemen itiraf etti. Polisler kadının bıçak yaralarıyla delik deşik olmuş cesedini 320 kilometre uzakta, birlikte yaşadıkları evde buldu. Laudor onun kendisine işkence etmek için gönderilmiş, kılık değiştirmiş bir uzaylı, hatta belki de bir robot ya da oyuncak bebek olduğunu düşünmüştü. İlaçlarını almayı bırakmıştı. Paranoyak sanrılarının tedavisi için yüksek güvenlikli bir hastaneye yatmak istememişti. "Michael'ın dostları, ailesi ve Yale'deki destekçileri zekâsının onu kurtarabileceğini, zihnini gerçeklikten kopartan o korkunç hastalığı aşmasını sağlayacağını sanmışlardı" diye yazıyordu Rosen. Ama öyle olmadı.

6 Howard Chua-Boan, "A Precarious Genius", *Time*, 29 Haziran 1998, https://time.com/archive/6733023/a-precarious-genius/.

7 Jonathan Rosen, "American Madness", *The Atlantic*, 11 Nisan 2023.

Ve böylece *The Laws of Madness* hiçbir zaman tamamlanamadı; filme de çekilmedi. 1998 yılında yargılanmaya uygun olmadığına hükmedilen Michael Laudor dikenli tellerle çevrili yüksek güvenlikli bir hastaneye kapatıldı. Bundan üç yıl sonra *Akıl Oyunları* filmi gösterime girdi.

Üçüncü Kısım

Modern Dâhinin Doğuşu

Bozucular

Hızlı ol ve kırıp dök.
Facebook'un ilk günlerdeki mottosu

Şayet size günümüzde bu gezegende en çok dâhinin nerede bulunabileceğini sorsaydım, ne derdiniz? Erken modernite döneminde bu sorunun yanıtı muhtemelen büyük üniversitelerden biri ya da saray ahalisi olurdu. 1700'lü yıllarda, bu yer Londra'daki Kraliyet Cemiyeti'nin bir toplantısı olabilirdi. 1900'lü yıllarda ise bu yer ilk Paris'te, ilk İzlenimci serginin düzenlendiği bir fotoğraf stüdyosu olabilirdi. Fakat günümüzde yeni resimler nadiren ulusal çapta bir skandala neden olduğu gibi, şiir özel bir insan grubunun ilgilendiği bir uğraş haline gelmiş, bilimler büyük şahsiyetlerin daha seyrek zuhur ettiği aşırı uzmanlaşmış (ve tümüyle ekip çalışmasına dayalı) disiplinlere dönüşmüştür. Yirminci yüzyılın sonlarından itibaren Batı dünyasında dehayla en kolayca özdeşleştirilebilen yer Kuzey California'da, Golden Gate Köprüsü'nün güneyinde, San Francisco, Oakland, Palo Alto, Mountain View ve Cupertino şehirlerini içine alan kıvrımlı sahil şerididir.

Silikon Vadisi.

California'nın bu bölgesine dair mit, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, Stanford Üniversitesi'nden mezun olan Bill Hewlett ve Dave Packard kendi elektronik şirketleri Hewlett-Packard'ı kurduklarında başladı. (Hatta Lee de Forest'ın Palo Alto'da vakumlu tüpü kusursuz hale getirmesi bundan da önceydi.) Doğu eyaletlerinde iş sözleşmelerine rekabet yasağı öngören hükümler konuluyordu ve bu maddeler patronlara, rakip şirkete transfer olan çalışanlarına dava açma imkânı veriyordu. Gelgelelim California'da böyle bir uygulama yoktu ve en iyi mühendisler daha özgürce hareket edip iş değiştirebildiğinden, şirketler sürekli bir beceri ve yetenek alışverişinden fayda sağlayabiliyorlardı. Stanford Üniversitesi'nin orada

bulunması da önemli bir faktördü: Silikon Vadisi'ndeki firmaların çoğunu bu üniversitenin mezunları kurdu. Keza ordu da önemli bir faktördü: ABD'de Savunma Bakanlığı bilimsel araştırmalara en çok yatırım yapan kurumlardan biridir. GPS (Global Positioning System-Küresel Konumlama Sistemi) 1960'lı yıllarda ABD Donanma Araştırma Laboratuvarı tarafından, ilk internet çalışmaları ise DARPA (Defense Advanced Research Projects Agency-İleri Savunma Araştırma Projeleri Ajansı) tarafından finanse edilmişti. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda ABD, bombaların yıktığı, temel tüketim mallarının karneyle dağıtıldığı Avrupa'dan daha zengindi ki bu da ABD'nin en iyi yabacı bilim insanlarını ve akademisyenleri kendisine çekmesini mümkün kıldı. (ABD aynı zamanda, yürüttükleri çalışmaların heba edilemeyecek kadar değerli olduğu gerekçesiyle, *en kötü* yabancı bilim insanlarını, yani mahkûmlar üzerinde deneyler yapmış ya da Nazi rejimiyle işbirliği yapmış Nazileri de kendine çekti.) Bütün bu etmenler birlikte işleyerek Silikon Vadisi'ni bir *scenius*'a, en parlak ve başarıya en aç genç beyinleri kendine çeken bir yere dönüştürdü. William Shockley şans eseri zaten kariyerini California'da sürdürmekteydi ama onun kuşağından kendi alanlarında öncü çalışmalar yapan pek çok başka bilim insanı özel bir tercihle oraya göçtü. Olmaları gereken yer orasıydı.

Bu bağlamda Stanford'dan ve savunma sanayiinden bahis açmamın sebebi, Silikon Vadisi kamu kurumları ve vergi gelirleriyle fonlanıp beslenmiş olmasına rağmen, sonraki yıllarda dümeni büyük ölçüde Büyük Adam teorisine, aşırı bireyciliğe ve "yıkım" ideolojisine kıran bir mitoloji peyda oldu. Bu sonuncusuyla kastedilen, Harvard İşletme Fakültesi profesörü Clayton Christensen'ın 1990'lı yılların ortalarında, piyasadaki en zengin müşterileri hedef alan yerleşik firmaların daha ucuza mal ya da hizmet satan, daha mücadeleci ve girişken rakipler tarafından nasıl yerinden edildiğini açıklamak için geliştirdiği yıkıcı yenilik teorisidir. Bu teori piyasalarda bir tür Darwinciliğin hüküm sürdüğünü, yani en iyi uyum sağlayan firmaların hayatta kaldığını ve doğal adaletin aşırı büyüyüp şişmiş ve fazla rehavete kapılmış yerleşik firmaları tahtından indirdiğini ima eder.

Gelgelelim işler her zaman böyle olmuyor maalesef. Öncelikle, dev şirketler, politikacıları ikna edip mevzuatın ve politikaların

kendi lehlerine şekillendirmelerini sağlayacak lobiciler tutmaya muktedirdir. ABD artık katı tekelleşme karşıtı yasalara sahip bir ülke değildir; bu yüzden de yerleşik şirketler küçük rakiplerini ve olası rakiplerini toptan satın alabilir. (Facebook 2010'lu yılların başında, iki yıllık bir süre içinde otuz şirket satın aldı ve bunlar arasında fotoğraf paylaşım mecrası Instagram, yüz tanıma yazılımı Face.com, yer imleme aracı Spool, reklam platformu Atlas, sanal gerçeklik şirketi Oculus ve mesajlaşma platformu WhatsApp da vardı.) Büyük adamlara gelince, Silikon Vadisi tarihi bunlarla, yani kahramanlık mitolojilerine iliştirilmiş, kendilerini fevkalade öngörülü, ferasetli, *özel* sayan insanlarla doludur. İnanılmaz ama Mark Zuckerberg şimdilerde milenyum kuşağına* mensup çocuk kralların en normal görünenlerinden biridir ve o bile mutlak gücün zorluklarını o kadar kafaya takmıştır ki üç kızına Roma imparatorlarının adlarını (Maxima, August ve Aurelia) vermiştir. Facebook'un ilk yatırımcılarından biri olan Peter Thiel sağ kanadın önde gelen düşünürlerinden biri oldu. Sürekli tekel güzellemesi yapan bir liberter olan Thiel devletin askeri ihalelerinden beslenerek gitgide zenginleşti. Reddit'in iki kurucusundan biri olan Steve Huffman, olur da uygarlık son bulur ve bir daha gözlük bulamam diye 2015 yılında lazer göz ameliyatı oldu.[1] Kıyamet için hazırlık yapanlardan biri olan OpenAI'dan Sam Altman'ın arkadaşlarına, bildiğimiz dünyanın sonu gelirse diye el altında altın, silahlar ve (radyasyon tehlikesine karşı) potasyum iyodür bulundurduğunu söylemişliği vardır.[2]

Bu adamlardan önceki kuşak da mit üreticilerinden nasibini almıştır. "Steve Jobs ve Steve Wozniak birer arketipe dönüşmüşlerdir: Dâhi Girişimci ile Dâhi Mühendis" diye yazıyor Adam Fisher, Silikon Vadisi için gerçekleştirdiği sözlü tarih çalışmasında.[3] Jobs için başka bir sıfat daha kullanabilirsiniz: "Dâhi hergele." Bu da kültürümüzün her alanına hızla yayılmakta olan bir diğer arketiptir.

---

* 1980 ile 2000 yılları arasında doğmuş (y) kuşağı. (ç. n.)

1 Evan Osnos, "Doomsday Prep for the Super Rich", *New Yorker*, 22 Ocak 2017.

2 Tad Friend, "Sam Altman's Manifest Destiny", *New Yorker*, 3 Ekim 2016.

3 Frank Wilczek, "Revisiting the Unusual Celebrity of Stephen Hawking", *New York Times*, 18 Nisan 2021, https://www.nytimes.com/2021/04/18/books/review/hawking-hawking-charles-seife.html.

Jobs dostlarından ve çalışma arkadaşlarından para çarpar, arabasını engellilere ayrılmış park yerlerine park eder, Mercedes'ini plakasız olarak kullanır, çalışanlarına sık sık "bok gibi olmuş" der, ayaklarını klozette yıkardı. Keza hep siyah renkli balıkçı yaka kazaklar giyip, ciddi, yoğun ve odaklanmış bir insan algısını ilmek ilmek ören Jobs, bilgisayar reklamlarının arasına, Apple ürünlerinin "dünyayı [ne kadar] ileri götürdüğü"ne dair ifadeler sokuşturuyordu. (Gerçekten mükemmel bazı tüketici elektroniği ürünlerinin –şahsen Mac marka bilgisayarların ve iPhone'un sadık bir hayranıyım– ve şahane, göz yaşartıcı animasyon filmlerine imza atan bir film stüdyosunun yaratılmasına da nezaret etti.) Kendisinden önceki Pablo Picasso gibi Jobs da etrafındaki herkesi, götlüğün dehanın ayrılmaz bir parçası olduğuna ikna etmeyi başarmıştı. Jobs'un ilk başlardaki çalışma arkadaşı Steve Wozniak, Jobs'un biyografisini yazan Walter Isaacson'a, Apple'ı Jobs değil de kendisi yönetseydi orada daha nezih bir çalışma ortamı olacağını söyledikten sonra şunu da ekliyordu: "Fakat Apple'ı ben yönetseydim, Macintosh'u hiçbir zaman yapamayabilirdik."[4] (Bu noktada benim kafama takılan soru muhtemelen sizlerin de kafasına takılmıştır: Gerçekten doğru mu bu? Doğruysa bile, buna değer miydi?)

2020'li yıllara girmemizle birlikte Silikon Vadisi'nin ışıltısı da sönmeye yüz tuttu. 2014 yılı başlarında Kara Swisher'ın anı kitabı *Burn Book*'u okurken, bir zamanlar *Washington Post* ve *Wall Street Journal*'daki köşe yazılarıyla cilalayıp efsanelerini büyüttüğü Silikon Vadisi'nin çocuk krallarına bu kadar düşman kesilmiş olması beni afallattı. "Gerçek oğlumla hep gurur duydum ama" diye yazıyor kitabında, "bir zamanlar genç ve temiz yüzlü, çoğunu desteklemiş olduğum o harika çocuklar şimdilerde bana, yavruları, nasıl desem, hergelenin teki olup çıkmış bir anne gibi hissettiriyor". Swisher baktığı her yerde, evrenin bu efendilerinin neler çektikleri hakkında sızlanıp durmalarıyla, statü takıntılarıyla ya da geçmişteki büyük başarılarından nemalanma girişimleriyle karşılaşıyordu.

Swisher'ın anıları bana bir koçbaşı hissini verdi; bir zamanlar iştahla mit üretmiş bir kadının teknoloji dehası mitolojisine çıkar-

4 Lisa W. Foderaro, "A Voyage to Bedlam and Part Way Back", *New York Times*, 9 Kasım 1995.

mış olduğu bir reddiyeydi bu. Fakat bunu yapan tek kişi o değildir. 2010 yılında *New Yorker*'dan Malcolm Gladwell, Arap Baharı devam ederken "devrim tweet'lenmeyecek" sözü nedeniyle teknoloji karşıtı bir Ludist olarak görülen biriydi. O günler geride kaldı. Bugün teknoloji yorumcuları arasındaki hâkim ruh hali kinizmdir. Kripto paralar bankacılığı özgürleştirmek yerine, insanların bütün birikimlerinin hortumlanmasına imkân veren araçlara dönüştüler. Kripto milyarderi Ṣam Bankman-Fried, dünyayı yeni baştan yaratma düşü olan dağınık saçlı çocuk krallardan biri değil, alelade bir sahtekârdı ve halen de cezaevinde. NFT'ler –nitelikli fikri tapular– sanat sektörünün geleceği değil, tam da ona eleştirel yaklaşanların söylediği gibi, esasta bir değeri olmayan dijital sertifikalar oldu. Sosyal ağlar dünyadaki herkesi birbirine bağlamaktan ziyade, kanalizasyon atıklarını bilginin temiz su sistemine pompaladılar. Gerçekten üretken ama çağın en çok abartılan –ve milyarlarca dolar riskli sermaye yatırımını kendisine çeken– teknolojisi olan yapay zekâ bile bende çelişik hisler yaratıyor. (Kullandığım otomatik yapay zekâ transkripsiyon sistemine bayılıyorum; keza yapay zekânın ürettiği görüntüler ve video klipler gerçekliği taklit etme kapasiteleri bakımından hayret verici bir seviyeye ulaşmış durumda ama... bunların ötesinde ne var ortada?) OpenAI CEO'su Sam Altman, zerrece eleştirilmeksizin, harikalar yaratan bir büyücü, bir bilge olarak yüceltilir. Tanıdığım gazetecilerin çoğu onu, ürettiği şeylerle binlerce çalışanı –metin yazarları, çevirmenler, çizgi film ressamları, seslendirme sanatçıları– işsiz bırakabilecek biri olarak görüyor. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında başlayan "gelecek" takıntısı, zaman içinde bozulup, günümüz dâhi elitinin ilerlemeye dair büyük iddiaları hakkında tepkisel bir şüpheciliğe dönüşmüş durumda. Tam olarak kimin için bir ilerlemedir bu?

Madem öyle, kitabı çağımızın baskın ama gücü azalmaya başlayan deha mitiyle bitirelim. Thomas Edison'la başlayacağız. Kendisi California'da çalışmadı ama çalışmalarını yürüttüğü New Jersey'deki Menlo Park'ın ismi Silikon Vadisi'ndeki bir kasabaya verildi. Günümüz dünyasında, tartışmasız başarıları ve şovmenliğe düşkünlüğü bakımından Edison'a çok benzeyen biri var: Elon Musk. Uzay endüstrisini *gerçekten* kökünden değiştirmiş ama aynı zamanda belli ki hergelenin teki olmaktan da zevk alan bir adam.

Kısmen değerler hakkında ama kısmen de jeopolitik hakkında bir tartışmadır bu. Silikon Vadisi'nin tanrılaştırılması ABD'nin yirminci yüzyıl boyunca sahip olduğu gücün bir yansımasıydı: Fırsatlar ülkesi, yeniliklerin anavatanı, geleceğin sahibiydi orası. Fakat ABD artık dünyanın tartışmasız tek süper gücü değildir. Hindistan'ın ve Çin'in yükselişiyle birlikte, Silikon Vadisi'nin gözünü geleceğe dikmiş dâhileri hakkındaki tartışmalar aynı zamanda bizzat ABD'nin kendisine ilişkin tartışmalardır da. Shakespeare nasıl İngilizcenin seçkin bir dil olduğu iddiasını destekleyen bir argümana dönüştüyse, Elon Musk da –keza Sam Altman, Peter Thiel ve diğerleri de– ABD'nin hâlâ dünyaya liderlik ettiği iddiasını destekleyen canlı argümanlardır. Bu insanların sürekli bir tartışma ve kavga konusu olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Bunun neden böyle olduğunu anlamak için beraber New York'un güneyinde, tren yolu üzerinde bulunan küçük bir kasabaya gidip Amerikalı Prometheus'la tanışalım.

Thomas Edison: Ampulün Yandığı An

Kedigözünü icat eden adam, arabasının farları bir kedinin gözlerine vurunca bu fikir aklına gelmiş. Şayet kedi o sırada başka bir yere gidiyor olsaydı, adam muhtemelen kalemtıraşı icat ederdi.
Ken Dodd

Thomas Edison'ın Menlo Park'ta çalıştığı süre on yılı bile bulmaz ama hem bu dönemde ürettiği şeyler hem de oradayken benimsediği çalışma tarzı nedeniyle, burası Edison efsanesinde önemli bir yer tutar. Romantik deha fikrinin –doğayla bütünleşmiş veremli şair– yerini modern deha fikrine –tam hız ilerleyen teknolojik yeniliklerin enerjisiyle kuşanmış teknoloji delisi işkolik adamlar– bıraktığı anı görmek istiyorsanız, 1870'li yılların sonlarındaki bu küçük New Jersey köyüne bakmalısınız.

1875 Aralığı'nda Edison, kiraların ucuzluğu, işyerine yakın bir yerde oturma imkânı verdiği ve taşra daha sakin olduğu için işlerini Menlo Park'a taşıdı. Köyün ayrıca New York şehrine giden tren yolu hattı üzerinde olmak gibi bir avantajı da vardı. Meraklılar, gazeteciler ve tek bacaklı lezbiyen aktris Sarah Bernhardt, Edison'ı çalışırken görmek üzere kafileler halinde oraya hac ziyareti yapmaya başladıklarında bu avantaj önem kazanacaktı. (Bernhardt Edison için, dramatik tragedya *Phèdre*'den Fransızca bir bölüm seslendirip kaydetti ve bugüne kalan bu bir dakikalık kayıt Bernhardt'ın çok abartılı bir oyuncu olduğunu gösteriyor.)

Menlo Park, Edison'ın 18 Haziran 1877'de en büyük icadını yaptığı yerdi: Fonograf. Bu alet, tarihte ilk defa, kendisini kullananlara konuşmaları ve müziği kaydedip daha sonra kayıttan dinleme imkânı veriyordu. Ne var ki Edison'ın ve –mühendislerden ve meraklı, yaratıcı usta teknisyenlerden oluşan– ekibinin çözmeye çalıştığı problem bu değildi. Telefon alıcılarını

iyileştirmek için yeni diyaframlar –titreşen zarlar– geliştirmeye çalışıyorlardı. En uygun materyali ararken ipek çarşaflardan domuz mesanesine kadar her şeyi deneyip, titreşimleri hissetmek için parmaklarını kullanarak aletleri test ediyorlardı. Bu süreç içinde Edison'ın aklına bir fikir geldi. Asistanlarından Charles Batchelor'a dönüp şöyle dedi: "Batch, eğer bu diyagramın üstüne sivri bir uç yerleştirirsek ses titreşimlerini bir materyalin üstüne işleyebiliriz ve daha sonra aynı materyali aynı iğne altında geriye doğru döndürürsek konuşmayı yeniden dinleyebiliriz."[1] Ekip gerekli ekipmanı bir araya getirip Edison'ın bahsettiği mekanizmayı kurdu ve Edison bir insan tarafından kaydedilen ilk sözcükleri söyledi: "Mary'nin küçük bir kuzusu vardı."* Edison'ın mühendisleri kaydı geri oynattılar. Mükemmel bir kayıt değildi ama fikir işe yaramıştı.

Fonograf şimdilerde göze çok ilkel bir aletmiş gibi görünür –ilk başlarda kayıt için tek kullanımlık balmumu silindir kullanılıyordu– fakat Edison'ın imza attığı en hakiki konsept yeniliğidir. (Hayır, en hakikisi ampul değildir, bu konuya daha sonra döneceğiz.) O sırada Menlo Park'ta bulunan kalabalık grup, aletin o tarihlerdeki önemini gerçekten kavramış değildi. Edison'ın laboratuvar kayıt defterine düşülen not son derece üstünkörü yazılmış, telefonla ilgili kayıtların arasına sıkıştırılmış ve Edison'ın yanı sıra Bachelor ve bir diğer asistan James Adams tarafından da imzalanmıştı: "Knşm** titreşimleri başarıyla kazındı ve insan sesini depolayıp, gelecekte ne zaman istenirse o sesi otomatik olarak ve mükemmel bir şekilde yeniden üretebileceğimden hiç kuşkum yok."

Bütün bir ekip sonraki altı ay boyunca fonografı yok sayıp telefon üzerindeki iyileştirmeler üzerinde çalışmaya devam ettiler. Bir süre alete ne isim vereceklerine bile karar veremediler; gündeme gelen isimler arasında "glottophone", "didaskophone"

---

1 Randall E. Stross, *The Wizard of Menlo Park: How Thomas Alva Edison Invented the Modern World*, New York: Crown, 2007, s. 29 [Türkçesi: *Menlo Park Büyücüsü - Edison Modern Dünyayı Nasıl İcat Etti?*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2024].

* İlk kez Amerika'da söylenmeye başlanan İngilizce çocuk şarkısı. (ç. n.)

** Konuşma. İngilizce orijinali "Spkg", yani *speaking*. (ç. n.)

ve "klangophone"* da vardı. Zaman içinde hikâyeyi karmaşıklaştıran bu detaylar hikâyeden silinirken, başka detaylar öne çıkarıldı. Bu parlak fikir Edison'ın aklına laboratuvarda gece yarısı verilen yemek molasında, bir görevli yemek getirir, mühendisler gece boyunca çalışmaya dönmeden önce birlikte yemeklerini yerken gelmişti. Bu bilgiden, birbiriyle çelişen iki farklı ders çıkarabilirsiniz: Birincisi, işbirliği ve kişisel ilişkiler, başarılı yaratıcılık faaliyetlerinde ve yeni bir konsept yaratan atılımlarda hayati bir rol oynar. Çıkarılabilecek diğer ders ise, ciddi bir başarı kazanabilmek için sabahlara kadar çalışmalısınız.

Popüler bilim dergisi *Scientific American* 1877 Kasımı'nda Edison'ın iş ortağı Edward Johnson tarafından yazılmış soluk kesici bir mektubu yayımladı. Johnson mektubunda fonografı en ince ayrıntısına kadar açıklıyor, anlatısını görsellerle tamamlıyordu. Rakip Fransız ekibinin bu icadı daha önce kamuoyuna açıklamasından endişelenen Johnson icadın itibarını Edison'ın hak ettiğine inanıyor, bunu sağlamaya çalışıyordu. (Daha sonra, Fransız ekibinin kullandığı yöntemin boğaz ve dudak hareketlerinin izlenmesini içerdiği, dolayısıyla tam bir fiyasko olduğu anlaşıldı.) Bir ay sonra Edison ve bir asistanı bir fonograf prototipini derginin ofisine götürüp bir masanın üzerine yerleştirdi. "Nasılsınız?" diye sordu, kendilerini izleyenlere. Yüz elli yıl sonraki meslektaşları ChatGPT'yle tanıştıklarında ne kadar şaşkına döndülerse, o an o ofiste bulunan gazeteciler de o kadar şaşkına döndüler. İçinde hayalet olan bir makineydi o.

Potus probleminin klasik bir örneği olarak, bugün yaşayanların fonografın yarattığı huşu duygusunu anlaması kolay değildir. Makinenin epey eksik ve kusurlu bir prototipi bile New York ve Pennsylvania eyaletlerindeki kalabalıkları büyüledi. O günlerde bu makinenin icraatlarına tanıklık edenlere göre Edison zamanın kendisini kontrolü altına almıştı; bir orkestranın geçmişteki bir performansını içinde olduğunuz an dinleyebiliyordunuz. Artık kendi sesiniz yüzyıl sonrasına aktarılabilirdi. Günümüzde her gün deneyimleyip kanıksadığımız bir deneyim olan ölülerin seslerini

* Bu üç isim önerisinde son ek olan "phone" Yunancada ses anlamına gelirken, "glotto" Yunancada "dil, lisan", "didasko" yine Yunancada "öğretmek, bilgilendirmek", "klang" ise Almancada "periyodik ses" anlamına geliyor. (ç. n.)

dinleme imkânı, *Scientific American* dergisi editörlerini afallatmıştı. Bir gazetede, zenginlerin sesleri ele geçirip –şarap mahzenine benzer– "bir hitabet mahzeninde depoladığı" bir dünya tasavvur edildi. (Öyle mahzenlerimiz yok ama podcastlarımız var.) Bütün bu şöhret dalgası Edison'a icat ettiği makinenin olası kullanım alanları için yeni fikirler verdi. Fonografın bir konuşma aracı olacağını düşünmüştü ama artık onu müzik kaydetmekte, çocukların oyuncaklarında ve konuşan saatlerde kullanmanın mümkün olduğunu anlamıştı.

Fonografın icadı, görünmeyen gayb âlemi varsayımının yerini bilimsel araştırmalara bıraktığı ama aynı zamanda görünmez güçleri kontrol edebildiğini iddia eden şarlatanların ve şovmenlerin de pıtrak gibi türediği bir zamanda gerçekleşmişti. Hem radyasyona hem de ektoplazmaya* inanılan bir çağ. Marie Curie gibi gerçek bir bilim insanının ruh seanslarına katılabildiği, aşırı rasyonel Sherlock Holmes'un yaratıcısı Arthur Conan Doyle'un bahçesinin uzak ucunda perilerin yaşadığına inanabildiği bir çağdı bu. Döneme yabancı olanlar için, yerçekimini keşfeden fizikçi Newton ile simyacı Newton'ı birbirinden ayırmak zordu. Fakat şu kadarı kesindi: Heyecan verici bir şeydi bu. Gelecek geliyordu ve Thomas Edison ona öncülük edenlerden biriydi. Edison'ın biyografisini yazan Wyn Wachhorst, "Mucitlik mesleğini icat eden adamdı" diyor onun için.[2]

Scientific American editörlerini ürküten o fonograf tanıtımı *Edison mania* (Edison çılgınlığı) diye tanımlanabilecek şeyi başlatıp, onu genel kabul görmüş bir deha modeli haline getirdi. Özgün Prometheus tanrılardan ateşi çalmıştı; "Amerikalı Prometheus" da ses gibi cismani olmayan bir şeyi zapturapt altına alarak bir o kadar muammalı bir şey yapmıştı. Edison'a güzellemeler düzen kişiler aynı zamanda Amerika güzellemesi de yapmış oluyordu: Eski kafalı ihtiyar Avrupa gibi geçmişin yükünü sırtında taşımayan, keşif ruhuyla dolu Yeni Dünya.

---

* Ruhçu düşüncede, trans halindeki fiziksel aracılardan (medyumlar) yayıldığı iddia edilen töz ya da ruhsal enerji. Varlığına ilişkin bilimsel bir kanıt yoktur. (ç. n.)

2 Wyn Wachhorst; *Thomas Alva Edison: An American Myth*, Cambridge: MIT, 1981, s. 13.

Gaus'un yaşının çok ötesindeki matematik yeteneğinin eğilip bükülüp olabilecek en iyi forma sokulması gibi, Edison mitolojisinin diğer yönleri de zaman içinde değişime uğradı. İlk başlarda "Menlo Park Büyücüsü"ydü o: Fikirlerle dolup taşan bir adam; ellerini kirletmekten çekinmeyen, imkânsızı başarmak için yeri geldiğinde altmış saat hiç uyumadan çalışan tam bir görev adamı. Muhtemelen doğuştan gelen ve zaman içinde giderek şiddetlenen işitme kaybı, günümüz aktivistlerinin şimdilerde zaman zaman disleksi ya da otizmden bahsettiği şekilde, bir süper güç olarak yeniden kurgulandı: Dünyanın ıvır zıvır gürültüleri Edison'ın düşüncelerini bölmüyordu.

Edison ismi ayrıca esneklikten yoksun okul sistemi ve bürokrasi karşıtı bir argüman olarak da kullanıldı – Rousseau'nun örgün eğitimle bozulmamış doğal yetenek anlayışı ile günümüz Silikon Vadisi'nin ezberci eğitim ve yetkilendirilmiş uzman küçümsemesi arasında bir pozisyondu bu. Zira Edison'ın hikâyesinde, öğretmenleri onun potansiyelini hiçbir zaman anlayamamış, o da ihtiyacı olan bütün bilgileri kitaplardan kendisi öğrenmişti. Edison'ı konu alan ilk biyografilerde, kazandığı başarıyı herkes hak ettiğini alır şeklindeki Amerikan idealine daha iyi uydurmak için, gerçekte orta sınıf olan aile statüsü alt sınıfa düşürülür. Genç "Tom Edison" tasvirleri, roman kahramanı, arsız Amerikalı oğlan çocuğu Tom Sawyer'la örtük bir benzerlik içerir; oysa çocukluğunda ailesi ve arkadaşları ona, ikinci ismi Alva'ya atfen, "Al" diye hitap ediyordu. Edison'ın Protestan çalışma ahlakı, yeteri kadar azimli ve cesaretli herkesin Amerika'da başarılı olabileceğinin yeni bir kanıtı olarak sunuldu. Kendi çabasıyla bir yerlere gelen bir girişimci, çetin ceviz bir kapitalistti o.

Edison'ın gerçek hikâyesi ise daha karmaşık ve daha ilginçtir. Fonografın kopardığı gürültü yatışınca, tek kullanımlık silindirlerin aletin ticari potansiyelini sınırladığı anlaşıldı. Fonografları oyuncakların içine yerleştirme girişimleri başarısız oldu çünkü fonograf hem iri ve hantal hem de kolayca kırılabilir bir aletti. Gelgelelim Edison mitinin önünü almak mümkün değildi; ama Edison'ın çok abartılı iddialarını çürütmeyi amaçlayan ve ardı arkası kesilmeyen çabaların önünü almak da mümkün değildi. "Ne ironiktir ki halk bir Edison imajı yarattı ve Edison'ın kendisi bile bu imaja bir dere-

ceye kadar inanmaktan kendisini alamadı" diye yazıyor Wachhorst. "Sonuç olarak, bu imajın gerçek dışılığı belli ki onu kronikleşmiş bir hüsran, yıllar ilerledikçe de bir yenilmişlik hissine sürükledi."[3]

Mit üretim sürecinin işleyişi böyleydi. *New York Sun* gazetesinden Amos Cummings gibi gözde gazetecilere Edison'a imtiyazlı erişim hakkı tanınmıştı. Menlo Park'a birlikte gidiyor, Edison yol sohbeti sırasında, sanki öylesine söyler gibi, yakında gerçekleşeceğine inandığı yeni çığır açıcı atılımlardan bahsediyordu. Bu icatların çok azı gerçekten tecelli etti ama tecelli edenler de müzmin Edison karşıtlarını bir süre daha susturmaya yetecek kadar etkileyiciydi. Her halükârda gazeteciler istedikleri hikâyeyi alıyor, Edison'da arzuladığı şekilde gündeme gelmiş oluyordu.

1870'li yılların sonunda günde –ondan akıl (ve sık sık da) para istemek için yazılmış– seksen mektup alacak kadar ünlüydü. Portre fotoğrafları satılıyordu; bunlardan biri onu, fonografı icat ettiği uzun gecede yorgun düşmüş, bir masanın üstüne yığılıp kalmış olarak gösteriyordu. Çalışma alışkanlıkları son derece –bir asırdan fazla bir süre sonra kullanıma girecek bir ifadeyle– "*hardcore*"du.

İnsana aniden bir ilham gelmesini ya da kafasında bir fikir çakmasını "ampulün yanması"* şeklinde ifade eder olmamız komiktir, zira ampulün doğuş süreci çok yavaş, üstüne koya koya ilerlenen ve son derece çekişmeli bir süreçtir. Edison 223898 no'lu "elektrik lambası" patentine sahipse de ampulün mucidi olduğunu söylemek gerçekten adil olmaz. Britanyalı kimyacı ve mucit Humphry Davy Londra'da yürüttüğü bir dizi deneyle akkorlaşma ilkesini kanıtladı. 1838 yılında Belçikalı Marcellin Jobard bir vakumlu tüp içindeki bir karbon çubuğunu ısıtıp içinden elektrik akımı geçirdi ve bu işlemin parlaklık ürettiğini gözlemledi. 1860 yılında İngiliz Joseph Swan karbonize kâğıttan ipliklerle çalışan bir ampul prototipi üretmişti ama geliştirdiği prototip kısa süre içinde yanıyordu.

Edison ile Menlo Park'taki ekibinin 1870'lerin sonunda karşı karşıya olduğu sorun bir konsept sorunu değildi. Akkor ampulün temel unsurları çoktandır biliniyor ve kullanılıyordu. Sorun, daha

3 Wachhorst, s. 98.

* Türkçede daha yaygın kullanılan bir ifadeyle, "aydınlanma anı". (ç. n.)

iyi bir vakumlu tüp, daha dayanıklı bir tel ve güvenilir bir elektrik arzı yaratmaktı. Ancak bu sorunlar çözüldükten sonra "parlayan tüpler" halihazırdaki diğer seçeneklerin yerini alabilirdi: Üst sınıf mensuplarının evlerinde gaz lambaları, dış mekânlarda ise karbon kokusu yayan, çok büyük ark lambaları.

Edison ampul meselesiyle ilgilenmeye başladığında, basına demeçler verip, sorunu kolayca çözülebileceğini, bulduğu çözümü bir ayakkabı boyacısının bile anlayabileceğini söyleyerek böbürlenmekten kendini alamadı. Yatırımcı adaylarıyla ayarlanan toplantılara, çözümün baştan çıkaracak kadar yakın olduğu için bütün gece çalıştığını gerekçe göstererek gitmedi. Yarattığı prototipe tanıklık etmeleri için gazetecileri Menlo Park'a davet etti. Gazetecilere söylemediği şey, prototipte kullandığı platinyum telin "sonsuza kadar" dayanmak bir yana, gösteri birkaç dakikadan uzun sürse yanıp kül olacağıydı.[4] Coşkusu ve şevki Edison'ın meraklı bir amatör gibi davranmasına neden oluyordu. Fonograf üzerinde yürüttüğü çalışmalarına ara vermişti; ilk duyulduğunda kamuoyunun büyük ilgisine mazhar olan icat, Edison'ın enerjisini diğer projelerde tükettiği bir on yıl boyunca rafta tozlanmaya devam edecekti. Elon Musk'ın geleneksel araba üreticileri için bir tehdit teşkil etmesi gibi, Edison ve ampulleri de geleneksel aydınlanma endüstrisi için bir tehdit teşkil ediyordu. Gaz lambaları kötü bir koku ve is yaydığı gibi, tedarikçilerin bu malları çok yüksek fiyatlara sattığı yönünde yaygın bir kanaat de vardı. Edison'ın geleceği temsil eden elektrik lambaları temiz ve –bir umut– ucuz olacak, Amerikan mühendisliğinin büyük bir zaferini muştulayacaktı. Tabii Edison becerebilseydi.

Gelgelelim aradan birkaç ay geçtikten sonra, Menlo Park'tan işe yarar hiçbir şey çıkmayacağı belli oldu. Daha önce planlanmış bir gösteri iptal edildi. Ziyaretçilerin laboratuvara girişi engellenmeye başladı. Gazetecilerin buna cevabı, büyük adama yönelik zaten abartılı dalkavukluklarını daha da abartmak oldu; öyle ki dönemin bir yazarı, günümüzün en yalaka teknoloji yazarlarının bile bayağı bulacağı bir üslupla Edison'a "ateşli yıldırımlara hükmeden saygıdeğer efendim" diye hitap edebildi. (*New York Herald* gazete-

4 Stross, s. 97.

sinin Edwin Fox isimli bu yazarına 1879 Ocağı'nda hediye olarak, yeni kurulan Edison Electric Light Company'den sekiz adet hisse verildi.)[5] Bütün bunlar tuhaf bir şekilde günümüzde yaşananlara benzemiyor mu? Dâhi, saygınlığının devamında ticari (ve kişisel) çıkarı olan bir hayran grubunun eseriydi. Edison efsanesi gazete sattırmaya devam ettiği sürece, Edison'a imtiyazlı bir erişime sahip bir yazar olmanın getirdiği bir prestij de vardı. Ve Edison'ın kendisi de bu düzeni besliyordu: Büyük bir tanıtım kampanyası eşliğinde, ampullerde kullanılacak metal tele en uygun materyali bulmaları için dünyanın her tarafına araştırmacılar gönderdi. Bu araştırmacılardan biri, "Amazon'un vahşi ormanları içinde ilerlerken" doksan sekiz gün boyunca elbiselerini değiştiremediğini iddia etti.

Edwin Fox gibi yazarlara ne mutlu ki ilgi odakları Edison bir noktada platinyum tellerin işe yaramadığını anlayabildi. Alternatif materyalleri denemeye devam eden laboratuvar ekibinden Charles Batchelor 21 Ekim 1879'da tel olarak karbonize edilmiş bir dikiş ipliğinin kullanıldığı bir ampul üretti ve bu ampul kırk saatten uzun bir süre boyunca, ta ki Edison'ın ampulü patlatacak ölçüde voltajı yükselterek deneye son vermesine kadar ışık vermeye devam etti. Ekip çok geçmeden karbonize kâğıdın daha da iyi bir sonuç verdiğini keşfetti. Keza Alman-İngiliz kimyacı Hermann Sprengel'ın yeni icat ettiği pompa daha iyi vakumlu tüplerin üretilebilmesini sağlıyordu. Edison en ucunda her bir evin ne kadar elektrik tükettiğini ölçen sayaçların olduğu bir elektrik şebeke sistemi geliştirdi. Bütün bu iyileştirmeler ve geliştirmeler sonucunda kullanılabilir bir elektrik ampulü ortaya konulabildi. Kanaatimce bahsi geçen elektrik şebekesi, Edison'ın icatları arasında, gördüğü değer ile hak ettiği değer arasındaki makasın ikincisi aleyhine en açık olduğu icattır. Edison hanelere bir sayaç sistemi aracılığıyla elektrik verilebileceğini New York'ta bilfiil göstererek Elektrik Çağı'nı başlattı.

Elektrik Çağı'nı başlatmak, Edison'ın en büyük zaferi olsa gerektir. Fakat bunu, insanı tüketen cinsten çileli bir davalar, patent kavgaları ve şirket birleşmeleri zinciri izledi. Edison'ın ampulü icat eden kişi olarak tescil edilmeyi bu kadar istemesinin bir sebebi de yatırımcıların bunu talep etmesiydi. Sahip oldukları patentleri

5 *Age*, s. 106.

korumak istiyor, Edison'ın ne kadar güçlü bir marka ismi olduğunu biliyorlardı. Günümüz Silikon Vadisi'nde karşılaştığımız yanlışların çoğunu o yıllarda da görüyoruz: Abartı döngüsü, kurucunun ya da öncünün göklere çıkarılması, rakipleri sektörden silerek tekel yaratma girişimi. Yani dön dolaş aynı terane.

Edison son küçük düşürücü darbeyi, giriştiği "akım savaşı"nı kendisi gibi bir girişimci olan George Westinghouse'a kaybettiğinde aldı: Westinghouse'un savunduğu alternatif akım Edison'ın savunduğu doğrudan akıma galip gelerek sektör standardı haline geldi. Edison Electric şirketi bile en sonunda alternatif akımı benimsedi ve Edison saf dışı bırakıldı. Şirket 1892 yılında başka bir tedarikçiyle birleşip General Electric adını aldı.

Demek ki Beatles gibi Edison da *o şeye* –yani o tanımlanamaz haslete– sahipti ama sonra onu kaybetti. Küresel bir üne sahip ama fizikçi meslektaşlarının nazarında modası geçmiş biri olarak ölen Einstein için de aynı şey söylenebilir.[6] Keza ihtiyarlık yıllarına yaklaştıkça şöhreti büyüyen ama saygınlığı azalan Picasso için de söylenebilir. "On dokuzuncu yüzyılın son on yılında," diye yazıyor Wyn Wachhorst, "giderek yaşlanıp, enerjisi azalırken burukluğu artan Edison daha çok konuşur, daha az icat eder oldu". Çalışma arkadaşları ya kendilerine başka bir yol çizip ayrıldılar, ya şartlar onları Edison'dan uzaklaştırdı ya da öldüler. Yıllar boyunca bir maden cevheri işleme projesi üzerinde çalıştı ama ortaya işe yarar bir sonuç ortaya çıkaramadı. İcatları hakkında açılan davalarla cebelleşiyordu. Film kamerasını icat ettiğini ilan etti ama o icadın arkasındaki beynin Edison'ın bir çalışanı olduğu ortaya çıktı. West Orange şehrinde açtığı yeni ve büyük laboratuvar 1917 yılında yandı. Yıllar boyunca, şayet yeterince güçlü bir batarya yapılabilirse, elektrikli bir arabanın mümkün olduğuna inandı ama sonra Ford benzinle mükemmel bir şekilde çalışan Model N ile Model T'yi yaptı ve böylece elektrikli araba fikrini neredeyse bir yüzyıllığına gömdü. Edison röportajlarında icatlarından daha az, ülkenin içinde bulunduğu durumdan daha çok bahseder oldu. (Tam anlamıyla bir Shockley'e dönüşmedi ama kendi uzmanlık alanı dışındaki

6 Bkz. David Bodanis, *Einstein's Greatest Mistake: The Life of a Flawed Genius*, Londra: Little Brown, 2016 [Türkçesi: *Einstein'ın En Büyük Hatası*, çev. Aydın Çavdar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018].

meseleler hakkındaki fikirlerini yaymayı ne kadar çok istediğini gösterdi.) 1900'lü yıllarda artık kamuoyundaki Edison imajının ağır etkisi altındaydı: "Edison geçmiş temposunu hâlâ koruyormuş gibi yapmayı hiç ihmal etmiyordu ama geçmiş başarılarının üstüne yatmaya daha istekli olduğu belli oluyordu."[7]

Edison'ın muhteşem yeteneği neden tükenmeye yüz tuttu? Bunun bir sürü olası açıklaması var. Bunlardan biri, *scenius*'ta bir değişimin gerçekleşmiş olmasıdır: Kendi emeği ve yeteneğine dayanarak kimya ve mühendisliğin muazzam ölçekleriyle başa çıkabilen son kişiydi o. 1870'li yıllarda Menlo Park'taki küçük bir laboratuvar, yeni bir konsept yaratan yeniliklere imza atıp bu yeniliklerin pratikte nasıl çalıştığını keşfetmek için hızlıca prototipler üretebiliyordu. Aynı yüzyılın sonlarında bunu yapabilmek artık neredeyse imkânsızdı. Bir diğer olası açıklama ise Edison'ın yeni bir konsept yaratan bir yenilikçi olduğu ve hızla zirveye yükseldiğiydi. Yaşlandıkça fikirleri kemikleşip, alanında geçerli, yaratılmalarında kendisinin de payı olan varsayımların içine hapsoldu. Nasıl Einstein kuantum mekaniğinden şaşkına uğrayacak kadar uzun yaşadıysa, Edison da radyonun ortalığı kasıp kavurmasını görecek kadar yaşadı ama onun ticari potansiyelini hiçbir zaman anlayamadı.

Çığır açan buluşlar yapma yeteneğini kaybetmesi, Edison mitolojisinin büyümesinden başka bir sonuç vermedi. İhtiyarlık yıllarında saf bilgelikle ve evrene dair doğaüstü bir irfanla dolu bir ulu bilgeye dönüştü. Kadınlar (dik kafalıydılar), Türkler (pis kokuyorlardı) ve ruh (yoktu) hakkındaki fikirlerini sunduğu röportajları garantili manşet kaynağıydı. Şirketlerine işe alımda kullandığı anket –"Edison Testi"– 1921 yılında dışarı sızdı. Sorular arasında şunlar da vardı: "Paul Revere* kimdi?", "Sülfirik asit nasıl yapılır?" ve (cevabı biraz tatsız bir soru olarak) "İngiltere'nin, Fransa'nın, Almanya'nın ve Rusya'nın [birinci] savaştan önceki nüfusları kabaca ne kadardı?" Einstein'ın bu teste girip başarısız olduğu iddia edildi ve bu, kendi kendini eğitmiş bir yaratıcı ustanın fildişi ku-

7 Wachhorst, s. 90.

* 1735-1818 yılları arasında yaşamış, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda önemli bir rol oynayarak bir halk kahramanına dönüşmüş Amerikalı gümüş ustası, subay ve sanayici. (ç. n.)

lesindeki bir akademisyen üzerindeki zaferi olarak sunuldu.

Bu arketip, Edison mitolojisinin en popüler formu haline geldi. 1932 yılında, yani Edison'ın seksen dört yaşında ölümünden sonraki yıl *Harper's Monthly* dergisinde Edison'ın eski bir asistanının yazısı yayımlandı. Yazıda mucit Edison'ın yere tükürüp, Orta Batı Amerika şivesiyle şöyle dediği ifade ediliyordu: "Lanet olsun! Burada kural mural yok! Bir şeyler becermeye çalışıyoruz işte."[8] (Silikon Vadisi'nin "yıkıcı yenilik" ve yaratıcı yıkım zevkinin bir fragmanı.) Ölümünden yedi yıl sonra, eski sekreteri A. O. Tate onun ismini devasa kamu çalışma programlarını ve sosyal devletin genişlemesini içeren New Deal'e* karşı çıkmak için kullanıldı; Tate'e göre New Deal "bireysel teşebbüs" için bir tehditti.

Yakın çevresi, en azından bu yakınlıktan çıkar sağlamayanlar, gerçek Edison'ın yerini Edison mitinin almakta olduğunu fark ediyorlardı. Eski çalışanı Mary Nerney, onaylı biyografileri, onu "geleneksel bir figüre... büyük bir isme, zamanı gelince unutulmazlar salonuna eklenecek bir büste" dönüştürdükleri "ama gerçek Edison'ı yansıtmadıkları" için eleştiriyordu. Onun maskesini düşürmeye ya da icatlarının gerçekten muvaffak olup olmadıklarını sorgulamaya ihtiyaç yoktu artık: O artık ölmüş, ulusal sembol olarak yeni bir rol oynamaya başlamıştı.

Hiç kuşkusuz bencil bir dâhiydi Edison. Ölçüsüz bir yeteneğe sahip Nikola Tesla onun laboratuvarında yalnızca bir yıl dayanabildi ve onunla girdiği bir bahsi kazandıktan sonra ayrıldı (Edison daha sonra bu bahsin bir şaka olduğunu söyleyecekti). Tesla yıllar sonra Edison'la paylaşmaları istenince Nobel'i reddetti. Bu Amerikalı mucidin laboratuvarında çalışanları kendi azminin ve şevkinin gücüyle ileri doğru ittirdiği doğrudur ama ilgisini kaybettiğinde ya da ilgisi başka bir muammaya kaydığında onları geri çektiği de doğrudur.[9] Daha yakın tarihli biyografileri, "kendi ailesi içindekilerle

8 Akt. Wachhorst, s. 180.

* İng. Yeni Düzen. Franklin D. Roosevelt'in başında olduğu Amerikan hükümetinin 1929 Büyük Buhranı'na karşı endüstri, tarım, finans, su, emek ve konut gibi alanlarda gerçekleştirdiği bir dizi ekonomik, sosyal ve idari reform. (ç. n.)

9 Edison Electric o yıllarda çalışan çok az sayıdaki siyah mühendislerden biri olan Lewis Latimer'ı istihdam etmişti ama bunu yapmasının tek nedeni, pek çok patent mücadelelerinden birinde, onun diğer elektrik şirketleri hakkındaki bilgisini rakip araştırması yaparken kullanmak istemesiydi.

olanlar da dahil yakın kişisel ilişkilerine hiçbir kıymet vermeyen, içine kapanık, antisosyal [bir Edison'ı] gözler önüne serdi". İlk eşini ciddi ölçüde ihmal ediyor, kendisi laboratuvarda gece yarısı yemeklerini yerken onu evde yalnız bırakıyordu. En büyük oğlu Thomas Jr, güçlü ve başarılı bir babanın vasat ve başarısız oğlunun tipik bir örneğiydi. Babasının mertebesine ulaşamayan evlat, müsrif bir aylağa dönüştü. Öyle ki bir noktada ünlü soyadını, "Magno-Elektrikli Diriltici" ismi verilen bir sahtekârlık girişimine koymayı kabul edebildi.

Mit üretim sürecinde Edison'ın yönetici kimliği tümüyle karartılıp, karmaşık sistemler üzerindeki hâkimiyeti ve bir laboratuvarı işler tutmaktaki becerisi yüceltilerek, fonografı ve ampulü tek başına icat eden kişi olarak yansıtıldı. Çocuklar için bir mesele dönüştürüldü. "İkinci Dünya Savaşı sonrasında" diye yazıyor Wachhorst, "Edison hakkında çıkan çocuk kitaplarının, yine onu konu alan yetişkin kitaplarına oranı sürekli yükselirken, Edison hakkında okuyanların yaş ortalaması düştü". Günümüzde çocuklara ahlak dersi veren bir hikâyedir o: *Sıkı çalışırsan her şeyi başarabilirsin.* İnsan Edison'a duyulan ilgi azaldıkça, onun yerini Amerikalı Âdem, Prometheus ve Menlo Park Büyücüsü aldı.

Elon Musk: Aşırı *Hardcore*

Gerçek sanatçı, sanatı dışında bir şeyle uğraşmaktansa, eşinin aç kalmasına, çocuklarının yalınayak gezmesine, annesinin geçimini sağlamak için ağır işlerde köle gibi çalışmasına katlanır.
George Bernard Shaw

Elon Musk 2022 Kasımı'nda, yedi ay önce 44 milyar dolara satın aldığı sosyal ağ Twitter çalışanlarına bir e-posta gönderip şöyle yazdı. "Daha ileri gitmek, çığır açıcı bir Twitter 2.0 yaratmak ve son derece rekabetçi bir dünyada başarılı olmak için aşırı *hardcore* olmamız gerekiyor. Bunun sizin için anlamı, çok uzun saatler boyunca çok sıkı bir şekilde çalışmak olacak. Yalnızca istisnai performanslar geçer not alacak." Bu şartları kabul etmeyenlere ise üç maaş tutarında iş çıkış tazminatı teklif ediliyordu.

Musk Twitter'ı satın aldıktan sonra kendisini bu mecranın en görünür kullanıcısına ve dünyanın en tanınmış insanlarından birine dönüştürdü. Ödediği milyarlarca dolar karşılığında elde ettiği şey, muazzam bir etki gücü, binlerce fanatik erkek hayran ve neredeyse bir o kadar da –liberal medyadan kendisine yönelen– yıkıcı eleştiriler oldu. Ne zaman bariz derecede ahmakça bir karar verse (mesela sıradan bir düzenbazın ucuz insülin satan bir ilaç şirketi olduğunu iddia edebilmesine imkân verecek şekilde, sitenin doğrulama mekanizmasını karmakarışık bir hale sokma kararı), kullanıcılar bu kararı dâhi Musk'ın prizmasından okumaya davet ediliyor. Ne de olsa bu adam, PayPal'ın, Tesla'nın ve SpaceX'in, keza daha az bilinen Neuralink'in ve Boring Company'nin arkasındaki adamdı. *Demir Adam*'daki Tony Stark'tı. Evet, kaprisliydi ama zaten bu yüzden bir put kırıcıydı ki başarılı olmasını sağlayan şey tam da bu özelliğiydi. Fosil yakıta bağımlı yerleşik otomobil endüstrisiyle rekabete tutuşmuş ve kazanmıştı. Uzay yolculuklarındaki devlet

hâkimiyetine meydan okumuş ve zafer onun olmuştu. Bunları başarmasını mümkün kılan nitelikler olağanüstü çalışma kapasitesi, çok farklı alanlarda ve türlerde geniş okumalar yapması ve hatta belki de –kendisinin de itiraf ettiği gibi– nöroçeşitliliğiydi.* Öyle ya da böyle, kesin olan şey *normal* olmadığıydı ki bir dâhinin asla olamayacağı yegâne şey de buydu zaten. *Enigma* filminde, birlikte şifre kırdıkları arkadaşı Joan, "Normal biri bunu başaramazdı" diyordu Alan Turing'e. "Bu dünya, tam da sen normal olmadığın için çok daha iyi bir yer."

Musk bu niteliklere sahip olduğu içindir ki onun kurumsal ve özel destekçileri ekonomik sorunlarla boğuşan sosyal ağ Twitter'ı yeniden yaratabileceğini, onu gazetecilerin ve inek tiplerin bayıldığı bir niş üründen, kapsama alanı bütün dünya olan kârlı bir işletmeye dönüştürebileceğini düşünmüşlerdi. Twitter artık dünyanın "kasaba meydanı" misali, ifade özgürlüğünün sınırsızca kullanılabildiği bir mecra olacaktı.

Tabii ki öyle olmadı. Twitter'ı satın aldıktan sonra platformun ismini değiştirip, California'daki ilk günlerinden beri çok sevdiği bir isim olan "X" yaptı. Sadece Twitter değil kendisi de yeni bir imajla kamuoyu önüne çıktı. Kurduğu siyasi komite 2024 ABD başkanlık seçimine gidilirken Cumhuriyetçilere 100 milyon dolardan fazla bağışta bulundu ve Donald Trump'ın seçimi kazanmasından hemen sonra kendisinden "*first buddy*"* olarak bahsetmeye başladı. Seçim kampanyası boyunca "hükümet verimliliği departmanı" ("department of government efficiency"), şirin bir köpek hakkındaki on yıllık bir internet meme'ine atfen kullanılan kısaltmasıyla DOGE'la dalga geçti durdu. New York'ta, Madison Square Garden'da düzenlenen bir mitingde sahneye çıkıp ABD federal bütçesinden 2 trilyon dolarlık bir kesinti yapmayı önerdi ki toplam bütçenin üçte birine tekabül ediyordu bu rakam. Bu laflarla ima ettiği şey, özel şirketleri başarıyla yönettiğine göre, hükümeti de bir sürü bürokrattan daha iyi yönetebileceğiydi. Trump yönetimine resmen danışman olarak atandı.

---

* Otizmliler ve disleksikler de dahil, şu ya da bu nedenle beyinleri genelden farklı şekilde işleyen, öğrenen ya da davranan insanları ifade etmek için kullanılan bir kavram. (ç. n.)

* İng. "Birinci kanka" anlamına geliyor. ABD başkanlarının eşi için kullanılan "first lady"ye gönderme yapılıyor. (ç. n.)

Gerçekleştirdiği siyasi müdahaleler insanlarda şiddetli bir devlerle savaş dürtüsü yaratıyor. *Bu adam kendisini ne sanıyor*? Musk'ın gelişim çizgisi bana, sosyal medyanın giderek radikalleştirdiği insanların trajik bir örneğini teşkil ettiği izlenimini veriyor; uyuşturucu satıcılarının hep düştüğü bir hataya düşüp kendi malıyla kafayı bulmuş durumda. 2024 yılı boyunca X'te her gün onlarca paylaşım yaptı: Başkalarının yarattığı *meme*'leri kullanıyor, komplo teorisyenlerine cevap yetiştiriyor, genellikle de büyük bir ilgiye mazhar oluyordu. Çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu koca bir güruh, onun duymak istediği türden şeyler söyleyerek ilgisini çekmek için birbiriyle yarışıyordu. Woke zihin virüsü Amerika'yı öldürüyordu! Britanya ifade özgürlüğü açısından bir cehennemdi! "Ana-akım medya" yalancı ve önyargılıydı; kitleleri hakikatle yalnızca X buluşturabilirdi! Bir yandan aktif kullanıcıların sayısı düşüp, bir yandan da "Sizin İçin Seçtiklerimiz" akışı bariz ırkçı paylaşımlarla ve rastgele şiddet videolarıyla dolunca, reklam verenler platformu terk ettiler. Finansal raporlarda ifade edildiğine göre, Musk'ın destekçilerinden biri olan Fidelity Holdings 2024 Ocağı'nda, yatırım yaptıkları platformun %71 oranında değer kaybettiği tespitinde bulunmuştu. Musk'ın 44 milyar dolara satın aldığı şirkete artık yalnızca 10 milyar dolar değer biçiliyordu.

İnsanlar *Schadenfreude** duygularını saklamadılar, bilakis bağıra çağıra ifade ettiler. Bu sözde dâhi vızır vızır işleyen bir şirketi satın almış, düpedüz dibe vurdurmuştu. Musk'ın kendisi bile uğradıkları finansal kaybın, ifade (bununla kastettiği şey hoşuna giden muhafazakâr ve Trump yanlısı ifadelerdi tabii) özgürlüğünü korumaya değdiğini söylemeye başladı. Yıllar boyunca medyada bir vizyoner muamelesi gören Musk artık bir budala muamelesi görüyordu. Kabullenmesi daha zor olan şey ise aynı kişinin ikisi birden olabilmesidir. Musk hâlâ yeniden kullanılabilir roketlerle uzay yolculuğu maliyetlerini düşüren ve elektrikli araba almayı suçluluk duygusuyla yapılan bir edim değil de havalı bir şey olarak görülmesini sağlayan adamdır. Fakat aynı zamanda, çok kötü bir fotoğraf düzenlemesi yapılmış haber başlıklarına kanıp duran adamdır da. Ne kendisi ne de onu kötüleyenler bunu kabul

* Alm. Başkasının mutsuzluğundan mutlu olma, bir tür "oh olsun" duygusu. (ç. n.)

edebiliyor, çünkü her iki taraf da deha mitine, yani ya her bakımdan özel bir insan olduğunuza ya da özel bir insan olmadığınıza inanıyor. Aynı insan nasıl SpaceX ve Tesla'yla bu kadar büyük bir başarı kazanıp sonra da Twitter'ın değerini üçte bire düşürebilir ki? Cevabı basit: Elon Musk bazı şeylerde iyi iş çıkarırken bazı şeylerde çıkarmıyor. Bunu anlayabilmek için, dehayı başka alanlara aktarılabilir bir şey olarak görmekten vazgeçmemiz gerekiyor. "SpaceX özünde bir fizik problemiydi" diye yazıyor Ryan Mac ve Kate Conger. "Tesla bir imalat problemiydi. Fakat Twitter sosyal ve psikolojik bir problemdi."[1]

2022 sonbaharında, gökyüzünün açık olduğu bir gün kendimi Florida'nın uzay sahilindeki* Cape Canaveral'da buldum. Eyalete bir iş gezisi için gitmiştim ama küçük bir kasırga patlak verince dönüşüm ertelendi. Yağmur durduğunda bir sonraki uçuşa kadar iki günüm vardı ve SUV arabama atlayıp doğuya doğru yol alarak, Orlando üzerinden Kennedy Uzay Üssü'ne vardım. Eski roketlerin ve uzay istasyonu kapsüllerinin doldurulduğu, şanlı ama sıradan bir depodan fazlasıdır burası. Bu uzay üssü insanın –özellikle de Amerikalı olanlarının– başarılarının bir mabedidir. Bir yerleşim yeri olarak Florida'nın ilk günleri hakkında sergilenen epey yavan şeylerle başlayan gezi, Amerikan uzay programı astronotlarına adanmış bir salonla devam ediyor.

Aylak aylak etrafta dolanıp merkezdeki IMAX sinema salonuna gitmeyi düşünüp fırlatma merkezine düzenlenen otobüs turlarının neden askıya alındığını merak ederken, turist kalabalığının bir sürü gibi hareket ettiğini fark ettim. Nereye gidiyorlardı? Üssün arka tarafında, büyük bir ekranın bulunduğu bir izleme alanına doğru gidiyorlardı; tesadüf bu ya, on beş dakika içinde sekiz kilometre uzaktaki fırlatma rampasından –bir uyduyu yörüngeye yerleştirecek– bir roket fırlatılacaktı. Peşlerinden gidip bir koltuğa oturdum ve ödülüm, modern dünyanın sunup sunabildiği, insana önemsizlik duygusunu en güçlü şekilde hissettiren manzaralardan biri oldu: Bildiğimiz yegâne evimizden ayrılan insanların yaptığı bir şeyin

1 Kate Conger ve Ryan Mac, *Character Limit: How Elon Musk Destroyed Twitter*, Londra: Cornerstone Press, 2024, s. 324.

* Florida'da Kennedy ve Cape Canaveral uzay üslerinin bulunduğu sahil şeridi. (ç. n.)

manzarası. Turuncu bir izin parlak mavi gökyüzünü yana yana yarıp geçmesini izlerken, yaşanan şeyin romantizmine, tutkusuna ve düpedüz *olasılıksızlığına* kendimi kaptırdım. Bundan dört ömür önce elektrikli ışığı olmayan ya da ses kaydedemeyen bir tür şimdi yıldızların yolunu tutabilmişti.

Beni çok etkileyen bir diğer şey de uzay araştırmaları için gereken yoğun koordinasyon oldu. Süreçte onlarca mühendisin ve teknisyenin dahli vardı ve bunlardan biri küçücük bir hata yapsa, roket kontrolden çıkıp alev topuna dönüşebilirdi. Uzay yolculuğu en üst düzeyde kolektif bir çabayı gerektirir; yeni konseptlerin yaratılmasında olduğu kadar üretimde de mucizelerin yaratıldığı bir iştir. Yeteri kadar yakıt yakarsak, bir nesnenin yerçekiminden kurtulmasına yetecek bir hıza ve yüksekliğe ulaşmasını sağlayabiliriz. Buraya kadar tamam. Peki ama ne tür bir yakıt? Ne miktarda yakıt? Ve ne tür bir nesne?

Uzay yolculuğu pahalı, riskli ve tehlikeli bir iştir. NASA, 1986 ve 2003 yıllarında iki kez, içlerindeki herkesin ölümüne neden olan iki mekik patlamasıyla sarsıldı. Her iki olay da ilgili uzay programının soruşturma amacıyla aylar boyunca durdurulmasına neden oldu. 2011 yılında program tümüyle askıya alındı ve Amerikalı astronotlar bir süre, tek kişi için 86 milyon dolar ödenen Soyuz kapsüllerinde Ruslarla birlikte uzaya çıkmak zorunda kaldılar. Bu durum 2020 yılında değişti ve SpaceX mürettebat taşımak için tasarladığı Dragon kapsüllerinden biriyle iki astronotu başarıyla Uluslararası Uzay İstasyonu'na götürdü. Elon Musk artık yalnızca ülkelerin sahip olduğu bir güce sahip olmuştu.

Benim izlediğim fırlatmada her şey kusursuz gitti. Filmlerde onlarca kez gördüğünüz bir şeyi kendi gözlerinizle görmek her zaman tuhaf bir duygu verir insana: "Ondan geri sayım", görev kontrol biriminin roketin itici güç sağlayan farklı bölmelerinin roketten ayrılması emrini vermesi, motorların derinlerden gelen o *gümbürtüsü*. Roketin arkasında iz bırakarak gökyüzünde hızla ilerlemesini izlerken, ilk kez fonografın gaipten gelen sesini dinleyen Victoria dönemi insanlarının hissettiği huşunun her zerresini içimde hissettim. *Büyüleyici* bir şeydi bu. Dolayısıyla da deha mitinin serpilip gelişmesine uygun bir topraktı: Bunun gerçekleşmesini mümkün kılan herkes, hiç kuşkusuz üstün insan olmalıydı.

Elon Musk beni büyülüyor ve bu konuda kesinlikle yalnız değilim. Musk'ın kamuoyundaki imajı hem deha mitinin ne kadar dayanıklı olduğuna ama hem de bu miti ortadan kaldırmak için ne kadar sebatkâr gayretlerin sergilendiğine delalet ediyor. Musk hakkında bir referandum düzenlense, onun gerçek yüzünü ifşa etmeye çalışanlar kazanır, diye düşünmekten kendimi alamıyorum; çünkü *onun hakkında çok fazla şey biliyoruz*. Her beş dakikada bir beyin yellenmesi yaşarken, bir entelektüel mistik havasını nasıl sürdürebilirsiniz ki? Fakat sonra, sosyolog Herbert Spencer'ın bundan yüzyıl önce Büyük Adam tarih teorisini çürütmeye çalıştığı ama teorinin buna rağmen inatla varlığını sürdürdüğü aklıma geliyor. *Yesterday*, *Cover Version* senaryosunun olamayacağı kadar kârlı bir film oldu. (Jack Barth kusura bakmazsa, Coen Biraderler'in *Sen Şarkılarını Söyle* filmini kanıt olarak sunabilir miyim? Başarısız olmuş bir müzisyen hakkındaki bu şahane film öyle aman aman bir gişe yapmadı.) Kimyasal iz (*chemtrail*),* 11 Eylül veya aşı karşıtı komplo teorilerini desteklemek suretiyle, tıpkı bir zamanlar Galileo'nun yaptığı gibi bilim dünyasındaki mutabakata karşı çıktıklarını savunan sahtekârlarla ve şarlatanlarla dolu YouTube. Geçmişe baktığımızda anlıyoruz ki deha mitolojisi, Musk'ın sırf "Let that *sink* in" ("şunu kafanıza sokun" ya da "bunu iyi bir anlayın") şeklinde tweet atabilmek için, satın aldığı Twitter genel merkezine elinde bir lavaboyla (*sink*) girişinin anısını küllendirebilecek kadar güçlüdür.

Musk mitolojisi, Güney Afrika'nın Pretoria şehrindeki beyaz Afrikanerlerin sert ve eril kültürü içinde geçen çocukluğuyla başlıyor. Çok parlak, tuhaf ve zorbalığa uğrayan bir çocuk olduğunda herkes hemfikir. On iki yaşındayken bilgisayar oyunları için kod yazıyordu. Genç Edison gibi okumayı takıntı haline getiren Elon ansiklopedi maddelerini ezberliyor, sonra da bunları sınıf arkadaşlarına ezberden aktarıyor ama onları pek de etkileyemiyordu. Bir keresinde öyle fena –kafasından tekmelenip merdivenlerden aşağı itilerek– dövüldü ki dayağın geç etkileri yüzünden daha

* Uçakların havada bıraktıkları –ve uzun süre kaybolmayan– buhar izlerinin aslında insanlara zarar vermek için kasten püskürtülen zararlı kimyasal ya da biyolojik maddelerin arkasında bıraktığı "kimyasal izler" ("chemical trails") olduğu şeklindeki yanlış inanç. (ç. n.)

sonra estetik burun ameliyatı oldu. Babası Errol sert mizaçlı ve çoğu konuda eski kafalı bir alfa erkeğiydi (eski üvey kızından iki çocuğu var). Buna rağmen annesiyle babası boşandığında bir süreliğine Errol'la yaşamayı tercih etti. Musk'ın ilk biyografisini yazan Ashlee Vance'a göre genç Elon sık sık hülyalara dalıyor, bu da onu, Thomas Edison'ın sağırlığı kadar kesin bir şekilde dış dünyadan koparıyordu. (Aslında Musk'ın annesi işitme yetisinin kontrol edilmesi için onu doktora götürdü ve duyma sorunları da yaratabilen geniz etleri ameliyatla alındı ama hülyalar devam etti.)

Elon Musk ne zaman ki Amerika'ya taşındı, *scenius*'ın faydalarını görmeye başladı. Kanada'nın Ontario eyaletindeki Queen's University'de ve Pennsylvania Üniversitesi'nde eğitim gördükten sonra (Stanford Üniversitesi'nde yüksek lisans yapma planından vazgeçip) Silikon Vadisi'nin yolunu tuttu. İlk şirketini San Francisco Körfez Bölgesi'nde kurdu: Kardeşi Kimbal'la birlikte ve babasından aldığı 28.000 dolar bağışla (alındığı inkâr edilen bir diğer destek) kurduğu çevrimiçi rehber Zip2.[2] Elon, Silikon Vadisi'nin yeni ve yenilikçi şirketlerinde (start-ups) hâkim olan, Edison'ın tüm gece süren icat seanslarından mülhem "inekleme" ("*grind*") anlayışını içselleştirmişti. "Musk sanki ofisten hiç ayrılmıyor gibiydi" diye yazıyor Vance. "Neredeyse köpekler gibi, masasının yanındaki puf minderde uyuyordu." Genç girişimci, riskli işlere yatırım yapan bir sermayedara, kendisinin bir samuraya benzediğini söylüyordu: "Başarısız olmaktansa *seppuku** yapmayı tercih ederim." Çalışanlarının yazdığı kodların çoğunu yeniden yazmak zorunda kalmasına sinirlenip, kardeşi Kimbal'la ofisteki ilk kavgalarını yapmasından sonra Zip2'yi yazılım ve donanım şirketi Compaq'a nakit 307 milyon dolara sattı.

O aralar üniversite yıllarındaki sevgilisi Justine'le evlendi. Justine sonraki yıllarda *Marie Claire* dergisine Musk'ın "starter karısı"** olmanın nasıl bir şey olduğu hakkında bir yazı yazdı ve burada

2 Ashlee Vance, *Elon Musk: How the Billionaire CEO of SpaceX and Tesla Is Shaping our Future*, Londra: Virgin Books, 2015, s. 62 [Türkçesi: *Elon Musk-Tesla, SpaceX ve Muhteşem Geleceğin Peşinde*, çev. Ali Atav, Ankara: Buzdağı Yayınları, 2020].

* Jap. Ritüel yönü öne çıkan harakiri olarak tanımlanabilir. (ç. n.)

** Bir adamla genellikle aşk evliliği yapıp, onun servete ya da başarıya kavuşmasından sonra, daha genç başka bir kadın için terk edilen ilk eş. (ç. n.)

Musk'ın takıntılı bir şekilde kendisinden, saçlarını her seferinde daha koyu bir sarı renge boyamasını istediğini yazdı. Elon düğünlerinde kendisine şöyle söylemişti. "Ben Alfayım." Altı çocukları oldu – bir oğlu ani bebek ölümü sendromundan öldü; sonra ikizleri, daha sonra da üçüzleri oldu.[3]

Musk Zip2'nin satışından kendisine düşen parayı sonraki girişimi X.com'a yatırdı ama bir yönetim kurulu darbesiyle bu şirketin yönetiminden dışlandı. Buna rağmen hisse satışından 180 milyon dolar kazandı. O yıllarda dedikodu bloğu Valleywag'ın vazgeçilmez malzemesi haline geldi, çünkü sitede ne zaman hakkında kötü bir şey yazılıp çizilse, karşı saldırıya geçmekten kendini alamıyordu. Görülmek ve duyulmak istiyordu ama kendi istediği şekilde. Senaryo yazarı William Goldman anılarında, sıradan aktörlerle film yıldızları arasındaki farktan bahseder. Ona göre yıldızların yetenek dışında ortaklaştıkları bir şey daha vardır: *Yıldız olmayı isterler.* Aynı şey Musk (ya da Thomas Edison) için de söylenebilir. İstedikleri şey büyük işler başarmaktan ibaret değildi. Kamuoyu önünde dâhi rolü oynamayı da çok seviyorlardı. Musk kendisine beyni her daim alev alev yanan bir işkolik imajı vermeye çalışır; hobileri bile aşırı *hardcore* hobiler olarak pazarlanır. 2024 sonbaharında podcast'çi Joe Rogan'a, video oyunu *Diablo 4*'da bir ara dünyadaki ilk yirmi oyuncu arasında olduğunu söyledi.

Şimdi mütemadiyen "teknoloji dâhisi" ve "vizyoner" olarak tanımlanan başka şahsiyetlere bir bakalım. Twitter'ın iki kurucusundan biri olan Jack Dorsey'in haftada yalnızca yedi öğün yemek yediği söylenirken, İsrailli tarihçi Yuval Noah Harari altmış günü bulabilen sessiz meditasyon inzivalarına çekiliyor. Yalnızca sıvı gıdalar tüketen, günde yalnızca birkaç saat uykuyla yetinen ya da Burning Man'e* gidip halüsinojen mantarlar yiyen Silikon Vadisi ünlüleri de mevcut. Riskli girişimlerin yatırımcısı Bryan Johnson, ergen oğlundan kan nakli yapmak da dahil çeşitli kimyasal mad-

3 Justine Musk, "I Was a Starter Wife", *Marie Claire*, 10 Eylül 2010, https://www.marieclaire.com/sex-love/a5380/millionaire-starter-wife/.

* Nevada eyaletinin kuzeybatısındaki Black Rock çölünde oluşturulan geçici bir yerleşkede, dünyanın her tarafından on binlerce insanın katılımıyla her yıl düzenlenen etkinliktir. Etkinliğin ismi (Yanan Adam) her yıl sembolik olarak ahşaptan bir erkek figürünün yakılmasından gelir. (ç. n.)

deler ve yöntemlere başvurarak sonsuza kadar yaşama çabasında. (Fayda görmediğini hissettiği için kan naklini bıraktı.) Kendi müstesnalıklarına âşık, en çılgınca fantezilerini gerçekleştirmeye çalışacak kadar paraya ve kaynaklara sahip özel bir insan grubu bu.

Bir de otizm var. Musk yetişkinlik yıllarında, geçmişte gelişim bozukluğu yaşamış, bu nedenle duygusal ipuçlarını anlamakta zorluk çekmiş olabileceğini söyledi. Otistik davranışlar sergileyen insanların Silikon Vadisi'nde ve teknik mesleklerde, genel nüfus içinde olduklarından daha yüksek bir oranda temsil edildiklerini biliyoruz. Gazeteci Steve Silberman 2001 yılında *Wired* dergisinde yayımlanan ve ses getiren bir yazısında otizmi, özellikle de onun daha hafif seyreden bir tezahürü olup o zamanlar Asperger olarak adlandırılan türünü "*geek** sendromu" tanımladı. "Bu sektörde, Intel, Adobe ve Slicon Graphics gibi bilgi teknoloji devlerinde çalışan, işe erken gelip geç çıkan, çalışma kabinlerinde saatler boyunca kod yazarken kova gibi bardaklarda gazlı içecek Big Gulps içen *hardcore* programcıların çoğunun Asperger sendromunun sınırlarında gezindiği sıkça dillendirilen bir espridir" diye yazıyordu Silberman.[4] "Vadi'nin en nitelikli ve en parlak insanlarını bir sürü teste girmeye ikna etmeye çalışan kimse çıkmadı ama bölgenin kültürü hafif hafif, yüksek işlevli otizmliler kategorisine giren yetişkinlerin sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde evrildi. *Geek* kaynayan mühendislik ve Ar-Ge koridorlarında kimse kimsenin sosyal becerilerine bakmaz. Sağlam kod yazdığınız sürece, ne kadar uçuk kaçık olursanız olun, hiç kimse iki haftadır aynı tişörtü giydiğinizi diline dolamayacaktır."[5]

Bu alanda geçerli olan mitoloji bazı otizmlileri incitir ve bu yüzden de her yerde yüksek sesle dillendirilmez: *Bilgisayarlarda*

---

* Kökleri İngilizce, Flemenkçe, Almanca Norveççe gibi Batı dillerine uzanan kelime, tuhaf ve iştah kaçırıcı performanslar sergileyen karnaval çalışanı anlamına geldiği gibi, belli bir alanla ya da hobiyle çok ilgili ama sosyal becerileri kısıtlı insanlar, teknik bir alanda, özellikle de bilgisayarlarla ilgili bir alanda uzmanlaşmış kişiler, eski kafalı ya da ortamlarda pek hazzedilmeyen tipler ve insanlara itici gelen entelektüel eğilimli insanlar için de kullanılır. (ç. n.)

4 Steve Silberman, "The Geek Syndrome", *Wired*, Aralık 2001.

5 Silberman bu konudaki çalışmalarını genişletip kitap haline getirmiştir: *Neurotribes: The Legacy of Autism and How to Think Smarter About People Who Think Differently*, Londra: Allen & Unwin, 2015.

en iyi iş çıkaran insanlar belki de bir ölçüde bizzat bilgisayarlara benzeyen insanlardır. Gelgelelim bu rahatsızlığı gurur duyulacak bir şey olarak görenler de var. X'teki en aktif Musk fanı hesaplardan birinin adı Autism Capital (Otizm Sermayesi). Bazı çevrimiçi mecralarda "bir otistik" olmak ya da "otizm'e sahip olmak", genel kabul görmüş kalıpların dışında düşünmenin işareti olarak görülüyor. Eylül 2024'te Musk, Autism Capital hesabının otizmin bir süper güç olduğu iddiasın içeren bir paylaşımını, "ilginç bir gözlem" yorumunu ekleyerek kendi hesabından yeniden yayımladı. "Kendilerini fiziksel olarak savunamayan insanlar (yani kadınlar ve düşük T'li [testosteronlu] adamlar) bir güvenlik mekanizması olarak, bilgiyi bir konsensus filtresinden geçirerek analiz ederler" deniyordu o paylaşımda. "Bu insanlar gerçekten de 'bu doğru mu?' diye sormazlar, ciddi ciddi, 'bunun doğru olduğunu düşünürsem diğer insanlar benim hakkımda ne düşünür?' diye sorarlar." Paylaşım şöyle devam ediyordu: "Yalnızca yüksek T'li alfa erkekler ve nörotipik olmayan insanlar (otistiklere selam olsun!) yeni bilgileri gerçekten özgürce, 'bu doğru mu?' filtresinden geçirerek analiz edebilirler. İşte bu yüzden, karar alma süreçlerinin en iyi şekilde işlediği sistem, yüksek statülü erkeklerden müteşekkil bir Cumhuriyet'tir. Demokrasiye evet ama yalnızca özgürce düşünebilen insanlar için demokrasiye."

Gerçek şu ki Francis Galton'ın fikirleri hiçbir zaman ölmeyecek – bu kitapta onun fikirlerinden başlayıp günümüz internet dünyasındaki sağ fikirlere uzanan bir hat izlenmesinin sebebi de bu. Üzerinde azıcık kafa yorunca bu düşünce tarzı tümüyle çöküyormuş, ne gam! Bir sürü iriyarı kaslı erkek Nazi Almanyası'nı tutkuyla desteklemişti, mesela. Bu Naziler hiç de şahane kararlar alamamış, demokrasiye de saygı duymamışlardı. Buna karşın, rahip Dietrich Bonhoeffeer ya da protestocu öğrenci Sophie Scholl gibi en cesur direnişçiler ise "düşük T'li" erkekler ve kadınlardı.[6] Kanaatimce Autism Capital hesabından yapılan bu paylaşım, Mensa'nın bir yüzyıl önce IQ'su yüksek ama başarısı düşük olanlara yaptığı gibi,

6 Bonhoeffer 1945 Nisanı'nda bir toplama kampında asılarak, Scholl ise 1943 yılında –Beyaz Gül direniş hareketinden arkadaşlarıyla birlikte– giyotinle başı kesilerek idam edildi. Scholl ve erkek kardeşini ihbar edip yakalatan üniversite hademesi ise fotoğraflarına bakılırsa, "kendisini fiziksel olarak savunma" kapasitesine sahip biriydi.

kendi hedef kitlesini pohpohlamayı amaçlıyor: Hayatlarınızda elle tutulur neyi becerebildiğinizi dert etmeyin ve özel türde, dünyayı yönetmesi gereken *tipte* bir insan olduğunuzu bilin.

Bugün, bir toplumdaki baskın bir grubun, başarılarının doğal adaletin bir sonucu olduğunu iddia etmesine kimse şaşırmıyordur herhalde. (Ne de olsa beyaz Avrupalıların bütün bir on dokuzuncu yüzyıl boyunca yaptıkları şey buydu.) Tarihteki en ateşli propagandacılar, neden en tepeye yükseldiklerini açıklayan insanlardır.

Bir insan-bilgisayar olarak dâhi mitolojisi günümüzde, bir yüzyıl önce yüksek IQ'nun putlaştırılmasını hatırlatır şekilde, "harbi bilimler" –fizik, kimya ve mühendislik– fetişizmine dönüşmüş durumda. (Bunların hâlâ erkek hâkimiyetindeki az sayıdaki akademik disiplinler arasında olması bir rastlantı değil.) Ve bu mitoloji, dış müdahalelerden ya da her türlü sorumluluktan azade olması gereken parlak mühendis kültünü yarattı. Bu kültte, yegâne gerçek başarı mühendislik başarısıdır ve aynı örtük mantığın bir devamı olarak, büyük yeniliklerin gerçekleştirilmesi için gerekli olan tek şey de parlak mühendislerdir. Geri kalan her şey orta kademe yönetim (sıkıcı), vasıfsız iş (bayağı) ya da insan kaynaklarından (kızlara göre) ibarettir. Gelgelelim o SpaceX roketleri, aşırı *hardcore* insanları pazar günleri ve resmi tatillerde binaya alan görevliye kadar, koca bir destek altyapısı olmasaydı yerden bile havalanamazdı.

Silikon Vadisi'ne ne kadar yakından bakarsanız, önemli çalışanların *geek*'lerden ibaret olmadıklarını o kadar net görürsünüz. Google büyümeye başladığında, onu kuranlar, odada bir de "yetişkin" olsun diye meslekten bir iş insanı olan Eric Schmidt'i şirket yönetimine aldılar. Mark Zuckerberg de benzer bir kararla 2008 yılında Sheryl Sandberg'ü Facebook'un operasyon müdürü yaptı. Google mühendisi James Damore 2017'de, Google'ın daha fazla kadın mühendis istihdam etme yönlü çabalarının kötü sonuçlanmaya mahkûm olduğunu, zira kadınların "şeylerden ziyade insanlarla ilgili" olduklarını iddia ettiği o ünlü eleştirel geri bildirim notunu yazdığında, ondan daha kıdemli bir eski

Google çalışanı yanıt verdi:[7] "Mühendislik yapmamış insanlar ya da yalnızca başlangıç seviyesinde yapmış insanlar mühendisliği bazen, bilgisayarın başına oturup iç döngüyü olabilecek en iyi hale getirmek ya da bir sınıf UPA'ını (Uygulama Programlama Arayüzü) iyileştirip geliştirmek gibi bir şey olarak görür" diye yazıyordu Yonatan Zunger, blog platformu Medium'da.[8] Ama ona göre bu böyle değildi:

> Aslında mühendisliğin olayı işbirliği, ekip çalışması ve hem genç meslektaşlara hem de müşterilerinize empatiyle yaklaşmaktır. Şayet birileri size mühendisliğin insanlarla ya da duygularla iştigal etmekten kurtulabildiğiniz bir alan olduğunuzu söylemişse, bunu söylediğime üzgünüm ama size yalan söylenmiş. Tek başına çalışma yalnızca en alt düzey çalışanlarda söz konusu olan, orada bile, ancak sizden daha kıdemli biri –büyük ihtimalle yöneticiniz– uzun saatler boyunca uğraşıp, grubunuz içinde sizin koda odaklanmanıza imkân veren sosyal yapıları kurduğu için mümkün olabilen bir şeydir.

Bir teknoloji şirketi parlak mühendislere sahip olmadıkça başarılı olamaz. Fakat *yalnızca* parlak mühendisleri istihdam ederse de başarılı olamaz. Kraliçe arının bile işçi arılara ihtiyacı vardır.

Modern teknoloji dehası konseptinin içerdiği bu kültürel yük bu insanları, "bilgi teknolojileri alanında çalışan insanlar" olmaktan, geleceğe dair güçlü içgörüleri olduğu varsayılan özel bir insan sınıfına terfi ettirir. Tuhaflık, özel olma hali olarak yeniden tanımlanır. Bu dinamik bana, geleneksel toplumlarda şamanların tanrılarla bağlantısı olan kabile üyeleri olarak görülmesini ve şamanların bu algıyla uyumlu o tuhaf çileci hayat tarzlarını –perhizlerini, halüsinojenler almalarını, transa geçişlerini– hatırlatıyor. Şamanlar "dönüştürücü deneyimler yaşayıp bunlardan yeni yeteneklerle çıkarlar: Yalnızca onlar ruhları görebilirler" diye yazıyor antropolog Manvir

---

7 Damore bu yorumunun sızmasından sonra kovuldu ve o yoruma, şu sözlerle başlayan bir güncelleme notu ekledi: "Çeşitliliğe ve kapsayıcılığa kıymet veriyor, cinsiyetçiliğin varlığını inkâr etmiyor, klişelere başvurulmasını desteklemiyorum." Kendisiyle röportaj yapan bir gazeteciye, yazdığı yorumun ne kadar büyük tartışmalar yaratabileceğini kestirememesinin sebebinin otizmi olabileceğini söyledi.

8 Yonatan Zunger, "So, About This Googler's Manifesto", Medium, 6 Ağustos 2017, https://medium.com/@yonatanzunger/.

Singh.[9] "Şamanların normal insanlardan farklı olduklarına ikna olan bu topluluklar onların insanüstü yeteneklere sahip olduklarını kabul ederler. Süpermen'in dünya dışı köklere, X-Men'in ise genetik mutasyonlara sahip olması gibi, şamanın dönüşümleri de insanları bunların normal insanlar olmaktan çıktıklarına ikna edip doğaüstü bağlantıları olduğu yönlü iddialarını daha inandırıcı kılar." Bu tuhaflık ve özellik tarifini, *Sosyal Ağ* filminde Mark Zuckerberg'ün yansıtılma şekliyle karşılaştırın. Arkadaş edinemeyen bir delikanlı, milyarlarca sosyal bağlantıdan müteşekkil bir dizin olan Facebook'u geliştirir. Filmdeki Zuckerberg bir menkıbedir, zira bir deha mitidir: Gerçek hayattaki Zuckerberg, filmde anlatılan olaylar yaşanırken gelecekteki eşi Priscilla'yla çoktan tanışmıştı; bu da demektir ki kesinlikle *o* kadar da antisosyal bir ucube değildi.

Bu insanların *hardcore*, münzevi ve pirüpak adamlar olarak estetize edilmesi deha mitini besleyip güçlendirir. Musk'ın dünya görüşüne göre özel şirketler maliyet etkinliği yüksek ve çevik kurumlarken, devletler yavaş ve sıkıcıdır. Gelgelelim Musk'ın en ünlü iki şirketi, yani Tesla ve SpaceX, varlıklarını tümüyle devlet desteğine borçludur: Bunları batmaktan kurtaran güç Amerikalı vergi mükellefleridir. (İflasın eşiğindeki SpaceX, 2008 Aralığı'nda Uluslararası Uzay İstasyonu'nun ikmali içerikli 1,6 milyar dolarlık bir NASA sözleşmesiyle kurtarılırken, Şirketin ilk faaliyet yıllarında bir Tesla satın alanlar, elektrikli araçlara geçişi teşvik etmek amaçlı bir program kapsamında, ABD devletinin sağladığı 7.500 dolarlık bir vergi indiriminden yararlandılar.) Farklı Musk biyografilerinde, Musk için çalışanların (en azından ayrılmamış olanların) onun ifrata kaçan çalışma alışkanlıklarıyla iftihar ettiklerini net bir şekilde ortaya koyuyor. Bazen masasının yanında uyuyan, mühendislere bağırıp çağıran, imkânsızı isteyen, bilgiyi bir insan-bilgisayar gibi masseden biri için çalışmak istiyorlardı. Çünkü böyle bir patron, onlardan istenen fedakârlıkları katlanılabilir kılıyor, sıradan insanların (*normies*) yapamayacağı bir şeyi yaptıklarını kanıtlıyordu.

Musk evreninde talep edilenin onda biri kadar özveri isteyen bir günlük gazetede çalışmış biri olarak, aşina olduğum bir dürtü

9 Manvir Singh, "Modern Shamans", *The Conversation*, 2 Mayıs 2019, https://theconversation.com/modern-shamans-financial-managers-political-pundits-and-others-who-help-tame-lifes-uncertainty-113302.

bu. Benden kıdemli meslektaşlarımın kendilerini zorlayarak saat 21:00'den sonra bile çalışmaya devam etmelerinde bir tür Stockholm sendromu görürdüm: Bu acınası, stresli ve aşırı çalışma düzenini sürdürdüklerine göre, benden daha yüksek bir amaç güdüyor *olmaları gerektiği* hissi. Ayrıldığımda hissettiğim şeyin başarısızlık duygusu olduğunu hatırlıyorum. Üstesinden gelememiştim. Aşırı *hardcore* değildim. Sonra son işlerimden birinin, Harry Potter karakterleri gibi giydirilmiş hayvan resimlerine açıklayıcı yorumlar yazmak olduğunu hatırladım. Dâhilerin çoğu sadistse, geri kalanlarımızın çoğu da gizli mazoşist demektir.

Musk'ı kuşatan deha aurası, en az bu aura kadar güçlü bir maske indirme dürtüsünü de besleyip güçlendiriyor. Bu dürtünün en kötü ünlü örneği, *Bıçaklar Çekildi*'nin 2022 tarihli devam filmi *Bıçaklar Çekildi: Gizemli Bir Serüven* olabilir. Filmde Musk'ı andıran Miles Bron adında bir teknoloji milyarderi bir cinayeti çözmek için arkadaşlarını özel bir adaya davet eder. Filmin finalinde ifşa olan büyük gerçek katilin kimliği değil, Bron'un, kendisini zengin eden büyük fikri iş ortağından çalmış aptalın teki olduğudur; üstelik çok kötü bir fikirdir bu: Kullanımı çok tehlikeli bir alternatif yakıt. (Filmin gösterime girmesinden önceki yıllarda, bataryaları aşırı ısındığı için yanan Tesla'lar olmuştu.)

Pek çok Silikon Vadisi gözlemcisi artık Musk'ı Thomas Edison şablonuna değil, Miles Bron şablonuna oturtuyor. Musk yalnızca cephane sağlayarak değil, silahı elleriyle doldurarak da bu insanların işini kolaylaştırıyor. Sürekli göz önünde olmak onun için bir bağımlılık: Eşleri var, çok sayıda eşleri! Çocukları var, çok sayıda çocukları! Ve giderek daha da absürt ve kışkırtıcı bir hal alan beyanatları. Twitter'ı satın almaktan vazgeçmeye kalktığında, Delaware'de bir mahkemede aleyhinde dava açılıp dava kapsamında cep telefonu mesajlarının erişime açılması talep edildi. Son derece nahoş mesajlardı bunlar –ve yakın çevresinde ne kadar çok dalkavuk vardı öyle!– ama aynı zamanda mühendislik ve lojistik deneyimi olan bir adamın içerik moderasyonu ve ifadelendirme normları gibi doğası itibarıyla insani sorunları çözme kapasitesini ortaya koyan son derece naif mesajlardı da. Bir potansiyel yatırımcıdan gelen ve Twitter için bir "#oyunplanı"

öneren bir mesaj, "1- İfade Özgürlüğü meselesini çöz" şeklinde başlıyordu. "Bu kadroya göre" diye yazıyordu *The Atlantic* dergisinden Charlie Warzel, "eski şirketlerinde ya da kariyerlerinde elde ettikleri ilk başarıların çoğu bir başlangıçtan ibarettir ve sahip oldukları yetenekleri fethetmeyi seçtikleri diğer alanlara (mesela ifade özgürlüğü sorununun sihirli bir şekilde çözülmesine) hasretmeleri doğaldır".[10] "Oysa gerçekte yaptıkları şey, *gelişine vurmaktan* ibarettir."

Twitter'ı satın almasının akabinde, Musk mümkün olduğunca çok gazeteciyi sinir etmeyi görev edinmiş gibi davranıyordu. Hep kavgalı olmuş bir ilişki son derece zehirli bir hal almaya başlamıştı. Fakat aynı Silikon Vadisi'ndeki ilk günlerinde olduğu gibi, bu onu *daha da* cezbedici bir ilgi odağı yapmaktan başka bir işe yaramadı. O bugün dünyanın en ünlü insanlarından biridir ve herkesin kafasındaki potansiyel dâhiler listesinin en tepesindedir. Peki Musk, zamanında Edison'ın aşıp yetenekli bir yenilikçilikten müzmin bir boşboğaza dönüştüğü o sınırı kesin olarak geçti mi? (Ya da –onun durumunda– boktan gönderiler paylaşan birine.)

Musk'ın kariyerinde yeni bir perde açıp açamayacağını merak ediyorum. Kariyerinin ikinci yarısı Edison'ınkiyle aynı çizgide ilerleyip, boğucu bir aleniyet bulutu içinde yokuş aşağı gidebilir ve – Musk böylece Galaksi Beyin sendromuna kurban verilmiş bir diğer parlak zekâ olabilir. Benim bu satırları yazdığım günlerde, SpaceX insanlı bir Mars misyonu için umut vaat eden roketler geliştiriyor. Şirket yeniden kullanılabilir –gökdelen büyüklüğündeki– bir roketi, metal "yemek çubukları" kullanarak bir iniş pistine indirmeyi çoktan başardı. Donald Trump hiç kuşkusuz düzenleyici mevzuatın SpaceX üzerinde oluşturduğu yükü hafifletecektir ki bu, kızıl gezegene muhteşem bir yolculukla sonuçlanabileceği gibi, yeni bir *Challenger* felaketiyle de sonuçlanabilir. Ve Beyaz Saray'daki yeni Trump dönemiyle birlikte, pek çok hukuksal sorunun (mesela Musk'ın, işten çıkarılmış Twitter yöneticilerinin sözleşmelerinin gereğini yerine getirmeyi reddetmesi nedeniyle açılan davaların) Musk üzerinde yarattığı baskı azalacaktır.

10 Charlie Warzel, "Elon Musk's Texts Shatter the Myth of the Tech Genius", *The Atlantic*, https://www.theatlantic.com/technology/ archive/2022/09/elon-musk-texts-twitter-trial-jack-dorsey/671619/.

Seçimler bittiğinde, kazanan kampanyada yapılan her şey genellikle ilham verici işler olarak görülürken, kaybeden kampanyada yapılan her şey pahalıya mal olan hatalar olarak değerlendirilir. Zafer birkaç bin oy farkıyla kazanıldığı zaman bile bu böyle olur. Aynı şey Elon Musk'ın dehası için de geçerli: Onun hakkındaki hükmümüzü saplantılı bir şekilde girdiği risklerin karşılığını alıp almadığını bildiğimizde, yani geçmişe dönük olarak verebileceğiz ancak.

Daha adil bir değerlendirmeyi konuya girerken yaptım: Tesla'da ve SpaceX'te çıkardığı işte bir deha ışıltısı var ama bu pırıltı nedeniyle özel bir insan olduğu fikrine yenik düşmüş durumda. 2023'te, şimdilerde küresel "unikornları", yani milyar dolarlık teknoloji şirketlerine hükmeden yazılım şirketlerinin listesini içeren bir paylaşım yaptı. Yazdıkları sertti: "Bence çok büyük bir kaynak dağıtım hatası bu. Bu listedeki şirketlerin çoğu ayakta kalamayacak" diyordu tweetinde. (Tesadüfe bakın ki bu paylaşımı yapmasından yalnızca birkaç ay önce kendisi de bir yazılım şirketi satın almıştı.) "İmalat sektöründe ve ağır sanayide yeteri kadar yetenekli insan yok."

"İlginç bir nokta ama daha iyi anlaşılması için bir örnek vermek gerekebilir" diye yanıt mahiyetinde bir tweet attı teknoloji yatırımcısı Paul Graham.[11] "İmalat sektöründe ve ağır sanayide çalışabilecekken yeteneğini yazılım sektöründe heba eden seçkin birisi geliyor mu aklınıza?"

Musk sokulan lafı anlamamış gibi yaptı.

Musk'ın kaotik ama kararlı ve enerjik yönetimi altındaki diğer şirketleri ayakta kaldı, hatta bazıları daha da büyüyüp gelişti. Peki X'teki sahipliği ve yönetimi niye bu kadar lanetlenmiş görünüyor? Tek başlarına başarıya ulaştıklarını sanan çoğu dâhi gibi, belki Musk da bir zamanlar dürtülerine gem vuran destek yapılarıyla bağını koparmıştır.

Ashlee Vance'ın Musk biyografisinin kıyısında kenarında yer bulabilen bir karakter vardır: Musk'ın yönetici asistanı Mary Beth

11 https://twitter.com/paulg/status/1645107536616357888?s=20, 9 Nisan 2023'te paylaşıldı.

Brown, kısaca MB. MB, tıpkı Musk gibi günde yirmi saat çalışan, onun hem aile hayatının gerekliliklerini hem de iş yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlayan, "Musk ile onun ilgilendiği her şey arasındaki yegâne köprü" olarak tasvir edilir.[12] SpaceX'teki masası Musk'ın masasının hemen önündeydi ve bu da ona dikkatini dağıtacak nahoş şeylerden Musk'ı sakınacak bir sadık muhafız gibi hareket etmenin yanı sıra, çalışanlara ruh hali sürekli değişen patronlarına yaklaşmak için en uygun ânı söyleme imkânını da veriyordu. Büyük ve bürokratik bir kurumda çalışmış olan herkes MB gibi şahsiyetlerin önemini anlayacaktır: Ataçların nereye konulduğunu da cesetlerin nereye gömüldüğünü de bilen kişi. Fakat tam da yaptıkları işin doğası gereği iddiasız olmaları ve destekleyici bir rol oynamaları, yani bencil dâhinin tam zıddı olmaları küçümsenmelerini kolaylaştırıyor.

Ve belli ki Musk, 2014 yılında, kendisi için çalıştığı on iki yıldan sonra, Mary Beth Brown'ın hizmetlerine artık ihtiyacı olmadığına karar verdi. Vance'ın biyografisinde aktardığına göre, Brown SpaceX yöneticilerininkiyle aynı seviyede bir maaş talebinde bulunmuştu. Bu maaşı vermek yerine, ona yol verdiler. (Musk kitapta anlatılan bu anekdotun "saçmalıktan ibaret" olduğunu, şirketin büyümesi nedeniyle birden fazla uzman asistana ihtiyaç duyduğunu iddia ediyor. Vance ise "kaynağım sağlam" diyerek yazdığı şeyin arkasında duruyor.)

Musk'ın "iş karısı" gibi bir şeymiş gibi geliyor Brown bana: Büyük bir ustalıkla onun ajandasını düzenliyor, (muhtemelen) işe yoğunlaşma vakti geldiğinde video oyunu kumandasını elinden çekip alıyordu. Musk Twitter'ın kontrolünü ele aldığında Brown'ın yerini, resmî unvanı Boring Company'nin operasyon koordinatörü olan ama bu anlı şanlı unvanın aksine "sıradan bir asistan muamelesi gören" Jehn Balajadia aldı.[13] O çalkantılı günlerde, Balajadia'nın, bir başka genç kadın Twitter yöneticisi Esther Crawford'a şöyle dediği söylenir: "Elon'ın bu dünyada özel bir yeri var. Bizim işimiz onu korumak ve olmasını istediği şeyin olmasını sağlamak. Misyonu

12 Vance, s. 119.

13 Conger ve Mac, s. 314.

korumamız gerekiyor."[14] Crawford önce bu görev tanımını kabul etti. Hatta şirketin San Francisco ofisinde bir uyku tulumunun içinde uyurken (aşırı *hardcore*) çekilmiş bir fotoğrafını bile paylaştı. Gelgelelim daha sonra bu ortam ona Oklahoma'da içinde büyüdüğü Hıristiyan tarikatını hatırlatmaya başladı: "Tek farkla ki Balajadia'nın artık bir peygamberi değil, Musk'ı vardı."[15]

Belki de bir dâhi olarak yüceltilen herkesin yapmayı başardığı bir şeydir bu: Kendi seküler tarikatını yaratmak. Ve Elon Musk'ın bu kadar tartışmalı bir kişilik olmasının sebebi de budur: Ya bir mümin oluyorsunuz ya da bir kâfir. Musk Detroit'in fosil yakıt bağımlılığına son verip, aşırı şişmiş havacılık ve uzay şirketlerinin hâkimiyetini paramparça eden, onun gibisi her nesilde bir tane gelen, dolayısıyla tuhaf şeyler yapma ve söylemesine sonsuz bir müsamaha gösterilmesi gereken biri midir yoksa çalışanlarını ve müttefiklerini çiğ bir acelecilikle harcayan, şans eseri başarılı olmuş ve her halükârda vergi mükelleflerinin parası sayesinde zaferler kazanmış narsist ve hep çocuk kalmış bir adam mıdır? Musk gibi birinin –geri kalan hepimizi temsil eden– Mary Beth Brown gibi birine ihtiyacı olur mu? Bize düşen tek şey, bir Mars misyonu karşılığında, onun yolundan çekilip istediği her haltı yemesine izin vermek midir?

Musk'ın şahsında cisimleşen kültürel sav, onun bir vizyoner olarak kaldığı sürece hergelenin teki olabileceğidir. "Musk gerçekçi olmayan hedefler belirlediğinde, çalışanlarına çirkin sözler söylediğinde, onları ölesiye çalıştırdığında, bir parçamız bütün bunları Mars planlarının parçası olarak görüyor" diye yazıyor Vance.[16] "Bazı çalışanları onu sırf bu sebeple seviyor. Bazı çalışanları ise ondan nefret etmelerine rağmen, tuhaf bir tutumla, onun azmine ve misyonuna saygılarından dolayı ona sadık kalıyorlar... Mark Zuckerberg bebek fotoğrafları paylaşmanıza yardım etmek isterken, Musk... nasıl diyelim... insan türünü kendi kendini mahkûm ettiği ya da kazayla gerçekleşen bir yok oluştan kurtarmak istiyor."

---

14 *Age.*

15 Bu fotoğrafı paylaşmasından üç ay sonra Crawford işten çıkarıldı.

16 Vance, s. 17.

Daha önce Albert Einstein'ın ve Leonardo da Vinci'nin biyografilerini yazmış Walter Isaacson 2023 yılında bir Elon Musk biyografisi yayımladı. İlk kez bu kitapta yer alan ifşalar arasında, Musk'ın ve o zamanki partneri Grimes'ın, taşıyıcı annelik yoluyla, o zamana kadar bilinmeyen bir çocuğa sahip olduklarıydı. (Bebeğe Techno Mechanicus adı verilmiş, bu da demektir ki büyüyünce bir hak ediş mühendisi olarak masum bir hayat yaşayıp adını Steve olarak değiştirmesi kesin gibi bir şeydir.) Bu ifşayla birlikte, Musk'ın bilinen çocuklarının sayısı on iki oluyordu: Altısı birinci eşinden, üçü Grimes'tan ve üçü de bir şirketinde yönetici olan Shivon Zilis'ten. O tarihten sonra yeni çocukları da oldu. "Düşük doğum oranları sonucu ortaya çıkan nüfus çöküşü, uygarlık için küresel ısınmadan daha büyük bir tehdittir" mahiyetinde paylaşımlar yapıp duran Musk'ın bu felaketi engellemek için payına düşeni yaptığı muhakkak ama sperm bağışı yoluyla yüzden fazla çocuğun babası olduğunu iddia eden Telegram'ın kurucusu Pavel Durov'un yanında dünkü çocuk gibi kalıyor.

Musk ayrıca, bir çocuğunun cinsiyetini değiştirmesine neden olduğunu söylediği "woke zihin virüsü"nü takıntı haline getirmiş bir insandır. Çeşitliliği destekleme amaçlı inisiyatiflerin, gerekli vasıflardan yoksun siyahi pilot adaylarının daha yüksek IQ'ya sahip beyaz adaylar üstünde üstünlük kurmasına yol açacağı iddiasına şu paylaşımla destek çıktı: "Bu insanların bu aptalca DIE [DEI, yani *diversity* (çeşitlilik), *equity* (eşitlik) ve *inclusion* (kapsama) anlamına gelen kısaltmayla ilgili bir kelime oyunu]* politikasını değiştirmeleri için bir uçağın düşüp yüzlerce insanın ölmesi gerekecek."[17] (Güney Afrika'da apartheid rejiminde büyümüş, dolayısıyla azınlıkların karşı karşıya kaldığı yapısal bariyerlerle ilgili bir miktar feraset sahibi olması gereken kişi söylüyor bunu.) Görünüşe göre her gün saatler boyunca –bir ergen oğlanın gayet sıradan bulacağı– *meme*'ler okuyup paylaşıyor. Deha mitolojisinin –özel bir insan olduğu hissiyatının–,

* Musk'ın DEI kısaltmasındaki harflerin yerini değiştirerek kurguladığı DIE aynı zamanda, Musk'ın eleştirisi ve öngörüsüyle uyumlu olarak, ölüm anlamına geliyor. (ç. n.)

17 x.com/elonmusk/status/1744821656990675184.

bir insanın bakış açısını ne kadar çarpıtabileceğinin en somut örneklerinden birisidir kendisi. Irksal farklılıklar, IQ, zeki insanların çocuk sahibi olmasının önemi... Deha mitinin ayartıcı gücünün Elon Musk'ı, Francis Galton'la aynı düşünsel düzleme sürüklemesi ne büyük bir ironi.

Sonuç:
Asla Ölü Kalmayacak Bir Fikir

Einstein kadar yetenekli insanların pamuk tarlalarında ve viranelerde yaşamakta ve ölmekte olduklarının neredeyse kesin bir hakikat olması, Einstein'ın beyninin ağırlığından ve kıvrımlarından daha çok ilgilendiriyor beni.
Stephen Jay Gould, *Pandanın Başparmağı*

Yunanlara ve Romalılara göre deha ele geçirilmenize vesile olan bir şeydi; sanatın ve bilimin insanlar aracılığıyla hareket eden can veren ruhuydu. Romantikler dâhiyi seküler bir kutsal insan, uçlarda yaşamış çılgın azizlerin kuzeni olarak gördüler. Victoria döneminde deha bir sayıya indirgenip dünyayı sınıflandırma büyük tasarısına eklenmeye çalışıldı. Bugün daha da pürüzlü bir veri yığınında dehanın köklerini arıyor, onun tesadüfi, öngörülemez doğasını kabul etmeyi hâlâ reddediyoruz. "Gerek bilim alanında gerekse de deha mevzusunda yaşanan bu dönüşümleri ele alırken seçeneklerimizden biri de bunları toplumların uzun bir sürece yayılan sekülerleşmelerinin birer parçası olarak görmektir" diye yazıyor, Newton'ın biyografisini kaleme alan Patricia Fara.[1] "Deha ile kutsallık birbirine benziyor, zira her iki sözcük de tarifi mümkün olmayan bir niteliği kesin olarak tanımlamak gibi imkânsız bir görevi yerine getirmeye çalışıyor." Başka bir ifadeyle, bir zamanlar Tanrı'mız vardı. Şimdi dâhilerimiz var.

Ne var ki tarihsel şahsiyetleri bir sıraya dizip, onlara kafamıza göre değerler atfetmenin bilimsel bir yolu yoktur. Bunu yapmaya çalışan Francis Galton dünyanın gayet düzenli ve adil olduğunu varsayma tuzağına düştü. Mirasçıları başka bir yolu denedi: "IQ"

1 Patricia Fara, *Newton: The Making of a Genius*, Londra: Macmillan, Londra, 2002, s. 16.

fikrini icat edip, genel zekânın neden bazı insanlar başarılı olurken, bazılarının da olamadığını açıkladığını varsaydılar. Bu araştırmacıların en iyileri, mesela Lewis Terman, ortaya attıkları varsayımı destekleyen kanıtlar bulmaya çalıştılarsa da günün sonunda boylarının ölçüsünü aldılar.

En kötü örneklerinde, IQ bir sahte tanrı, kendi kendini gerçekleştiren bir kehanetti. Hans Eysenck örneğinde, deha üzerine çalışmaları ona özel bir grup insanın nazarında ün kazandırdı. Zeki bir insan nasıl görünüyorsa öyle görünüyordu; hatta, kullanmayı pek sevdiği ünlem işaretini kullanırsak, belki biraz dâhilik de vardı onda! Eşi kesinlikle öyle olduğunu düşünüyordu. Belli ki öğrencileri de böyle düşünüyordu. Ve bir dâhiden bu oyunu, diğer insanlara uygulanan kurallara göre oynaması beklenemezdi. Bununla birlikte, yüksek zekânın dehayla aynı şey olmadığının –ve bir lanet şeklinde de deneyimlenebileceğinin– kanıtını tam da yüksek IQ topluluklarında, bu toplulukların yöneticilerinde ve aralarındaki didişmelerde buluyoruz. Mensa'nın ve diğer toplulukların kurucuları bize başka bir şeyi daha gösteriyor olabilir: Deha mitolojisinin *neden* ortaya çıktığını. Toplumlar tuhaf insanların başarılı olmasını mümkün kılan bir mekanizmayı içermelidir, zira tuhaf insanlar kendileri kadar sıradışı bir ferasete ya da yeteneklere sahip olabilir. Keza haset duygularının üstesinden gelecek bir mekanizmaya da ihtiyacımız var ki ayrı bir dâhiler sınıfı bu mekanizmanın kurulmasına yardımcı olur. (Hepimiz Gaus'un, çözümleri üstün bir beyin için belli ki fazlasıyla aşikâr olan matematik problemlerini çözmekten âciz sınıf arkadaşlarıyız.) Beraberinde inanılmaz başarıları da getirmişseler, kendimizi canavarlıklara ve bencilliklere alıştırmamız gerekiyor.

Canavarlıkları ve bencillikleri yanına kâr kalan dâhiye sinsi bir hayranlık bile duyuyor olabiliriz. Yakınlarının "yamyam" ve "vampir" olarak nitelediği Picasso'yu düşünün. Onun bencilliğini dehasıyla çelişen bir şey olarak değil, dâhi Picasso mitolojisini besleyen bir şey olarak görmeliyiz. Saf iddi o; burjuva ev hayatı ve ücretli kölelik içinde sıkışıp kalmış düşük statülü adamların olmaya can attığı ideal erkekti. Şaşırtıcıdır ama onunla kıyaslanabilecek bir diğer tarihsel figür, anlaşılan o ki destekçilerinin ne isterse yapmasını hak gördüğü Donald Trump olabilir. Her türden insanın

rüyasıdır bu. Philip Larkin'in "The Life with a Hole in it' ("İçinde Bir Delik Olan Hayat") isimli şiirinde anlatıcı şöyle bir mükemmel hayat tasavvur ediyor: "Panjurları kapalı şatoda yaşayıp / günde beş yüz kelime yazan bokun teki / Geri kalan vakitlerinde ise günün / sadece banyo, sadece kuşlar ve sadece içki".

Picasso bencil ve kibirli biri olmasına, çevresindeki insanların hayatların mahvetmesine, bir çocuk gibi hep ilgi odağı olmak istemesine, bir ergen gibi şehvet duymasına ama yaşlılar gibi hep başkalarına muhtaç olmasına rağmen saygı görmüş değildir. *Bütün bunlardan dolayı* saygı görmüş biridir. Kendisini, diğer herkesin etrafında dönmek zorunda olduğu bir güneş haline getirmişti. Şu fanteziye bakın. Şu özgürlüğe bakın. Hiçbir gelecek vaat etmeyen bir işte çalışıp bir dolu sorumluluk yüklendiği tüketici bir hayat yaşayan hangi insan böyle bir hayatın düşünü kurmaz ki? Alevlere fazla yaklaşmadığınız sürece, güzeller güzeli Zümrüdüanka'dır o.

Bazı insanlar öylesine şımartılır ki talepleri etraflarındaki her şeyi tüketir. Başka bazı insanlara ise o kadar az destek verilir ki yeteneklerinin ateşi söner. Heba ettiğimiz sınırsız yeteneklerimizi düşünmek bile çok sinir bozucudur ama –evlilik engelleri ya da ırk ayrımcılığı gibi– hukuksal ya da *–dâhi* etiketini zekâ ve yetenek hakkındaki peşin fikirlerimize dayanarak dağıtmak gibi–kültürel araçlara başvurarak belirli insan gruplarını "azamet" kategorisinden dışladığımızda yaptığımız şey budur. "Büyük bir adamın, zuhur ettiği ırkı yaratan uzun ve karmaşık bir etkiler dizisinin ve o ırkın gelişip evrildiği toplumsal durumun bir sonucu olarak ortaya çıktığını kabul etmek zorundasınız" diye yazıyordu Herbert Spencer 1873 yılında.[2] "Onun toplumu baştan yaratabilmesi için, önce toplum onu yaratmalıdır."

Spencer bunları, bugün Büyük Adam teorisi adını verdiğimiz şeyi savunan Victoria dönemi deneme yazarı Thomas Carlyle'a yanıt olarak yazıyordu; gerçi Carlyle'ın kendisi bile önerdiği akademik disiplini kahraman tapınısı olarak niteliyordu.[3]

Günümüzde hiçbir tarihçi kendi çalışmalarını bu şekilde tanım-

2 Herbert Spencer, *The Study of Sociology*, Londra: Henry S. King & Co, 1873, s. 35.

3 Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, Londra, 1840. Kaynak: https://www.gutenberg.org/files/1091/1091-h/1091-h.htm.

lamaz; çoğu tarihçi çubuğu bireylerin eylemlerine değil, sosyal ve maddi koşullara doğru bükmeyi tercih eder. Ama buna rağmen, Büyük Adam teorisi –namıdiğer deha araştırmaları– asla ölmeyecek bir fikirdir, çünkü kahramanları ve o kahramanların hasımlarıyla, aydınlanma anlarıyla, çok riskli kararlarıyla ve duygusal yatırımıyla, diğer bütün yaklaşımlardan çok daha heyecan verici hikâyeler yaratır. Giorgio Vasari Rönesans döneminde okurlarının dedikoduyu incelikli sanat eleştirisinden çok sevdiklerini anlamıştı. Bugün bile biyografi filmleri Oscar adaylıkları garantili filmler olarak görülmeye devam ediyor. Ve bilim hiçbir zaman bu kadar işbirliğine dayalı bir faaliyet olmadı –CERN'ü ya da koronavirüs aşısını bulma yarışını düşünün– ama hâlâ tek bir Nobel Ödülü'nü üç kişiden fazla insan paylaşamıyor. Bize anlamlı gelen hikâyeler içinde kahramanların olduğu hikâyelerdir ama modern bilim ekiplere dayanıyor.

Ayrıca bir de yapay zekâmız var. Büyük dil modelleriyle ve görüntü oluşturucularıyla ileri doğru atılan muazzam adımlar, bir deha tipinin özellikle tehdit altına girmesinin kaçınılmaz olduğu anlamına geliyor: Sanatçılar. Yapay zekâ sayesinde, yaratıcı olmak hiç bu kadar kolay olmamıştı. Van Gogh tarzında portrenizi çizmek ya da Bob Dylan'ın sesiyle peynir hakkında bir şarkı yapmak veya bu kitabın içeriğini Petrarca sonesi vezniyle yazılmış bir şiir halinde özetlemek istiyorsanız, bunların hepsi üç tık uzağınızdadır. Ne var ki mevcut haliyle yapay zekâ, kendisini çok zayıflatan bir özgünlük eksikliğinden mustariptir. Veri tabanındaki bütün örneklere dayanarak bir kelimenin ya da pikselin yanına hangi kelimenin ya da pikselin gelmesi gerektiğini belirleyen bir kestirim makinesidir o. Buna karşın bir dâhinin elinden çıkma en büyük eserler öngörülemezdir; tamamen özgündür; o türün önceki kurallarına göre tümüyle hatalıdır. Bir bilgisayar bir paradigma değişimine imza atsa bile, bana öyle geliyor ki o değişimi pek önemsemeyeceğiz: Bu çığır açıcı atılımın arkasında bir insan aklı yoksa, bir şekilde manasız bulacağız onu. Eleştirmen James Baldwin edebi eser okumayı, farklı bir zamana ve yere ait başka bir bilinçle bağlantı kurma deneyimi olarak tanımlar. "Sanat bir tür itiraf olmak zorundadır" demiş-

ti 1961 yılında verdiği bir röportajda.[4] "Bence sanatla yapılmak istenen şey şudur: Kendi hayatınızı irdeleyip onunla yüzleşebilirseniz, başkalarının hayatlarına ne şekilde ve nasıl bağlandığınızı keşfedebilir, keza diğer insanlar da başka insanların hayatlarına ne şekilde ve nasıl bağlandıklarını keşfedebilirler. Her birimiz yaşamıştır bunu, eminim. Yalnızca size olduğunu sandığınız bir şey okursunuz ve anlarsınız ki aynı şey 100 yıl önce Dostoyevski'ye de olmuştur." Dostoyevski'nin yerine ChatGPT'yi koyduğunuzda bütün büyü bozulur. Bizim mitlere, mitlerin de insanlara ihtiyacı var.

Peki deha günümüzde neye evriliyor? Açıkçası, yetenekli ve ünlü insanların özel hayatlarına (ve kanaatlerine) kolayca erişebildiğimiz bir zamanda yaşadığımız düşünülürse, deha konseptinin bu kadar dayanıklı çıkması beni şaşırttı. (Ne zaman internette birine duyduğum hayranlığı ifade etsem, yazdıklarımı takip eden birinin Microsoft Ofis asistanı Clippy gibi birden ortaya çıkıp, o kişinin kusurlarını bilip bilmediğimi sormasından korkarım.) Kahraman tapınısını bıraktık, karşılanması imkânsız standartlar belirlemeye başladık.

Bütün bunlara rağmen, deha mitleri zar zor da olsa varlığını sürdürüyor: Tek tabanca isyancı, parlak zekâlı bir hergele, harika çocuk, büyük adam. Yuval Noah Harari'nin sessiz inzivaları ve veganlığı hakkındaki hikâyeler, onun insanlığa dair derin kavrayışını pekiştirip güçlendiriyor. İki büyük sporcunun karşı karşıya geldiği rekabetlere bayılıyoruz: Chris Evert ile Martina Navratilova ya da Joe Frazier ile Muhammed Ali. (Son özrüm de bu kitapta spora yeterince değinilmediği için olsun.) Kadınların güçlenmesini ve "çocuğu değil kedisi olan kadınlar"ı Taylor Swift üzerinden tartışıyoruz. Hayatlarımızın mitsel bir boyutunun olmasını istiyoruz.

Bütün bu söylenenlerden sonra şunu merak edebilirsiniz: Deha olarak nitelenmesi gereken biri var mıdır? Size bu konuda ne düşündüğümü söyleyeyim: Bu konuda benim ne düşündüğümün bir önemi yok. Deha fikrine *ihtiyacımız var*: Yarı tanrı, süper kahraman, şaman. Dünyaya bir anlam katacak hikâyelere ihtiyacımız

4 Studs Terkel'e verdiği bir radyo röportajı, 1961. Erişim: https://studsterkel.wfmt.com/programs/james-baldwin-discusses-his-book-nobody-knows-my-name-more-notes-native-son.

var. Fakat, belirli eylemlerde ya da belirli eserlerde bulunan bir şey olarak, antik deha fikrine geri dönebilmemizi isterdim. Mesela belli bir resimdeki dehadan bahsetmek, o resmi yaratan kişiye dâhi etiketini yapıştırmaktan daha mantıklı geliyor bana. Transistörün keşfi bir deha ânıydı. William Shockley ise bir deha değildi. *Savaş ve Barış* deha dolu bir edimin ürünüydü. Lev Tolstoy ise giderek gerçekten tuhaf birine dönüşen talepkâr bir aristokrattı.

Böyle konuştuğumuzda, özel bir insan sınıfı fikrinden, böyle bir sınıfın varlığına inananların pek çoğunu zehirleyen bir fikirden uzaklaşırız. Fakat bu yeni yaklaşım da aşkın olana, sıradışı olana, Zümrüdüanka'nın tüylerine duyduğumuz arzu ve özlemin hiç son bulmayacağının kabulünü içerir. Fakat bunları simya anlarında, kısa süreli tesadüfi çarpışmalarda, iç içe geçmiş hayatların o şahane dokusunda da bulabiliriz. Yeteneğin ya da hırsın veya başarının yüceltilmesine karşı çıkmamalıyız. Fakat bu niteliklerin nereden bulunabileceği ve her zaman doğru bir şekilde teşhis edilip edilmedikleri hakkında büyük laflar da etmemeliyiz. Bu dünyada çok fazla deha tohumu var. Elimizden geldiği kadar çoğunu besleyip büyütmeliyiz.

Kaynakça ve İleri Okuma Önerileri

KİTAPLAR

Battersby, Christine, *Gender and Genius: Towards a Feminist Aesthetics*, Londra: The Women's Press, 1989.

Bell, E. T., *Men of Mathematics*, Londra: Victor Gollancz, 1937 [Eric Temple Bell, *Büyük Matematikçiler*, iki cilt, çev. Ömer İnönü, Cüneyt Akova, İsmail İşmen, Zübeyir Demirgüç, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947].

Berlin, Isaiah, *The Hedgehog and the Fox*, Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1953 [Türkçesi: Isaiah Berlin, *Kirpi ile Tilki - Seçme Makaleler*, çev. Zeynep Mertoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008].

Bodanis, David, *Einstein's Greatest Mistake: The Life of a Flawed Genius*, Londra: Little Brown, 2016 [Türkçesi: *Einstein'ın En Büyük Hatası*, çev. Aydın Çavdar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018].

Brown, Craig, *One Two Three Four: The Beatles in Time*, Londra: Fourth Estate, 2020.

Buchanan, Roderick D., *Playing with Fire: The Controversial Career of Hans Eysenck*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Bulmer, Michael, *Francis Galton: Pioneer of Heredity and Biometry*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.

Claridge, Gordon vd, *Sounds from the Bell Jar: Ten Psychotic Authors*, San Jose: Malor Books, 2021.

Conger, Kate ve Ryan Mac, *Character Limit: How Elon Musk Destroyed Twitter*, Londra: Cornerstone Press, 2024.

Drake, Stillman, *Galileo: Pioneer Scientist*, Toronto: University of Toronto Press, 1990.

Dubos, René, *Louis Pasteur: Freelance of Science*, New York: Scribner, 1950.

Dyson, Freeman, *The Scientist as Rebel*, New York: New York Review Books, 2006.

Ellis, Havelock, *Man and Woman: A Study of Human Secondary Sexual Characters*, Londra: Walter Scott, 1894.

Epstein, David, *Range: How Generalists Triumph in a Specialised World*, Londra: Macmillan, 2019.

Eysenck, Hans J., *Genius: The Natural History of Creativity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Fara, Patricia, *Newton: The Making of a Genius*, Londra: Macmillan, 2002.

Fisher, Adam, *Valley of Genius: The Uncensored History of Silicon Valley*, New York: Hachette, New York, 2018.

Forrest, Derek, *Francis Galton: The Life and Work of a Victorian Genius*, Londra: Harper Collins, 1974.

Friedman, Sam ve Aaron Reeves, *Born to Rule: The Making and Remaking of the British Elite*, Cambridge: Harvard University Press, 2024.

Gabor, Andrea, *Einstein's Wife: Work and Marriage in the Lives of Five Great Twentieth- Century Women*, Londra: Viking, 1995.

Galenson, David, *Old Masters and Young Geniuses: The Two Life Cycles of Artistic Creativity*, Princeton: Princeton University Press, 2006.

Galton, Francis, *Memories of My Life*, Londra: Methuen, 1908.

Gessen, Masha, *Perfect Rigour: A Genius and the Mathematical Breakthrough of the Century*, Londra: Icon Books, 2011.

Goldman, William, *Adventures in the Screen Trade*, New York: Grand Central Publishing, 2012.

Goldsmith, Barbara, *Obsessive Genius: The Inner World of Marie Curie*, New York: W. W. Norton, 2006 [Türkçesi: *Madame Curie - Saplantılı Deha*, çev. Saadet Özkal, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2008].

Gould, Stephen Jay, *The Mismeasure of Man*, Londra: Penguin, 1981 [Türkçesi: *İnsanın Yanlış Ölçümü*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Nova Kitap, 2024].

Greer, Germaine, *The Obstacle Race*, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1979.

Hamilton, Ian, *Keepers of the Flame: Literary Estates and the Rise of Biography*, Londra: Hutchinson, 1992.

Hearnshaw, Leslie, *Cyril Burt: Psychologist*, Londra: Hodder & Stoughton,1979.

Isaacson, Walter, *Elon Musk*, Londra: Simon & Schuster, 2023 [Türkçesi: *Elon Musk*, çev. Tufan Göbekçin, İstanbul: Nepal Kitap, 2025].

Jamison, Kay Redfield, *Touched with Fire: Manic-Depressive Illness and the Artistic Temperament*, New York: Free Press, New York, 1996; *An Unquiet Mind: A Memoir of Moods and Madness*, Londra: Vintage, 1997 [Türkçesi: *Durulmayan Bir Kafa*, çev. Pınar Kür, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2018].

Kanigel, Robert, *The Man Who Knew Infinity: A Life of the Genius Ramanujan*, New York: C. Scribner's, New York, 1991 [Türkçesi: *Sonsuzluğu Tanıyan Adam*, çev. Yeşim Öksüzoğlu, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2022].

Kaufman, Scott Barry (ed.), *The Complexity of Greatness: Beyond Talent or Practice*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Keynes, Milo (ed.), *Sör Francis Galton, FRS: The Legacy of His Ideas*, Londra: Macmillan, 1993.

Koestler, Arthur, *The Act of Creation*, New York: Macmillan, New York, 1964.

Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions, Chicago*: University of Chicago Press, 1968 [Türkçesi: *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilifer Kuyaş, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2021].

Luijten, Hans, *Jo van Gogh-Bonger: The Woman Who Made Vincent Famous*, İng. çev. Lynne Richards, Londra: Bloomsbury, 2023.

Lyndsay, Andrew Farrall, *The Origins and Growth of the English Eugenics Movement*, 1865-1925, New York: Garland, 1985.

Mackintosh, Neil (ed.), *Cyril Burt: Fraud or Framed?*, Oxford: Oxford University Press, 1995.

McConnell Stott, Andrew, *What Blest Genius?: The Jubilee That Made Shakespeare*, Londra: W. W. Norton, 2019.

McMahon, Darrin, *Divine Fury: A History of Genius*, New York: Basic Books, 2013 [Türkçesi: *İlahi Gazap-Deha Nedir? Dâhi Kimdir?*, çev. Arlet İncidüzen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015].

Miller, Arthur I., Einstein, *Picasso: Space, Time, and the Beauty That Causes Havoc*, New York: Basic Books, 2001.

Murchison, Carl, *History of Psychology in Autobiography*, Worcester: Clark University Press, 1930.

Paige Harden, Kathryn, *The Genetic Lottery: Why DNA Matters for Social Equality*, Princeton: Princeton University Press, 2021.

Picasso, Marina, *Picasso: My Grandfather*, Londra: Chatto & Windus, 2001.

Plotz, David, *The Genius Factory: The Curious History of the Nobel Prize Sperm Bank*, New York: Random House, 2005.

Popoff, Alexandra, *Sophia Tolstoy: A Biography*, New York: Free Press, 2010.

Ritchie, Stuart, *Intelligence: All That Matters*, Londra: John Murray, 2015.

Roe, Sue, *The Private Lives of the Impressionists*, Londra: Vintage, 2007 [Türkçesi: *İzlenimcilerin Özel Hayatları*, çev. Gülnur Aktuğ, İstanbul: Alfa Yayınları, 2024].

Rowland, Ingrid ve Noah Charney, *Collector of Lives: Giorgio Vasari and the Invention of Art*, New York: W. W. Norton, 2017.

Serebriakoff, Victor, *IQ: A MensaAnalysis and History*, Londra: Hutchinson, 1966.

Shurkin, Joel N., *Broken Genius: The Rise and Fall of William Shockley, Creator of the Electronic Age*, Londra: Macmillan, 2006; *Terman's Kids: The Groundbreaking Study of How the Gifted Grow Up*, Boston: Little Brown, 1992.

Simonton, Dean Keith, *Greatness: Who Makes History and Why*, New York: Guilford, 1994.

Sontag, Susan, *Illness as Metaphor*, Londra: Allen Lane, 1979 [Türkçesi: *Metafor Olarak Hastalık - AIDS ve Metaforları*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Can Yayınları, 2015].

Steptoe, Andrew (ed.), *Genius and the Mind: Studies of Creativity and Temperament*, Oxford: Oxford University Press, 1998.

Stillinger, Jack, *Multiple Authorship and the Myth of the Solitary Genius*, Oxford: Oxford University Press, 1991.

Stross, Randall E., *The Wizard of Menlo Park: How Thomas Alva Edison Invented the Modern World*, New York: Crown, 2007 [Türkçesi: *Menlo Park Büyücüsü - Edison Modern Dünyayı Nasıl İcat Etti?*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2024].

Sulloway, Frank J., *Born to Rebel: Birth Order, Family Dynamics, and Creative Lives*, Londra: Abacus, 1996.

Swisher, Kara, *Burn Book: A Tech Love Story*, Londra: Piatkus, 2024.

Terman, Lewis, *Genetic Studies of Genius*, Redwood City: Stanford University Press, 1926.

Tolstoy, Sofia, *The Diaries of Sofia Tolstoy*, İng. çev. Cathy Porter, Londra: Alma Books, 2017.

Toynton, Evelyn, *Jackson Pollock*, New Haven: Yale University Press, 2012.

Van Gogh-Bonger, *Jo, A Memoir of Vincent Van Gogh*, Londra: Pallas Athene, 2023.

Vance, Ashlee, *Elon Musk: How the Billionaire CEO of SpaceX and Tesla is Shaping our Future*, Londra: Virgin Books, 2015 [*Elon Musk - Tesla, Spacex ve Muhteşem Geleceğin Peşinde*, çev. Ali Atav, Ankara: Buzdağı Yayınları, 2020].

Vasari, Giorgio, *The Lives of the Painters, Sculptors and Architects*, 1550, 1558, modern İngilizce çevirisi: Everyman, New York, 1996. [Türkçesi: *Sanatçıların Hayat Hikâyeleri*, çev. Elif Gökteke, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2024.]

Vickers, Julia, *Lou Von Salomé: A Biography of the Woman Who Inspired Freud, Nietzsche and Rilke*, Jefferson: McFarland, 2008.

Wachhorst, Wyn, *Thomas Alva Edison: An American Myth*, Cambridge: MIT, 1981.

Wilson, A. N., *Tolstoy*, Londra: Hamish Hamilton, 1988; gözden geçirilmiş baskı, Londra: Atlantic Books, 2015 [Türkçesi: *Tolstoy*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019].

Wootton, David, *Galileo: Watcher of the Skies*, New Haven: Yale University Press, 2010.

Wright Gilham, Nicholas, *A Life of Sir Francis Galton*, Oxford: Clarendon Press, 2001.

MAKALELER

Farber, Manny, "White Elephant Art vs Termite Art", *Film Culture*, Sayı 27, Kış sayısı, 1962-1963.

Galton, Francis, "Co-relations and their measurement, chiefly from anthro-pometric data", *Proceedings of the Royal Society of London* 45: 135-145, 1888.

Hilmer, Michael J., Michael R. Ransom, Christina E. Wilmer, "Fame and the Fortune of Academic Economists: How the market rewards influential research in Economics", *Southern Economic Journal*, c. 82, Sayı 2, Ekim 2015.

Kleon, Austin, "Further Notes on Scenius", 12 Mayıs 2017, austinkleon.com/2017/05/12/scenius/.

Leslie, Ian, "64 reasons to celebrate Paul McCartney", ianleslie.substack.com/p/64-reasons-to-celebrate-paul-mccartney.

Livio Mario, "Did Galileo Truly Say 'And Yet It Moves'? A Modern Detective Story", *Scientific American*, 6 Mayıs 2020.

Merton, Robert K., "The Matthew Effect in Science", *Science*, Sayı 159, Ocak 1968.

McNutt, Steve, "A Dangerous Man: Lewis Terman and George Stoddard, their Debates on Intelligence Testing, and the Legacy of the Iowa Child Welfare Research Station", *The Annals of Iowa* 72, 2013, 1-30.

Ogburn, William F. ve Dorothy Thomas, "Are Inventions Inevitable? A Note on Social Evolution", *Political Science Quarterly*, c. 37, Sayı 1, Mart 1922.

Pelosi, Anthony J., "Personality and fatal diseases: Revisiting a scientific scandal", *Journal of Health Psychology*, 2019.

Runciman, David, "Competition is for Losers", *London Review of Books*, 23 Eylül 2021, lrb.co.uk/the-paper/v43/n18/david-runciman/competition-is-for-losers.

Schaffer, Jennifer, "The Wife Glitch", *The Baffler*, Nisan 2020, thebaffler.com/outbursts/the-wife-glitch-schaffer.

Silberman, Steve, "The Geek Syndrome", *Wired*, Aralık 2001, wired.com/2001/12/aspergers/.

Shorto, Russell, "The Woman Who Made Van Gogh", *New York Times magazine*, 14 Nisan 2021.

Ward, Justin, "More Smarter", *The Baffler*, 2019, thebaffler.com/latest/more-smarter-ward.

Zunger, Yonatan, "So, About This Googler's Manifesto", *Medium*, 6 Ağustos 2017, https://medium.com/@yonatanzunger/so-about-this-googlers-manifesto-1e3773ed1788.

Teşekkür

Deha Denen Mit bazı bakımlardan, feminist devrimcilerin genellikle huysuz ve takıntılı kadınlar olduklarını iddia ettiğim ilk kitabım *Difficult Women*'in (Zor Kadınlar) bir devamı niteliğindedir. Uslu kadınlar tarih yapamaz, fazla alçakgönüllü sıradan insanlara da (*normies*) dâhi denmez. Bunun, bilim ve sanat alanlarında daldan dala zıplamakla birlikte esas itibarıyla bir Batı düşünce tarihi çalışması, yüzlerce yılı kapsayan bir araştırmadan keyifle okunabilen bir metin damıtma girişimi olarak riskli bir proje olduğunu en başından itibaren biliyordum. Bu işin üstesinden gelebileceğime inandığı için David Higham yazar ajansından Andrew Gordon'a, bu projeye (ve bana) inanıp elini taşın altına koyduğu için Vintage yayınevindeki editörüm Bea Hemming'e teşekkür etmek istiyorum. Bana sundukları tavsiyeler, mesleki uzmanlık bilgileri ve moral destek için menajerim Sarah Chalfant'a ve Emma Smith'e teşekkür ederim. Keza, beni kendimle baş başa kalmaktan kurtarma lütfunda bulundukları için Londra Kütüphanesi çalışanlarına ve Galler'deki Gladstone Kütüphanesi'ne çok teşekkürler. Penguin yayınevindeki ekiple çalışmak benim için çok büyük bir keyif oldu: Kullandığım bütün çift tırnakları büyük bir titizlikle tek tırnağa dönüştürdüğü (ve her türden diğer dehşet verici hatalarımı yakalayıp düzelttiği) için redaktör James Nightingale'e, beni çok fazla "Evet" demekten alıkoyduğu için kitabın tanıtım kampanyasından sorumlu Alison Davies'e, keza pazarlama bölümünden Mairéad Zielinski'ye ve editoryal destek bölümünden Louise Navarro-Cann'e teşekkürler. Nispeten çetrefilli bölümlerde yaptıkları doğruluk kontrolü için Peter McNamara'ya ve Ross Anderson'a da teşekkür ediyorum.

Geçinmek için sürekli yazmak zorunda olan sıradan yazarlar için geçerli bir *scenius* var mı emin değilim ama ne zaman bir uzman tavsiyesine ihtiyaç duysam başvurabileceğim çok sayıda parlak arkadaşım ve tanıdığım olduğu için çok şanslıyım. Öjenik tarihi üzere çok önemli bir kitap olan *Control*'ün yazarı Adam Rutherford'un

varlığı benim için hep bir moral ve destek kaynağı oldu; Francis Galton hakkında başka kiminle konuşabilirdim ki? Stuart Ritchie zekâ araştırmalarındaki bazı kilit noktaları anlamama yardımcı oldu. Chris Morris bana Prince'in müzikal büyüsünü açıklayıp Francis Galton'ın pasta kesimiyle ilgili verdiği püf noktasından bahsetti. Cordelia Fine bana cinsiyetler arası farklılıklar ve zekâ hakkında çok işe yarar bilgilerin bulunduğu linkler gönderdi. Chris Kavanagh karizmatik şarlatanlar hakkındaki fikirlerimi sunup fikrini aldığım kişi oldu. Craig Brown benimle Beatles hakkında konuşmakla kalmayıp Aldeburgh'deki evinde bana mükellef bir öğle yemeği sundu (ama onunla masa tenisi oynayamamak beni üzdü; belli ki kendisi tam bir masatenisi canavarı). Janice Turner epey dibe vurduğum bir dönemde deniz kıyısındaki evlerinde kalmama izin verdi; Laura McInerney'in verimlilik gurularına duyduğu –insanı harekete geçiren türden– nefret benim için sürekli bir keyif kaynağı oldu. Ian Leslie'nin nüfuz ve yaratıcılık üzerine çalışması ve Beatles için beslediği büyük sevgi bana yeni kapılar açtı; keza Henry Oliver'ın geç yaşta açılanlar hakkında yazdıkları da öyle. BBC için yaptığım *Great Wives*'ın yapımcıları Richard Morris ve Gwyn Davies, beni ısrarla aralarında Sofya Tolstaya'nın da olduğu, dehanın karanlık tarafına katlanmak zorunda kalmış çok sayıda kadına yönlendirdiler; aynı isimli bölümde o radyo programlarının senaryolarından faydalandım. Artık düşünce salonları* yok; bu yüzden bu salonların günümüzdeki ikamesi olan WhatsApp üzerinden Gia, Tracy, Caroline, Becca, Hadley, Janice ve Sarah'tan sürekli destek ve ilham aldım. Amerikan dergisi *The Atlantic* için çalışmak yazarlığımı geliştirdi ama artık içgüdüsel olarak "*autumn*" yerine "*fall*",** "*fizzy drink*" yerine "*soda*"*** yazıyorum. El Jefe, Jeffrey Goldberg ve editörüm Dante Ramos'a özellikle teşekkür ediyorum.

---

* On yedinci ve on sekizinci yüzyılda, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinde yaygın olan, *salonnière* adı verilen nüfuz sahibi bir kadının ev sahipliği yaptığı, yazarların, felsefecilerin, sanatçıların vs. katılıp düşünsel tartışmalar yürüttüğü toplantılar. (ç. n.)

** İlki Britanya İngilizcesinde, ikincisi Amerikan İngilizcesinde "sonbahar" anlamına geliyor. (ç. n.)

*** İlki Britanya İngilizcesinde, ikincisi Amerikan İngilizcesinde "gazoz" anlamına geliyor. (ç. n.)

Bu kitap kapsamında görüşlerine başvurduğum herkese, özellikle de Chris Goode'la şahsi anılarını paylaşıp, hayatlarındaki zorlu bir dönem hakkında kimseyi yargılamadan, açık yüreklilikle konuşanlara ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Simon Stephens'ın gösterdiği hakiki nezaketi hiçbir zaman unutmayacağım. Jack Barth, unutmak istediğinden emin olduğum bir olayı benimle konuşmak için cömertçe zaman ayırdı. Benim bu kitapta dolandığım alanları daha önce haritalandırmış pek çok yazar var ve hepsine gerçekten çok şey borçluyum: Elinizdeki kitap dev isimlerin omuzları üstünde yükseliyor. Ve birkaç da düzenbazın.

Robert Icke onca konu arasında bu konu hakkında kitap yazmam için bastırırken, Alex Garland Jane Austen'ın statüsü hakkında benimle fikirlerini paylaştı. Bu ikisini çalışırken izlemek, büyük sanat eserlerinin yaratıcılığın, ticaretin ve düpedüz şansın çakışmasıyla ortaya çıktığını görmemi sağladı. Elinizdeki kitabı bu ikisine adadım.

Son olarak, bunların hepsini mümkün kılan yegâne şahsiyete: Eşim Jonathan. Sana söz veriyorum başka bir kitap yazmayacağım. Yani gerçekten ama gerçekten çok iyi fikir bulmazsam yazmayacağım. Asla! Söz veriyorum. Galiba.

Dizin

Académie Française (Fransız Akademisi) 132
Adams, John 225
Akıl Oyunları (film) 230-233, 237, 239, 241, 242
Alden, John 89
Altman, Sam 247, 249, 250
Alvarez, Luis 62
Amadeus (film) 225, 235
American Men of Sciences (dergi) 80
Amerikan Psikoloji Birliği 78
Anguissola, Sofonisba 28
Anna Karenina 172, 175, 176, 178, 188
Antik Yunan 9
Apple 22, 210, 248Appleby, Louis 83
Areo (dergi) 140
Arkhilokhos 135
Armstrong, Louis 143
Asabi On Sekizler 189, 191, 201
Asimov, Isaac 111
AT&T (ABD telefon şirketi) 94
Atkinson, Rowan 213, 214
Atkyns ailesi 52
Austen, Jane 55, 297
Autism Capital (Otizm Sermayesi) 272
Aydınlanma 37
Ayrton, Hertha 80

Babbage, Charles 130
Bach, Johann Sebastian 8
Baffler (dergi) 180
Bak, Nelleke 184
Balajadia, Jehn 279, 280
Baldwin, James 203, 286
Bankman-Fried, Sam 249
Bardeen, John 95, 96
Baretti, Giuseppe 147
Barth, Jack 203, 204, 208, 211, 212, 213, 214, 268, 297
Batchelor, Charles 252, 258
Beard, George M. 222
Beardsley, Aubrey 40
Beatles 143, 203-229, 259
Beckett, Samuel 196
Beethoven, Ludwig van 41, 234
Behaviour Research and Therapy (dergi) 87
Bell Laboratuvarları 94, 96
Bell, Eric Temple 35
Berlin, Isaiah 135, 136
Berners-Lee, Tim 24, 25
Bernhardt, Sarah 251
Berrill, Roland 112, 113
Best, Pete 217
Bıçaklar Çekildi (film) 276
Bieberbach, Ludwig 35
Binet-Simon testi 57, 58,
Binet, Alfred 57, 70, 118
Birmingham Ay Cemiyeti 43
Blackadder (TV dizisi) 213
Blake, Afton 108
Blake, Catherine 184
Blake, Doron 108
Blake, William 184

Bletchley Park 239
Bloom, Harold 7
Bohemian Rhapsody (film) 234
Bolce, Eugenette 54
Bonhoeffer, Dietrich 272
Boring Company 263, 279
Boswell, James 196
Boyle, Danny 204
Bradbury, Norris 66
Bramante, Donato 30
Brattain, Walter 95, 96
Brian Poole and the Tremeloes 219
Britanya Psikoloji Topluluğu 83
British Journal of Educational Psychology (dergi) 76
British Journal of Statistical Psychology (dergi) 75
British Medical Journal (dergi) 83
Brod, Max 189
Brown, Craig 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 229
Brown, Mary Beth 279, 280
Browne, Matthew 151
Brownell, Sonia 195
Brunelleschi, Filippo 27, 29, 35, 36, 91
Buchanan, Rod 84
Burke, Edmund 9
Burns, Robert 196
Burt, Cyril 69-82, 88, 96,100, 104, 109, 112, 118, 152
Büyük Adam tarih teorisi 134, 148, 246, 268, 285, 286
Byron, Lord 37, 39, 40, 153

California Teknoloji Enstitüsü (Caltech) 92
California Üniversitesi 92
Cambridge Üniversitesi 43, 47, 48, 69, 237, 239
Camden People's Theatre 153
Can Dostum (film) 236
Candolle, Alphonse de 52
Carlyle, Thomas 50, 51, 285
Cattell, J. McKeen 56
Cattell, Raymond 119
CERN 236, 286
Cervantes, Miguel de 65
Cézanne, Paul 145, 222, 223
Chapman, Mark 227
Chen, Edwin 106, 107
Christensen, Clayton 246
Churchill, Winston 58
Cincinnatus Topluluğu 115
Clarke, Alan 75
Clarke, Ann 75
Clarke, Arthur C. 10
Cohen, John 77
Conan Doyle, Arthur 254
Condell, Henry 18
Conger, Kate 266
Coolidge, Calvin 60
Copernicus, Nicolaus
Cornwell, David 185
Cornwell, Jane 185
Corr, Philip 85
Costa, Maddy 165, 166, 168, 171
Cover Version (film) 204, 205, 206, 209, 212, 214, 217, 218 239, 268
Covid-19 pandemisi 140, 142, 215
Crawford, Esther 279, 280
Crowe, Russell 230
Cumberbatch, Benedict 239
Cummings, Amos 256
Curie, Marie 64, 254
Curll, Edmund 195
Curtis, Richard 203, 204, 209, 210, 212, 213, 214
Çertkov, Vladimir 173, 179, 187

Da Vinci, Leonardo 8, 24, 26, 31, 63, 65, 91, 93, 99, 136, 234, 281
Dalí, Salvador 160
Damore, James 273, 274
Dante 136
Darwin, Charles 43, 44, 46, 54, 63, 129, 223
Darwin, Erasmus 42, 44
Davenant, William 19
Davy, Humphry 256
Dawidoff, Nicholas 152
Dean, James 226
Decca (plak şirketi) 219
Dederer, Claire 161, 162, 181
Deliq (internet sitesi) 165
Diderot, Denis 132, 233
Disney 22
Disraeli, Benjamin 223
Dmytryk, Edward 62
Dodd, Ken 251
Donne, John 195
Dorsey, Jack 270
Dostoyevski, Anna 183
Dostoyevski, Fyodor 136, 183, 287
Douglas, Margaret 182
Dört Nikâh Bir Cenaze (film) 214
Dryden, John 37
Dubos, René 138
Durov, Pavel 281
Dünya Sağlık Örgütü 40, 141, 142
Dyson, Freeman 149, 150, 152

Edinburgh Fringe 77, 107
Edison Electric Light Şirketi 258, 259
Edison, Thomas 13, 64, 108, 130, 143, 221, 224, 249, 251-262, 268, 269, 270, 276, 277
Edison, Thomas Jr 262
Einstein, Albert 8, 21, 22, 24, 34, 54, 64, 92, 103, 104, 108, 131, 134, 184, 185, 221, 230, 238, 259, 260, 281, 283
Einstein, Hans Albert 185
Eliot, T.S. 183
Eliot, Valerie 183
Ellis, Havelock 55, 56, 64
Elton, Ben 214
Emerson, Ralph Waldo 9, 38
Enigma (film) 231, 239, 264
Eno, Brian 8
Entelektüel Karanlık Ağ 142, 143
Epstein, Brian 213, 216, 219
Escher, M. C. 238
Eugenics Review (dergi) 71
Exeunt (bağımsız tiyatro internet sitesi) 155, 157
Eysenck, Hans 23, 78-88, 100, 104, 18, 125 140, 152, 222, 284
Eysenck, Sybil 88

Facebook 64, 108, 115,121, 236, 245, 247, 273, 275
Fairchild Semiconductor (şirket) 97
Fara, Patricia 283
Farber, Manny 137, 138
Favaro, Antonio 147
Fermi, Enrico 134
Fidelity Holdings 265
Fisher, Adam 247
Fisher, Ronald (R.A.) 54
Fitzgerald, Ella 143
Fitzgerald, F. Scott 224
Fleming, Alexander 138
Foster, Pocahontas 94
Fox, Edwin 258

Franklin, Benjamin 11, 24, 135
Freeman, Hadley 163
Freud, Sigmund 20, 70, 78, 134

Gabor, Andrea 192
Galenson, David 131, 223, 224
Galileo 65, 79, 85, 146-149, 151, 234, 268
Galison, Peter 148
Galton, Francis 43-81, 101, 118, 272, 282
Galton, Samuel 43
Gardner, Lyn 154
Garrick, David 20
Gates, Bill 130
Gauss, Friedrich 33, 34, 35, 36, 51, 52
Geleceğe Dönüş (film) 146
Gellhorn, Martha 183
General Electric 259
Genius Brand 23
Genius.com 23
Gentileschi, Artemisia 28
Germain, Sophie 51
Gillie, Oliver 69, 75
Gilligan, Griffyn 164, 166, 167, 169
Gizli Sayılar (film) 236
Gladwell, Malcolm 122, 130, 224, 249
Goddard, Henry Herbert 58, 60, 118
Goethe, Johann Wolfgang von 63, 65, 136, 226
Gogh-Bonger, Johanna 198, 199, 200
Gold, Thomas 150
Goldberg Whoopi 163
Goldman, William 270
Goode, Chris 12, 146, 152-17, 190, 297
Google 209, 273
Gordenker, Emilie 200
Gore, Al 152
Gould, Stephen Jay 283
GPS 246
Graham, Paul 91, 278
Graham, Robert K. 106, 107
Grandin, Temple 44
Great Wives (radyo programı) 182, 296
Grimes 281
Grossarth-Maticek, Ronald 82, 86, 87
Guardian 79, 54
Guggenheim, Peggy 192
Guinness Rekorlar Kitabı 110, 111,112, 117

Hahn, Otto 95
Hall, G. Stanley 59
Hamilton, Ian 195, 196
Harari, Yuval Noah 270, 287
Harden, Kathryn Paige 100, 101
Harkaway, Nick 185
Harris, Sam 142
Harrison, George 217, 226
Hawking, Stephen 80, 122, 237, 238
Hayes, Brian 34, 35, 36
Hayyam, Ömer 150
Hearnshaw, Leslie 70, 71, 74, 76, 78
Heminges, John 18
Her Şeyin Teorisi (film) 237
Hewlett-Packard 245
Heying, Heather 140, 142, 151
Hildegard von Bingen 180
Hofmann, Hans 192
Holsinger, Bruce 183
Howard, Ron 230, 237, 241

Huffman, Steve 247
Hughes madalyası 80
Huxley, Aldous 230

Iñárritu, Alejandro G. 137
Intel 97, 271
Isaacson, Walter 24, 248, 281
İbrani Üniversitesi 22

Jackson, Michael 82
Jackson, Peter 216, 225
James, Eric 149
James, Lilith 62
Jamison, Kay Redfield 39
Jarvik, Robert 111
Jefferson, Thomas 225
Jensen, Arthur 74
Jobard, Marcellin 256
Jobs, Steve 24, 247, 248
Johnson, Bryan 270
Johnson, Edward 253
Johnson, Samuel 196
Jones, Syl 101, 102, 103, 105
Joyce, James 136

Kallikak, Martin 58
Kamin, Leon 74
Kant, Immanuel 7, 38, 41
Kavanagh, Chris 151, 296
Kelley, Douglas McGlashan 66
Kepler, Johannes 148
Keys, Ancel 62
Kierkegaard, Søren 7
King Richard (film) 235
Koestler, Arthur 125, 135, 138
Kolomb, Kristof 143
Kowalski, Jack - Joyce 108
Kowalski, Victoria 108
Kraliyet Akademisi 80
Krasner, Lee 191, 192, 193, 194, 197, 201, 202
Kuhn, Thomas 92, 127
Kusama, Yayoi 180

Lamarr, Hedy 80
Lamb, Caroline 39
Langan, Christopher 114, 115, 121, 122
Larkin, Philip 284
Laudor, Michael 240, 242
le Carré, John 185, 196
Leibniz, Gottfried 65, 129
Lennon, Cynthia 227
Lennon, John 207, 208, 211, 215, 219, 227, 228, 229
Lennon, Julia 217
Lennon, Julian 227
Leroy, Louis 145
Leslie, Ian 228
Life (dergi) 189, 190, 191, 193, 201
Little Richard 218, 220
Liverpool Üniversitesi 70
Lloyd, John 213
Logan, Brian 153
Londra Belediye Meclisi 70, 72
Londra King's College 86, 87
Los Alamos programı 66, 95, 236
Luhrmann, Baz 234

Mac, Ryan 266
Macklin, Charles 21
Marçal, Katrine 182
Marić, Mileva 184
Mars 25, 44, 277, 280
Martin, George 213, 219
Marvell, Andrew 195
Mason, Elaine 237
Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) 92
Matta etkisi 132, 133, 134

Maxim, Paul 116
Maxwell, James Clerk
Mayflower (gemi) 89
McCartney, Mary ve Jim 216
McCartney, Paul 215, 216, 219, 225, 226, 227, 228, 229
McCutcheon, Steve 210
McDaid, Johnny 210
McMahon, Darrin 37
Medici'ler 26
Meek, James 177
Mega (topluluk) 114, 115, 116, 121
Meissonier, Ernest 146
Meitner, Lise 94
Mendel, Gregor 70, 79
Menlo Park (New Jersey)
Mensa (topluluk) 72, 110, 112, 113, 114, 119, 272, 284
Merck (ilaç şirketi) 142
Merivale, Herman 52, 53
Merton, Robert 132, 133, 134
Mesmer, Franz Anton 150
Metropolitan Müzesi (New York) 189
Michelangelo 26, 30, 31, 32, 91
Miles, Catharine Cox 64, 65, 67
Milk (film) 236
Miller, Arthur I. 131
Miyaguchi, Darryl 115, 116
MJ (müzikal) 162
Mondrian, Piet 192
Monet, Claude 10, 145, 146, 201
Moore, Tom 40
Mozart, Wolfgang Amadeus 9, 225, 226, 234, 235
Mullins, Priscilla 89
Murray, Douglas 142
Musk, Elon 8, 13, 24, 25, 249, 250, 257, 263-282
Musk, Errol 269
Mydans, Shelley Smith 62

Nabokov, Vera 182
Nabokov, Vladimir 182
NASA 236, 267, 275
Nasar, Sylvia 233
Nash, John 230, 231, 232, 233, 237
Nature (dergi) 142
Nazi Almanyası 60, 272
Nerney, Mary 261
New York Sun (gazete)
New Yorker (dergi) 101, 184, 249
Newton, Isaac 34, 63, 65, 72, 79, 104, 129, 131, 134, 140, 141, 180, 230, 254, 283

O'Brien, Edna 33
Oates, Titus 55
Obama, Barack 126
Oden, Melissa 65
Ogburn, William F. 128, 130
Old Vic Tiyatrosu 165
Ono, Yoko 187, 227, 228
Oppenheimer (film) 236
Oppenheimer, J. Robert 66, 95, 236
Oppenheimer, Jess 62, 65
Orwell, George 41, 160, 164, 195
Out of Joint tiyatro topluluğu 165
Oxford Ulusal Biyografi Sözlüğü 55
Oxford Üniversitesi 13, 48, 69, 213, 214
Öjenik Topluluğu 70

Packard, Dave 245
Pantuhoff, Igor 192
Parade (dergi) 112
Parlophone (müzik şirketi) 220

Paschal, Paul 168
Pasteur, Louis 138, 140
Pavlov, Ivan 70, 79
Pearson, Karl 54
Pelosi, Anthony 82, 83, 86, 87, 88
Penrose, Roger 238
Picasso, Marina 22
Picasso, Pablo 8, 21, 22, 64, 131, 181, 189, 221, 223, 234, 248, 259, 284, 285
Pissarro, Camille 145
Platon 10, 136
Playboy (dergi) 104, 105
Plotz, David 106, 108
Polanski, Roman 162, 164
Pollock (film) 197
Pollock, Jackson 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 200, 201, 202
Ponyboy Curtis (topluluk) 156, 157, 158, 164, 166, 169
Pope, Alexander 195
Popular Science Monthly (dergi) 56
Presley, Elvis 226, 234
Priestley, Joseph 43
Prometheus 13, 254
Prometheus Society 59
Prose, Francine 172
Pryce, Merlin 139

Raising Genius (film) 237
Raniere, Keith 115
Redmayne, Eddie 237
Reinhardt, Ad 190
Rembrandt 200
Rhodes, Cecil 51
Rogan, Joe 141, 270
Rosen, Jonathan 240, 241
Rosenberg, Harold 197
Ross, Don 184
Rossi, Properzia de 27
Rousseau, Jean-Jacques 38, 132, 255
Rowe, Dick 219
Rowe, Nicholas 20
Russell, Bertrand 127
Russell, Roger 73
Rylance, Mark 144

Sanayi Devrimi 37
Sandberg, Sheryl 273
Sandler, Irving 190
Sartorius, Wolfgang 35
Savant, Marilyn vos 110, 112, 114, 117, 118, 122, 132
Savaş ve Barış 172, 174, 175, 176, 179, 181, 188, 288
Schaffer, Jennifer 180
Schmidt, Eric 273
Scholl, Sophie 272
Schopenhauer, Arthur 7, 11
Scientific American (dergi) 253, 254
Seitz, Frederick 93
Semmelweis refleksi 144
Semmelweis, Ignaz 143, 144, 235
Serebriakoff, Victor 113, 114
Shaffer, Peter 235
Shakespeare, William 8, 13, 17, 19, 20,21, 63, 65, 72, 26, 136, 160, 188, 194, 200, 221, 250
Shannon, Claude 94
Shaw, George Bernard 263
Sheen, Fulton J. 26
Sheeran, Ed 209, 210
Shine (film) 236
Shockley (Bailey), Jean 94
Shockley, Alison
Shockley, Emmy 97, 108
Shockley, May 89

Shockley, Richard 95
Shockley, William 62, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 128, 133, 246, 288
Shockley, William Alden 95
Shockley, William Sr 89
Shorto, Russell 199, 200
Shotton, Pete 218
Shurkin, Joel N. 62, 64i 90, 92, 98
Siddons, Henry 11
Sierz, Aleks 155
Silberman, Steve 271
Silikon Vadisi 8, 89, 91, 97, 109, 245-250, 255, 259, 261, 269-271, 273, 276, 277
Simon, Theodore 57
Simonton, Dean Keith 52, 222, 226
Simpsonlar 205, 238
Singh, Manvir 275
Sisman, Adam 196
Sistina Şapeli 27, 30
Skeptic (dergi) 151
Smith, Adam 182
Sokrates 10
Sol Ayağım (film) 236
Solnit, Rebecca 38
Somali 121
Sontag, Susan 40
Sosyal Ağ (film) 236
Sousa, Xavier de 154
SpaceX 263, 266, 273, 275, 277, 278
Spacey, Kevin 165
Spearman, Charles 70
Spencer, Herbert 268, 285
Springsteen, Bruce 215, 220, 228
Stafford-Clark, Max 165
Stanford Üniversitesi 59, 61, 97, 100, 101, 245, 246, 269
Starr, Ringo (Richard Starkey) 207
Stedelijk Müzesi 200
Stein, Gertrude 180, 192
Stein, Ronnie 193
Stephens, Simon 169, 170
Stern, William 57
Sterne, Hedda 190
Strindberg, August 42
Stuart Mill, John 184
Sutcliffe, Stuart 217
Swan, Joseph 256
Swift, Taylor 8, 23, 53, 287
Swisher, Kara 248

Taylor, Harriet 184
Terman, Anna 61
Terman, Doris 61
Terman, Frederick 97
Terman, Helen 61
Terman, Lewis 59, 61-68, 71, 90, 91, 97, 118, 150, 284
Tesla (araba şirketi) 263, 266, 275, 276, 278
Tesla, Nikola 261
Tess (film) 163
Tetlock, Philip 136
The Rolling Stones 215, 221, 229
Thiel, Peter 247, 250
Thomas, Dorothy 128
Thoreau, Henry David 38, 39
Times (gazete) 69
Titian 27
Tizard, Jack 75
Toklas, Alice B. 180, 181
Tolstaya, Sofya 172-179, 181, 183, 186, 187, 188, 296
Tolstoy, Lev 8, 63, 136, 172-183, 185-188, 288
Tolstoy, Nikolay 176
Towers, Grady 116, 117

Toynton, Evelyn 197
Triple Nine Society (TNS) 115
Trump, Donald 153, 264, 277, 284
Turing, Alan 239, 264
Twitter 24, 100, 126, 155, 167, 183, 263, 264, 266, 268, 270, 276, 277, 279

Uluslararası Felsefi Araştırmalar Topluluğu 115
Uygunsuz Gerçek (belgesel) 152

Van Gogh Müzesi (Amsterdam) 200
Van Gogh, Theo 198, 199
Van Gogh, Vincent 9, 64, 197, 198, 199, 200, 286
Vance, Ashlee 269, 278, 279, 280
Vasari, Giorgio 28, 29, 30-33, 35-38, 56, 231, 286
Vaughan, Megan 158, 165
Verrocchio, Andrea del 27, 31, 91
Veth, Jan 199
Vs (şov) 166, 158

Wachhorst, Wyn 254, 256, 259, 262
Wallace, Alfred Russel 129
Walls, Laura Dassow 39
Ward, Grady 115
Ware, Lancelot 110, 112
Warzel, Charlie 277
Watt, James 43
Wedgwood, Josiah 43
Weininger, Otto 41, 42
Weinstein, Bret 141, 151,
Weinstein, Harvey 161, 163, 164
Wendell Holmes, Oliver 60, 99
Westinghouse, George 259
Whitehouse, Mary 159
Wilczek, Frank 238
Williams, Tennessee 197
Wilson, A. N. 173, 175
Winger, Debra 163
Wired (dergi) 271
Wittgenstein, Ludwig
Working Title 204, 214
World wide web 24
Wozniak, Steve 247, 248
Wright Kardeşler 9, 129

X.com 270

Y Combinator 91
Yağmur Adam (film) 236
Yesterday (film) 203, 204, 208, 209, 210, 211, 212,213, 214, 217, 221, 239, 268
YouTube 30, 268

Zilis, Shivon 281
Zip2 269, 270
Zuckerberg, Mark 247, 273, 275, 280
Zuckerman, Harriet 133

Dehayı tanımlayan şey nedir? Olağanüstü bir yetenek mi? Üst düzey bir zekâ mı? Bitmez tükenmez bir azim mi? Bir parça sıra dışılık yahut delilik mi?

"Başarılarının yanı sıra, deha bir hikâyeye de ihtiyaç duyar" diyor Helen Lewis benzersiz çalışması Deha Denen Mit'te.

Shakespeare'den Van Gogh'a, Edison'dan Elon Musk'a, Vasari'den Picasso'ya, Francis Galton'dan Tolstoy ve Beatles'a uzanan pek çok isim ve netameli konu etrafında örülen dâhilik mitolojisini yapısökümüne uğratıyor Lewis.

Deha Denen Mit Helen Lewis'in olağanüstü kaleminden dehanın parıltısının kimi zaman birçok kötülüğü örtbas ederek bir sömürüye nasıl dönüşebildiğinin çarpıcı hikâyesi. Zeki, eğlenceli ve kışkırtıcı...

"Lafını esirgemeyen bir gazeteciden, beyin gücünü baş tacı ettiğimizde yarattığımız sorunlara dair etkileyici bir deneme."
Adam Grant

-520.001

XXI. YÜZYIL KİTAPLARI

yapikrediyayinlari.com.tr

ISBN 978-975-08-6761-3